

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

10

10

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK

SZEGED, 2018

KÖZÉPKORTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK
10.

Középkortörténeti tanulmányok 10.

*A X. Medievisztikai PhD-konferencia
(Szeged, 2017. június 7-9.)
előadásai*

Szerkesztette:
Szanka Brigitta
Szolnoki Zoltán
Nagy Zsolt Dezső
Olvasószerkesztő:
Bíró Dorottya

Szegedi Középkorász Műhely

2018

A kötet megjelenését támogatta:
Szegedi Tudományegyetem Medievalisztikai PhD-programja

A kötetben olvasható tanulmányokat lektorálták:

Bárány Attila, Bubnó Hedvig, C. Tóth Norbert, Font Márta, Peter Frankopan,
Galamb György, Halmágyi Miklós, Karlinszky Balázs, Kiss Gergely,
Kovács Szilvia, Nagy Balázs, Novák Veronika, Petrovics István,
Tóth Sándor László, Sebők Ferenc, Szabados György, Szőcs Tibor,
Szűcs Magdolna, Teiszler Éva, Veszprémy László, Zsoldos Attila

© A szerzők
© A szerkesztők

Tartalomjegyzék

Világi intézménytörténet, karrier	11
FARKAS CSABA	
Egy udvari katonabáró I. Károly szolgálatában.....	13
KÁDAS ISTVÁN	
A megye jegyzője: Prócsi Gyármán Antal	35
VERES KRISTÓF	
Reform, konzervatív fordulat vagy szerves folytatás?	53
Egyházi intézménytörténet, karrier	79
LADOS TAMÁS	
Egy magyarországi ügyvéd a 14. század fordulóján	81
RIBI ANDRÁS	
A várnagy és a püspök – fehérvári johannita preceptorok karrierje a 15. század második felében	95
TERNOVÁČZ BÁLINT	
A nándorfehérvári püspökség története a középkorban	117
Hadtörténet	133
SZABÓ PÁL	
1456 – Athén ostroma és a Nándorfehérvár elleni várháború	135
POZSÁR DÁNIEL	
Egy keresztes háború a partvonalon	151
Családtörténeti kutatások, módszerek	163
BÁLING PÉTER	
Dinasztiák és hálózatok	165
NOVÁK ÁDÁM	
A terebesi Perényi család familiárisi hálózata	183
Mentalitás- és művelődéstörténet	209
PÉTER BARA	
Texts and Contexts	211

HALMÁGYI MIKLÓS	
Felnőttek és gyermekek a középkori Magyarországon	233
HORVÁTH ILLÉS	
Brezovai Lőrinc Zsigmond-ellenes szatírái	251
JUHÁSZ PÉTER	
Anonymus: Hivatalnok vagy irodalmár?.....	263
PFEIFFER ATTILA	
Uralkodói látogatások a középkori Bácsón	281
SZEGVÁRI ZOLTÁN	
A második Rómából az elsőbe	299
Steppetörténet	309
KISS MÁTÉ	
Gondolatok a <i>De administrando imperio</i> besenyő-képéről és a kelet- európai erőviszonyokról a 9. század végétől a 11. század közepéig	311
SZMUTKÓ SÁNDOR	
Mongol-horezmi kapcsolatok az otrari incidenst megelőzően	331
Jogtörténet	345
NÓTÁRI TAMÁS	
Benedictus Levita és a Lex Baiuvariorum.....	347
Külföldi középkorkutatás	363
JOÃO GOUVEIA MONTEIRO	
The Portuguese Medieval Castles	365

ELŐSZÓ

A Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Medievalisztikai Programjának hallgatói immár tizedik alkalommal jelentkeznék kutatási eredményeiket közzé tevő tanulmánykötettel. E gyűjteményes munkák megjelentetésére a hagyományosan két évente sorra kerülő szegedi Medievalisztikai PhD-konferenciák teremtenek alkalmat, s alapvetően az ott elhangzott előadások kidolgozottabb formát öltő, jegyzetekkel ellátott változatai képezik az egyes kötetek alapanyagát. A tíz egymásután sorakozó tomos tartalma természetesen önmagában is megbízható tükrét adja a doktori program huzamos ideje tartó építkezésének, s csalhatatlanul hordozza a programban munkálkodók tevékenységének és teljesítményeinek értékét, miként vall az esetleges hiányosságokról és gyengeségekről is. Ám mert a következő évben lesz a 25. évfordulója a szegedi medievalisztikai doktori képzés elindulásának, e kerek számok elérése kellő indokát szolgáltatja talán annak, hogy a jelen kötet előszavát – eltérően a korábbi köteteknek az aktuális konferenciákra és az ott elhangzott előadásokra rezonáló bevezető soraitól – most röviden inkább a negyedszázados múltra vonatkozó visszatekintésnek, a jelen helyzettel való számvetésnek, valamint a jövőbeni perspektívák felmérésének szenteljük.

Középkor-tudományi doktori képzés – először az országban – 1994-ben indult Szegeden az elmúlt fél évszázad meghatározó jelentőségű medievalista tudósa, Kristó Gyula professzor programvezetése mellett. Az első néhány évben ez volt az egyetlen történelemtudományi program Szegeden. A régi korok kutatásában akkoriban jelentékeny erőket képviselő szegedi bölcsészkarai műhelyek, kutatási irányok – magyar és egyetemes középkortörténet, magyar őstörténet, orientalisztika, bizantinológia, középlatin filológia, középkori egyháztörténet, diplomatika – közös ügyüknek tekintették az utánpótlás gondozás szempontjából kivételes fontosságú doktori képzés működtetését, s jelentékeny erőket összpontosítva sikerrel kooperáltak a program magas színvonalú képzésének fenntartása terén és érdekében. Számos hallgató érkezett Szegeden kívüli más egyetemi képzőhelyekről, Pécsről, Budapestről és Debrecenből is. Másfél évtizeden át jól szolgált a középkor-történeti doktori képzés belső utánpótlásának biztosítását az egyetemi B-szakok, speciális képzések sora, így elsősorban a medievalisztika szak, a magyar őstörténet szak, illetve a latin speciális képzés. Ezek jóvoltából a középkorász doktoranduszok többéves előképzés birtokában, az önálló forráshasználatot megengedő nyelvi, filológiai és paleográfiai felkészültséggel és jártassággal rendelkezve léptek be a doktori képzésbe, ahol a kezdetektől alkalmasak voltak nagyigényű és jelentős kutatási témák önálló művelésére. Az utolsó akkreditálási eljárás fontos visszaigazoló megállapítása volt, hogy a medievalisztikai program fokozatszerzései kiemelkedő színvonalú értekezéseken alapulnak. A 2018-ban záruló hároméves doktori képzésben összesen 78-an szereztek abszolutóriumot, s 42 sikeres doktori fokozatszerzésre került ezalatt sor. Utóbbiak körében 13-an képzésen kívül, egyéni felkészülésként védtek meg dolgozatukat, hárman pedig honosítás révén. Egyetlen régi típusú doktorátus átminősítése sem történt a programban.

A negyedszázados működés természetesen elég hosszú idő ahhoz, hogy a személyi összetétel, a szabályzórendszer, a külső környezet és a működési feltételek változásai olyan ingadozó mozgásokat keltsenek, amelyek történeti értelemben felívelő majd alábukó ívek szakaszainak egymásutánjában hullámhegyekként, illetve hullámvölgyekként rajzolódnak ki. Sajnálattal kell megállapítani, hogy a 2000-es évek első éveiben kiteljesedő virágkor szakaszához képest az elmúlt bő évtizedet már inkább a kedvezőtlen tendenciák erősödése jellemezte. Ennek összetett és mélyebb elemzést igénylő okai sorából most csak jelzésszerűen érdemes néhány elemre utalni.

A felsőoktatás központi reguláló igényének nehezen megélt térnyerése többnyire elvette a levegőt a helyi adottságok és intézményi sajátosságok optimális hasznosításának igyekezetével életben tartott és jobbára az utánpótlás-gondozás inkubátoraiként működtetett lokális képzési kezdeményezések elől. A hallgatói önépítkezés korábbi szabad folyosóit ma már ugyanúgy szabálytorlaszok rekesztik el, mint ahogyan többnyire az oktatói innovációét is. Ennek következtében Szegeden elhaltak azok az évtizedeken át nagy haszonnal „üzemelő” képzési formák (latin speciális képzés, medievisztikai, valamint magyar őstörténet B szak), amelyek olyan jól szolgálták a középkortudomány utánpótlás-nevelését. A kétlépcsőssé tett képzési szerkezet ugyancsak káros következményekkel járt a medievisztikára – s általában is a régi korok művelésére – nézve. A hároméves alapszakaszban túl gyors a hallgatók „áthaladása” a régmúlt koraibb időszakain, s mert energiáikat elsősorban mindig az aktuálisan éppen tanulmányozott korokkal kapcsolatban előttük tornyosuló feladatokra kénytelenek összpontosítani, így lényegében nincs tér mindazon összetett kompetenciák kifejlesztésének és kibontakoztatásának, amelyek nélkülözhetetlenek a középkortudomány műveléséhez. Természetesen mindebből az következik, hogy már a mesterképzés szakaszára nagyon elvékonyodik a medievisztika potenciális utánpótlása. Szerencsétlen körülménynek mondható továbbá, hogy a kétszakos osztatlan tanárképzés nagyon kötött és merev képzési rendje úgyszólván ellene dolgozik a tudományos karrier irányába történő mindenféle útkezesésnek, így hiába mondható ezután is népesnek a történelem szak, onnan mind nehezebben lehet a középkorkutatóvá válás pályájára rátalálni. Szomorú körülményként arról sem hallgathatunk, hogy ugyanezen időszakban Kristó Gyula, Koszta László és Makk Ferenc professzorok halálával pótolhatatlan személyi veszteségeket szenvedett el a szegedi medievisztika, és az egyetemen – az országosan is defenzív bölcsészkarai pozíciók közepette – nem egykönnyű pótolni, avagy legalább valamelyest mérsékelni is a hiányuk okozta súlyos károkat.

A nagy rendszereknek, miként a tudománynak is, az a természete, hogy a kedvezőtlen tendenciák hatásai késleltetve jelentkeznek és érvényesülnek. Így az olvasó kezében tartott kötet most is olyan tanulmányokat tartalmaz, amely tehetséges fiatal kutatók elmélyült munkájának többnyire ingyencek gusztusát is kielégítő gyümölcsei, illetve színvonalukat tekintve az előző kötetekben olvasható szaktanulmányok méltó folytatásai. Köszönet illeti mindazok fáradozásait, akik szerzőkként, szerkesztőkként és bárminemű közreműködőkként részt vállaltak létrehozásában. Ez az a medievista alkotóközösség – ideértve a sorozat korábbi kötetei körül jeleskedők sokaságát is –, akik értve a nehézségeket és látva a gondokat szükséges időben és helyen szolgálatára tudnak lenni az előttünk álló években és évtizedekben a magas színvonalú magyar középkorkutatás fenntartásának. S még ha borúra okot adó fejleményeket éreztet is velünk olykor jelenünk, annak tudata, hogy iskolánknak s programunknak jelentékeny része van a középkortu-

dományt művelő szakembergárda kiképezésében, e fiatal erőket összpontosító tudós kör megléte biztos zálogát adja a jövőbeni folytatás képességei meglétének. Csak a kedvező idők és a jó szél eljövetele iránt kell ápolnunk reményeinket, hogy tudományunkról Párizs város jelszavát idézve elmondhassuk: *Fluctuat nec mergitur!* azaz „Hánykolódik, de mégsem süllyed el!”

Szeged, 2018 nyarán

Almási Tibor

Világi intézménytörténet, karrierék

FARKAS CSABA

Egy udvari katonabáró I. Károly szolgálatában

Lackfi István és az Anjouk Magyarországa

Telegdi Csanád esztergomi érsek 1342. július 21-én Székesfehérvárott királlyá koronázta a fiatal Lajost, aki pontosan hetven év után először az első olyan uralkodóvá lépett elő, aki egyenes ágon apjától örökölte a Magyar Királyság kormányzását. A Lajos koronázásakor hivatalban lévő országnagyok, még I. Károly bárói voltak. Druget Vilmos nádor,¹ Nagymartoni Pál országbíró, Szécsényi Tamás erdélyi vajda, Ákos nb. Mikcs szlavón bán, Ostfi Domokos macsói bán mind-mind az elhunyt uralkodó rendíthetetlen híveinek számítottak.² A tárnokmesteri tisztséget Nekcsei Demeter 1338. évi halála óta nem töltötték be. Hasonló helyzet alakult ki Szécsi Dénes asztalnokmester 1341-es halála után is, habár Druget Miklós személyében pohárnokmestert is „örökölt” az ifjú uralkodó. A fehérvári koronázáson jelen volt még egy báró, aki lovászmesterként és több megye ispánjaként régóta gyarapította az országnagyok táborát. Hermány nembeli Lack fia István az oklevelek tanúsága szerint, már 1326. május 11-től a tisztség betöltője volt, amikor Lajos herceg még csak két hónapos volt. Ezt a pozíciót egészen 1343. január 13-ig töltötte be.³

Személye nem volt ismeretlen a korszak politikai palettáján, hiszen 1326-tól kezdődően egészen 1353. évi haláláig folyamatosan bárói tisztségben találjuk, mindemellett két királjának is eredményes hadvezére volt. Lajos, sőt még utódai is, egészen 1395-ig csak Lackfiakat neveztek ki lovászmesternek.⁴ Egy tisztség befolyásolhat pályafutásokat, ám a legtöbb esetben messze nem határozhat meg személyeket. Dolgozatom, annak az időszaknak a vizsgálatával foglalkozik, mikor Lackfi István I. Károly bárójaként és egyik legkiválóbb katonájaként az Anjou-monarchia egyik támasza és működtetője volt.

A fő kérdés az, hogy az 1320-as évektől kiépülő új politikai konstellációba, a többi báróval együtt, Lackfi hogyan illeszkedett bele. Valamint az, hogy miként vett részt az új monarchia megerősítésében, mint a király hadvezére, katonabárója. Dolgozatomban ezenfelül összehasonlítom a honorként bírt várnagyi tisztségeit hasonlítom össze a négy megyében (Nyitra, Trencsén, Vas, Sopron) lévő más királyi várak vezetőivel.

¹ Náadori működésére ld. SZÓCS 2014, 114–125., Drugetekre ld. ZSOLDOS 2017.

² Druget Fülöp, Ákos nb. Mikcs és Szécsényi Tamás szerepére ld. KRISTÓ 2003.

³ Első lovászmesteri említésére ld. ENGEL 1996, 40., AOKLT. X. 187.

⁴ ENGEL 1996, 40–41.

A család

A Lackfi család történetét feldolgozó munka mindeztidáig nem készült. A korábbi szakirodalom tévesen az Apor nemzetségből eredeztette őket, ám éppen a családnak később nevet adó Lack egy 1339-ből származó pecsétje a bizonyíték arra nézve, hogy a család a Hermány nemzetségből származik.⁵ A nemzetség korai történetéről semmit sem tudunk. Bár eredetileg feltehetően Vas megyére vezethető vissza mindenesetre a későbbiekben három, egymástól területileg is elkülönülő ágról, birtokállományról beszélhetünk.⁶ IV. László történetírója, Kézai Simon, krónikájában a Hermány nemzetséget német eredetűnek tartotta, akik Gizella királyné kíséretében érkeztek az országra.⁷

Lackfi István első ismert őse, a nagyapja Dénes volt.⁸ Anyja nevét nem ismerjük, apja – I. Károly másik bárója – Lack,⁹ aki feltehetően, sok más kortársához hasonlóan, az ország feletti uralomért küzdő I. Károly mellett tűnhetett fel.¹⁰ 1323-ban ő maga is ráfűggesztette pecsétjét királya és Frigyes választott német-római császár szerződésére.¹¹ 1328-tól a székelyek ispánja és ezzel együtt medgyesi ispán is volt (mindkét tisztségében 1343-ig), majd elnyerte Beszterce (1334–39)¹² és Csanád megyék (1339) kormányzását is.¹³

A tágabb rokonsághoz sorolhatjuk Lampert országbíró, aki Károly híveként és több megye ispánjaként, maga is hozzájárult ahhoz, hogy rokona kellő figyelmet kapjon az uralkodótól.¹⁴ Lack fiai számára a politikai pálya így már adott volt, amelyet tehetségükből adódóan ki is használtak. András apjához hasonlóan székely ispán, majd erdélyi vajda és macsói bán,¹⁵ míg Miklós zempléni ispán lett.¹⁶ Pált Bereg¹⁷ élére állította az uralkodó, Mihály mai ismereteink alapján nem viselt tisztséget, Imre és Lack pedig fiatalon, még az 1330-as években elhunytak.¹⁸ István lovászmesterként tehát nem egyedüli támogatottja lett az Anjouknak. Családjának tagjai kivették a részüket az országos politikából, hiszen a királytól elnyert tisztségeiket, honorjaikat megosztották

⁵ KARÁCSONYI 1995, 623., Lack unokája, Lackfi fia, az ifjabb István is a régi nemzetségi címet használta nádorként. Ld. C TÓTH 2009, 102–103.

⁶ A Vas megyei-, Meszesi- és Lackfi-ágak. A Meszesiek Zemplénben voltak birtokosok. Ld. KARÁCSONYI 1995, 618.

⁷ UO. 618.

⁸ ENGEL 2001

⁹ Lack második neje Szeri Pósa leánya volt. Ld. KARÁCSONYI 1995, 624.

¹⁰ A későbbiekben rokonként szóba kerülő Lampert országbíró és Lack is csanádi ispánok voltak, a megye közel feküdt Károly átmeneti uralmi központjához, Temesvárhoz. Szeri Pósa, Lack apósa pedig kevei és krassói ispán. Keve élen feltehetően 1347-ig ő állott, Krassót 1325–46 között bírta. ENGEL 1998, 139., 142.

¹¹ ENGEL 1998, 144.; FÜGEDI 1986, 238.

¹² Tisztségei később a székely ispáni honor tartozékaivá lettek. Ld. ENGEL 2003b, 138.

¹³ ENGEL 1996, 111., 122., 155.

¹⁴ ENGEL 1996, BÉNYEI 2011. 11–23.

¹⁵ 1336–59 között. András fia, György szintén macsói bán lett, ld. KARÁCSONYI 1995, 624.

¹⁶ 1336–68 között szerepel, tisztségére ld. ENGEL 1996, 241.

¹⁷ Forrásokban 1336–66 között szerepel, tisztségére ld. ENGEL 1996, 110.

¹⁸ Mihályt 1336–51 között említik a források, ld. ENGEL 1996, 624.

családtagjaikkal,¹⁹ az elsőbbség azonban mindig azt illette, akit a királyi kegy kitüntetett, jelen esetben Lackfi Istvánt.²⁰ Az egyházi pálya pedig további hatalomszerzéssel kecsegtetett,²¹ hiszen Dénes Nagy Lajos belső tanácsadója, valamint több esetben követek is voltak, míg nem kalocsai érsek lett.²²

Nemcsak a fivérek, hanem a fiak szerepe sem volt elhanyagolható a politikai életben. 1343-ban István utóda a lovászmesteri tisztségben Dénes (1343–59),²³ aki apját követve ezután Erdély vajdája, majd a székelyek comes-e lett.²⁴ Az utóbbi két tisztséget Miklós szintén viselte.²⁵ Imre lovászmester, vajda, végül Nagy Lajos nádoraként érte el pályafutása csúcspontját.²⁶ István székely ispán, vajda, horvát bán, végül fivéréhez hasonlóan az ország nádora lett.²⁷ Lackfi István fiai ugyan tisztségük többségét már apjuk 1353. évi halála után viselték, ám a fenti példák is érzékeltetik, hogy sikeresen alapozta meg gyermekei jövőjét, akiket az 1340-es években maga Lajos király is részesített politikai hatalomból. Nem meglepő, ha a Lackfiak a két Anjou király legbelsőbb körébe kerültek a Garai, Gilétfi, Szécsi és Szécsényi családokkal együtt.²⁸ 1387-ben a Lackfiak magánbirtokában már hét várat találunk.²⁹ Tündöklésük azonban nem sokkal élte túl az Anjoukat: Zsigmond 1397-ben, politikai okokból leszámolt velük.³⁰

Az udvari méltóságok I. Károly idején

Mint ismert, I. Károly hosszú, küzdelmes évek után nyerte el az ország feletti tényleges hatalmat.³¹ Ehhez az utolsó Árpádoktól örökölt belpolitikai helyzet megoldásán, az oligarchák leverésén, avagy halálukon keresztül vezetett az út. 1321-ben, Csák Máté halála után I. Károly számára minden feltétel adott volt ahhoz, hogy konszolidálva hatalmát, saját, hozzá hű bárókkal vegye körül magát, szakítva a korábbi évtizedek kényeszerű, politikai előnyöket kereső irányvonalával.³²

A király egy olyan bárói elitet emelt maga mellé, mely gyakorlatilag haláláig, sőt azok leszármazottai a dinasztia kihalásáig hatalomban maradhattak. Az új királyi tanács három olyan méltósággal is bővült, melyek több évtizedes némaság után újfent nyomot

¹⁹ Károly idején a szokásjog szerint az adományba kapott birtokok közösen illették meg a testvéreket, egészen a sorra nem kerülő birtokosztályig. ENGEL 1997, 145.

²⁰ ENGEL 2003b, 116.

²¹ FÜGEDI 1986, 242., 245.

²² KARÁCSONYI 1995, 624.

²³ ENGEL 1996, 41.

²⁴ ENGEL 1996, 12.

²⁵ Székely ispán 1363–67, erdélyi vajda pedig 1367–68 között. Uo. 12.

²⁶ 1343–75 között szerepel forrásokban. 1359–67-ben lovászmester, 1365–66-ban vidini és bolgár bán, ugyanekkor horvát bán is. 1369–72 között vajda, 1372–75-ben nádor. tisztségeire ld. ENGEL 1996, 4., 12., 13., 23., 34., 41., 98., 160., 180., 200., 227., 272., 300., 343., 352., 367., 390., 401., 405., 407., 410., 412., 413., 448., 454.

²⁷ Forrásokban nevével 1343–97 között találkozunk. 1367–71-ban székelyispán, 1369–71-ben, valamint 1383–84-ben és 1385-ben horvát bán, 1372–76-ban, valamint 1385–86-ban erdélyi vajda, nádor 1387–92 között. Bárói tisztségeire ld. Uo. 4., 12., 23., 192.

²⁸ Többségük bárói méltóságukat egészen halálukig viselték. Ld. FÜGEDI 1986, 243.

²⁹ ENGEL 1985, 405.

³⁰ A Lackfiakkal való leszámolásra ld. MÁLYUSZ 1984, 37.

³¹ Bővebben erről ld. ENGEL 2003d; KRISTÓ 2003

³² A nádorok esetében is megfigyelhető ez a tendencia, ld. ZSOLDOS 2017, 31–32.

hagytak a királyi oklevelek méltóságsoraiban, sőt viselőikre komoly politikai szerep is hárult. Az udvari méltóságok (asztalnok-, pohárnok- és lovászmesterek) esetében különös jelentőséget a tisztségeknek elsősorban viselőik kölcsönöztek. Az említett tisztségek közül (már ami kizárólag I. Károly híveit illeti), legkésőbb az asztalnokmesterek tűnnek fel. Kettőn a Balog nemzetség tagjai, Szécsi Pál (1318), majd fivére, Dénes (1322–41).³³ 1314-ből ismerjük első pohárnokmesterét – a később hűtlenné lett – Ákos nb. Mojs személyében. Legközelebb csak 1323–24-ből hallunk pohárnokmesterről, mikor Domoszlói Gergely viseli a tisztséget. Druget Miklós volt I. Károly utolsó ilyen címmel rendelkező bárója (1332–43).³⁴ Az Árpád-korból örökölt lovászmesteri tisztség betöltői közül annál többet ismerünk. 1311-ben Aba nb. Amadé fia, János, majd őt követően a dél-dunántúli oligarcha, Kőszegi János (1311–14), Csák nb. Péter (1314–17), majd Kőszegi Kakas Miklós (1318–21) és Balázs (1321-től) követték egymást a tisztségben.³⁵ Csak őt követően lehetett 1326-tól Lackfi István a király hatodik és egyben utolsó lovászmestere.³⁶

Az udvari méltóságok közül az asztalnok- és pohárnokmesterek esetében komoly időbeli hézagokat figyelhetünk meg. Különösen az 1310-es és 20-as évek eleje az, ami fontos adatokkal szolgálhatna számunkra abban a tekintetben, hogy I. Károly miként is képzelte el a három tisztség helyét személyi politikájában. A lovászmestereknél megfigyelhető tendencia azonban árulkodó lehet: a király előbb a neves oligarchák között osztotta ki a tisztségeket, több évig tisztségben tartotta őket, majd politikai okokból megvált tőlük.

Nem tudni, hogy Balázs halála tette volna lehetővé Lackfi kinevezését, ám ismerve I. Károly személyi politikáját, feltehetően lovászmestere halála volt a kiváltó ok.³⁷ A lovászmesterré kinevezett Lackfi előtt megnyílt az út a bárók sorába, erre az alább külön részletezett tisztségei vetnek fényt.

Báró az udvarban és a harctereken

Lackfi politikai tartózkodási helyét udvari tisztsége a király mellett, várnagyi és ispáni méltóságai a nyugati határon jelölték ki. Az udvar mind fontosabbá váló, központi politikaformáló fóruma a király összes bárójára hatással volt. A politikai döntések mindmind I. Károly környezetében születtek.³⁸ Nekcsei Demeter tárnokmesterről és Nagymartoni Pál országbíróról biztosan állítható, hogy idejük legjavát Visegrádon töltötték.³⁹ A peres ügyekkel foglalkozó országbíró ítéletlevelei pedig betekintést engednek

³³ Apjuk, Miklós I. Károlyt támogatta a korai időktől kezdve. Ld. KRISTÓ 1999, 53.

³⁴ ENGEL 1996, 43., DL 3604

³⁵ ENGEL 1996, 40.

³⁶ Végig tekintve Lackfi hivatali elődjein, nem sok hasonlóságot találunk a honorba kapott megyéik között. Aba nb. János az ország északkeleti részén, míg a Kőszegiek a Dunántúlon rendelkeztek hatalmas birtokokkal, a tisztséggel együtt viselt megyésispánságok is ezt tanúsítják. Balázs, majd Lackfi honorba kapott megyéi nem mutatnak folytonosságot, miként itteni birtokaikról sincs információnk. Balázs esetében az azonosítás is problémás, birtokainak felkutatása ebből következően még inkább.

³⁷ 1356-ban Gilétfi Miklós nádor halála után Nagy Lajos osztotta szét a néhai nádor honorját. Az Anjou-kori politikai rendszerben egy-egy báró halálakor osztotta újra az uralkodó a honorokat. Ld. ENGEL 2003b, 106.

³⁸ FÜGEDI 1986, 212., ENGEL 2003b 105.

³⁹ BERTÉNYI 1976, 91.

abba, hogy kik is voltak a perben bírótársai, kiknek a közreműködésével születtek az ítéletek. Lackfi Istvánt 1330 és 1341 között négy esetben találjuk Nagymartoni mellett,⁴⁰ tehát az ítélet meghozatalakor maga is Visegrádon tartózkodott. További egy alkalommal maga az uralkodó emelte ki, hogy többek között vele is együtt bíraskodott.⁴¹

Lackfi azonban nem csak bírótársként, hanem peres félként is feltűnik az udvarban. 1335 augusztusából ismert az első adat arra vonatkozóan, hogy fivérét, Imrét, az Uros szerb király elleni hadjáratból visszatérőben meggyilkolták.⁴² A tettesekkel, a Szécsényi Tamás erdélyi vajda bandériumában felvonuló Boksa nb. Simon fia Tamással, valamint Batur Jánossal és Pánki Mátéval végül megegyezéssel zárult a pereskedés. A több részletben kifizetett, nagy összegű vérdíj a Lackfiakat kárpótolta.⁴³ Az eset kiváló bizonyíték arra, hogy a békésnek tekintett királyi udvarban, vagy akár táborban egyes bárók könnyen konfliktusba keveredhettek volna egymással.⁴⁴ Az ügyet, úgy tűnik, maga a vajda is gyorsan le kívánta zárni, mert Lacknak és fiainak átadott egy Fejér megyei birtokot, melyet később azok a váradi káptalannak adományoztak, Imre lelki üdvéjért.⁴⁵ Több-ször szerepel Nagy Miklós, illetve Lecha-i Pál neve a per során, akik a család megbízásából jártak el az országbíró előtt.⁴⁶ Több esetben előfordulhatott, hogy ilyen alkalmi vagy állandó megbízottak képviselték őket.

Lackfit az 1330-as években a királyság északnyugati részén bírt tisztségei szorosan nem kötötték volna az udvarhoz, ráadásul gyorsan kibontakozó katonai tehetségét a király bőven kiaknázza a távoli harct mezőkön. I. Károly már az oligarchák ellenében is előszeretettel vezényelte át embereit egyik hadszíntérről a másikra.⁴⁷ Lackfi már korán tanúbizonyságot tett katonai tehetségéről. Az 1328. évi osztrák-magyar háború során elfoglalta Stillfried várát, annak urát, Zeltigert pedig fogolyként küldte Károly színe elé.⁴⁸ 1328. szeptember 21-én, apja, Lack székely ispán után, mint lovászmester maga is megerősítette a király és a Habsburg hercegek közötti brucki békét.⁴⁹ 1329 januárjában,

⁴⁰ 1330-ban és 1341-ben két-két, 1333-ban és 1339-ben egy-egy alkalommal. Ld. AOKLT. XIV. 82., 400., XVII. 100., XXIII. 703., XXV. 221., 336.

⁴¹ AOKLT. XXIII. 703., DL 5023. Egy, az udvarhoz nem kapcsolható pereskedésben, mint arról a csanádi káptalan oklevele ad számot, döntőbíróként Lack fia István tehet igazságot. Ld. AOKLT. XXV. 221., DL 3373

⁴² AOKLT. XIX. 507., DL 76 508

⁴³ Az utolsó részlet megfizetéséről az országbíró 1337. márc. 6-ai oklevele szól. Ld. AOKLT. XXI. 88., DL 71 861

⁴⁴ Druget Vilmos nádor a Balog nb. Doncs mester birtokaira kívánta rátenni a kezét. Mivel Doncs Zách Felicián rokona volt, birtokait rokonai, Szécsi Dénes asztalnokmester nyerte el a királytól. A nádor azonban továbbra is kezén tartotta azt. Az eset némileg árnyalni tudja a Druget-Szécsi viszonyt is, mely a Lackfiak és Szécsényi vajda esetéhez hasonlóan elsikkadt I. Károly udvarában. Ld. ZSOLDOS 2017, 180.

⁴⁵ AOKLT. XXIII. 549., 550., DF 277 287, DF 277 288. Druget Vilmos nádor halála után Lackfi és Szécsényi viszonya érdekesen alakult. Újabb felmerült, hogy I. Károly halála után kinevezett Szécsényi Tamás tárnokmester helyettese maga Lackfi lett volna. Ld. PITI 2006, 440. Ennek ellentmondásait is feszegették újabb, erre ld. ZSOLDOS 2017, 192.

⁴⁶ AOKLT. XX. 135., 291., 483., Lecha-ira: UO. 348. Nagy Miklóst a nyitrai káptalan 1339. okt. 21-ei oklevele Lackfi István egykori nyitrai ispáni curialis officialisa-ként említi, ld. AOKLT. XXIII. 648., DL 95 560

⁴⁷ Ákos nb. Miksre ld. KRISTÓ 2003, 305., 315., 330.; Szécsi Pálra UO. 323., 327., 332.

⁴⁸ WERTNER 1905, 430.

⁴⁹ AOKLT. XII. 423.

miután az osztrák háború véget ért, és a királyi hadak is feloszlottak,⁵⁰ sor kerülhetett a Cseh István elleni hadjáratra, aki egyébként Csák Máté rokona volt. 1330. január 28-án ugyanis a Léván tartózkodó király kegyelmet adott Zárók-i Pál fia Bekének, akinek helytállásáról a harcokban szintén részt vevő Treutel Miklós pozsonyi ispán mellett István lovászmester is tanúskodott.⁵¹ Pár hónappal később került sor Záh Felicián merényletkísérletére, ám a kortárs névtelen krónikás nem említi Lackfit a jelenlévők között, igaz, a másik ismert udvari méltóságviselőt, Szécsi Dénest sem.⁵² Nem alaptalan azt feltételezni, hogy Lackfi a nem sokkal korábban véget ért hadjárat miatt lehetett távol.⁵³ A Feliciánt elítélő levélben mindenesetre, mint a király báróját szintén feltüntették.⁵⁴

Ugyanebben az esztendőben már az ország másik felében találjuk Lackfit. A király parancsára a szerbiai Obona folyóig nyomult előre seregével. A sorozatos sikerek nyomán nyerhette el további trencsényi, nyitrai várnagyi tisztségeit, majd végül magát a nyitrai ispáni címet is. 1334-ben újból délre rendelte az uralkodó. Belgrádnál Uros király parancsára a szerbek erődtételekbe kezdtek, ami messzemenően sértette I. Károly érdekeit. I. Lajos 1347. évi adománylevelében azt olvashatjuk, hogy Lackfi élen járt az erőd bevételeiben.⁵⁵ Ebben a hadjáratban került sor fivére, Imre már említett meggyilkolására.⁵⁶

1336-ban újabb háború tört ki I. Károly és rokonai, a Habsburgok között. A magyar uralkodó, egy évvel a visegrádi találkozó után, maga mellett tudhatta Luxemburgi János cseh, valamint III. Kázmér lengyel királyt is.⁵⁷ A harcok elhúzódtak, így a cseh uralkodó már 1336. október 9-én békét kötött a Habsburgokkal, ám Károly csak fegyverszünetig volt hajlandó elmenni, amely december 13-án lépett érvénybe.⁵⁸ A király elvonult a harctérrel, viszont seregei vezérévé Lackfit tette meg.⁵⁹ Lackfi az osztrák támogatottságot élvező Kőszegiektől elfoglalta Léka várát, majd 1337 nyarán a királyi seregek visszavették a Muraközt, a Kőszegiek lázadását pedig elfojtották.⁶⁰

Lackfi katonai teljesítményei tehették alkalmassá arra, hogy Nyitra éléről az uralkodó Vas és Sopron megyékbe helyezze át.⁶¹ De az áthelyezésnek több oka is lehetett, azon túl, hogy Jolsvai Leusták halálával megürült a két honor. Egyrészt Lackfi szerepe I.

⁵⁰ 1329. jan. 13-án, ld. ALMÁSI 2004, 55., PITI 2016, 384.

⁵¹ 1328. szept. 21.: AOKLT. XII. 64., DF 248 570

⁵² A királynéi udvari tisztségviselők is hiányoztak, helyetteseik végeztek Feliciánnal. Jelen volt még Druget Miklós is. SRH II. 492–496.

⁵³ Az Ausztria elleni hadoszlásra már 1330. jan. 15-én sor került, a cseh hadjáratról viszont nincs ugyanilyen információ. PITI 2016, 384.

⁵⁴ 1330. máj. 15.: AOKLT. XIV. 288.; CD VIII/3. 419–427.; ENGEL 1985, 394.

⁵⁵ KRISTÓ 2000, 265–266.

⁵⁶ WERTNER 1905, 434.; KRISTÓ 2000, 266.

⁵⁷ Ekkor került sor a magyar-cseh kereskedelmi egyezség megkötésére, melyben Károly többek között Lackfit is a Csehország felé tartó kereskedelmi utak biztosítására szólította fel. AOKLT. XX. 6., DF 267 829; KRISTÓ – MAKK 1988, 175–177.; SKORKA 2013, 451–470.

⁵⁸ BELITZKY 1938, 564.

⁵⁹ Feltehetően erre a háborúra és nem a korábbira utal I. Lajos király 1343. márc. 22-ei adománya, melyet Hahót nb. Miklós királynéi lovászmesternek tett és melynek relator-a maga Lackfi volt. Ezek szerint Lackfit Károly küldte Walsee osztrák báró ellen, ezen kívül Haburne várát elfoglalta és a német Aluh-ot és Henthul-t a királyhoz küldte, Thusalth Pretoltsteyn (Bertholdstein?) várát megostromolta. Ld. AOKLT. XXVII. 122.; WERTNER 1905, 434–436.

⁶⁰ WERTNER 1905, 565.

⁶¹ ENGEL 1996, 179., 226.

Károly uralkodásának végére messze túlnőtte azokat a tisztségeket, melyeket viselt. Igaz ez lovászmesteri méltóságára is, de sokkal inkább nyitrai ispánságára és várnagyi tisztségére. Vas és Sopron megyék ellenben már a 13. század folyamán vitathatatlanul a legelőkelőbb ispáni tisztek között szerepeltek.⁶² Ezt egyrészt a megye jövedelmei, honorba adható birtokai és az ezzel járó katonai erő biztosíthatták. A másik ok talán abban keresendő, hogy Lackfi már 1328 óta sikeresen vette fel a harcot az osztrák rablólovagokkal, sőt az osztrák hercegekkel, miként a Kőszegiekkel szemben is. Több külpolitikai tényező is azt erősíti, hogy I. Károly egyszerűen a nyugati határt kívánta biztosítani Lackfi áthelyezésével. 1340 folyamán Velence egy esetleges dalmáciai hadjárattól tartott, míg a királyi hadak – valójában Druget Vilmos nádor bandériumai – az Arany Horda ellen léptek fel a Kárpátokon túl.⁶³

A megyésispán

Lackfi, a háborúkon kívül, már korábban kapcsolatba került Vas és Sopron megyékkel. Nagymartoni Pál országbíró egy 1338. január 23-ai levelében, megismételve I. Károly rendelkezését,⁶⁴ Treutel Miklós pozsonyi ispán, Lóránt fia Leusták vasi és soproni ispán mellett Lackfi István lovászmestert, nyitrai ispánt, újvári és bolondóci várnagyot is felszólította, hogy a Német-római Birodalom irányába tartó kereskedőket ne zaklassák, hiszen a soproni polgárok már korábban panaszkodtak emiatt.⁶⁵ A birodalomba tartó fontos kereskedelmi útvonal mentén honorral bíró Lackfi királyi utasításáról van szó, igaz akkor ezek még Nyitra megyében terültek el. Soproni ispán volt, mikor nem sokkal I. Károly halála előtt, 1342 tavaszán a soproni polgárok kérésére megerősítette az uralkodó városnak adott kiváltságait.⁶⁶

Ispáni tevékenységéről mindhárom megye esetében igen szerény információink vannak. Nyitrai ténykedése jórészt homályban marad, hiába ismert alispánja, Récsényi György.⁶⁷ Várnagyi tisztségeiről szóló adatok természetesen rendelkezésünkre állnak.⁶⁸ Némileg több vonatkozó forrásunk van Vas és Sopron esetében. 1340. március 13-án Vas vármegye egyik oklevelében jelenik meg Lackfi mint ispán először.⁶⁹ Április 3-án már itteni alispánját, Andrást is ismerjük, aki a megye tényleges irányítójaként látta el az elé kerülő ügyeket.⁷⁰ Hatalmaskodásról szóló esetekben viszont Lackfi intézkedett.⁷¹ 1341 nyarán Hegykőn tartott *generalis congregatio*-t, az oklevélben magát királyi lovászmesternek, soproni és vasi ispánnak címezve.⁷² 1342-ből már csak arról tanúskodó adataink vannak, hogy a fentebb említett soproni kiváltságok ügyében járt el, mint ispán. Az I. Károly-kori kormányzatban való szerepéről sokat elárul az, hogy az uralkodó által rá bízott honor miből is állt, illetve az milyen vonásokat mutat.

⁶² NÓGRÁDY 1995, 158., 170., 173–174.

⁶³ PITI 2001, 49.

⁶⁴ HÁZI 1921, 70.

⁶⁵ 1338. jan. 23.: AOKLT. XXII. 11., DF 201 750

⁶⁶ 1342. ápr. 25.: AOKLT. XXVI. 155., DF 201 764

⁶⁷ 1333 és 1340 között nyitrai alispán. Ld. ENGEL 1996. 159.

⁶⁸ Várnagyi helyetteseit nem ismerjük.

⁶⁹ 1340. márc. 13.: AOKLT. XXIV. 142., DL 58 015

⁷⁰ AOKLT. XXIV. 205., 243., 341., 353.

⁷¹ AOKLT. XXIV. 427., 457.

⁷² AOKLT. XXV. 337., DL 3385

Bárok és az ország honorjai

Lackfi István lovászmesterként 1326-tól kezdve az ország báróinak sorát gyarapította.⁷³ A királyi tanács tagjaként egy olyan kormányzat részese lett, amely I. Károly uralmát volt hivatott konszolidálni, majd pedig működtetni. Fontosnak tartom, hogy Lackfi helyét (és nem a lovászmester tisztségét) kortársai, a többi báró között is kijelöljék. Ugyan a lovászmesteri tisztség a bárói hierarchia alján helyezkedett el I. Károly idején is, viszont a királyi tanács tagjaként, az uralkodó hadvezéréként komoly befolyással rendelkezett.

1311-től folyamatosan ismertek a lovászmesterek. Az általuk viselt ispáni címek több esetben minősíthetők honornak.⁷⁴ Balázs Csák Máté halálának évében lett Hont megye ispánja,⁷⁵ majd 1323-tól lovászmester, 1324-ben pedig I. Károly Nyitrát is rá bízta.⁷⁶ Nem volt tehát állandó jellegű, földrajzilag elhatárolható lovászmesteri honor, miként az később sem alakult ki, hiába viselte a tisztséget több évtizeden keresztül a Lackfi család egy-egy tagja.

Egyértelműen látszik, hogy Lackfi esetében két markánsan megkülönböztethető honor-együttest különíthetünk el a király haláláig. Az elsőbe a Trencsén és Nyitra megyei várnagyságok és aztán maga Nyitra megye tartozott,⁷⁷ míg 1340 után ez a Vas⁷⁸ és Sopron⁷⁹ megyei kettős ispánsággal cserélődött fel. A kérdés már csak az, a két honor-együttes hogyan illeszkedik az ország többi bárójának megyéispánságához, valamint mennyiben követhető a honor nyomán magának I. Károlynak a területi kormányzása az adott megyéken belül?

⁷³ A lovászmesterek a királyi oklevelek méltóságsorában már 1217-től kezdve feltűnnek. Ld. ZSOLDOS 2011, 56.

⁷⁴ Többen ott bírtak birtokkal, amely megyének ispáni tisztségét is viselték. Aba nb. Jánoshoz nem tudunk megyét kötni, bár az is igaz, hogy tisztségviselése idején apja, Amadé még Károly nádorának címezte magát, valóságos tartománya volt Északkelet-Magyarországon. ENGEL 1996, 40., 94.; Hasonlóan megye nélkül látjuk Csák nb. Pétert (1314–17). A néhai Henrik bán fia, Kőszegi János már 1310-től kezdve somogyi, tolnai és bodrogi ispán, a másik Kőszegi, Kakas Miklós (1318–21) zalai és vasi ispán (1317–21). Utóbbi két lovászmester ispánságai összeköthetők birtokaikkal. ENGEL 1996, 114., 175., 206., 225., 234.; ZSOLDOS 2016, 215–225.

⁷⁵ ENGEL 1996, 136.

⁷⁶ Uo. 159.

⁷⁷ A nyitrai vár ispánjait a 11. századtól ismerjük, a várbirtokok pedig jól beazonosíthatóak, ld. KRISTÓ 1988b, 346.; A 13. század folyamán a megyét öt udvarispán/országbíró, két-két nádor és tárnokmester, három asztalnokmester és egy-egy királynéi, illetve hercegi udvarispán kormányozta. ZSOLDOS 2011, 173–177. I. Károly idején Balázs (1324–26) és Lackfi István lovászmesterek bírták (1333–40), majd tárnokmesterként Raholcai Tót Lőrinc (1344–46), Kont Miklós pedig pohárnokmesterként (1348/49–50), ezután nádorok kezén találjuk. ENGEL 1996, 159–160.

⁷⁸ KRISTÓ 1988b, 273–276. A 13. század folyamán két-két szlavón bán és országbíró, egy asztalnokmester, ugyanakkor négy királynéi udvari méltóságviselő volt a megye ispánja: ZSOLDOS 2011, 222–226. A Kőszegiektől csak 1327-ben sikerült visszaszerezni I. Károlynak. 1340-ben pedig a régi oligarcha familia maradék hatalmát is letörte. Károly idején két báró volt itt ispán: Kőszegi Kakas Miklós és Lackfi István lovászmesterek. ENGEL 1996, 225–226.

⁷⁹ Kialakulására ld. KRISTÓ 1988b, 268–273. Az 1270-es évektől kezdve Sopront legtöbbször a nádor bírta, ld. ZSOLDOS 2011, 196–200. 1317-ben szerezte vissza a király a megyét a Kőszegiektől, a bárói méltósággal rendelkező ispánok közül két bánt (Felsőlendvai Miklós, Ákos nb. Miks), Hédervári Dezső királynéi udvarbíró, majd Lackfi lovászmestert találjuk. ENGEL 1996, 178–179.

Vizsgálatunkat célszerű 1326-tól kezdeni, bár egyes esetekben jóval korábbra nyúl-
nak majd vissza adataink és szereplőink. I. Károly idején nincs olyan báró, aki ne bírma
honort, akár megyésispánság, akár várnagyi cím formájában, ezek súlya azonban eltérést
mutathat. A bárók fogalmába több tisztséget is beleértettek a 14. század közepéig.⁸⁰
Károly idején vitathatatlanul a legnagyobb hatalom összpontosult a Druget nádorok,
Szécsényi Tamás erdélyi vajda és Ákos nb. Mikcs szlavón bán kezében. Druget Fülöp
1323-ban nyerte el a nádori méltóságot, korábban már szepesi és újvári ispán is volt.
Utódja a tisztségben, fivére, János (1328–33), aki ugyan Fülöp tartományát nem nyerte
el honorként, de Ung, Zemplén, Fejér, Tolna és Somogy megyék, majd 1330-tól Bács is
őt uralta.⁸¹ Druget Vilmos (1334–42) azonban már teljes egészében bírta néhai nagy-
bátyja tartományát, amely így Szepest, Újvárt (ebben: Abaúj, Heves, Gömör, Borsod,
Torna), Sárosp, Zemplént és Ungot foglalta magában.⁸²

Erdély vajdája már 1321 óta Szécsényi Tamás volt.⁸³ Méltóságához kapcsolta egy-
részt Aradot, másrészt 1330-ban Csanádot is az uralkodó, de Nógrádot és Trencsént is
bírta.⁸⁴ Erdély felett azonban, mint tényleges helytartó, az egyik legnagyobb hatalom
összpontosult a kezében a maga 8-9 várával.⁸⁵ Szécsényi nem mellesleg magával a di-
nasztiával is rokonságba került.⁸⁶ Hasonló mondható el a szlavón bánokról. Lackfi ki-
nevezése előtt egy évvel vette át a drávántúli tartomány kormányzását Ákos nb. Mikcs,
az országegyesítési harcok egyik kiváló katonája, aki csak a báni honorájához 13 várat
kapott.⁸⁷ Tisztségével egy időben egyúttal királynéi tárnokmester és soproni ispán is volt
1326-ig, 1328-ig pedig Somogy és Sáros megyék honorjának birtokosa lett.

A többi báró honorja a nyomába sem érhetett az övéknek. A macsói bán emelhető
még ki, ám az alá rendelt megyék nem váltak egy tartománnyá,⁸⁸ mint azt a fenti három
csetében láthattuk. Garai Pál, Alsáni János, majd Ostfi Miklós és Domokos bánok déli
megyék ispánjai lettek (Bács, Baranya, Bodrog, Szerém, Valkó).⁸⁹ A Szörényi Bánságot
Szécsi Dénes asztalnokmester kapta meg 1335-ben, aki már korábban miháldi és zsidó-
vári várnagy volt.⁹⁰ Szécsi mint asztalnokmester hasznosi várnagy is volt korábban fel-
sorolt tisztségei mellett.⁹¹ A pohárnok Druget Miklós fivére, Vilmos nádor tartományá-
hoz közel eső Ugocsa megye ispánja lett.⁹²

A királyi udvar két fontos tisztviselője volt a tárnokmester és az országbíró. I. Ká-

⁸⁰ ENGEL 1994, 83–84.

⁸¹ ENGEL 1996, 100., 127., 175., 206., 219., 241.

⁸² Uo. 94., 118., 129., 134., 170., 195., 219., 241. Tornai ispánok között nem említük: Uo. 209.

⁸³ Egészen 1342. okt. 12-ig: DL 76 686

⁸⁴ ENGEL 1996, 124., 157., 211.

⁸⁵ ZSOLDOS 2017, 102.

⁸⁶ WERTNER 1893, 133.

⁸⁷ ENGEL 2003a 75.; ZSOLDOS 2017, 102.

⁸⁸ ENGEL 2003b, 137.

⁸⁹ ENGEL 1996, 100., 103., 114–115., 199., 221.

⁹⁰ Utódja, Losonci István szörényi bán (1342–49) is miháldi várnagy erre ld.

ENGEL 1996, 32., 367.

⁹¹ ENGEL 1996, 46., 367., 467. Fivére, Pál asztalnokmester (1318) somogyi ispán volt. A király
közvetlenül a dél-dunántúli Kőszegi-tartomány felszámolása után nevezte ki: ENGEL 2003d,
341–342., KRISTÓ 2003, 326–328. A Kőszegiek dél-dunántúli-tartományának felszámolására ld.
AOKLT. IV. 605., VI. 490., VII. 88., 89., XIII. 149., 150.

⁹² ENGEL 1996, 217., óbudai várnagysága nincs feltüntetve, ld. Uo. 379.

roly a tárnokmesterét, Nekcsei Demetert (1316–38), annak haláláig tisztségben tartotta. 1321-től bácsi és trencsényi ispán, egy év múlva körösszegi várnagy lett, 1333-ban pedig elnyerte Bihart.⁹³ Míg Lackfi királyi lovászmester volt, az országbíró székében két személyt, Köcski Sándort (1324–28) és Nagymartoni Pált (1328–49) találjuk. Köcski Vas megye ispánja, valamint több vár *castellanus*-a.⁹⁴ Viselt tisztségeiből Nagymartoni egyedül a beszercei várnagyságot örökölte.⁹⁵

Szerény honorrral rendelkeztek a királynéi udvartartás méltóságviselői. Erzsébet királyné tárnokmesterei közül Ákos nb. Mikcsről már szó esett (szlavón bánsága mellett 1326-ig sárosi és zempléni, somogyi és soproni ispán).⁹⁶ Utódja, Babonics János (1326–33) pataki várnagy volt, Garai Pálnak (1334–53) viszont nem tudunk más tisztségéről.⁹⁷ A korszak egyetlen királynéi asztalnokmestere, Szécsényi Kónya honorbirtoka sem ismert.⁹⁸ Berzéte Miklós királynéi pohárnokmester I. Károly haláláig, a szlavóniai Verőce, Orbász megyék ispánja, raholcai és kórógyi várnagy.⁹⁹ Erzsébet királyné lovászmestere, Hédervári Dezső világosvári várnagy, továbbá királynéi udvarbíró volt.¹⁰⁰ Halála után utódja, Hahót nb. Miklós (1333–43)¹⁰¹ zalai ispánként ismert.

A rövid felsorolás is képes árnyalni azt a képet, mely az ország báróinak honorjában kitűnik. Több esetben azonban óvatosan kell ezeket kezelnünk, hiszen egyes tisztségek messze nem kapcsolhatóak össze olyan honorokkal, melyek elvárhatóak lennének. Meglepően keveset találunk a tárnokmester és az országbíró kezén, holott helyük a bárók között egyértelműen az élvonalban keresendő. A királyné tisztségviselői változatos képet mutatnak, de messze nem kiemelkedőek. Az udvari méltóságok esetében Druget Miklós pohárnokot nádori rokonai, Szécsi Dénest pedig a délkeleti országrészen bírt várnagyságai, majd szörényi báni tisztsége emeli ki. Lackfit honorjai helyett/mellett katonai – igaz a többiekől sem elvitatható – szerepvállalása emeli ki, valamint apja, Lack tisztségei. Rendkívül feltűnő, hogy több várnagyi tisztséget is bírt, és mint Nyitra ispánja clókelő helyen szerepelhetne, de az ottani viszonyok nem feltétlenül ezt támasztják alá.

Egy a sok közül, vagy sok egyben?

Lackfi István honorjai (1326–1342)

A fentiek alapján azt szűrhetjük le, hogy Lackfi egyáltalán nem rendelkezett szerény honorral, legalábbis semmiben sem maradt az el a másodvonal többi bárójától, viszont nem is nevezhető kiemelkedőnek. Első, 1326 és 1340 között bírt tisztségei Trencsén és Nyitra megyék területén jelölik ki helyét.¹⁰² A bárók után, a két megyében lévő királyi várak élére állított várnagyokkal is össze lehet vetni honorját, bár leszögezném az elején,

⁹³ UO. 112., 211., 349.

⁹⁴ Várna, Beszterce, Sárvár várakról van szó. Ld. ENGEL 1996, 225.

⁹⁵ Más honort nem is bírt. ENGEL 1996, 280.

⁹⁶ Ld. a 10. oldalon, ill. 88. l.

⁹⁷ ENGEL 1996, 54., 451.

⁹⁸ ENGEL 1996, 59.

⁹⁹ UO. 162., 230., 346., 397.

¹⁰⁰ UO. 56., 57., 459.

¹⁰¹ UO. 57., 234.

¹⁰² Az ország északnyugati felében 64 várból 51 volt királyi kézben, ez az arány tükröződik Nyitra és Trencsén esetében is. ENGEL 1985, 404.; ENGEL 2003c, 176.

Lackfi báró volt, megyebeli kollégái pedig várnagyok. A vizsgált megyék várainak zöme ráadásul az Anjou-kor végéig királyi kézben maradt.¹⁰³

Lovászmesteri kinevezésével egy időben, 1326-tól bírta a trencsényi Lednicet.¹⁰⁴ I. Károly 1330-ban az ugyanitt lévő Bolondóc,¹⁰⁵ 1332-ben pedig a nyitrai Berencs¹⁰⁶ és Újvár¹⁰⁷ várnagyává tette meg. 1333-ban aztán Nyitra ispánja lett, azaz négy általa birt várból csupán kettő terült el ott, ahol később ispán lett. A megye honorjai (értem ezalatt a királyi várakat) ugyanis nem illették meg automatikusan a mindenkori ispánt.

Nyitra megye területén a 14. században összesen nyolc királyi várat találunk, ebből kettő (Korlátköz,¹⁰⁸ Jókő)¹⁰⁹ azonban a pozsonyi ispán honorját gazdagította.¹¹⁰ Csejtér¹¹¹ Óri Veres Tamás (1323–49),¹¹² Tapolcsányt¹¹³ Kükei Ajnárd (1335),¹¹⁴ Bajmócot¹¹⁵ előbb Gilét két fia, Miklós¹¹⁶ és János (1336–41),¹¹⁷ illetve „egyedül” János¹¹⁸ (1335–63),¹¹⁹ Gimest¹²⁰ Magyar Pál¹²¹ (1322–45),¹²² Apponyt¹²³ pedig Geszti Kenéz¹²⁴ (egysze-

¹⁰³ Ide vehetjük még Pozsony (8), Hont és Bars megyéket (4–4 vár) is. Zólyomban és Liptóban három-három, Liptóban kettő, Turócbán egy várat találunk. ENGEL 2003c 176.

¹⁰⁴ Lackfi helyetteseként 1336-ban Csokodej (Péter) tűnik fel. 1336. s. d.: DF 268 744, ENGEL 1996, 357.

¹⁰⁵ Szentkirályi Gebő mint alvárnagy 1330. ápr. 23-án szerepel, feltehetően Lackfi helyettese. ENGEL 1996, 284., ÁÚO IX. 176. 1336 és 1338 között Lackfi szerepel várnagyként, ld. ENGEL 1996, 284.

¹⁰⁶ A várat ebben az évben adta át János cseh király I. Károlynak, a csehek elleni hadjáratban pedig éppen Lackfi is részt vett, így ezt gyaníthatjuk a kinevezés mögött. KRISTÓ 1988a, 89.; ENGEL 1996, 277.

¹⁰⁷ A Nyitrai megyei Újvár (Holics) esetében nem tudunk helyettesről, alvárnagyról: ENGEL 1996, 328.

¹⁰⁸ GYÖRFFY 1998, IV. 412.

¹⁰⁹ UO. 401. Jókői várnagy volt Treutel Miklós, aki 1321–22 között nyitrai ispán, később pedig pozsonyi lett: ENGEL 1996, 159., 166., 334.

¹¹⁰ ENGEL 1996, 159.; ENGEL 2003c 176. A nyitrai várak: Holics-Berencs, Csejte, Tapolcsány, Bajmóc-Keselőkő, Gimes, Apony. Hermán nb. Lampert országbíró 1322–24 között szintén nyitrai ispán, egyben Tapolcsány várnagya. Balázs lovászmester, honti és nyitrai ispánhoz várnagyi tisztség nem köthet. Ld. ENGEL 1996, 159., 440.

¹¹¹ GYÖRFFY 1998, IV. 366.

¹¹² Óri a berencsi és újvári (holicsi) várnagyság élén váltotta a megye éléről távozó Lackfit. Ld. ENGEL 1996, 328.

¹¹³ GYÖRFFY 1998, IV. 473–474. A vár, Trencsén mellett Csák Máté egyik rezidenciájának tekinthető. Ld. KRISTÓ 2001, 36.

¹¹⁴ ENGEL 1996, 440.; AOKLT. III. 155. Lackfi 1333. évi kinevezése előtt, 1329–33-ban Kükei Ajnárd a nyitrai ispán, aki már akkor Tapolcsány várnagya, ld. ENGEL 1996, 159., 440.

¹¹⁵ GYÖRFFY 1998, IV. 346–347.

¹¹⁶ Miklós 1329-ben bírótársként szerepel, illetve az aula tagjaként: DL 91 245, ENGEL 1996, 473., 1336. febr. 22-én a Bajmóccal együtt kormányzott Privigye várnagya is. Ld. AOKLT. III. 254.; ENGEL 1996, 271., 396.

¹¹⁷ ENGEL 1996, 271., 396.

¹¹⁸ 1350-ben mint volt turóci ispán és bírótárs az aula tagja. Ld. ENGEL 1996, 215., 479. 1351–63 között a bajmóci várral együtt kormányzott Keselőkő várnagya is. UO. 271., 340.

¹¹⁹ UO. 271.

¹²⁰ GYÖRFFY 1998, IV. 391–393.

¹²¹ 1323-ban az aula tagja, ld. AOKLT. VII. 142.; ENGEL 1996, 472. Fia, Domokos 1337–38-ban udvari lovag. UO. 475.

ri, 1325. évi szerepléssel) kormányozta. A nem királyi erősségek közé számító Nyitra vára¹²⁵ pedig a mindenkori nyitrai püspököt illette, aki magától értetődően saját maga nevezte ki várnagyait.¹²⁶ Lackfi mint nyitrai ispán tehát automatikusan nem foglalta el a megye összes királyi várát, miként magát Nyitra várát sem. Az oligarchák leverése után I. Károly király a visszavett várakat vagy nagyobb csoportban egy-egy bárójára bízta, vagy egy megyén belül több híve között osztotta szét.¹²⁷ Nyitra esetében a sokszínűséget az utóbbi gyakorlat okozta, ebben Csák Máté tartományának feltámasztásától való tartózkodás is szerepet játszhatott. Nyitrai ispánként Lackfi elenyésző hatalommal bírt megyéjében, hiszen nyolcból (Korlátkövel és Jókövel együtt) csak kettő, Berencs és Holics tartozott alá. *Horribile dictu* a pozsonyi ispán a maga két várával ugyanakkora erőt képviselt Nyitrában, mint a tényleges megyésispán. A nyitrai püspök pedig tovább bonnyolítja a képet, hiszen Nyitra várát ő birtokolta.

A 14. század folyamán Trencsén megyében 13 királyi vár volt,¹²⁸ bírt Lednic és Bolondóc, melyek Lackfi honorjához tartoztak, ugyanolyan logika alapján kerültek ki a mindenkori trencsényi ispán fennhatósága alól, mint Nyitra megye több királyi vára az ott ispáni címmel bíró Lackfi alól. Amíg Lackfi Trencsénben két várat is bírt honorban, addig a mondott megyét ketten igazgatták, előbb Nekcsei Demeter tárnokmester (1321–38), majd a Lackfival már korábban kapcsolatba kerülő Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1338–42).¹²⁹ Beszterce várnagya alá a 14. században több vár is tartozott (Hricsó, Lietava, Rajec, Zsolna, Budetin, Sztrecsény, Várna, másként Óvár). A tárgyalt időben Köcski Sándort (1324-től országbíró), majd 1339-től Nagymartoni Pált (szintén országbíró) találjuk itt.¹³⁰ Budetin várát Hodászi Máté fia Illés mester kormányozta Nagymartoni nevében.¹³¹ Garadna várnagyát nem ismerjük, a vár 1329-ra ráadásul már leromlott.¹³² Omori Miklós fia Gál királyi *specialis notarius* az ugróci erődítményt kapta (1323–29).¹³³ Oroszlánkő és Szúcsa a trencsényi vár tartozékai voltak,¹³⁴ melyeket 1322 és 1338 között Nekcsei Demeter tárnokmester helyetteseként Domokos alispán igazgattott.¹³⁵ Az itt felsorolt nyolc vár közül Lackfi tehát csupán kettőt bírt, négyet viszont az országbírók kezén találunk, akik ispánként álltak a megye élén. Trencsén területén az ottani megyésispán tehát több várat bírt honorként, mint Lackfi Nyitrában. Igaz, Tren-

¹²² ENGEL 1996, 317.

¹²³ GYÖRFFY 1998, IV. 344.

¹²⁴ 1318-ban a Kraszna megyei Valkó várnagya, erre ld. ENGEL 1996, 454. Részt vett Debreceni Dózsa vajda oldalán a lázadó Ákos nb. Mojs elleni hadjáratban, 1329. máj. 1-i oklevélre ld. AOKLT. XII. 212., DL 3449

¹²⁵ GYÖRFFY 1998, IV. 429–440.

¹²⁶ ENGEL 1996, 378.

¹²⁷ ENGEL 2003b, 123.

¹²⁸ ENGEL 2003c 176.

¹²⁹ ENGEL 1996, 211.

¹³⁰ Uo. 280.

¹³¹ 1336–37 között. Uo. 288.

¹³² Uo. 315.

¹³³ Uo. 450.

¹³⁴ Uo. 211.

¹³⁵ Uo. 211.

csénben éppen az egységesülés felé mozdult el a kormányzat, hiszen itt a későbbiekben az országbíró bírt több várból álló honort,¹³⁶ míg Nyitrában ez nem következett be.

Beszédes, hogy a fent bemutatott, Lackfi alá tartozó négy várból hármát a cseh határon bírt. Lednicet leszámítva Holics és Bolondóc is kapcsolatba hozható a cseh-magyar háborúval, melynek lezárásaképpen 1332-ben János cseh király visszaadta a mondott várakat I. Károlynak, aki Lackfira bízta azokat.¹³⁷ A csehek elleni harcokról 15 évvel később is megemlékezett Nagy Lajos adománylevelében, így a várnagyi, majd ispáni kinevezés mögött a harcokban való részvétel állhatott.¹³⁸

Még nyitrai ispán volt Lackfi, amikor 1340. március 13-án Vas,¹³⁹ március 31-től, mint Sopron¹⁴⁰ ispánjaként is feltűnik. Az Anjou-korból ismert kevés számú honorba kinevező oklevél közül a Lackfi Vas és Sopron élére állító okirat nem maradt fenn. A király szóbeli parancsa nyomán a honor-csere úgy tűnik gyorsan, zökkenőmentesen zajlott le.¹⁴¹ Rövid ideig tehát három megye ispánja is volt, mely a hatalom átadás elhúzódsával magyarázható. A két megye, melyet ekkor már egy ispán kormányzott, a Losonciak (1328–33) és Jolsvaiak¹⁴² (1333–40) után került Lackfi kezére. Nyitra élén utoljára május 1-jén találjuk, utódja Tót Lőrinc lett, aki a megyebeli Sempte várnagyságát kapta.¹⁴³ Várnagyi tisztségei közül Berencset és Újvárt (Holics) Őri Veres Tamás vette át.¹⁴⁴ Trencsényi várait, Lednicet és Bolondócot szintén „elveszítette”: Bolondóc várnagyát 1365-ig nem ismerjük,¹⁴⁵ ám a lednicit Őri Orros Miklós (Őri Veres Tamás atyafia) bírta már 1341-ben.¹⁴⁶ A vasi-soproni honorba való áthelyezés tehát az összes korábbi tisztség (kivéve a lovászmesteri) elvesztését jelentette. Nem beszélhetünk azonban pozícióvesztésről, sőt!

Vas megyében Sárvár, Kőszeg, Léka, Borostyánkő és Dobra általában a megyéispán honorjának számított a korszakban.¹⁴⁷ Borostyánkő¹⁴⁸, Léka¹⁴⁹ és Sárvár¹⁵⁰ várnagyát

¹³⁶ ENGEL 2003b, 138.

¹³⁷ Berencs és Holics újjáépítésére Károly négy megye adóját rendelte. Ld. FÜGEDI 1977, 71.; BERTÉNYI 1987. 104–105. Károly 1338. márc. 29-ei oklevelében azt írja, hogy Lackfi átvett Telegdi Csanád esztergomi érsektől 200 márká bécsi széles dénárt. Az érsek a mondott összeget a Pozsony megyei Szerdahely után tartozott kifizetni, István lovászmester, mint újvári várnagy pedig azt az újvári vár építésére fordította: 1338. márc. 29.: AOKLT. XXII. 151., DF 248 402

¹³⁸ KRISTÓ 2000, 266

¹³⁹ ENGEL 1996, 226.

¹⁴⁰ ENGEL 1996, 179.

¹⁴¹ ENGEL 2003b, 108.

¹⁴² Jolsvai Lóránd 1335-ben kőszegi várnagy, ld. ENGEL 1996, 350.; Jolsvai Leusták somogyi (1333–36) és tolnai ispán (1333–40) miközben Vas és Sopron megyék élén állt. Rövid ideig a magyar kézre került osztrák Schwarzenbach várnagya 1337-ben. Uo. 175., 206., 407.

¹⁴³ 1340. június 14-én már ispán. ENGEL 1996, 160., 409., DL 41 496

¹⁴⁴ Berencs: ENGEL 1996, 277., Újvár (Holics): ENGEL 1996, 328. 1323 óta már Csejte várnagya is, ld. feljebb!

¹⁴⁵ Kont Miklós nádor kapta honorba. ld. ENGEL 1996, 284.

¹⁴⁶ 1341. szept. 27-én, ld. ENGEL 1996, 357. Az 1328. szept. 21-ei bruck-i béke megerősítői között egymás után szerepel a Péc nb. Őri „Orros” Miklós (tisztség nélkül), majd közvetlenül utána Péc nb. Őri Veres Tamás mint csejte várnagy, ld. ENGEL 1998. 146.

¹⁴⁷ ENGEL 1996, 225.

¹⁴⁸ ENGEL 1996, 285.

¹⁴⁹ Tót Lőrinc vasi-soproni ispán csak 1347-től ismert a tisztségben. Uo. 357.

¹⁵⁰ Korábban Losonci Tamás vasi ispán (1328–29) töltötte be a várnagyi tisztséget. Uo. 405.

nem ismerjük ebben az időszakban, Dobrárt királyi várnagy bírta 1326–50 között¹⁵¹, Lackfi ispánságának időszakából nem tudjuk, hogy azt az ispán embere kormányozta-e. Kőszegét viszont Lackfi nevében Besenyő Mihály bírta 1342. október 28-án.¹⁵² A megye többi vára magánkézben volt.¹⁵³ Németújvár 1327-től szintén a vasi ispán honorjához tartozott, Lackfi ispánsága idején azonban egyik várnagyát sem ismerjük.¹⁵⁴ Szalónak 1340-ben, Lékával és Borostyánkővel együtt jutott királyi kézre, így ekkor feltehetően ez is Lackfi honorját erősítette.¹⁵⁵ Azaz az ekkor ismert Vas megyei hét királyi várnagyi tisztből¹⁵⁶ minden kétséget kizáróan csupán Kőszeg kapcsolható Lackfihoz. Nehéz lenne azonban a többi hat várnagyi tisztséget nem az ispánhoz kötni, hiszen Németújvár, Szalónak, Borostyánkő és Léka aligha kerülhettek volna szétszétválasztásra több várnagy között, mint arra sor került Nyitra és Trencsén esetében.

Mit látunk Sopron megyében? Hat vár magánkézben volt Lackfi ispánsága idején.¹⁵⁷ Kapuvár,¹⁵⁸ Sopron és még két vár esetében a várnagyokat nem ismerjük, ugyanakkor feltételezhetjük, hogy ezek is az ispáni honor tartozékai voltak. Szarvsköt pedig éppen Lackfi emeltette 1340-ben.¹⁵⁹ Vas és Sopron megyék, mint egyesített honorok 1330 óta¹⁶⁰ együtt kerültek kiosztásra, ezt a rendszert pedig az Anjou-uralkodók után, még Zsigmond idején is így találjuk.¹⁶¹ A nyugati határon lévő két megyét az uralkodó nem véletlenül bízta Lackfi, a korábbi osztrák-magyar háborúk hadvezérére.

Lackfi megyeispáni és várnagyi tisztségei az ország változatos kormányzására vetnek fényt. Míg az 1330-as években Nyitrán bírt várak egy korábbi elv mentén kerültek kiosztásra, illetve ott a nyitrai püspök pusztája léte alapvetően blokkolta az egységes ispáni honor létrejöttét, addig 1340-re ez a modell merőben megváltozott az egész országban, mint ahogy azt Trencsén esetében is láthattuk. Nyitrában van nyoma annak, hogy kis lépésekben, de az egy kézben minél több vár elve kezdett érvényesülni¹⁶² ugyanakkor ez nem vált általánossá, sőt más területeken megmaradt a szétforgácsolódás. Ezzel szemben Vas és Sopron megyékkel Lackfi már egy kiforrott rendszert örökölt elődjei-

¹⁵¹ Uo. 303.

¹⁵² ENGEL 1996, 350., SOPRON I. 171.

¹⁵³ Felsőlendva (Felsőlendvai családé 1275 óta), Kertes (Hermány nemzetsége), Rohonc (Rohonciaké), Ságosmlyó (elpusztulhatott), Szentgrót (Türje nb. Szentgrótiaké), Vörösvár (1368-ig nincs tudomásunk róla). Ld. ENGEL 1996, 312., 339., 401–402., 402., 425., 463.

¹⁵⁴ Losonci István 1328–29-ben, utána Ravasz János 1360–61-ben mint Kont Miklós embere. ENGEL 1996, 375.

¹⁵⁵ Ebből az időszakból egy várnagy sem ismert, ld. ENGEL 1996, 420.

¹⁵⁶ Engel ugyanakkor három királyi várral számolt, ld. ENGEL 2003b, 135.

¹⁵⁷ Bikug várát feltehetően az 1310-es évek elején lerontották. Ld. ENGEL 1996, 282. Fraknó várát 1317 után Nagymartoni Simon fia, Pál és Lőrinc építették: Uo. I. 313., Kaboldot szintén a Nagymartoniak bírták miután I. Károly visszaadta nekik. Ld. Uo. I. 334–335. Lánzsér várát a locsmándi ispánsággal együtt még IV. Béla adományozta az Atyinaiak ősenek, Aba nb. Lőrincnek. Uo. 356. Rákos a győri püspökség birtoka, ld. Uo. 398.; Rov/Roj a Rovi családé, erre ld. Uo. 402.

¹⁵⁸ Kora Árpád-kori határvédelemben kiemelkedő szerepe volt, a 11. század végére központi szerepét átvette Sopron. Ld. KRISTÓ 1988b, 271.

¹⁵⁹ ENGEL 1996, 422.

¹⁶⁰ Losonci István az első, ld. ENGEL 1996, 179., 225.

¹⁶¹ ENGEL 2003b, 139.

¹⁶² Berencs és Holics egyszerre történő kiutalása Óri Veres Tamás részére erre utalhat, hiszen a két vár továbbra is egy ember kezén maradt.

től. Azzal a különbséggel, hogy I. Károly itt a Kőszegiek leverése után a mindenkori ispán kezébe helyezte visszaszerzett várait. Így a pozsonyi ispán is több várat bírt megyéjében (sőt még azon is túl),¹⁶³ mint azt a határ közelsége indokolta volna.¹⁶⁴ Lackfi ispáni és várnagyi tisztségei leginkább a hatalom centralizációjára mutatnak rá. Vasisoproni ispáni kinevezése tehát nem hogy visszavetette, hanem még nagyobb befolyással ruházta fel őt, hiszen a magánkézben lévő várak kivételével biztosan állítható: mindkét megye összes királyi várát vagy ő, vagy a helyettesei kormányozták. Már önmagában az a tény is beszédes, hogy sem nyitrai, sem trencsényi várai esetében nem tudunk alvárnagyokról. Az Anjou-monarchia működtetése ugyanis a királyi várak birtoklásán nyugodott:¹⁶⁵ az uralkodó kellő honor biztosításával tudta csak embereit hatalommal felruházni. Az Anjouk idején a megyéispántól független várnagyok száma idővel egyre inkább csökkent.¹⁶⁶ Az idős Károly király halálakor honor címén Lackfi csaknem annyi vár felett parancsolt, mint a legelőkelőbb bárók,¹⁶⁷ ezek összehasonlítása azonban értelmetlen lenne. A Lackfi által bírt vasi és soproni várak nem egy hatalmas kiterjedésű tartomány keretein belül terültek el, hanem éppen ott, ahol az országban amúgy is rengeteg várat találunk.¹⁶⁸

Összegzés

Lackfi István pályafutásának csupán egy részét érintette jelen tanulmány, összegzés helyett így illőbb volna arról írni, mi az, ami nem fért bele rövid írásomba. Egyrészt nem vállalkozhattam a teljes életpálya feldolgozására, ugyanakkor az 1326–1342/43 közötti időszak egy jelentős hányadát kiteszi Lackfi István karrierjének. Lack, majd fiai, elsősorban István, jelentős pályát futottak be az Anjouk udvarában. Lackfi István pályafutásának vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a családi viszonyokat. A szakirodalom a Lackfiak, illetve a felsőlendvai Bánfiak és a Himfiak esetében már korábban felhívta a figyelmet a családtagok közötti kapcsolatokra, összetartásra.¹⁶⁹ Erre utaló nyomok már Károly regnálása alatt is megfigyelhetők a Lackfiakkal kapcsolatban, így ez lehet a további kutatás tárgya. Hasonlóan fontos szerep juthat a familiárisok vagy az al-/várnagyok vizsgálatának, akiknek az elhelyezése kormányzattörténeti szempontból árnyalni tudja az Anjou-monarchia működését. Vas és Sopron megyéknél csak részben tárható fel a várnagyok személye, Nyitra esetében pedig sokszor sötétben tapogatózunk. A várnagyok és az úr kapcsolata is kérdéseket vet fel: familiárisokról van szó, akiket magukkal vitt Lackfi, vagy helyi nemesekről, akik csak ideiglenesen álltak az éppen aktuális ispán/várnagy szolgálatában? Lackfi Istvánnak a honorba kapott tisztségei csak az ország egyik felére (északnyugati és nyugati) engednek betekintést, ott is erősen regionális szemszögből (lévén, hogy Trencsénben bírt várai a megye déli felén terültek el). Láthattuk, hogy Trencsénben az országbírói honort kezdték tömbösíteni, míg Nyitrában

¹⁶³ ENGEL 2003b 132–133., 136.; kezén nyolc várat találunk, ld. ENGEL 2003c, 176.

¹⁶⁴ Uo. 131.

¹⁶⁵ Uo. 173.

¹⁶⁶ ENGEL 1987, 15.

¹⁶⁷ A Drugetek kezén lévő királyi várakra ld. ZSOLDOS 2017, 101–102., 209–215.

¹⁶⁸ Az ország várainak zöme I. Károly idején is elsősorban Nyugat-, ill. Északnyugat-Magyarországon terültek el, valamint Szlavónia nyugati vidékein. ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2002, 38–39.

¹⁶⁹ ENGEL 2003b, 115–116.

ezt egyáltalán nem lehet kijelenteni, hiszen ott ezt a folyamatot több dolog is hátráltathatta. Vas és Sopron megyék pedig az egy kézben összpontosuló, centralizált kormányzat mintaképét nyújtják: minden királyi vár a megyéispán kezébe került. A négy vizsgált megye esete is figyelmeztet arra, hogy az Anjou-kori monarchia működési mechanizmusát helyi példákkal mélyebben lehetne feltárni. Lackfi esete ebből a szempontból is kirívó: amíg Engel jóvoltából Vas-Sopron jól ismert a szakirodalom számára,¹⁷⁰ addig Nyitra és Trencsén jóval színesebb képet fest, főleg az előbbi esetében.

Keveset tudunk arról, hogy Lackfi mint lovászmester ebben a minőségében pontosan milyen szolgálatot is látott el. Tény azonban, méltósága bárói ranggal ruházta fel, része volt az ország honorájából, ugyanakkor inkább személye és nem a tisztsége volt az, ami fontos volt mind I. Károly, mind fia, Nagy Lajos számára is fontos volt. Lovászmesterként nem illette meg automatikusan a királyi seregek vezetése, ez inkább saját tehetségét dicséri, amelyet több hadjáratban is bizonyított. Károly király halála után mind a fiatal uralkodó, mind az anyakirályné feltétlen bizalmát élvezte, mely karrierjének töretlenségét eredményezte. Ez feltételezi, hogy vagy ő, vagy családjának valamelyik tagja gyakran tartózkodott Visegrádon. Ezen felül, fiai az 1340-es években sorra jutottak bárói méltóságokhoz,¹⁷¹ Dénes lovászmester lett apja után 1343-ban.¹⁷² Kérdéses, hogy Lackfi viszonya hogyan alakult I. Károly halála után Erzsébet királynéval, valamint Szécsényi Tamással. Fivérei, Miklós és Pál 1343 őszén, mint zempléni ispánok tűnnek fel, egy olyan megyében, mely korábban a Druget-tartomány részét alkotta, és amelynek felszámolásában maga Szécsényi Tamás vajda is aktívan részt vett.¹⁷³

1342. július 16-án Visegrádon elhunyt I. Károly. A trónra lépő 16 éves I. Lajos az elkövetkező fél évben átalakította kormányát, amelyben támogatója az özvegy Erzsébet királyné volt.¹⁷⁴ Az új rend nyertesei így azok lettek, akik korábban ugyan bárók voltak, de a hierarchia legalján álltak: a Szécsiek mellett a Lackfiak. Lackfi István katonai tehetségét a lovagkirály imázsát magára öltő Lajos szintén nem nélkülözhatta, hiszen katonabárókra volt szüksége, hogy grandiózus terveit a közeljövőben megvalósíthassa. Ehhez azonban Lackfinak lovászmesteri tisztsége, sőt nemrégiben elnyert két megyéje sem nyújtott kellő presztízt. I. Lajos király tárnokmesterévé, majd hatalmas tartománya, Erdély vajdájává tette meg apja katonabáróját. Lackfit és családját 1342 utáni előretörésében a királyi kegy mellett a sors különös fintora is segítette. Druget Vilmos nádor halála után az új kormányzat Szécsényi Tamás korábbi vajdát is ejtette, a harmadik tartomány ura, Ákos nb. Mikcs pedig 1343 májusában elhunyt.¹⁷⁵ Immár semmi akadálya nem volt annak, hogy Lack fiai és unokái magasabb tisztségek birtokában egy másik Anjou uralkodó nagyhatalmú báróivá váljanak.

¹⁷⁰ Maga Engel Pál többször hivatkozik a Vas és Sopron megyére Pozsony mellett az ispán kezében összpontosuló királyi várak kérdéskörét tárgyalva. Lackfi nyitrai és vasi-soproni ispánsága összehasonlítást tesz lehetővé, mely azt bizonyítja, hogy a Pozsonyban, Vasban és Sopron megyében tapasztalható tendencia nem feltétlenül érvényesült mindenhol. ENGEL 2003b 101–161.

¹⁷¹ Nagy Lajos báróinak fele olyan személy fia, aki már I. Károly idején is báró, ld. FÜGEDI 1986, 250.

¹⁷² ENGEL 1996, 41.

¹⁷³ PITI 2006, 437. A kérdésben ma is megoszlik a hazai középkorkutatás véleménye ld. ZSOLDOS 2017, 187–202.

¹⁷⁴ Druget Miklós a király 1343 elején menesztette a pohárnokmesteri tisztségből. Ld. ENGEL 1996, 43.

¹⁷⁵ ZSOLDOS 2017, 179.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AOKLT. *Anjou-kori oklevéltár*. Főszerk. Kristó Gyula. Szeged – Bp. 1990–
- ÁÚO *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest – Bp. 1860–1874.
- CD *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I – XI*. Ed. Georgius Fejér. Budae 1829–1844.
- DF *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény*
- DL *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár*
- SOPRON *Sopron vármegye története*. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1999.

SZAKIRODALOM

- ALMÁSI 2004 Almási Tibor: Az 1329. évi „residentia exercitus regis”. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 119. Szerk. Makk Ferenc, szerk.társ. Weisz Boglárka. Szeged 2004. 47–56.
- BELITZKY 1938 Belitzky János: *Sopron vármegye története*. I. Bp. 1938.
- BÉNYEI 2011 Bényei Balázs: Hermán nembeli Lampert országbírói tisztségbe jutásának körülményei. In: *Tanulmányok Badacsonyból. A Fiatal Levéltárosok Egyesületének konferenciája, 2010. július 9–10*. Szerk. Mihalik Béla, Zarnóczy Áron. Bp. 2011. 11–23.
- BERTÉNYI 1976 Bertényi Iván: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Bp. 1976.
- BERTÉNYI 1987 Bertényi Iván: *Magyarország az Anjouk korában*. Bp. 1987.
- C TÓTH 2009 C Tóth Norbert: A nádori hivatal működése Lackfi István tisztségviselése alatt (1387–1392). In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 130 (2009) 85–105.
- ENGEL 1977 Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban 1387–1437*. Bp. 1977.
- ENGEL 1985 Engel Pál: Nagy Lajos bárói. *Történelmi Szemle* 28 (1985) 393–413.
- ENGEL 1994 Engel Pál: Barones. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 83–84.
- ENGEL 1996 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp. 1996.

- ENGEL 1997 Engel Pál: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 137–157.
- ENGEL-KUBINYI-KRISTÓ 2002 Engel Pál – Kubinyi András – Kristó Gyula: *Magyarország története 1301–1526*. Bp. 2002.
- ENGEL 1998 Engel Pál – Lövei Pál: Sokpecsétes oklevelek 1323-ból és 1328-ból. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Bp. 1998. 133–148.
- ENGEL 2001 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. – Középkori magyar genealógia*. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Bp. 2001.
- ENGEL 2003a Engel Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. In: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 73–100.
- ENGEL 2003b Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 101–161.
- ENGEL 2003c Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon I–II. In: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 162–197.
- ENGEL 2003d Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 320–408.
- FÜGEDI 1977 Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Bp. 1977.
- FÜGEDI 1986 Fügedi Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Bp. 1986.
- GYÖRFFY 1998 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp. 1987–1998.
- HÁZI 1921 Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész 1. kötet. Oklevelek 1162-től 1406-ig. Sopron 1921.
- KARÁCSONYI 1995 Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp. 1995.
- KRISTÓ 1983 Kristó Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága. In: Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 241–268.
- KRISTÓ – MAKK 1988 Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Károly Róbert emlékezete*. Bp. 1988.

- KRISTÓ 1988a Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Bp. 1988.
- KRISTÓ 1988b Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása a középkori Magyarországon*. Bp. 1988.
- KRISTÓ 1999 Kristó Gyula: I. Károly főúri elitje (1301–1309). *Századok* 133 (1999) 41–62.
- KRISTÓ 2000 *Középkori históriák oklevelekben* (1002–1410). Szerk. Kristó Gyula. Szeged 2000.
- KRISTÓ 2001 Kristó Gyula: Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 115 (2001) 33–40.
- KRISTÓ 2003 Kristó Gy.: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* 137 (2003) 297–347.
- MÁLYUSZ 1984 Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Bp. 1984.
- NÓGRÁDY 1995 Nógrády Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus”: II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok* 129 (1995) 157–194.
- PITI 2001 Piti Ferenc: „... de adventu regis Hungarie”. Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjáratáról az 1340. évi oklevelek tükrében. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 115. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 2001. 41–53.
- PITI 2006 Piti Ferenc: Az 1342. évi nádorváltás. *Századok* 140 (2006) 435–441.
- PITI 2016 Piti Ferenc: Királyi hadoszlopok Károly Róbert uralkodása idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (2016) 381–392.
- SKORKA 2013 Skorka Renáta: A csökkentett vámtarifájú út kialakulása I. Károly korában. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 451–470.
- SZÓCS 2014 Szócs Tibor: *A nádori intézmény korai története 1000–1342*. Bp. 2014.
- TRINGLI 2009 Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor, Ráczy György. Budapest – Piliscsaba 2009. 487–518.
- WERTNER 1893 Wertner Mór: Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1299–1354). *Erdélyi Múzeum* 10 (1893) 119–134.
- WERTNER 1905 Wertner Mór: Magyar hadjáratok a XIV-ik században. *Századok* 39 (1905) 420–451.
- ZSOLDOS 2011 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp. 2011.

- ZSOLDOS 2016 Zsoldos Attila: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi” története. In: Uő: *Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és a haditörténetírás határvidékéről*. Bp. 2016. 215–226.
- ZSOLDOS 2017 Zsoldos Attila: *A Druget-tartomány története 1315–1342*. Bp. 2017.

Abstract

A royal court baron in arms
Stephen Lackfi's and the Angevin's Hungary

Stephan Lackfi's name is familiar for medievalists especially his rule during the campaigns of Louis I of Hungary (Naples, Lithuania, etc.), but his function is less known in the Angevin monarchy before 1342. Lackfi got his first baronial dignity in 1326 as Charles I's equerry, and he remained in this post until 1343. In this period he became count of Nyitra, since 1340 he was the count of Vas and Sopron. In this essay I examine his rule and operation under Charles I's kingdom. He had castellans in four counts, he had de-puties (vice-castellans and vice-counts too) who served him. Besides this study is examining about the Bohemian and Austrian wars because as one of the favourite baron of the king he had big part in the military operations. This work is not dealing with the complete career of Stephan Lackfi because after the death of King Charles I the political situation has changed and Lackfi and his family (his brothers and sons) got bigger part of the government in the kingdom. The former royal equerry became the young Louis I's treasurer, voivode of Transylvania and ban of Croatia. However Lackfi died in 1353 in my study I would like to shed light on that his career has started in the first Angevin monarch's royal court, where he became one of the barons who helped the new dynasty to be established the Kingdom of Hungary.

KADAS ISTVÁN

A megye jegyzője: Prócsi Gyármán Antal

Egy kismemesi család hivatali karrierje a középkori Sáros megyében

A megyei pálya komoly karrierlehetőséget jelentett a kismemesség számára. Ez általában a szolgabírói hivatalt jelentette, míg a szerencsésebbeknek és tehetségesebbeknek lehetőségük adódott, hogy esküdtként, alispánként is beleszóljanak a megye irányításába. Az alispánok nevei könnyen kinyerhetőek a megyei kiadványok *intitulatió*ból, míg a szolgabírók neveit leggyakrabban egy-egy vizsgálat kapcsán, kiküldöttként őrizték meg az oklevelek. Az iratok íróiról, a jegyzőkről ellenben ritkán van adatunk. A jegyzők lehetettek nemesi származásúak, de akár jobbágyság is, a munkához elengedhetetlen írni-olvasni tudás illetve latin nyelvismeret elsajátításához nem volt szükség egyetemi tanulmányokra sem, ezeket az ismereteket egy káptalani iskolában is megszerezhették. A megyei jegyzők több esetben azokból a családokból kerültek ki, melyek más hivatalviselőket, többnyire szolgabírókat is adtak a megyének.¹ Ilyen volt Prócsi Gyármán Antal is, aki 1515-től a középkor végéig, de legalábbis 1524-ig Sáros megye jegyzőjeként tevékenykedett.² Tanulmányom során Prócsi Gyármán Antal családját, jegyzői tevékenységét, illetve pecsétjét vetem vizsgálat alá.³

A kismemesi atyafiságok rekonstruálása nehézkes, sokszor csak elszórt adataink vannak, néha csupán a birtoktörténet visz közelebb a rokonságok meghatározásához. Az efféle rekonstrukció módszertanát legjobban Engel Pál foglalta össze Ung megye nemességéről írt monográfiájában. A módszer fontos eleme, hogy a rekonstrukció érdekében érdemes időben visszafelé haladni, egységben kezelve a genealógiai és a birtoktörténeti adatokat. Figyelembe kell venni azt is, hogy a nemesi előnév birtoknév, és nem vezetéknev. A „vezetéknev” kialakulása hosszabb folyamat volt, a nemes előneve sokszor csak arra a helyre utalt, ahol az adott személy éppen lakott. Így azok a nemesek, akik több birtokban is rendelkeztek lakóhellyel, többféle előnévvel jelennek meg a forrásokban; míg ugyanazzal a nemesi előnévvel szintén illethettek különféle családok tagjait is.⁴ Ez a jelenség a Gyármán-rokonság esetében is gyakran megfigyelhető.

Prócsi Gyármán Antal családfájának felvázolásához az első kiindulópont édesapja, Prócsi Gyármán Mihály szolgabíró és választott esküdt.⁵ Hosszú hivatalviselése során Prócsi Gyármán Mihály neve többféle alakban felbukkan: előfordul Nádfoi Gyármán

¹ C. TÓTH 2008, 71–74.

² EPERJES 1146. sz.; MON. RUST. 349–351.; DF 217 457., DL 39 944., DL 64 534., DL 64 596.

³ A szolgabírói pecséthasználatra vonatkozó kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

⁴ ENGEL 1998, 13–26.

⁵ ARCHANTOLÓGIA 2017. Ez úton köszönöm Neumann Tibornak, hogy a Sáros megye késő középkori archontológiájának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

Mihály, illetve Prócsi Gyármán fia Mihály alakban is.⁶ Mihály apja – Antal nagyapja – tehát Nádfői Gyármán volt. A család birtokai közé pedig Prócs mellett Nádfőt is fel kell vennünk. Ezen felül Antal és fivére János öröklött birtokrészekkel rendelkezett Dukafalva településen is.⁷ A 16. század közepén a Prócsi Gyármán család tagjai, János, Kristóf és Zsigmond Prócs mellett Pósfalva, Bucló, Varjúfalva, Krucsó és Zsalmány településekben bírtak részekkel. Ezek közül Prócsot hárman közösen uralták, míg Pósfalvánál csak János és Kristóf; Bucló, Varjúfalva és Krucsó birtokoknál pedig csak Kristóf és Zsigmond neve szerepel.⁸ Utóbbiak ugyanis korábban a Varjúfalvi Varjú család birtokai voltak, melyekre Kristóf és Zsigmond házasság révén, Varjúfalvi Varjú János leányainak, Hedvignek és Júliának feleségül vétele révén tehettek szert.⁹ Gyármán János, Kristóf és Zsigmond 1560-ban a Kükemezei, illetve Kálnási családokkal közösen részesült címeradományban.¹⁰ A közös címeradomány, a Gyármán személy- majd családnév használata valamint a birtoktörténeti adatok alapján a Prócsi Gyármán családot a komlói nemesekhez, Isabor fia Gyármán leszármazottai közé sorolhatjuk.

Prócs települése Sáros megye keleti felében, az Alacsony Beszkidek déli sarkánál fektült, és a 13. századtól Isabor fia Gyármán utódainak ősi birtokai közé tartozott.¹¹ Isabor fia Gyármánt 1251-ben IV. Béla emelte Komlós földjével együtt Újvár várjobbágyai közé. Az oklevél szerint Gyármán diplomácia szolgálatainak jutalmáért került be a szent király szabadjai közé: a Danilo halicsi fejedelemhez küldött követségben vett részt.¹² A családi hagyomány később átalakította a történetet, eszerint Gyármán és öccse, Nád (Nath) egy magyar hercegnőt szabadított ki a tatárok fogságából.¹³ IV. Béla oklevelét 1264-ben István ifjabb király is megerősítette, és Komlós – más néven Nádfő – birtok egy részét Gyármánnak adományozta.¹⁴

A Gyármántól származó családok közül a Bánó és a Kálnássy nemesi famíliák szerepelnek Nagy Iván genealógiai munkájában, míg 1905-ben a Kolosy István Turul hasábjain szentelt egy kiváló családtörténeti tanulmányt a Kálnássyaknak, felvázolva a különböző Gyármán-leszármazott családok közötti kapcsolatot.¹⁵ Tóth Sándor Sáros megyéről írt monográfiája szintén közli a család leszármazását, ahogy Engel Pál genealógiai adattára is.¹⁶ Gyármán leszármazottai, Arnold fia László, Adorján fia Jakab és Albert, illetve előbbi fiai, Zoltán fia Simon és fia, György fiai, Márk fiai és Domokos fiai 1350-ben Komlóst és környékét öt egyenlő részre osztották.¹⁷ Engel Pál rekonstrukciója alapján, Gyármán fia Adorjántól származott a Bagos és a Lucskai család, Zoltántól a

⁶ DL 69 070., DL 17 235.

⁷ DL 75 317.

⁸ Zsalmányon csak Kristóf volt birtokos. MAKSAI 1990, 627–628.

⁹ CSOMA 1897, 631. A Varjúfalvi Varjúkra C. TÓTH 2007, 75–77.

¹⁰ ÁLDÁSY 1923, 137–138

¹¹ ULICHŇ 1990, 253.

¹² RA 955. szám; ULICHŇ 1990, 106.

¹³ TÓTH 1909, 229.

¹⁴ Átírva: ZsO V. 269. sz.

¹⁵ NAGY 1857, 172–175.; Nagy 1860, 46–49.; KOLOSZY 1905, 157–167.

¹⁶ TÓTH 1909, 229–232.; GENEALÓGIA, Gyármán rokonsága.

¹⁷ DL 75 259. 1365-ben a rokonság kezén találjuk Pósfalva, Kükemező, Kálnás és Endrevágása településeket DL 75 273. A Komlós-földnek nevezett területből csak később formálódtak meg a falvak. Vö. DRASKÓCZY 1977, 357–360.

Kükemezeiek, Arnoldtól a Bánók, Márktól a Kálnásiak, míg Domokostól a Dienesfalviak.¹⁸

A rokonság a szakirodalomban az 1402-ben lezajlott státuszpere miatt is emlékeztetett. Zsigmond király ugyanis arra hivatkozva, hogy IV. Béla csak a szent király jobbagyáivá emelte őket, megkérdőjelezte igazi nemességüket. A rokonságot a Dienesfalvi-ághoz tartozó, az oklevélben Kükemezei előnévvel szereplő Jakab fia Balázs, illetve a Bagos ághoz tartozó, az iratban Nádfoi birtoknévvel említett György fia Gergely képviselte.¹⁹ Végül egy IV. Lászlótól származó oklevéllel sikerült bebizonyítaniuk nemességüket.²⁰ Kolosy István ettől a Dienesfalvi-ágtól, Gyármán fia Domokos leszármazottaitól eredeztette a későbbi Prócsi Gyármán családot.²¹ Domokosnak 1350-ben három fiát említik, Jakabot, Lőrincet és Jánost. A leszármazottak 1412-ben felosztották birtokaikat, és az ezekről készült oklevelek a család további leszármazásának megállapításában is segítenek. Az osztrályban a különböző ágak közösen Nádfoi előnévvel, nádfoi nemesekként szerepelnek. Az oklevél szerint Gyármán fia Domokos fiai közül Dienesfalvi Jakabnak ekkor három fia volt, Balázs, Márton és Szaniszló, míg Dienesfalvi Lőrincnek két fia, István és György szerepel az oklevélben. Lőrinc fia Istvánnak említik a saját fiát, Antalt is, míg Dienesfalvi Jánosnak Tamás fia mellett szintén említik az unokáit, Jakabot és Berecket is. A felsorolt nemesek Dienesfalvát, Pósfalvát, illetve Dukafalva felét kapták az osztzkodásból.²² Egy hónappal később a Dukafalva és Dienesfalva közötti erdőt is felosztották, ekkor már Bereck fia, Ferenc is szerepel az oklevélben.²³ Csánki Dezső – Nagy Iván nyomán – Prócsot a Bánókhoz jutott Istvánfalvával vette azonosnak, Kolosy István viszont Dienesfalvával azonosította.²⁴ Engel Pál külön falvakként vette fel a három települést.²⁵

Dienesfalvi Domokos leszármazottai a 15. század első felében Prócsi előnévvel tűnnek fel. Jakab fia Márton 1421-ben, Sóvári Sós Péter eskütársai között már Prócsi Jakab fia Márton néven szerepel. Ugyanekkor egy másik prócsi nemes is közösen esküdött Sóvárival, Prócsi Balázs fia Kelemen.²⁶ Prócsi Balázs valószínűleg megegyezik Márton fivérével, a dienesfalvi ághoz tartozó Jakab fia Balázssal. Ő volt az is, aki 1402-ben a királyi *procurator*tal szemben is képviselte a rokonságot.²⁷ Balázs jelentős megyei tekintéllyel bírhatott, 1425-ben a megye szolgabírójaként tevékenykedett. Ezt a tisztséget már

¹⁸ GENEALÓGIA Gyármán rokonsága. Kolosy István családfája ettől annyiban tér el, hogy ő Zoltánt és Márkot Gyármán unokáiként, Arnoldt pedig dédunokájaként jelöli. Tóth Sándornál ezzel szemben Arnold Gyármán unokájaként, Valter fiaként szerepel KOLOSY 1905, 158.; TÓTH 1909, 230–231.

¹⁹ DL 69 151.

²⁰ ZsO II. 1577. sz.; Bolla 2005, 185.; KOLOSY 1905, 158.; Vö. ZSOLDOS 1999, 172–185.

²¹ KOLOSY 1905, 158.

²² DL 69 154. vö. ENGEL 2003b, 625–537.

²³ ZsO III. 2810. sz.

²⁴ Csánki 1890, 307.; KOLOSY 1905, 158.

²⁵ ENGEL TÉRKÉP

²⁶ ZsO VIII. 1165. sz.

²⁷ DL 69 151. Jakab fiai, Balázs és Szaniszló 1414-ben királyi emberekként is felbukkannak. DL 64 166. Királyi emberekre vö. ENGEL 2003, 578–599.

1423-tól betölthette, amikor *unus ex nobis*ként kiküldve végzett megyei vizsgálatot.²⁸ Prócsi Balázs fia, János követte apja példáját, és szintén a megyei hatóságban találta meg karrierjét: 1444 és 1448 között Sáros megye szolgabírójává választották.²⁹ Prócsi Balázs egyik szolgabírótársa, Pósfalvi Antal szintén a rokonsághoz tartozhatott.³⁰ Pósfalva települése a dienesfalvi ág birtokai közé tartozott, Antal valószínűleg az osztály során említett, Dienesfalvi Lőrinc fia István fiával, Antallal egyezik meg.³¹ A 15. század első felében még nem vált külön Prócsi és Pósfalvi családdá a Gyármánok dienesfalvi ága. A harmadik testvér, Domokos fia János unokájával, Tamás fia Jakabbal azonosítható Toronyos Jakab egyaránt előfordul prócsi és pósfalvi előnévvel.³² Az 1427. évi kamara-haszná-összeírás során pedig mind Prócs kilenc, mind Pósfalva hét jobbágytelkét Balázs kezén írták össze. Megjegyzendő, hogy Dienesfalva nevű település viszont nem szerepel az összeírásban.³³

Míg Jakab fia Balázs és Márton a Prócsi előnevet használta, addig fivérüket, Szaniszlót inkább Nádfőiként említik.³⁴ Szaniszló a Sávári Sósok ügyvédjeként vállalt feladatot.³⁵ Fia, György 1421-ben Sávári Sós Péter eskütársa volt, míg 1430-ban ugyanezen család familiárisaként vett részt a Delnei Kakasok birtokának megtámadásában.³⁶ Prócsi István fia, László esetében szintén tudjuk, hogy Nádfőn is birtokolt nemesi *curiát*.³⁷ Prócsi Gyármán Antal nagyapját oklevelek rendre Nádfői Gyármán néven említik, sajnos apai név nélkül. A következetes névhasználat, illetve utódai birtokai alapján személye leginkább a Prócsi nemesek Szaniszló-ágához köthető; Szaniszló fia, vagy unokája lehetett.

Nádfői Gyármán személyéről keveset tudunk. 1452-ben királyi emberként említik Johann Drezler bártfai polgár grabói és dubinai zálogbirtokokba történő beiktatása során.³⁸ Emellett leginkább a Semsei-Komlósi konfliktus kapcsán találkozunk a nevével.

²⁸ KÁDAS 2014, 118. Ez a kifejezés Sáros megyében, a korszakban általában a szolgabíróra utalt. KÁDAS 2015, 110–113.

²⁹ DL 64 299. János ugyancsak előfordul Komlósi János néven is. ZsO. V. 1123. sz. Szolgabíró, kiküldött: DF 228 678., EPERJES 294. sz., DF 228 683., DF 228 688., DF 213 136., DF 228 689., DL 84 885., DL 96 026., DF 228 706., DF 228 707., DL 64 357.

³⁰ Pósfalvi Antalt már 1423-ban közösen küldték ki vizsgáldni Prócsival, majd 1425-ben szintén szolgabírónak nevezik. Antal a közvetkező évben is viselte a hivatalt, és 1430-ban is *unus ex nobis* fordul elő a neve. KÁDAS 2014, 118–119.

³¹ DL 69 154. Pósfalvi Antal szolgabíró személye talán azonos az 1430-as évek végén említett Pósfalvi Zsidó Antallal is. DL 90 882., DL 13 219. Fia, Pósfalvi Zsidó János és hasonló nevű unokája esetén a ragadványnév állandósult. DL 70 298., DL 39 944.

³² Prócsi: DL 57 452., Pósfalvi: ZsO. VII. 2411. sz.

³³ ENGEL 1989. 112–113.

³⁴ DL 57 527.

³⁵ ZsO VIII. 1071. sz.

³⁶ ZsO VIII. 1165. sz., DL 57 615., DL 57 616.

³⁷ DF 253 826. 209. fénykép. A nemesi *curia* kitüntetett helyet töltött be a birtokok között. FÜGEDI 1992., 45–47. Prócsi István megegyezhet Dienesfalvi Lőrincnek az 1412. évi osztály során említett István nevű fiával. István özvegye, Katalin 1424-ben Hermány birtokból örökölt részeket, beiktatása során királyi emberként szerepelnek rokonai, Prócsi János illetve Nádfői Szaniszló fia György is (ZsO XI. 585. sz.). Prócsi István fia, László később is feltűnik a forrásokban Hermány kapcsán. DL 90 885., DL 90 887.

³⁸ DF 262 801.

Semsei István és László Németfalui (Csebi) Veres Miklós lányait, Krisztinát és Ilonát vették feleségül. Veres Miklósnak nem született fiú örököse, így a házasság révén a Semseiek megszerezték maguknak Veres Miklós jelentős zempléni javait, és Sáros megyei ősi birtokaira, Komlós és Németfalui településekre is igényt tartottak.³⁹ Veres Miklós atyafiságának több ága is magtalanul halt ki, így a birtokok a fiági „túlélőre”, Komlósi László fiára, Kucsik Jakabra háramlottak.⁴⁰ Kucsik Jakab érdekeinek védelmére befolyásos szövetségest talált a közeli Kapi uradalom uraiban, 1462-ben osztályos testvérévé fogadta a Kapiakat, akiknek a komlósi javak felét is átengedte.⁴¹ 1467-ben Kapi Sandrin feleségül vette Komlósi Lóránt fia László unokáját, Kálnói Borbálát.⁴² A birtokvita kölcsönös erőszakot, illetve Komlósról, Németfalura vagy a Semsei rokonság más birtokaira vezetett támadásokat eredményezett, melyben Nádfői Gyármán is aktív szerepet játszott.

1462-ben a Semseiek és rokonaik panaszt tettek egy nyolc évvel korábbi hatalmaskodás miatt, mely szerint Kapi János és András, Nádfői Gyármán és Ternyei Mátyás akaratából és ösztönzésére familiárisaikkal, illetve Talafúz János cseh kapitány familiárisaival közösen támadták meg a panaszosok Szalók birtokát. Talafúz Giskra sógora és egyik legjelentősebb kapitánya volt; 1447 és 1460 között Rihó várának és uradalmának irányítójaként Sáros megyében döntő befolyással bírt. Csapatai Szepces, Abaúj, Zemplén, Gömör és Torna megyékben is pusztítottak.⁴³ 1454-ben tehát a Kapiak a rihói kapitány segítségét kérték ügyük erőszakos rendezésére. A csehek és a familiárisok elragadták a Kapi Jánost a királyi kúriába hívó, Komlósról és Németfalura vonatkozó okleveleket; Semsei István unokájának férjét, Butkai Benedeket pedig fogolyként a Talafúz kezén lévő Zemplén megyei Gálszécsen felhúzott favárba vitték.⁴⁴ Nádfői Gyármán itt felbujtóként szerepel. E kifejezés alatt érthettek támadóval birtokközösségben lévő családtagot, familiárist vagy mást, aki átengedte jobbágyságát a hatalmaskodáshoz.⁴⁵ Nádfői Gyármán társáról, Ternyei Mátyásról tudjuk, hogy Kapi János szolgálatában állt. Gyármánról is feltételezhető hasonló.⁴⁶ 1462-ben Nádfői Gyármán ismét megjelent a Semseiek komlósi birtokrészén, ahonnan társaival elhordták a kilencedként járó gabonát. Az akcióban a panasz szerint számos ásgúti és nádfői nemes, továbbá Prócsi László és Frank is részt vett. A hatalmaskodás felbujtójaként Komlósi Kucsik Jakabot, illetve Komlósi Csaplyán Lászlót jelölték meg.⁴⁷

³⁹ KÁDAS 2012, 143., 146–148.

⁴⁰ DL 64 389., DL 64 391.; GENEALÓGIA Komlósi rokonság (Sáros m.).

⁴¹ DL 64 386., DL 64 388., DL 66 992.

⁴² DL 64 596.

⁴³ TÓTH-SZABÓ 1917, 183., 233., 249., 281., 290–291., 313.; ARCHANTOLÓGIA 1301–1457. I. 401.

⁴⁴ DL 64 398. Vö. ARCHANTOLÓGIA 1301–1457. I. 423.

⁴⁵ TRINGLI 2013, 708–709.

⁴⁶ 1436-ban Kapi János familiárisai, Ternyei Mátyás, Nádfői János és Ásgúti László szintén felbujtóként szerepelnek uruk akciója során. DF 263 771. A kisnemesek leggyakrabban a birtokokhoz legközelebb birtokló főúr vagy jómódú nemes szolgálatába szegődtek. NEUMANN 2002, 439.

⁴⁷ DL 64 392. A Kocsik Jakab komlósi birtoka elleni támadás esetén pedig tanúként idézték meg Nádfői Gyármánt is. DL 64 380.

Csaplyán László a Kapiak familiájában szolgált, ám emellett 1462–1463 között Sáros megye szolgabírói hivatalát is betöltötte.⁴⁸ 1463-ban Csaplyán László, Terjékfalvi Lencsés Imre és Bálapataki Strázs János szolgabírók, Ternyei Imre és Mátyás királyi emberek, illetve Eperjesi István szepesi kanonok Kapi János iránti kedvezésből akadályozták egy, a Semseiek érdekét szolgáló kikiáltott közgyűlés lefolytatását.⁴⁹ A kikiáltott közgyűlés nem bírói fórum volt, hanem a bizonyítási eljárás egy formája, amelyet csak a hatalmaskodások kivizsgálására alkalmaztak. Ekkor a megye leggyakrabban a vitás birtokra hívta össze a vizsgálat során tanúként kihallgatandó szomszédokat, határosokat és egyéb nemeseket.⁵⁰ A nemesek összehívása az egyik szolgabíró feladata volt, míg a tanúk kihallgatását a királyi ember végezte, egy hiteleshelyi kiküldött társaságában.⁵¹ 1463-ban a vétkes szolgabírók nem engedték a vizsgálathoz szükséges határosok és szomszédok összehívását, vagy inkább megtagadhatták azt. Csaplyán mellett a két Ternyei szintén a Kapiak familiájában szolgált, ahogy valószínűleg Strázs János szolgabíró is.⁵² A Kapiak ezek alapján igyekeztek saját embereiket ültetni a megyei hatóság tagjai közé, így Nádfői Gyármán esetleges szolgálatvállalása, fia, Mihály megyei karrierjét is előmozdította.

Nádfői Gyármán Mihályt 1471 és 1486 között több ízben is meg-, illetve újraválasztották a szolgabírói tisztségre. Hivatalviselésére az első adatunk 1471. április 4-éről származik, mely pozíciót 1472 márciusában is betöltötte. A következő teljes tisztségviselőlista 1474 júniusából származik, ekkor viszont már Gyármán Mihály bizonyosan nem viselt hivatalt. Ellenben a rokonságához tartozó Pósfalvi Kasa János szolgabíró lett.⁵³ Ugyanazt a szolgabírói névsort találjuk augusztus 25-én is, hat nappal később viszont Prócsi Gyármán Mihály újra feltűnik a tisztségben. 1475. április 20-án azonban Prócsi Gyármán Mihály helyett ismét Pósfalvi Kasa János lett szolgabíró. Ez a hivatali kar azonban nem állt fenn sokáig ebben a formában, még ez év szeptember 28. előtt újra Prócsi Gyármán Mihály váltotta Kasa Jánost. Gyármán Mihály ettől kezdve 1478-ig folyamatosan kimutatható a tisztségben, majd 1480-ban, illetve 1484 és 1486 között is találunk hivatalviselésére vonatkozó adatot.⁵⁴ Az adatok tanulságosak. Pozsony megyében 1464-ben Szent György napján választották a szolgabírókat. Sárosban azonban a

⁴⁸ DF 263 786. Szolgabíró: DL 31 786., DL 64 389., DL 15 733., DL 15 733.

⁴⁹ DL 64 397.

⁵⁰ TRINGLI 1997, 390.; TRINGLI 2007, 504.

⁵¹ HAJNIK 1899, 305.

⁵² DF 263 771.; DL 64 398., DL 64 383. 1447-ben Bálapataki Strázs János együtt szerepel egy Semseiek elleni hatalmaskodás során Kapi Jánossal, és olyan más Kapi familiárisokkal, mint például Asgüti László, Nádfői János vagy Pósfalvi Zsidó János. DF 222 248.; DF 263 771., DL 57 713., DL 57 707. Vö. DL 64 362., DL 84 895. Kapi befolyását István szepesi kanonokra is kiterjeszthette. István a Kapi-uradalom közelében fekvő Eperjesről származott, s a káptalan olaszliszkai birtokáról idézték perbe, ahol sok nemes is biroktolt. DL 64 397. Érdekesebb a királyi emberek kérdése. Ezeket ugyanis általában az alperes jelölte ki a saját emberei közül (ENGEL 2003, 592–593.). Miért nevezte volna meg Semsei épp az ellenfele familiárisait? Ezt egyelőre jobb híján a Ternyeiek helyismeretével magyarázhatjuk, illetve azzal, hogy a Semsei-család Sáros megyében nem rendelkezett kiterjedt familiárisi hálózattal, embereik leginkább Abaúj és Zemplén megyékből verbuválódtak. KÁDAS 2014b, 85–86.

⁵³ A „Kasa” ragadványnév valószínűleg a kortársától, Pósfalvi Zsidó Jánostól való megkülönböztetésre szolgált. Esetleg Pósfalvi Antal fia Bálint János nevű fiával azonos. ZsO VIII. 1165. sz., DF 264 000., DL 64 320.

⁵⁴ ARCHANTOLÓGIA 1458–1526. II. 205–215.

teljes archontológia alapján – legalábbis az 1470-es években – nem mutatható ki egyetlen konkrét határnap, hanem ennél esetlegesebb, fokozatosabb tisztviselőváltás figyelhető meg.⁵⁵ A szolgabírók szűk köre egymást váltogatva viselte a tisztséget, ahogy a két Gyármán-rokonság dienesfalvi ágához tartozó Gyármán Mihály, illetve Kasa János is.

Szolgabírói tisztségviselését követően, Gyármán Mihályt 1488-ban Sáros megye nemessége esküdtnek is megválasztotta.⁵⁶ Az esküdti intézményt Mátyás király 1486. évi nagydekrétuma hívta életre, elrendelve, hogy a megye a tehetősebb és befolyásosabb nemesek közül válassza meg azokat a személyeket, akik részt vesznek a törvényszéki ítélezésben és átveszik a királyi emberi feladatokat.⁵⁷ A megyék törekedtek tehetősebb birtokosok megválasztására, Sárosban 1487-ben a legjelentősebb várbirtokos előkelő családok, illetve a fontosabb középbirtokos famíliák fiait találjuk a tisztségben.⁵⁸ A következő évben a vagyonosabb középbirtokos családok tagjai mellett, már megjelennek a volt szolgabírók, Gyármán Mihály és Nagykendi Lipolt István nevei.⁵⁹ A szomszédos Abaúj megyében szintén megfigyelhető, hogy korábbi szolgabírót esküdté is megválasztottak, ami a kipróbált tisztviselő clismertségének, lokális presztízsének is köszönhető.⁶⁰

Prócsi Gyármán Mihály fiát, Antalt a forrásokban először 1494-ben említik, Sebesi Miklós panaszában, miszerint Antal Kékedi Péter társaként vett részt Sebesi két jobbágyának megtámadásában.⁶¹ Jegyzői munkájára vonatkozó legkorábbi adat 1515 júniusából származik. Előtte csupán 1488-ból ismerünk hasonló megyei tisztségviselőt, Pál deákot,⁶² míg utána valószínűleg András deák látta el ezt a feladatot, akiről az 1540-es évekből van adatunk.⁶³ András deák elképzelhető, hogy megegyezik azzal a Csányi Szendi András deákkal, akit a Sáros megyei nemesség 1527-ben Kellemesi Ferenc szolgabíró társaságában küldött Kassa városához.⁶⁴ Gyármán Antal első jegyzői említése a Dózsa féle parasztlázadáshoz kötődik, melyet követően Eperjes városának részvételét is kivizsgálták. Ezen vizsgálódás során kikérdezték a megyei hatóság tagjait, és jelentősebb nemeseit, köztük a jegyzőt, Prócsi Gyármán Antalt is.⁶⁵ 1524-ben még bizonyosan Sáros megye jegyzője volt.⁶⁶ Munkája természetesen főként a megyei hatóság által kiállított oklevelek megfogalmazására, megírására terjedt ki. A 15. század végén, valószínűleg az 1486. évi nagydekrétum hozta intézményi változásokkal összefüggésben, több megyé-

⁵⁵ C. TÓTH 2008, 62–63.; SZAKÁLY 1994, 415–417.

⁵⁶ DF 215 382., DL 105 046.

⁵⁷ DRH 271. Az intézményre és megvalósítására bővebben: NEUMANN 2005, 261–289.; TRINGLI 2007, 515.

⁵⁸ DF 269 597.

⁵⁹ DF 215 382., DL 105 046.

⁶⁰ KÁDAS 2015b 54.

⁶¹ DL 102 929. Kékedi a Pósfalva melletti Csalfalván birtokolt, és a korszakban többnyire ügyvédkedésből élt. DL 46 549.; KUBINYI 1982, 193. Több nemesi család mellett például Eperjes város peres képviselőjét is ellátta. DF 282 538. 743., 759. fénykép. Osztályos atyafiát, Kékedi Andrást Abaúj megyében szolgabíróvá választották DL 20 487., NOVÁK 2003, 42.

⁶² BARTFA 2638. sz. Vö. ARCHANTOLÓGIA 1458–1526. II. 216.

⁶³ MNL OL P 346. 1541. No. 4.

⁶⁴ AMK CS nr. 1210.

⁶⁵ Eperjes 1146. sz. Mon. Rust. 349–351.

⁶⁶ DL 64 596.

ben a hatósági oklevelek jobb sarkán „kancelláriai jegyzetek” jelentek meg.⁶⁷ A Gyármán Antal hivatali ideje során kiadott okleveleken azonban nem találunk sem „lecta et correcta” megjegyzéseket, sem a szomszédos Abaúj megyében a Jagelló-korban használt „coram notario” lapalji jegyzetet.⁶⁸

Az abaúji gyakorlat feltehetőleg Balajti István deák nevéhez, a megye 1519 előtti jegyzőjéhez köthető. Ráadásul azt is tudjuk Balajtiról, hogy regisztrumot vezetett a megye előtt történt *fassiokról*.⁶⁹ Borsodból is ismerünk hasonló adatot, míg Szabolcs megyében 1505-ben a megye levéltárát is említették.⁷⁰ Valamiféle „levéltárát” Gyármán Antal is fenntarthatott, még ha nem is túl gondosan. 1518-ban a megyei hatóság megjegyezte, hogy Antal kezéből elkallódtak a Pósfalvi Zsidó János pósfalvi birtokrészének elzálogosítására vonatkozó oklevelek.⁷¹ Az iratok eltűntetése esetében akár szándékoságot is feltételezhetünk, hiszen Pósfalván a Prócsi Gyármánok is öröklött birtokkal rendelkeztek.

Gyármán Antal írásbeli tevékenysége mellett 1522-ben, 1523-ban, illetve 1524-ben is megyei emberként, kiküldötként kísérte el az egyik szolgabíró vizsgálatok lefolytatására. Antal az oklevélben használt formula szerint ilyen esetben az alispán személyében járt el, vagyis őt képviselte.⁷² A Jagellók korára a térség több megyéjében elterjedt ez a formula, mely egyfajta kettős ellenőrzést mutat: a szolgabíró a megyét, míg a vele együtt kiküldött, az alispáni pecséttel eljáró megyei ember az ispánt képviselte.⁷³ Ezekben az években Sáros megye alispánja Varjúfalvi Varjú János volt, akinek ősi birtokai a Gyármán-leszármazottak falvai közelében feküdtek; 1514-ben például közösen hatalmaskodott Antallal, fivérével és társaival.⁷⁴ Érdekes továbbá, hogy Prócsi Gyármán Antalt az első két évben rokona, Kálnási Simon, 1524-ben pedig Kálnási sógora, Salgói Borsvai András társaságában rendelték ki vizsgálatot lefolytatni. Megyei jegyző kiküldésére a régióból Szepes, illetve Torna megyékből is van adat.⁷⁵ Elképzelhető, hogy a jegyző kiküldése összefügg az 1486. évi nagydekrétum azon rendelkezésével, miszerint a tanúvallatások során írásba kell foglalni a tanúk neveit, jogállását, illetve magát a vallomást is.⁷⁶ A kiküldött jegyző ezt a helyszínen könnyen megtehetette.⁷⁷ Prócsi Gyármán Antalt mindhárom ismert esetben tanúvallatásra, vallomások felvételére küldték ki, ráadásul mindhárom alkalommal a Kapiak kérésére tartottak vizsgálatot, és hallgattak ki jobbgyokat.⁷⁸ Természetesen a kiküldött megyei embernek nem a vallomások lejegyzése

⁶⁷ C. TÓTH 2008, 72–73. A megyék azonban többféleképpen reagáltak a változásokra, nem volt két egyforma megye. C. TÓTH 2010, 413.

⁶⁸ DF 269 928., DF 269 798., DL 107 344., DL 21 168., DL 98 267., DL 21 578., DL 85 183., DL 66 040.

⁶⁹ DL 84 115. Vö. ISTVÁNYI 1937, 544–546.

⁷⁰ C. TÓTH 2008, 73., 80. Vö. TRINGLI 2007, 516.

⁷¹ DL 39 944.

⁷² DL 64 560., DL 64 566., DL 64 589.

⁷³ KÁDAS 2017.

⁷⁴ DL 64 525.

⁷⁵ DF 272 652.; DL 84 038.

⁷⁶ DRH 272.

⁷⁷ A Dunántúl hét megyéjében (Baranya, Győr, Pozsony, Somogy, Sopron, Vasvár és Zala) megfigyelhető, hogy a kiküldött szolgabíró vagy megyei ember mellé a megye egy hiteleshely tanúbizonyságát is felkérte. C. TÓTH 2002, 351–364.

⁷⁸ DL 64 560., DL 64 566., DL 64 589.

lehetett az elsődleges feladata, Sáros hatósága egyéb személyeket is kiküldött az alispán képviselőjében. 1520-ban például Antal testvére, Prócsi Gyármán János szintén az ispán személyében kiküldött megyei ember volt.⁷⁹

Vannak ismereteink Prócsi Gyármán Antal fizetségéről is. Eperjes város jegyző-könyve tartalmaz szórványos adatokat az egy-egy oklevélért fizetendő összegekről. Antal 1515-ben, illetve 1523-ban is egy-egy forintot kapott a város küldöttjeiről, hogy oklevelet adjon ki, míg 1522-ben kettő forintot is adtak ezért a polgárok.⁸⁰ 1523-ban további fél forintot fizettek az eperjesiek egy oklevél hitelesítéséért.⁸¹ Ezen felül egyéb, kisebb összegekben is részesült, 1521-ben 19 dénárt, míg 1522-ben hat dénárt kapott.⁸² Az oklevelek kiállításának tarifája mellett a jegyző rendes fizetéséről is van adatunk. 1530-ban Sáros megye nemességének közössége Bártfa városának írt levelei szerint a jegyzőnek ősi szokás szerint portánként egy dénár járt *sallarium*ként a város (földesúri jogon bírt) javaiból.⁸³ Bártfa falvaiban a 16. század közepén 108 portát írtak össze, ami kiegészült zsellérekkel, pusztákkal is egyebekkel.⁸⁴ Ez egy forintot meghaladó fizetséget jelentett, de természetesen az oklevél nem zárja ki, hogy a jegyző más birtokosok jobbágyportáiból is részesült hasonló módon.

Antal köztisztviselőként álló személy lehetett megyéjében. Több esetben ugyanis egy-egy vitás kérdés, vagy egyesség során fogott bírónak is felkérték.⁸⁵ Még 1534-ben is ekként említik a Máriási család demétei osztozkodása kapcsán.⁸⁶ Ez a feladat lokális presztízsről tanúskodik, hiszen a megye lakói rábízta ügyeiket, és elfogadták a döntését.⁸⁷ Jó kapcsolatot ápolt Bártfa városával is. Miután leégett a háza, a város bírójához és tanácsához fordult segítségért, tőlük kért zsindeletet a ház újjáépítéséhez.⁸⁸ Érdekes, hogy Antal egyik hivatali elődjének, Pál deáknak is egy hasonló tartalmú oklevél őrizte meg a nevét, melyben épületfát kért a várostól.⁸⁹ Az oklevél nem említi, hogy hol állt Antal háza, valószínűleg a Prócsra lévő nemesi kúriájáról volt szó.⁹⁰ A rokonság birtokvagyonát 1427-ben, Prócs és Pósfalva településeken összesen tizenhat jobbágyporta tette ki. A 16. század közepén viszont Prócsra már csupán két jobbágytelket, hat zsellért, illetve egy pusztát, valamint két újonnan népesült telket; Pósfalván pedig csak egy telket és három zsellért írtak össze a Gyármánok kezén.⁹¹ A család Dukafalván bírt részeit pedig épp Antal, valamint fivére és fiai adták el Dukafalvi Duka Istvánnak és Györgynek 1503-ban száz forint fejében.⁹²

⁷⁹ DF 217 891.

⁸⁰ DF 282 538. 131., 225., 607. fényképek.

⁸¹ notario sedis pro quibusdam signaturis 1/2 fl – DF 282 538. 193. fénykép.

⁸² DF 282 538. 31., 131. fényképek.

⁸³ SAPPB MMB 6405., 6463.

⁸⁴ MAKSAI 1990, 626.

⁸⁵ DL 64596., DL 63 570., DL 64 354.

⁸⁶ MNL OL P 491 I. No. 231/a.

⁸⁷ NEUMANN 2005, 280.

⁸⁸ BARTFA 4547., 4586. sz.

⁸⁹ BARTFA 2638. sz.

⁹⁰ DL 64 525.

⁹¹ MAKSAI 1990, 619.

⁹² DL 75 317.

A vagyona alapján Prócsi Gyármán Antal és családja a Sáros megyei kisnemesség közé tartozott, családi kapcsolatai viszont messze túlmutattak ezen. Antal felesége, Orsóci Katalin ugyanis előkelő rokonsággal rendelkező nagyjának, Trocsányi Katalinnak köszönhetően. Trocsányi Katalin Komlósi Loránd fia László leányági leszármazottja, unokája volt.⁹³ Komlósi Loránd fia László fiúörökösök vigasza nélkül hunyt el, így birtokrésze atyafiára, a korábban említett Kucsik Jakabra háramlott.⁹⁴ A leányági örökösök pedig természetesen igényt tartottak a nekik járó részekre. A komlósi örökséggel kapcsolatos viták és egyezségek Orsóci Katalin, és így Gyármán Antal rokoni körét is megvilágítják. Orsóci Katalin tehát Trocsányi-unoka volt, méghozzá Trocsányi Miklósnak, a megye korábbi szolgabírójának unokahúga.⁹⁵ Katalin dédanyja (tehát Komlósi Loránd fia László lánya), Komlósi Erzsébet pedig annak a Kálnói Borbálának volt a nagynénje, akit 1467-ben Kapi Sandrin vett feleségül. Kálnói Borbála korábban monyorósi Rozgonyi János felesége volt, és újdonsült férjéhez különféle ezüstműi mellett még egy unikornisszarvat is magával vihetett!⁹⁶ Kálnói Borbála Rozgonyitól született fiát a sárosi oklevelek Baracscai Csuta Jób néven említik. Csuta Jób tartotta a rokonságot. Gyármán Antal nejével, Katalinnal közösen engedték át százötven forintért a hidegkúti anyai örökségüket a Kapi családnak.⁹⁷

Végezetül érdemes kitérni Prócsi Gyármán Antal pecsétjére. Gyármán Kristóf, János és László a Kálnásiakkal, és a Kükemezeiekkel 1560-ban részesült címereslevélben, mely állítólag egy Zsigmondtól nyert címert erősített meg. Ez egy középen elhelyezkedő szűz fölött, két oldalról koronát tartó két ágaskodó oroszlánt ábrázol.⁹⁸ Prócsi Gyármán Antal esetében sajnos csak egy rosszul kivehető, papírral fedett pecsét lenyomata maradt fenn, de ekkor valószínűleg még nem ezt az ábrát mutatta.⁹⁹ Beazonosítható viszont Antal apjának, Prócsi Gyármán Mihálynak hivatali működése során használt pecsétje. 1484-ben Sáros megye nemességének Bártfa városának írt levelét egyetlen, virágcsokrot tartó kart ábrázoló pecsét zárta le. A pecsét fölött egy M-monogram látható.¹⁰⁰ A monogram feltehetően az ekkor hivatalban lévő Prócsi Gyármán Mihályra utal, mivel ugyanez a pecsét – vagy egy hozzá nagyon hasonló – 1471-ben is használatban volt, amikor Gyármán ugyancsak betöltötte a hivatalt.¹⁰¹ A virágcsokrot ábrázoló kar motívuma népszerű volt a szolgabírók által használt pecséteken, a Jagelló-korban Abaúj

⁹³ DL 64 596.

⁹⁴ DF 262 754., DL 64 596., DL 64 608.

⁹⁵ DL 39 852.

⁹⁶ A házasságot követő évben Kapi Sandrin egy unikornisszarvat ajánlott eladásra („ratione venditionis cornu unicornis, quod de mandato nostro nobis detulit” – DL 64 421.), és adott el Mátyás királynak, aki üzlet akadályozásától eltiltotta Rozgonyi fiát. KÁDÁS-TARJÁN 2016.; Rozgonyi János vagyona azonban az 1439-et követő belháború során jelentős részben elveszett, Csókakő várát is át kellett adniuk, így családja a Zemplén megyei Monyorósi várba helyezte székhelyét. SCHMIDTMAYER 2015, 90–93. Monyorósi Rozgonyi János Baracscai Csuta János néven is előfordul a forrásokban. DL 64 399.

⁹⁷ DL 64 595., DL 64 596. Vö. DL 64 399., DL 64 468., DL 64 456. GENEALÓGIA Básztyély nem. 2. tábla: Rozgonyi (Miklós ága).

⁹⁸ ÁLDÁSY 1923, 137–138. A 18. századi Kükemezey nemesek pecsétjein is ez az ábra látható. MNL OL P 13. Litterae A. Fac. A. 106., Litterae A. Fac. A. 109.

⁹⁹ SAPPB MMB 4541.

¹⁰⁰ SAPPB MMB 2345.

¹⁰¹ ARCHONTOLÓGIA 1458–1526. II. 205–215.; BTM 64.682.

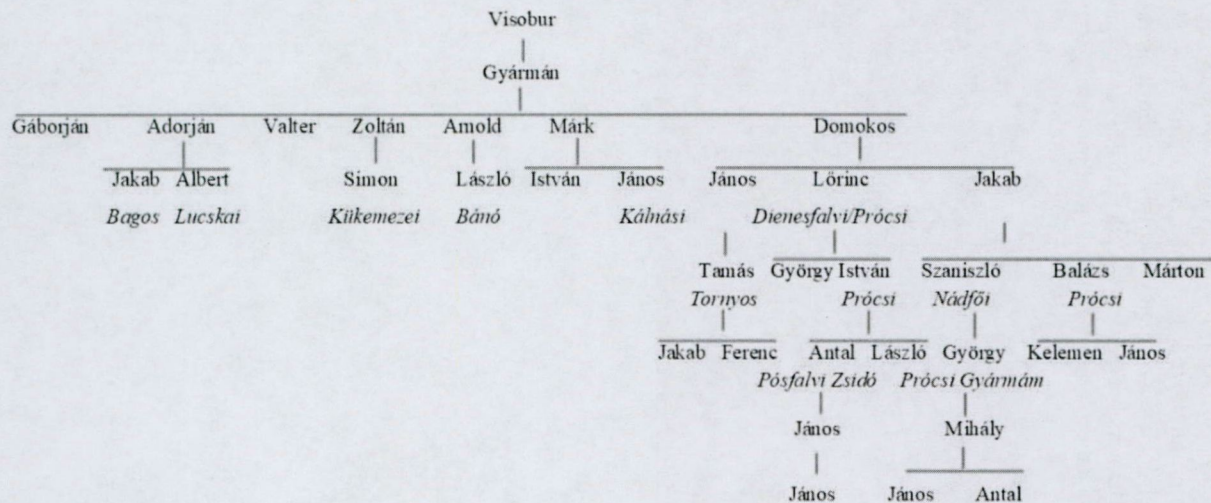
megye szolgabíróinak egyik pecsétjén is hasonló képet találunk.¹⁰²

Prócsi Gyármán Antal Sáros megye egyik jelentősebb kismanesi családjából, a neves őssel büszkélkedő Isabor fia Gyármán utódai közül származott. A Gyármán-leszármazottak jelentős szerepet tölthettek be Sáros megye működtetésében, csak a Prócsi Gyármánokkal szorosabb rokonságban lévő Prócsi, illetve Pósfalvai családokból öt szolgabíró is ismerünk, köztük Gyármán Antal édesapját.¹⁰³ Prócsi Gyármán Mihályt megyebéli tekintélyének köszönhetően később esküdtté is megválasztották, míg Antal jegyzőként szolgálta a megyét. Antal családja, házassága révén jelentős lokális tekintélyt, és kiterjedt megyei kapcsolatrendszerrel tudhatott maga mögött.

¹⁰² NOVÁK 2003, 32.

¹⁰³ A Kálnási, Kükemezei Bánó, Bagos illetve Lucskai családokból is kerültek ki szolgabírók: KÁDAS 2014, 117–121., ARCHONTOLOGIA 1458–1526.; Sőt Lucskai Miklós alispán helyettes (DF 228 888., DL 71 756.), míg Bánó János és László alispán is lett (ARCHONTOLOGIA 1301–1457. I. 173.)

A Prócsi Gyármán család leszármazása

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

AMK CS	Archív Mesta Košice, Collectio Schwartzbachiana
BÁRTFA	<i>Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526.</i> I–II. Szerk. Iványi Béla. Budapest 1910.
BTM	Budapest Történeti Múzeum, Pecsétmásolati gyűjtemény.
DF	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
DRH	<i>Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490.</i> Francisci Döry collectionem manuscriptam, additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Budapest 1989.
ENGEL 1989	Engel Pál: <i>Kamarahaszna-összeírások 1427-ből.</i> Budapest 1989.
EPERJES	<i>Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526.</i> I–II. Szerk. Iványi Béla. Szeged 1931–1932.
MNL OL P 13	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 13. Balpataky család levéltára
MNL OL P 346	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 346. Kapivári Kapy család levéltára. Évrendezett iratok.
MNL OL P 491	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 491. Márkusfalvi és batizfalvi Máriássy család levéltára P 491. Máriássy család I. sorozat. Márkusfalvi rész.
MON. RUST	<i>Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.</i> Szerk. Antonius Fekete Nagy, Victor Kenéz, Ladislaus Solymosi, Geisa Érszegi. Budapest 1979.
RA	Szentpétery Imre – Borsa Iván: <i>Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica.</i> I. 1–3. füzet, II. 1–4. füzet. Budapest 1923–1987.
SAPPB MMB	Štatny Archív v Prešove – Pracovisko Bardejov. Magistrát Mesta Bardejov. Listy
ZsO	Zsigmondkori oklevéltár I–XIII. Szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint, Mikó Gábor. Budapest 1951–

SZAKIRODALOM

- ÁLDÁSY 1923 Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke II. Címereslevelek 1200–1909*. Budapest 1923.
- ARCHANTOLÓ-
GLA
1301–1457 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457* I-II. Budapest 1996.
- ARCHANTOLÓ-
GLA
1458–1526 *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. Megyék. Szerk. C. Tóth Norbert, Horváth Richárd, Neumann Tibor, Pálosfalvi Tamás, W. Kovács András. Budapest 2017.
- BOLLA 2005 Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyásgról Magyarországon*. Budapest 1998. [2005].
- C. TÓTH 2002 C. Tóth Norbert: Adatok a megyék és hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok* 136 (2002) 351–364.
- C. TÓTH 2007 C. Tóth Norbert: Jakab várnagy († 1420). *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 127 (2007) 71–84.
- C. TÓTH 2008 C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza 2008.
- C. TÓTH 2010 C. Tóth Norbert: A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 45 (2010) 405–413.
- CSÁNKI 1890 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest 1890.
- CSOMA 1897 Csoma József: *Abauj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa 1897.
- DRASKÓCZY 1977 Draskóczy István: Adatok a Mátraalja és az Ida völgye középkori településtörténetéhez és agrártörténetéhez. (XIII–XIV. század). *Agártörténeti Szemle* 19 (1977) 337–373.
- ENGEL 1998 Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest 1998.
- ENGEL 2003 Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In Uő: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 2003. 578–599.
- ENGEL 2003b Engel Pál: Birtokosztály és családképződés. In Uő: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 2003. 625–637.
- ENGEL TÉRKÉP Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Budapest 2001.
- FÜGEDI 1992 Fügedi Erik: *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Budapest 1992.

- GENEALÓGIA Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Budapest 2001.
- HAJNIK 1899 Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest 1899.
- ISTVÁNYI 1937 Istványi Géza: A megyei írásbeliség első korszaka. *Századok* 16 (1937) 517–552.
- KÁDAS 2012 Kádas István: Egy abaúji atyafiság Mátyás király udvarában. Adalékok a Semsei család Hunyadi-kori történetéhez. In: *Micae Mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Péterfi Bence, Vadas András, Mikó Gábor, Jakab Péter. Budapest 2012. 141–158.
- KÁDAS 2014 Kádas István: Északkelet-Magyarország szolgabírói a Zsigmond-korban (Archontológia). In: *Magsiter Historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett, középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. Szerk. Belucz Mónika, Gál Judit, Kádas István, Tarján Eszter. Budapest 2014.
- KÁDAS 2014b Kádas István: *A Semsei család késő középkori története 1300–1541*. Budapest 2014. (Diplomamunka, kézirat)
- KÁDAS 2015 Kádas István: Megyei emberek az északkelet-magyarországi oklevelekben. In: *Micae Mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Gál Judit, Kádas István, Rózsa Márton, Tarján Eszter. Budapest 2015.
- KÁDAS 2015b Kádas István: Sárvári András és az 1444. évi X. tc. In: *Opuscula Historica I. Történeti tanulmányok a XIV. és XV. Eötvös konferenciáról*. Szerk. Ternovác Balint. Budapest 2015.
- KÁDAS 2017 Kádas István: „Cum sigillo nostro” Igazgatás és pecséthasználat a késő középkori Sáros megyében. *Történelmi Szemle* 59 (2017) Megjelenés alatt.
- KÁDAS-TARJÁN 2016 Kádas István – Tarján Eszter: „A felszarvazott király” <https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/haviszines/2547-a-felszarvazott-kiraly.html> (letöltés ideje: 2018. január 23.).
- KOLOSY 1905 Kolosy István: A kálnási Kálnássy-család. *Turul* 23 (1905) 157–167.
- KUBINYI 1982 Kubinyi András: Írástudás és értelmiségi foglalkozásuk a Jagelló-korban. In: *Magyar Herald. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981*. I. Szerk. Kállay István. Budapest 1982.
- MAKSAY 1990 Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. II. Budapest 1990.
- NAGY 1857 Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I. Budapest 1857.

- NAGY 1860 Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. VI. Budapest 1860.
- NEUMANN 2002 Neumann Tibor: A Vízköz kismanes társadalma a középkorban. *Századok* 136 (2002) 417–450.
- NEUMANN 2005 Neumann Tibor: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. *Századok* 139. (2005) 261–289.
- NOVÁK 2003 Novák Veronika: Nyitra, Bars és Abaúj vármegyék tisztviselői és oklevélkiadások 1526-ig. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* XV. Szerk. Henzsel Ágota. Nyíregyháza 2003.
- SCHMIDTMAYER 2015 Schmidtmayer Richárd: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várjai és uradalmi a késő középkorban*. Budapest 2015. (Kézirat, doktori disszertáció).
- SOLYMOSI 1984 Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Kredics László. Veszprém 1984.
- SZAKÁLY 1994 Szakály Ferenc: Tolna vármegye középkori szolgabírái (Esettanulmány). *Történelmi szemle* 39 (1997) 411–424.
- TÓTH 1909 Tóth Sándor: *Sáros megye monográfiája*. I. Budapest 1909.
- TÓTH-SZABÓ 1917 Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszári mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest 1917.
- TRINGLI 1997 Tringli István: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 387–400.
- TRINGLI 2007 Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: „*Honoris causa*”. *Tanulmányok Engel Pál emlékére*. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Piliscsaba–Budapest 2007.
- TRINGLI 2013 Tringli István: Segítők a késő középkori hatalmaskodásokban. In: *Ünnepi kötet Dr. Blazovitch László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk. Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária. Szeged 2013.
- ULIČNÝ 1990 Ferdinand Uličný: *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice 1990.
- ZSOLDOS 1999 Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből*. Budapest 1999.

Abstract

The Notary of the County: Anthony Gyármán of Prócs

The career of a lesser noble family in the administration of the medieval Šariš county

The present paper follows the career of a medieval noble family in Šariš County between the 13th and 16th Centuries. The ancestor of Gyármán was a diplomat of Bela IV. around the middle of the 14th Century the family members of the examined family divided their estate into five parts. Hence, they established several independent noble families.

The family Gyármán gave several members to the county administration, also some of the family members had a high local prestige. They were elected to noble judge and juryman while Anthony Gyármán of Prócs became notary. It turned out that at the beginning of the 16th Century the notary of the county not just formulated the charters of Šariš County, but he also attended some fieldwork as a delegate of the *alispán* in the magisterial investigations. Anthony had a widespread network of social relationships, for instance due to his marital connections he was also the member of a family which gave powerful landlords (*bene possessionati*), the family of Kapi.

Reform, konzervatív fordulat vagy szerves folytatás?

IV. Béla kancelláriája a tatárjárás előtt (1220–1241)

Bevezetés

Őriznek az Országos Levéltárban egy 1235-ben kelt, eredetiben fennmaradt királyi oklevelet, amelynek terjengős arengája hosszan fejtegeti, hogy a királyi felségnek a hűséget bőven osztó kézzel (*manu largiflua*), valamint bőségesebb jutalmakkal (*premiis amplioribus compensanda*) kell viszonzoznia.¹ Az idézett oklevélrész egyértelműen a II. András nevével fémjelzett *novae institutiones*hez² köti az iratot, a diploma kiadója azonban nem II. András, hanem IV. Béla. Egy az új intézkedésekhez köthető arenga szereplése IV. Béla oklevelében azonban nem egyedi eset: ezek mind a herceg korában, mind a trónralépése utáni első években kibocsátott diplomákban is többször szerepelnek. IV. Béla már trónörökösként is azon dolgozott, hogy édesapja földadományait érvénytelenítse, azonban a birtokviszavételek csak II. András halálával vettek igazán nagy lendületet.³ Az örökadományok egész országra kiterjedő felülvizsgálatának éveiben vajon miért hirdetik az uralkodó oklevelei a királyi hatalom határtalan bőkezűségét?

Dolgozatomban a IV. Béla által 1220 és 1241 között kiadott eredeti szövegében fennmaradt diploma invocatióját, intitulióját, inscriptióját, salutatióját, arengáját és promulgatióját fogom elemezni különös hangsúlyt fektetve a különféle csoportok használatában beállt változásokra. A választott időkeret több szempontból magától értetődő: Béla herceg első oklevele ugyanis 1220-ból maradt ránk, ezen túl a tatárjárás nyilvánvalóan a kancellária működésében is cezúrát jelentett: például Miklós szebeni prépost, királyi alkancellár is a muhi csatában lelte halálát.⁴ Az oklevélformulák részletekbe menő

¹ RA 608. (CDES II. 1. sz. 3-5. p.) – Az egyes diplomák szövegének vizsgálatához használt oklevéltárakat csak abban az esetben közlöm zárójelben a regesztasorszám mögött, ha az adott oklevélből szó szerint idézek. Ugyanis ha minden esetben közöltem volna a teljes szövegű kiadás adatait, az indokolatlanul nagyra duzzasztotta volna a dolgozat jegyzetapparátusát. Ráadásul Szentpétery kritikai jegyzékében az említett kiadások többségének adatai megtalálhatók és ellenőrizhetők. A csak Fejér György által kiadott diplomáknak a szövegét mindig összeolvastam a DL-DF adatbázisban szereplő eredeti példányával, a DL-DF jelzetet abban az esetben adom meg, ha Fejér kiadása hibás. A vizsgált oklevelet szövegforrásainak teljes körű listájára lásd a függelék 1. sz. táblázatát. – Szeretném megköszönni a dolgozat írása közben nyújtott segítséget témavezetőmnek, Körmendi Tamás egyetemi docensnek, illetve a kézirat szakmai lektorálása során tett észrevételeket Zsoldos Atila akadémikusnak.

² Az új intézkedésekre legújabbán ld.: KRISTÓ 2001. (a korábbi irodalom ismertetésével), ZSOLDOS 2012., WEISZ 2012.

³ A birtokviszavételekre ld.: KRISTÓ 1984, 1345–1352., 1376–1379.

⁴ ZSOLDOS 2011, 110.

elemzésére Hajnal István egyáltalán nem tett kísérletet⁵ hasonlóan Szentpétery Imréhez.⁶ Az oklevélrészek szisztematikus elemzése ugyanakkor kimutathatja a kancellária működésében beállt változásokat pontosítva, kibővítve Hajnal eredményeit. Egy ilyen vizsgálat továbbá arra is rávilágíthat, hogy 1235 után volt-e az oklevéladásban olyan konzervatív fordulat, mint amilyen a királyi pecsétek stílusában kivethető.⁷

Hajnal IV. Béla eredetiben fennmaradt diplomáinak írásképvizsgálata alapján kimutatta a kancellária személyzetének jelentős fluktuációját. Eszerint Béla herceg okleveleinek felét külön kezek, tehát alkalmi *scriptorok* írták. 1235 és 1241 között pedig nem talált egy embert sem, akiről feltételezhető, hogy a kancelláriai teendők elsőrendű feladatai közé tartoztak volna.⁸ Szentpétery kiemelte, hogy IV. Béla uralkodásának első felében a *datum per manus* formulában jellemzően a kancellár szerepel, ugyanakkor ennek kitétele viszonylag ritka az oklevelekben 1255 előtt. Ugyanakkor Béla trónra lépésétől kezdődik rendszeresebben a napi kelet kitétele, emellett az egyszerűbb diplomákban egyre gyakoribb a kelet helyének is a szerepeltetése. Szentpétery olvasatában Béla herceg kiadványai nagyjából a királyiakat követik.⁹

Dolgozatomban az eredeti szövegekben fennmaradt 99 privilegiális oklevél oklevélrészzeit fogom elemezni két fejezetben. Az elsőben az erősen formulás oklevélrészeket – *invocatio*, *intitulatio*, *inscriptio*, *salutatio* és *promulgatio* – együttesen fogom vizsgálni, a másodikban az enyhén formulás arengákat fogom elemezni.

Stabilan formulás oklevélrészek

Béla herceg első diplomája 1220-ból annyira szorosan igazodik a királyi kancellária gyakorlatához, hogy azt akár ott is készíthették volna. II. András ünnepélyesebb privilegiális okleveleiben kizárólagos „*in nomine sancte trinitatis et individue unitatis*”¹⁰ *invocatiót* a király címfelsorolására épülő *intitulatio* követi: „*Bela Dei gratia Hungarie, Croatie, Dalmatie, Rame, Servie Lodomerieque, illustrissimi regis Andree filius, rex.*”¹¹ Ezután az ünnepélyesebb privilegiális diplomák formáit szorosan követve az *inscriptio* elhagyásával azonnal az „*in perpetuum*” *salutatio* következik,¹² majd az arenga után „*hinc est quod*” *promulgatio*, amely ekkor ugyancsak nagyon gyakori a királyi gyakorlatban.¹³

1222 és 1225 között mind az öt vizsgált oklevélrészben a kísérletezés nyomai láthatók, ekkora kialakul a hercegi kancelláriának a saját praxisa, amely azonban sok szempontból továbbra is a királyi gyakorlaton alapszik. *Invocatiója* jellemzően ekkor még van az okleveleknek, azonban néha már elmarad.¹⁴ Béla herceg címfelsorolása ezekben az évek-

⁵ HAJNAL 1914.

⁶ SZENTPÉTERY 1930.

⁷ Ld.: TAKÁCS 2012, 37.

⁸ HAJNAL 1914, 8–9. Ld. még FEJÉRPATAKY 1885.

⁹ SZENTPÉTERY 1930, 84–85, 98–99, 107, 114–115. – Újabban Barabás Gábor vizsgálta a pápai kancellária hatását a magyar okleveles gyakorlatra: BARABÁS 2015a, 71–124. Elemzésének súlypontja azonban II. András kancelláriájára esik.

¹⁰ RA 567. (CDCr III. 186.)

¹¹ RA 567. (CDCr III. 186.)

¹² Ld.: VERES 2016, 11–14.

¹³ RA 567. (CDCr III. 186.) – II. András oklevelei közül ilyen *promulgatio* szerepel többek közt az alábbi diplomákban (1221): RA 365., 368.

¹⁴ 1222 és 1225 között 7 oklevélnek van *invocatiója* (RA 568., 569., 570., 573., 574., 576.), 3-nak nincs (RA 571., 572., 575.).

ben jelentősen ingadozik, a rövidített intitutatio különféle változatait láthatjuk a kiadványokban.¹⁵ 1224-ben jelenik meg a későbbiekben jelentős „*Bela Dei gratia rex, primogenitus regis Hungarie*” címzés.¹⁶ 1222-től tűnnek föl az általános inscriptiók a hercegi oklevelekben, amelyek két csoportba sorolhatók, az egyiket az *omnibus ad quos presentes littere pervenerint* és változatai alkotják,¹⁷ a másikat pedig az *universis presentem paginam inspecturis* hosszabb és rövidebb szövegváltozatai.¹⁸ Fontos kiemelni, hogy a királyi kancellárián az 1220-as években ez volt a két leggyakrabban használt formulacsoport az egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevelekben.¹⁹ A salutatiookban az *in perpetuum* mellett nagy számban tűnnek fel új csoportok 1222 után, azonban ezek közül egy sem szerepel 1-2 oklevélnél többen, ugyanakkor a csoportok többségét a királyi kancellárián is használták.²⁰ Végezetül a promulgatiók között – ismét igazodva a II. András-féle gyakorlatához – egyaránt vannak átvezetők: „*hinc est quod*”,²¹ „*igitur*”,²² és teljesek is: „*ad notitiam igitur universorum volumus pervenire*.”²³ Hozzá kell tenni, hogy a salutatioéhoz hasonlóan a promulgatiók is igen sok csoportba sorolhatók, rajtuk egyértelműen a kísérelkezés nyomai láthatók. A stabilan formulás oklevélrészek szempontjából figyelemre méltó a 1225. év. Ekkor ugyanis a hercegi oklevéladó szerv szorosan illeszkedve a királyi kancelláriához, kétféle, egymástól a formulahasználat terén élesen elváló kiadványcsoportot bocsátott ki: egyszerűbb és ünnepélyesebb szerkezetű privilegialis okleveleket.²⁴

Béla 1226-ban Erdély élére került herceggént, ugyanebben az évben éles váltás figyelhető meg oklevéladó szervének gyakorlatában annak ellenére, hogy 1224-től adatol-

¹⁵ Pl.: RA 568. (CDCr III. 219.): „*Bela Dei gratia rex filius regis Ungarie et dux totius Slavonie*,” RA 569. (HO VIII. 142.): „*Bela Dei gratia rex illustris Andree regis Hungarie filius*.” – Emellett viszont a teljes címfelsorolásra is akad példa: RA 574., 576., 577.

¹⁶ RA 570. (CDCr III. 238-239.) – 1224 és 1225 között ilyen címzést használ: RA 570., 571., 573., 575.

¹⁷ RA 568., 573., 578.

¹⁸ RA 569-572., 575.

¹⁹ A királyi kancellárián 1216 körül tűnik föl az egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevél, amely az ünnepélyesebb privilegialis oklevelek részei közül az invocatiót, a méltóságok felsorolását és többnyire a kancellár vagy az alkancellár megnevezését is mellőzi. Ezen túl az *in perpetuum*ot a rövidített királyi cím után mindenkihez szóló inscriptióval és az ehhez fűzött salutációval helyettesíti. – SZENTPÉTERY, 1930. 83–96.

Inspecturis csoportba tartozó királyi oklevél pl.: RA 340., 349., 350., 373., 385., 412., 424., 435., 463; *Pervenerint* csoportba tartozó királyi oklevelek pl.: RA 352., 388., 423., 453., 473. Ld.: VERES 2016, 14–15., 95–96.

Mivel látható módon a királyi kancellária is nagy számban használta ezeket a csoportokat az egyszerűbb szerkezetű privilegialis oklevelekben, nem tudok egyetérteni Barabás Gáborral, aki szerint az általános inscriptiók használata a kezdeti időszakban Béla ifjabb király gyakorlatához kapcsolható. Vö: BARABÁS 2015a, 95.

²⁰ RA: 568., 573. (ÁUO XI. 180.): „*salutem in Domino*,” RA 569. (HO VIII. 142.): „*salutem in vero salutari*.” RA 570. (CDCr III. 238-239.): „*salutem et gratiam*.” RA 571., 572. (ÁUO XI. 184.): „*salutem et prosperos ad vota successus*.” – A királyi kancellárián az utóbbi kivétellel mindegyik csoport használatban volt. Ld. VERES 2016, 12–14. 58.

²¹ RA 567. (CDCr III. 186.), 570., 575.

²² RA 574. (CDCr III. 247.), 577.

²³ RA 573. (ÁUO XI. 180.)

²⁴ Egyszerűbb: RA 572., 573., 575. Ünnepélyesebb: RA 574., 576., 577.

hatóan Rátót nb. Mátyás vezeti azt egészen 1233-ig.²⁵ 1226-tól a korábbi évvel szemben a hercegi kancellária csak egyféle diplomát bocsát ki: egyszerűbb szerkezetű kiváltságleveleket. Ezzel összefüggésben az invocatiót elhagyják,²⁶ a rövid intitulatio pedig az alábbi formában rögzül Béla trónralépéséig: „*Bela Dei gratia rex, primogenitus regis Hungarie.*”²⁷ Az inscriptiók között 1226 után csak egy csoportot használ a hercegi kancellária, az *omnibus presentes litteras inspecturis* szövegváltozatait, amelyek továbbra is a királyi oklevéladó szerv legnépszerűbb formulái közé tartoztak.²⁸ A salutatio között több új csoport jelenik meg. Az 1226 előtt népszerűek sem vesznek ki a használatból, ugyanakkor az újak kifejezetten ritkának számítanak a királyi kancellárián.²⁹ A promulgációk kapcsán érdemes kiemelni, hogy az *ad universorum notitiam volumus pervenire* csoport aránya és formulássága jelentősen megugrik,³⁰ viszont 1229-től számos oklevélnek egyáltalán nincs ilyen oklevélrész.³¹

Ez a jelenség a Béla herceg-féle földadomány-felülvizsgálattal hozható összefüggésbe,³² ugyanis 1229 és 1231 között ezek a birtokvisszavételek határozták meg kancelláriája munkáját, aminek eredményeként formailag egy külön oklevéltípus alakult ki. A földadomány-felülvizsgálattal kapcsolatos – továbbiakban: revokációs – oklevelek 1229 és 1231 között jelentős hányadát tették ki a Béla kancelláriájáról kikerült iratoknak.³³ 1231-ben például csak revokációs diplomákat állítottak ki.³⁴ Ezek a kiadványok kivétel nélkül az 1226-tól általános rövidített címfelsorolást használják, amelyet általános inscriptio és salutatio követ. Ezután az arengát és legtöbbször a promulgatiót is elhagyják, amelyet az alábbi formulás narratio követ: „*Cum inutiles et superfluas perpetuitatum donationes de voluntate patris nostri illustris A. regis in irritum revocamus.*”³⁵ Az, hogy a narratio egy részé formulássá válik teljesen egyedi a korszakban, a királyi kancellárián majd csak a Zsigmond-korban figyelhető meg hasonló folyamat.

A hercegi diplomák stabilan formulás oklevélrészeinek elemzése végén megállapíthatjuk, hogy Béla oklevéladó szerve 1225-ig szorosan követte a királyi kancelláriát, ez mind az formulák, mind az oklevéltípusok terén is megnyilvánult. 1226-ban – egy időben Béla Erdélybe érkezésével – éles váltás figyelhető meg a kancelláriai gyakorlatban: ezután csak egyféle diplomát állít ki a hercegi oklevéladó szerv szemben a korábbi kettővel. A használatba ekkor bekerülő új formulacsoportok jellemzően nem gyakoriak a királyi kancellárián. Az 1226 utáni újítások közül kétséget kizáróan a legfigyelemremél-

²⁵ ZSOLDOS 2011, 118.

²⁶ Mindössze egy oklevélnek van invocatiója 1226 és 1235 között: RA 597. (1231)

²⁷ RA 578. (CDCr III. 261.) – Mindössze egy oklevélnek van 1226 és 1235 között ettől eltérő, teljes intitulatiója: RA 602.

²⁸ RA 579-587., 589-592., 595., 596., 601. Nem ebbe a csoportba tartozó inscriptio: RA 578., 584., 587., 593., 597., 600., 601. Ld. VERES 2016, 95.

²⁹ Új csoport pl.: RA 581., 584., 585., 592. (HO VII. 19-20.): „*Salutem in eo, qui est salus omnium.*” – Ez csak egy királyi oklevélben szerepel 1172 és 1235 között. (RA 344.)

³⁰ RA 578-581., 600., 601. – Ez a formula a királyi kancellárián gyakorlatilag egyeduralkodó az 1220-as évek második felében, bár használata valamelyest visszaszorul 1230 után. VERES 2016, 18–22.

³¹ RA 583., 584., 586., 587., 589-591., 593., 596.

³² A földvisszavételekre ld. a 3. lábjegyzetben idézett műveket.

³³ RA 583-585., 589., 591-593., 595-597.

³⁴ RA 595-597.

³⁵ Pl.: 1230: RA 593. (ÁUO VI. 485.)

többak a revokációs oklevelek. Bár a korszakban végig Rátót nb. Mátyás a hercegi kancellár,³⁶ az 1226. évi törés miatt feltételezhető, hogy Béla Erdélybe érkezésekor történhetek személycserék a kancelláriáján. Az sem zárható ki, hogy valamiféle nchezen meghatározható uralkodói kontroll szűnhetett meg ekkor a hercegi oklevélkiadás fölött: elképzelhető, hogy 1226 előtt a királyi kancellária személyzete vagy maga a kancellár is beavatkozhatott Béla írószervének működésébe.

IV. Béla trónralépését követően is kipróbált emberére, Rátót nb. Mátyásra bízta kancelláriáját, aki egészen 1236 márciusáig biztosan vezette a királyi oklevéladó szervet.³⁷ 1235-1236-ból hat teljes szövegében fennmaradt kiadványt ismerünk, formailag ezek inkább II. András oklevéladásához köthetők: 1236-ban kimutatható az egyszerű és ünnepélyesebb szerkezetű privilegiális diplomák kettősége, amely teljesen idegen volt a hercegi kancelláriától 1225 után.³⁸ Az egyszerűbb szerkezetű oklevelek inscriptiói között egy formulacsoport azonosítható, az *universis presentem paginam inspecturis* csoport, amely mind II. András, mind Béla herceg kancelláriáján nagyon gyakori volt.³⁹ Az egyszerűbb szerkezetű privilegiális diplomák salutatioi között azonosíthatók csak a hercegi kancellárián használt csoportok, mint a „*salutem in eo, qui est salus omnium et vita*”,⁴⁰ ugyanakkor olyanok is, amelyek mind II. András, mind Béla herceg okleveleiben megtalálhatók voltak, mint a „*salutem in domino*”,⁴¹ vagy a „*salutem in vero salutari*”.⁴² A promulgatiókön a kísérletezés nyomai láthatók, ennek az oklevélrésznek a formulássága messze elmarad II. András utolsó éveitől. Hat oklevélből csak kettőnek van csoportba sorolható promulgatioja.⁴³ Ezek közül érdemes kiemelni az *ad universorum notitiam volumus pervenire* csoportot, amely 1235 előtt mindkét kancellárián népszerű volt.⁴⁴ Ezekben az években az oklevelek intulatioja jelentős mértékben ingadozik, a társországok sorrendje a címzésben nem mindig következetes, illetve néha egy kimarad közülük.⁴⁵ Továbbá a címfel-sorolás *Cumaniaval* bővül, amelynek használata némi ingadozás után 1237 májusától következetes.⁴⁶

1237-től fokozatos távolodás figyelhető meg II. András kancelláriai gyakorlatától. Hasonlóan Béla hercegi oklevéladó szervének kései éveéhez egyszerűbb és ünnepélyesebb diplomák helyett már csak egyfélét kezdenek kibocsátani. Ez az új oklevéltípus

³⁶ ZSOLDOS 2011, 118.

³⁷ ZSOLDOS 2011, 108.

³⁸ Egyszerűbb szerkezetű: RA 612., 614., 617. Ünnepélyesebb szerkezetű: RA 608., 610., 611. – Ld. VERES 2016, 11–14.

³⁹ Ezt a formulát használja: RA 612., 617. – Ld. VERES 2016, 95–96.

⁴⁰ RA 614. (ÁUO VII. 8.)

⁴¹ RA 612. (ÁUO II. 36.)

⁴² RA 617. (CDES II. 11. sz. 10. o.)

⁴³ Nem sorolható csoportba: RA 608., 610., 611., 614.

⁴⁴ RA 612. – Emellett érdemes megemlíteni az „*universitati igitur vestre presentium tenore cupimus fieri manifestum*” (RA 614. ÁUO VII. 8.) csoportot, mely Béla herceg diplomáiban csak egyszer szerepel (1233: RA 602.), ugyanakkor II. András utolsó éveiben használata gyakoribb volt Pl.: 1232: RA 489., 494. 1233: RA 511., 515. 1235: RA 537.

⁴⁵ 1236: RA 611. 1237: RA 626. – Érdekes módon egészen a tatárjárásig találunk olyan szabálytalanságokat, amelyek teljesen szokatlanok voltak II. András kancelláriáján. Pl.: 1238: RA 638., 644., 647., 648. 1239: RA 654., 666. 1240: RA 677., 678. – Ld. még: VERES 2016, 11–14.

⁴⁶ 1236. márc. 2-án például két oklevelet is kiállítottak, egyikben szerepel (RA 611.) a másikban viszont nem (RA 610.).

félúton helyezkedik el a II. András féle egyszerűbb és ünnepélyesebb privilegialis oklevelek között: nem rendelkezik invocatióval, a teljes címfelsorolást használja, amelyet *omnibus/universis (Christi fidelibus) presentem/tes paginam/litteras inspecturis*⁴⁷ csoportba sorolható *inscriptio*, majd valamilyen *salutem* felütésű *salutatio* követ; az 1180-as évek második fele óta általános *in perpetuum* teljesen háttérbe szorul.⁴⁸ A *salutatio*ok között az 1235–1236. évek kapcsán említett csoportok állandósulnak,⁴⁹ egyetlen új csoport az 1238-ban feltűnő „*salutem et omne bonum*”, amely a hercegi oklevelekben többször szerepelt,⁵⁰ valamint 1235 előtt a királyi kancellárián is népszerű volt.⁵¹

A kiadványok többsége ekkor még rendelkezik arengával, amelyet az *ad universorum notitiam volumus pervenire* promulgatio valamelyik szövegváltozata követ.⁵² A királyi kancellária történetében ekkor fordul elő először, hogy az *inscriptio* és a *promulgatio* oklevélrészek tartósan egy formulacsoportot használjanak. Az említett formulák népszerűnek számítottak II. András kancelláriáján is, azonban a Béla herceg által 1225 után kibocsátott diplomákban kizárólagosaknak számítottak az adott oklevélrészekben.

Összességben IV. Béla trónralépését követő első két évben a stabilan formulás oklevélrészek használata sokkal közelebb állt II. András kancelláriájához, mint Béla herceg írószervéhez. 1237-től figyelhető meg távolodás az 1235 előtti királyi gyakorlattól, és közeledés az 1235 előtti hercegihez. Az ebben az évben azonosított tendenciák ezután töretlenül folytatódnak egészen 1241-ig.

A IV. Béla által kiadott diplomák stabilan formulás oklevélrészeinek elemzése végén ki kell térni arra a kérdésre, hogy Béla mikor vehette fel a Kunország királya címet. Pauler Gyula a kérdésben szűkszavúan csak annyit ír, hogy IV. Béla trónralépése után azonnal címfelsorolásába iktatta *Cumaniát*.⁵³ Hóman Bálint viszont már hozzáteszi ehhez a megállapításhoz, hogy miután II. András és Béla herceg 1233-ban együtt fogadták a kunok hódolatát, Béla a kunok királyának is tartotta magát, ugyanakkor apja, mivel fia hódításáról volt szó, nem vette fel az új címet.⁵⁴ A tíz kötetes Magyarország történetében pedig már azt olvashatjuk, hogy „*Béla 1233-ban felvette uralkodói címei közé a*

⁴⁷ 1237-től ez az egy *inscriptio* csoport állandósul a királyi kancellárián, formulássága a tatárjárásig folyamatosan növekszik. 1237-ben 11-ből 9 oklevélben ez szerepel, amelyből 5 teljesen azonos szövegváltozatot tartalmaz. (RA 621., 623., 624., 625., 629.) A típus más szövegváltozatait hozza: RA 626., 628., 627. Csoportba nem sorolható: RA 630., nincs *inscriptio*-ja: RA 635. 1239–1240-ben 31 oklevélből 28-ban ez a formula szerepel, és ebből a 28 diplomából 24-ben az alábbi két, csak egy szóban különböző szövegváltozat szerepel: *omnibus/universis Christi fidelibus presentem paginam inspecturis*. (RA 654., 657., 659–662., 665–667., 673–678., 680., 683–685., 687., 689–691., 694.)

⁴⁸ 1237 és 1241 között csak 3 oklevélben szerepel. (RA 635., 637., 688.)

⁴⁹ *salutem in vero salutari* csoport: 1237: RA 621., 623–629. 1238: RA 640., 641., 647. 1239: RA 655. 1240: RA 673–675., 694. Ennek a formulának egy változataként fogható fel a *salutem in omnium (vero) salvatore* csoport: 1238: RA 638., 644., 648. 1239: RA 658., 661., 666. 1241: RA 704. *Salutem in eo, qui est salus omnium (et vita)* csoport: 1239: RA 656., 660., 662., 665., 667. 1240: RA 677., 679., 682., 686., 687., 689. *Salutem et omne bonum* csoport: 1238: RA 639. 1239: RA 657., 659. 1240: RA 672., 676., 680., 684., 685., 690–692.

⁵⁰ RA 579., 591. (ÁUO XI. 214.)

⁵¹ Veres 2016, 12–14.

⁵² Pl.: 1237: RA 627. (ÁUO VII. 32.): „*ad notitiam universorum, tam modernorum, quam futurorum, harum serie volumus pervenire*”

⁵³ PAULER 1899, 145.

⁵⁴ HÓMAN 1935, 451.

*Kunország királya címet, s magát Magyarország, Dalmácia stb. és Kunország királya elsőszülöttjének címezte.*⁵⁵

Véleményem szerint semmilyen adattal nem támasztható alá, hogy Béla hercegi titulájában megjelent volna Kunország 1233-ban. A szakirodalomban meggyökeresedett ez irányú feltételezések egy forráshelyre mennek vissza: Béla hercegnek egy többszörös átirásban fennmaradt 1233-ban kiadott oklevelére, amelynek intitutiója a következő: „*Bela Dei gratia primogenitus regis Hungariae, Dalmacie, Croacie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie, Bulgarie Comaniaeque rex* [kiemelés tőlem – V. K.]”⁵⁶ Arra, hogy ez egy teljesen önmagában álló adat, már Gyárfás István is felhívta a figyelmet 1873-ban.⁵⁷ Szentpétery a kérdéses diplomával kapcsolatban megjegyezte, hogy „*Az oklevél szövegében található hibák [...] kétségtelenül az átirásnak tulajdonítandók.*”⁵⁸

E sorok írója úgy gondolja, hogy az intitulatio jelen formájában nem az oklevél eredeti állapotát tükrözi, hanem valamelyik későbbi átirás során alakulhatott ki. Ezt támasztja alá, hogy 1225 után Béla herceg *összes* oklevele a *Bela Dei gratia rex primogenitus regis Hungarie* címzést használja, mint ahogy arra már fentebb utaltam.⁵⁹ Egy ennyire stabilan formulás oklevélrésznel a megszokottól való ilyen feltűnő eltérés önmagában is erősen gyanús. Ráadásul az is adatható, hogy a 13. századi királyi kancellárián történtek hasonló átirási hibák. 1256-ból ismerünk egy IV. Béla által kiadott oklevelet, amelyet 1270-ben átirált V. István, ezt pedig IV. László 1278-ban. Az diploma érdekessége, hogy az 1270. évi átirásban Béla címfelsorolásából hiányzik Bulgária, azonban az 1278. évben felbukkan az intitulatio végén.⁶⁰ Ugyanez a rontás tetten érhető egy 1257. évi, többszörösen átirált oklevélben,⁶¹ azonban a lista tovább bővíthető.⁶² Összességében az intitulatio átirásban való szándékos vagy figyelmetlenségből származó rontása nem számít példátlan esetnek a 13. századi magyar királyi kancelláriai gyakorlatban.

Ráadásul, ha hitelesnek fogadnánk el a tárgyalat oklevél címfelsorolását, akkor az abban szereplő Bulgária is magyarázatra szorulna.⁶³ Végezetül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy II. András diplomáinak intitutióiban egyszer sem szerepel sem Kunország, sem Bulgária. Felmerül a kérdés, hogy II. András vagy kancellárja – esetünkben a nagymformatumú államférfi, Ugrin kalocsai érsek⁶⁴ – eltúrte-e volna, hogy a trónörökös önkényesen belenyúljon a magyar király címfelsorolásába. Mivel ugyanis Béla nem *dux*-ként hanem *rex primogenitus regis*-ként címezte okleveleit, ezért bármilyen általa eszközölt változtatás II. Andrást is érintette volna. Hiszen, ha magát Kunország királyának elsőszü-

⁵⁵ KRISTÓ 1984, 1346. Ld. még: KOVÁCS 2014, 253–255.

⁵⁶ RA 602. (ZW I. 58.)

⁵⁷ GYÁRFÁS 1992, II. 257.

⁵⁸ RA I./2. 184. o.

⁵⁹ Barabás Gábor is felhívta a figyelmet arra, hogy 1225 után ebben a formában szilárdult meg Béla herceg okleveleinek intitutiója. – BARABÁS 2015b, 124–125.

⁶⁰ 1270: DL 312., 1278: DL 1243. (RA 1130.)

⁶¹ DF 285 231. (RA 1157.)

⁶² Pl.: RA 1786. (ZW I. 86.) – Ennek az 1262. szept. 3-án István ifjabb király által kiadott oklevélnek a tartalmi átirásában Istvánt *rex*-nek titulálják.

⁶³ Bárány Attila II. András balkáni külpolitikájának vizsgálata kapcsán jegyezte meg, hogy 1230 után elég valószínűtlen Bulgária bekerülése az uralkodói intitutióba. – BÁRÁNY 2012, 154–158.

⁶⁴ ZSOLDOS 2011, 108.

löttjének tekinti, akkor értelemszerűen II. András Kunország királyaként tűnne fel előttünk.

Mikor vehette föl Béla Kunország királya címet? Véleményem szerint Pauler azon állítása nem fogadható el fenntartások nélkül, amely szerint IV. Béla hatalomra jutása után azonnal címei közé illesztette Kunországot. Ugyanis a királyi oklevelek intulatiója II. András halálát követően éveken keresztül ingadozik, Kunország pedig csak 1237 májusától állandósul a királyi címfelsorolásban.⁶⁵

Arenga

Béla herceg 1224 előtt kiadott mindkét oklevelének az arengája a királyi kancellárián használtakkal rokonítható.⁶⁶ Rátót nb. Mátyás 1224-től tölti be a hercegi kancellári pozíciót.⁶⁷ Működésének első két évében számos új arengacsoport tűnik fel a diplomákban, amelyeket a korszakban a királyi kancellárián nem használtak, továbbá ezekből az évekből egy sem köthető egyértelműen a királyi oklevéladó szerv gyakori csoportjaihoz. Az új arengák kapcsán ki kell emelni egy viszonylag sokszínű és laza csoportot, amely azt hangsúlyozza, hogy az engedelmes szolgálat fáradozásait nem szabad megfosztani jutalmától.⁶⁸ Egy másik, kevésbé gyakori csoport szerint az egyházat a királyok és nemesek adományával kell magasra emelni.⁶⁹ 1225-ben egy oklevél azt hangsúlyozza, hogy azért kell adományozni, mert azt a túlvilágon viszonozni fogják; ez a csoport majd a későbbiekben lesz jelentős.⁷⁰ 1224–1225-ben az arengáknak jellemzően szoros a kapcsolata a kiadványok tartalmával, így sok az egyedi, csoportba nem sorolható formula.⁷¹

1226-ban határozott törés fedezhető fel az arengák használatában. Eddig minden hercegi oklevél rendelkezett ilyen oklevélrészsel, azonban ebben az évben egyik diplomának sincs arengája.⁷² 1227-ben azonban újra mindegyik oklevél rendelkezik ilyen

⁶⁵ RA 620. (1237. máj. 11.) – Az egyetlen 1235. évi királyi oklevélről – amelynek címfelsorolásában szerepel Kunország – már Szentpétery feltételezte, hogy később került kiadásra, és utólag visszatádatumozták. Ezt az uralkodási év hibás volta, és az intulatióban szereplő Kunország is alátámasztja, hiszen utóbbi még 1236. márc. 2-én is hiányzik a királyi címből (RA I/2. 184. o. 608., 610. sz.).

⁶⁶ A RA 567-es oklevél (1220) arengája azt hangsúlyozza, hogy a jogos kérést azért kell teljesíteni, mert azt az ész követeli hasonlóan II. András egy 1221-ben kiadott okleveléhez (RA 364.) A RA 568-as oklevél arengája pedig egyenesen a II. András féle új intézkedésekhez köthető, azaz a mértéktelen királyi adományozást hirdeti. A *novae institutione*shoz köthető arengákra ld. még: KRISTÓ 2001. II. András arengáira ld. még: MARSINA 1971. Jelen dolgozat szempontjából Kurcz Ágnes 1962. évi tanulmányának bizonyos részeredményei relevánsak, ezekre mindig az adott arengacsoport vizsgálatánál fogok kitérni. Ld.: KURCZ 1962.

⁶⁷ ZSOLDOS 2011, 118.

⁶⁸ 1224: RA 570., 1225: RA 575. – Pl.: RA 570. (CDCr III. 238–239.): „*Dignum est et omni rationi consentaneum, ut hi qui principibus suum pro tempore exhibent obsequium, sui laboris premio non fraudentur, precipue ut alii eorum exemplo ad indefesse fidelitatis constantiam animentur, quos sui laboris premia viderint assecutos.*”

⁶⁹ RA 573. (ÁÜO XI. 180.): „*Cum ecclesia, que mater est omnium, per regum ac nobilium dotallitia soleat sublimari, dignum est, ut nos tam nostris, quam aliorum iustis donationibus pium prebeamus favorem.*” Vö.: RA 580. (1227)

⁷⁰ RA 572.

⁷¹ Pl.: RA 571., 573., 574., 576., 577.

⁷² RA 578., 579.

oklevélrészszel az 1226 előtről megszokott mintákat követve.⁷³ Tartósabb változás 1229-ben történik: ebben az évben jelennek meg ugyanis a revokációs oklevelek, amelyeknek jellemzően nincs arengájuk,⁷⁴ így 1230-ban már egyik kiadványnak sincs ilyen oklevélrészszel.⁷⁵

1231-ből csak revokációs diplomát ismerünk (három darabot), azonban közülük kettő külön figyelmet érdemel. Az ilyen oklevelektől szokatlan módon mindkettő rendelkezik arengával, amelyek szoros kapcsolatban állnak az adott irat tartalmával. Az egyik azt hirdeti, hogy felragyogott a királyi tekintély helyreállításának a napja,⁷⁶ a másik szerint, az adományok tekintetében a mérhetetlen nagyságot illő méretre kell csökkenteni, és ami az ország haszna ellen lett elidegenítve, azt vissza kell venni.⁷⁷ Véleményem szerint ezeket az oklevélrészeket nem lehet másként értelmezni, mint Béla herceg kancelláriája által adott választ az új intézkedésekhez köthető arengákra, amelyek ideológiailag támogatták meg a földviszavétel politikáját.

1231 után mindössze három teljes szövegében fennmaradt hercegi oklevelet ismerünk – egyik sem revokációs – közülük kettőnek van arengája. Az egyik egyszerre köthető az Imre uralkodása alatt gyakori, az egyház támogatását hirdető csoporthoz, ugyanakkor megjelenik benne az adományozás égi viszonzásának gondolata is.⁷⁸ A másik⁷⁹ azt hangsúlyozza, hogy a király feladata mindenkit az érdemei szerint jutalmazni; ez bizonyos szempontból kapcsolatba hozható azzal az 1224-1225-ben használt csoporttal, amely azt hirdeti, hogy a szolgálatokat nem szabad megfosztani méltó jutalmuktól.⁸⁰

IV. Béla trónralépését követően határozott változás figyelhető meg az arengák használatában. Az 1222 utáni hercegi oklevelekben használt formulákon viszonylag ritkán lehetett tetten érni a királyi kancellária hatását. 1235-1236-ban azonban ez megváltozik, és a stabilan formulás oklevélrészekhez hasonlóan az arengákon is markánsan kitapintható II. András oklevéladó szervének hatása. Az egyik oklevélben *memoria-oblivio* – vagyis az idő múlásával fellépő felejtést legtöbbször az írott szó maradandóságával szembeállító – típusú arenga található,⁸¹ amely bár II. András uralkodása alatt végig nagyon

⁷³ RA 580. (Vö.: RA 573.): Az egyházat a király és nemesek adományával kell magasra emelni; DL 131., (RA 581.): „Cum honestas petitiones singulorum, ex aequitatis radice procedentes, provida discretionem admittere teneamur, et ecclesiarum paupertati et virorum religiosorum indigentis providere.” – Ez az oklevél két, a királyi kancellárián gyakori arengacsoporthoz is köthető, egyrészt a jogos kérés fontosságát hangsúlyozóhoz (1224: RA 403., 1233: RA 511., 514. stb.), illetve az Imre névéhez köthető, az egyház védelmét hirdetőhöz. (1197: RA 173.)

⁷⁴ 1229-ben csak egy oklevélnek van olyan arengája, amely csoportba nem sorolható (RA 586.), míg ötnek egyáltalán nincs. (RA 582., 583., 584., 585., 587.) Utóbbiak közül kettő nem revokációs oklevél (RA 582., 587.).

⁷⁵ Revokációs: RA 589., 591., 592., 593. Nem revokációs: RA 590.

⁷⁶ RA 595. (ÁÚO XI. 236–237.): „Gloria in excelsis Deo, et in terra bone voluntatis hominibus pax: in terra nunciatur, quum illucit dies redemptionis Hungarorum, restorationis dignitatis regie, revocationis libertatis corone [...]”

⁷⁷ RA 597. (ÁÚO I. 136–137.): „Quoniam ea, que contra rationem fiunt, ratione previa debent revocari, ea, que contra utilitatem et honorem regni Hungarie fuerant de iure corone alienata, ex voluntate patris nostri et consilio discretorum procedentes dignum duximus revocare, ut donationum factarum immensitas secundum donatarii merita ad mensuram congruam reducat.”

⁷⁸ RA 600. – Az égi viszonzás gondolata először a RA 572-es oklevélben tűnt föl 1225-ben.

⁷⁹ RA 602. – Ld. a melléklet második táblázatát.

⁸⁰ Vö.: RA 570. (1224) és RA 575. (1225).

⁸¹ RA 617.

népszerű volt,⁸² azonban Béla herceg kancelláriája már csak egyszer használta.⁸³ Egy másik oklevél az új intézkedésekhez köthetően a bőkezű adományozás szükségességét hirdeti, ráadásul közeli szövegrokona egy 1219. évi kiadványnak.⁸⁴ Mindössze egy diploma arengája tekinthető a hercegi gyakorlat folytatásának; ez azt hirdeti, hogy a hűséges szolgálatok érdemei nem kerülhetnek mellőzésre.⁸⁵ Ezekből az évekből fel kell még hívni a figyelmet két, Pannonhalma javára azonos napon kiállított oklevélre. Ezek ugyanis nem rendelkeznek sem arengával, sem promulgációval, annak ellenére, hogy minden más tekintetben a II. András kancelláriáján megszokott ünnepélyesebb formában lettek kiállítva.⁸⁶ Nem zárható ki, hogy ezt a két oklevelet készen megfogalmazva vitték meg-erősítésre a királyi oklevéladó szervhez.

Bár 1237-ben bizonyos mértékű elmozdulás figyelhető meg, ebben az évben még továbbra is feltűnnek az 1235-1236-ból ismert, II. András kancelláriai gyakorlatából ismert csoportok.⁸⁷ Az egyik oklevél új intézkedésekhez köthető arengája szinte szóról-szóra megegyezik egy 1235-ben⁸⁸ és egy 1206-ban⁸⁹ II. András kancelláriájáról kikerült diplomáéval. Az 1237-ben kiadott irat szövegéből kiderül, hogy a kedvezményezett, Osl nb. Osl fia Osl ispán, a juttatott birtokot már II. András adománya révén is bírta.⁹⁰ Elképzelhető, hogy a jelenség azzal magyarázható, hogy a IV. Béla apja által kiállított adománylevelet felhasználták az 1237-ben kiadott dokumentum kiállításakor. Az sem kizárható, hogy ugyanaz az írnok segédkezett az 1235. és az 1237. évi oklevél kiállításában. 1237-ben feltűnik a korábbi két évben nem használt két új arenga típus is. Az egyik azt hirdeti, hogy ami törvényesen lett elrendezve, annak szilárdnak kell maradnia. Ez a csoport egyértelmű kapcsolatban áll egy II. András utolsó éveiben használt típusal, amely azt hangsúlyozza, hogy amit a királyi hatalom erősített meg, annak sértetlennek kell maradnia.⁹¹ A másik a hercegi gyakorlatból ismert, az egyháznak tett ado-

⁸² Pl.: 1233: RA 512., 515.

⁸³ RA 569. (1224)

⁸⁴ 1235: RA 608. Vö.: 1219: RA 354. – Ld. a melléklet második táblázatát.

⁸⁵ RA 612. – A vizsgált két évből az egyik oklevél csoportba nem sorolható arengája azt hirdeti, hogy a hospeseket a király köteles összegyűjteni. (RA 614.)

⁸⁶ 1236. márc. 2.: RA 610., 611.

⁸⁷ RA 635.: *memoria-oblivio*, RA 630.: új intézkedések.

⁸⁸ RA 538.

⁸⁹ RA 222.

⁹⁰ RA 630. – Ld. a melléklet második táblázatát.

⁹¹ RA 628., 629. „*Quia ea, que iuste et legitime ordine iudiciario diffinita noscuntur, perpetue firmitatis robur debent obtinere.*” (RA 629. ÁUO II. 57.) Vö.: RA 539., 540. (1235) „*Cum ea, que regia confert vel confirmat auctoritas, legum imperatrix, salva semper et inconcussa permanere debeant in posterum*” (RA 539. MES I. 310.) – Az is összeköti ezt a két csoportot, hogy mind a kettőnél corroboratiós formulák szivárogtak be az arengákba.

mányért túlvilági-isteni viszonzást ígérő csoport.⁹² 1237-ben a vizsgált 11 oklevél közül ötnek nincs arengája.⁹³

1238 és 1241 között a korábbi három évben szereplő csoportok használata folytatódik. A II. András kancelláriájáról átvett csoportok közül az új intézkedésekhez köthetők, bár kis számban, de egészen 1241-ig nyomon követhetők.⁹⁴ A tatárjárás előtti évekből az utolsó *memoria-oblivio* típusú arengát 1239-ből ismerjük.⁹⁵ A Béla hercegi éveire visszamenő csoportok közül az adományozásért isteni viszonzást ígérő használata is folyamatos, bár a *memoria-oblivio* típushoz hasonló alacsony számban,⁹⁶ hasonlóképpen azokhoz az arengákhoz, amelyek szerint a szolgálat érdemei nem kerülhetnek mellőzésre.⁹⁷ 1239-ben a törvényesen lett elrendezve csoportnak megjelenik egy altípusa, amely azt hirdeti, hogy ami jogosan lett elrendezve, azt a királynak kell megerősítenie. Ez a tatárjárás előtti években viszonylag sok oklevélben szerepel.⁹⁸

1238 és 1241 között csak egy (régi-) új arengatípus tűnik fel. Ez tartalmilag azt hangsúlyozza, hogy a jogos kérők kívánságait teljesíteni kell, ami nem ismeretlen II. András kancelláriáján,⁹⁹ valamint Béla herceg okleveleiben is szerepel. Azonban az 1239-1240-ben kiadott diplomákban egy merőben új megfogalmazásban kerül elének, ráadásul ebben a két évben mindegyik oklevélben (4 db) szóról szóra ugyanaz a szövegváltozata.¹⁰⁰ Az, hogy több esztendőben elszórva ennyi oklevélnek teljes mértékben megegyezzen az arengája, merőben szokatlan ebben a korszakban. A négy irat közül kettőnek az oklevélgyerője az esztergomi egyház,¹⁰¹ így esetükben felmerülhetne a *destinatariusi* fogalma-

⁹² RA 621., 626.: „*Et si quibuslibet bene meritis liberalitate regia donatum irtractabile debeat perdurare, ea tamen, que in pios usus conferuntur, firmiori debent stabilitate roborari, cum is, cuius intuitu hec collata dinoscuntur, cum multiplicato fructu redditurum se promittat.*” (RA 626. MES I. 321.) – Ebben a csoportba tartozott a hercegi oklevelek közül többek között a RA 600-as oklevél is. (1233) A RA 621-es oklevél arengáját Kurcz is kiemelte, szerinte az ilyen jellegű arengák népszerűsége arra vezethető vissza, hogy Bélának szilárd támasza volt a klérus és a pápa apja ellenében. – KURCZ 1962, 330.

⁹³ RA 620., 623., 624., 625., 627. – Bár a RA 620. és 627. kivételével ezek egyszerűbb szerkezetű privilegális oklevelek.

⁹⁴ 1239: RA 656. 1240: RA 688.

⁹⁵ 1238: RA 637. 1239: RA 655. – Utóbbi szövegrokona Imrének egy 1198-ból ránk maradt oklevelének. Ld. a melléklet második táblázatát.

⁹⁶ 1238: RA 638. 1240: RA 679.

⁹⁷ 1238: RA 641. – Ennek a diplomának az arengája szóról szóra megegyezik a RA 612-es oklevélével (1235). 1240: RA 673., 694. – Utóbbi két kiadványnak az arengái nagyon közeli szövegrokonai egymásnak. A hercegi oklevelek közül ebbe a csoportba tartozott pl.: RA 570. (1224)

⁹⁸ 1239: RA 657., 658. 1240: RA 675., 684., 689. Pl.: „*Ea que legitime ordinantur firma debent et perpetua permanere, et ne in recidive questionis scrupulum relabantur, auctoritate regia convenit communiri.*” – RA 684. (HO VIII. 421.).

⁹⁹ Pl.: RA 511. (1233)

¹⁰⁰ 1239: RA 660., 662. 1240: RA 682., 686. (Uburg I. 196.): „*Effectum iusta postulantibus indulgere, tam vigor equitatis, quam ordo exigit rationis, presertim cum petentium vota et pietas adiuvat, et iustitia non relinquit.*” – Kurcz kiemelte, hogy ez az arengát a pápai kancelláriáról vehette át a magyar oklevéladó szerv. – KURCZ 1962, 335.

¹⁰¹ RA 660., 662.

zás, vagy az, hogy az egyik oklevelet a másikról másolták (hamisították).¹⁰² Ez ugyanakkor nem magyarázná kielégítően a következő évben kiadott másik két diplomával való kapcsolatot, amelyek világi személyek számára állítottak ki.¹⁰³ A kérdés végleges tisztázásához IV. Béla összes oklevelének a vizsgálta szükséges, amely egy későbbi kutatás témája lesz.

Végezetül a csoportba nem sorolható arengák – amelyek rendszerint szoros kapcsolatban állnak a diploma tartalmával – aránya 1238 és 1241 között enyhén növekszik.¹⁰⁴ Az ilyen oklevélrészsel nem rendelkező kiadványok száma azonban – összefüggésben a II. András féle egyszerűbb szerkezetű privilegiális diplomák háttérbe szorulásával – folyamatosan csökken.¹⁰⁵ Az 1235 és 1241 közötti éveket tekintve említésre méltó még, hogy 1237-ben a hercegi kiadványok örökségeként a revokációs okleveleknek nincs arengájuk,¹⁰⁶ ugyanakkor 1240-ben a várak, várnépek, udvarnokok stb. helyzetének rendezése kapcsán kiadott iratoknak nincs ilyen oklevélrészük.¹⁰⁷

Az arengák elemzésének a végén az alábbi megállapításokat tehetjük: Béla herceg legkorábbi diplomái szorosan illeszkednek a királyi kancellária okleveleihez. Ez csak 1224-től, Rátót nb. Mátyás színre lépésétől változik meg fokozatosan.¹⁰⁸ 1226-tól – hasonlóan a stabilan formulás oklevélrészekhez – változás történik, hiszen az arengák használata több lépésben visszaszorul. Az 1229-től feltűnő revokációs diplomák jellemző módon ilyenekkel nem rendelkeztek. Az összes oklevélrész afelé mutat, hogy Béla 1226-os Erdélybe kerülésével személycserék történhettek a hercegi kancellárián, vagy valamiféle nehezen meghatározható királyi kontroll szűnhetett meg ekkor az oklevéladás fölött. A IV. Béla trónra lépését követő első években az arengák – hasonlóan a többi vizsgált oklevélrészhez – sokkal közelebb állnak a II. András kancelláriáján használtakhoz, mint a Béla herceg korában kiadottakban szereplőkhöz. Így 1235-1236-ban jelentősebb mértékű kontinuitást feltételezhetünk II. András és IV. Béla kancelláriai személyzete között. 1237-ben – hasonlóan a többi oklevélrészhez – az arengák használatában is változások kezdődnek, amelyek fokozatosan gyűrűznek be a tatárjárásig: lassanként közelebb kerülnek a Béla hercegi évei alatt bevett keretekhez, azonban a II. Andrásához köthető formák – többek közt az új intézkedések csoport – a tatárjárásig kimutathatók.

Ugyanakkor az arengákban 1237 után fellépő tendenciák nem teljesen azonos előjelűek a többi oklevélrész kapcsán látott változásokkal. Amíg a stabilan formulásokban 1241-re már teljesen elenyészett az 1235 előtti királyi kancellária hatása, addig az arengákban ezek csökkenő mértékben, de egészen a tatárjárásig kimutathatók. Véleményem szerint feltételezhetjük, hogy Béla apja kancelláriai személyzetének egy részét

¹⁰² Már Szentpétery felhívta a figyelmet arra, hogy az említett két oklevél bevezető része egészen a narratióig megegyezik, mely gyanússá teheti a csak kései átírásban fennmaradt RA 660-as diplomát. – Ld.: RA I/2. 202. o.

¹⁰³ A RA 682-es és 686-as oklevél között egyelőre nem azonosítható semmilyen kapcsolat.

¹⁰⁴ 1241-ben a három vizsgált oklevélből kettőnek is rendhagyó arengája van. (RA 704., 705.)

¹⁰⁵ 1238-ban az oklevelek felének nincs arengája (RA 640., 644., 647., 648.), 1240-ben viszont már csak 30%-ának. (RA 677., 678., 680., 685., 687., 690.)

¹⁰⁶ RA 620., 623., 627.

¹⁰⁷ RA 678., 680., 685., 687., 690.

¹⁰⁸ ZSOLDOS 2011, 118.

tartósan integrálhatta saját központi írószervébe,¹⁰⁹ huzamosabb jelenlétük pedig okkal hagyott nyomot kizárólag ezen az oklevélrészen. Korszakunkban ugyanis az arengák enyhén formulások, illetve viszonylag magas az egyediek számaránya. Elképzelhető, hogy 1237-től a kancellár fokozatosan a Béla herceghez köthető formák érvényesülését követelte meg a *scriptorok*tól a stabilan formulás oklevélrészeknél, ugyanakkor az arengák kapcsán nem volt központi előírás, így azokat az írnokok saját – olykor II. András-kori – feljegyzéseik alapján készíthették. Béla valószínűleg a képzett kancelláriai személyzet magyarországi hiánya miatt kényszerülhetett apja embereinek integrációjára.

Összességben a vizsgált arengákról elmondható, hogy sokkal nehezebben megszerezhetők, mint a II. András idejében használtak, a kialakítható csoportok lazábbak, egy arenga olykor több csoportba is besorolható, emellett magas az egyediek számaránya.¹¹⁰ Ezen a ponton érdemes utalni Hajnal fentebbi megállapítására, amely szerint ezekben az években a kancellária szervezete nagyon laza, 1235 és 1241 között egy állandó írnok sem mutatható ki. Elképzelhető, hogy az arengák egyedisége az alkalmi *scriptorok* működésére vezethető vissza, ugyanakkor a *destinatariusi* fogalmazás sem zárható ki bizonyos esetekben.

A vizsgálat eredményei kapcsán érdemes visszatérni a dolgozat elején kijelölt időkerethez, amely úgy tűnik, mégsem annyira magától értetődő. Béla korai oklevelei ugyanis annyira szolgaián másolják a királyi kancellárián bevett formákat, hogy működő írószervet 1224 előtt nehezen feltételezhetünk. Az önálló hercegi oklevéladás 1224 körül kezdődhetett, és 1226-tól kaphatott erőre. Az 1241. évi korszakhatár is kevésbé egyértelmű, ugyanis bár Miklós alkancellár clesik a Muhi csatában,¹¹¹ az ő 1240. évi színrelépéséhez semmilyen változás vagy új tendencia nem köthető. Mivel 1237 után a tatárjáráig egyenes vonalú az összes oklevélrész használata, a kancelláriát ténylegesen ekkor Benedek budai majd fehérvári prépost irányíthatta 1238 januárja és 1240 júniusa között alkancellárként, 1240 júliusától pedig kancellárként.¹¹² Működése kapcsán jól látszik, hogy ekkor még korántsem válik el egymástól egyértelműen az alkancellár és a kancellár szerepköre. További kutatást igényel annak vizsgálata, hogy a tatárjárás után mikor veszi át az alkancellár az oklevéladó szerv tényleges irányítását Benedektől, aki egészen 1261-ben bekövetkezett haláláig viselte a kancellári címet.¹¹³

Végezetül kijelenthetjük, hogy a dolgozatom címében szereplő mindhárom jelző igaz IV. Béla kancelláriájára a vizsgált években. Trónra lépése után történt egy konzervatív fordulat, hiszen az egyszerűbb és ünnepélyesebb kiváltáslevelek kettőségének eltörlésével Ugrin kancellár 1217. évi reformjait forgatták vissza. Ez valószínűleg az apja politikájával való teljes szembeforduláshoz köthető: IV. Béla a kancellária működésén is szerette volna láttatni a III. Béla kori állapotokhoz való visszatérés szándékát.¹¹⁴ Szerves folytatásról is beszélhetünk, hiszen II. András kancelláriai személyzetének egy része biztosan 1235 után is tevékenykedett a királyi oklevelek körül. Béla a képzett kancelláriai személyzet magyarországi hiánya miatt kényszerülhetett az 1235 előtti központi okle-

¹⁰⁹ Érdemes utalni Miklós szebeni prépostra, aki 1234-ben és 1240-1241-ben is alkancellárként tevékenykedett. – ZSOLDOS 2011, 110.

¹¹⁰ Veres 2016, 23–34.

¹¹¹ ZSOLDOS 2011, 109–110.

¹¹² ZSOLDOS 2011, 109–110.

¹¹³ ZSOLDOS 2011, 109–110.

¹¹⁴ KRISTÓ 1984, 1347., KRISTÓ 2007, 216-217., 224-225.

véladó szerv dolgozóinak integrációjára. A két szervezet közötti folytonosságra a leg-szembeesőbb példa minden bizonnyal Miklós szebeni prépost személye, aki 1234-ben és 1240-1241-ben is királyi alkancellárként tevékenykedett. Végül reformok is történtek, ugyanis a földvisszavételek írásba foglalásával a hercegi kancelláriának egy teljesen új kormányzati funkciót is el kellett látnia, amely sokkal gördülékenyebben történhetett egy új, erre a célra megalkotott diplomatípus használatával. A hercegi revokációs oklevelek hatása pedig 1235 után is kimutatható a birtokvisszavételek második hulláma és a várelemek és udvarnokok helyzetének rendezése kapcsán kiadott diplomákban.

Függelék

1. táblázat: A dolgozathoz felhasznált oklevelek szövegeinek forrásai

Dátum*	Regarp. Szám	Felhasznált oklevélszöveg forrása
II. András**		
1206	222	HO VII. 2.
1217	340	HO V. 8–9.
1217k	344	CDCr III. 123.
1218	349	ÁUO VI. 393–394.
1218	350	CDES I. 179–180.
1219	352	ÁUO VI. 402–403.
1219	354	ÁUO VI. 399–402.
1221	364	UBURG I. 82–84.
1221	365	CDCr III. 199–201.
1221	368	ÁUO I 171–175.
1221	373	MES I. 277–278.
1222	385	ÁUO I. 183–184.
1222k	388	CDES I. 205–206.
1224	403	ÁUO I. 196–197.
1224	412	SOLYMOSI 1998. 200–201.
1225	423	BTOE 18–19.
1225	424	ZW I. 43.
1227	435	ÁUO I. 223.
1229	453	ÁUO VI. 482.
1230	463	UBURG I. 122.
1231	473	ÁUO VI. 497.
1232	489	ÁUO XI. 240.
1232	494	ÁUO VI. 503–505.
1233	511	HO V. 12–14.
1233	512	HO IV. 14–19.
1233	514	ÁUO I. 305–306.
1233	515	VOS 91—94.
1235	537	THALLÓCZY 1897. 583–585.
1235	538	ÁUO VI. 567–568.
1235	539	MES I. 310.
1235	540	ÁUO VI. 569–570.

IV. Béla		
1220	567	CDCr III. 186-187.
1222	568	CDCr III. 219-220.
1224	569	HO VIII. 142.
1224.12.24.	570	CDCr III. 238-240.
1224k	571	UBURG I. 99.
1225	572	ÁUO XI. 184-186
1225	573	ÁUO XI. 180-181.
1225	574	CDCr III. 247-248
1225	575	CDCr III. 249-250
1225	576	ÁUO XI. 182-184.
1225	577	CDCr III. 248-249.
1226	578	CDCr III. 261.
1226	579	ÁUO XI. 192-193.
1227	580	ÁUO XI. 200.
1227	581	DL 131., FEJÉR CD III. 2. 117
1229	582	HO VIII. 25-26.
1229	583	UBURG I.117
1229	584	DF 200 628., FEJÉR CD. VII. 1. 220-223.
1229	585	MES I. 271.
1229	586	RA I/2. 180.
1229	587	DF 263 117., FEJÉR CD III. 2. 196-197.
1230	589	ÁUO XI. 215.
1230	590	HO VII. 19.
1230	591	ÁUO XI. 214.
1230	592	HO VII. 19-20.
1230	593	ÁUO VI. 485.
1231	595	ÁUO XI. 236-237
1231	596	ÁUO XI. 234-235
1231	597	UBURG I. 136-137.
1233.08.22.	599	ÁUO I. 306-307
1233	600	ÁUO I. 308-309.
1233	601	FEJÉR CD III. 2. 364-365.
1233	602	ZW I. 58.
1235	608	CDES II. 1. sz. 3-5. p.
1236.03.02.	610	ÁUO VII. 9.
1236.03.02.	611	ÁUO VII. 31-32.
1236.06.16.	612	ÁUO II. 36.
1236	614	ÁUO VII. 8.

◆ REFORM, KONZERVATÍV FORDULAT VAGY SZERVES FOLYTATÁS? ◆

1236.11.07.	617	CDES II. 11. sz 10-11. sz.
1237.05.11.	620	RA I/2. 190. VOS 47. sz. 97-98. o.
1237.06.24.	621	ÁUO VII. 27-31.
1237.07.05.	622	CDES II. 21. sz. 16-17. p.
1237.10.29.	623	ÁUO II. 55.
1237.10.29.	624	ÁUO II. 56.
1237.10.29.	625	CDES II. 23. sz. 17-18. p.
1237.11.10.	626	MES I. 321-322.
1237.11.19.	627	ÁUO VII. 32-33.
1237.11.20.	628	ÁUO VII. 33-34.
1237.12.04.	629	ÁUO II. 57.
1237.12.27.	630	ÁUO VII. 54-55.
1237k	635	ÁUO II. 1-26.
1238.01.29.	637	DL 106 180., FEJÉR CD IV. 1. 104.
1238.02.12.	638	ZW I. 66-68.
1238.04.28.	639	DL 106 117., FEJÉR CD. IV. 1. 135-136.
1238.05.03.	640	ÁUO VII. 53-54.
1238.05.23.	641	ÁUO VII. 60.
1238.06.11.	643	ÁUO III. 2-3.
1238.06.23.	644	CDES II. 40. sz. 27-28. p.
1238	647	CDES II. 47. sz. 33. p.
1238	648	CDES II. 45. sz. 31-32. p.
1239.03.06.	654	ÁUO VII. 66-67
1239.03.20.	655	CDES II. 51. sz. 36-37.
1239.04.19.	656	ÁUO VII. 67-69
1239.05.18.	657	ÁUO VII. 70-71.
1239.06.11.	658	UBURG I. 191-192.
1239.09.29.	659	CDES II. 54. sz. 39. p.
1239.09.29.	660	CDES II. 55. sz. 39-40 p.
1239	661	HO VI. 37.
1239	662	CDES II. 56. sz. 41. p.
1239.11.07.	665	CDCr IV. 89-90.
1239.11.22.	666	ÁUO VII. 76-77.
1239.11.26.	667	FEJÉR CD. IX. 7. 656-657.
1239k	670	PR I. 762. (1238—39.)
1240.02.07.	672	HO VI. 38-39
1240.03.13.	673	CDES II. 65. sz. 46-47. p.
1240.03.21.	674	ZW I. 68-69.
1240.04.02.	675	ÁUO II. 100-101.

1240.04.06.	676	HO VIII. 35-37
1240.04.22.	677	ÁUO XI. 312.
1240.04.25.	678	HO III. 5-7.
1240.05.11.	679	HOKL. 8.
1240.05.12.	680	UBURG I. 195.
1240.05.20.	682	UBURG I. 196.
1240.05.26.	684	HO VIII. 421.
1240.06.18.	685	ÁUO II.101-102.
1240.07.09.	686	ÁUO II. 191- 192. (1247)
1240.07.14.	687	ÁUO VII. 96-99
1240.07.23.	688	CDES II. 76. sz. 54--55.
1240.07.28.	689	HO VIII 422-425.
1240.08.09.	690	ÁUO VII. 104-105.
1240.08.12.	691	ÁUO VII. 100-102.
1240.09.10.	692	ÁUO VII. 103-104.
1240.12.11.	694	RA I./2. 209.
1241.02.27.	704	CDES II. 95. sz. 62-63 p.
1241	705	FEJÉR, CD. IV. 1. 149-152. (1239)
1241.05.18.	706	CDES II. 99. sz. 65-66. p.
1241	707	ÁUO II. 126-127.
1241.09.23.	709	DL 66 509., BLAGAY-OKLT. 9.
1241	711	RA I./2. 213.
* A csak évvel kelezett okleveleknél ezt a tényt külön nem jelzem		
** II. Andrásnak csak a jelen dolgozatban idézett okleveleit vettem fel a táblázatba		

2. táblázat: A dolgozatban vizsgált arengák azonosított párhuzamai				
Év:RA	Vizsgált arenga	Év:RA	Szövegpárhuzam	Megjegyzés
1233:602	„Regie incumbit excellentie metiri merita singulorum et unicuique pro meritis respondere, <i>quippe ut famulantium mentes fervore fidelitatis accincte, magis ac magis ad exercenda virtutis opera inflammentur.</i> ” (ZW I. 58.)	1224:402	„Cum ex regie dignitatis officio teneamur metiri merita singulorum et cuique pro meritis respondere [...]” (CDCr III. 230—231.)	Az arengának a felütése nagyon közeli szövegrokona egy 1228-as az új intézkedésekhez köthető oklevélével.
1235:608	„Cum regum omnium et regnorum potentia in sola suorum fidelitate consistat <i>cumque fidelitas ipsa virtutes alias politicas antecellens</i> , quanto nec hominibus ex corruptela seculi senescentis infectis rarior reperitur, tanto carior <i>sit habenda et premiis amplioribus compensanda, quumque sui merito omnem affluentiam temporalem transcendat; dignum est et rationi consentaneum, ut ipsam inventam sic regum celsitudo habeat commendatam ac</i>	1219:354	„Cum regum omnium et regnorum potentia; <i>pax et securitas</i> in sola suorum fidelitate consistant; <i>merito apud regie serenitatis providentiam fidelitatis firmitas ceteris est virtutibus politicis preferenda</i> , et quanto nunc hominibus, ex corruptela seculi senescentis infectis, <i>et in malum pronis existentibus, ea rarior invenitur in terris; tanto carior est habenda et premiis amplioribus compensanda</i> ” (ÁUO 399—400.):	Kurcz szerint a Ra 608-as oklevél arengája szempontjából fontos változás, hogy míg korábban a <i>regnorum potentia</i> az egyházon, és az egyház támogatásán nyugodott, addig 1235-ben már az alattvalók hűségén. (KURCZ 1962, 338-339.)

	manu largiflua premiatam, ut ceteri remunerationis contemplatione provocati ad fidelitatis opera exercenda fortius accendantur.” (CDES II. 1. sz. 3—5. o.)			
1237:630	“Digna remuneratione fidelitas dignis debet stipendiis a regie celsitudinis serenitate refoveri, quatenus et humanum iustitie debitum impendatur, et retributionis exemplo fidelium numerus augeatur.” (ÁUO VII. 54– 55.)	1206:222	“Digna remuneratione fidelitas dignis debet a regie celsitudinis serenitate stipendiis refoveri, quatenus et humanum iustitie debitum impendatur, et retributionis exemplo fidelium numerus augeatur.” (HO VII. 2.)	
1237:630	“Digna remuneratione fidelitas dignis debet stipendiis a regie celsitudinis serenitate refoveri, quatenus et humanum iustitie debitum impendatur, et retributionis exemplo fidelium numerus augeatur.” (ÁUO VII. 54– 55.)	1235:538	“Digna remuneratione fidelitas dignis debet stipendiis a regie celsitudinis serenitate refoveri, quatenus et humanum iustitie debitum impenditur, et retributionis exemplo fidelium numerus augeatur” (ÁUO VI. 567– 568.)	Az 1235-ös oklevél II. András kancelláriájáról került ki
1238:641	“Cum ante oculos regie maiestatis sibi fideliter assistantium merita ingratitude silentio non debeant preteriri.” (ÁUO VII. 60.)	1235:612	“Cum ante oculos regie maiestatis sibi fideliter assistantium merita non debeant ingratitude silentio preteriri” (ÁUO II. 36.)	Az 1235-ös oklevél IV. Béla kancelláriájáról került ki
1239:655	„Quoniam rebus iuste dispositis causisque legitime	1198:172	“Quoniam factis, que scriptis carent autenticis, processu	

	<p><i>ordinatis novercari solet oblivio, convenit ut ea, que in posterum conservanda sunt, scripture congruo confirmentur testimonio.</i>"</p> <p>(CDES II. 51. sz. 36—37. o.)</p>		<p><i>temporis solet oblivio novercari, hoc singulare remedium adinvenit humana sollertia, ut, quod memoria dignum creditur, testimonio literarum commendetur.</i>"</p> <p>(UBURG I. 34—35.)</p>	
<p>1239:660 1239:660 1240:682 1240:686</p>	<p><i>„Effectum iusta postulantibus indulgere, tam vigor equitatis, quam ordo exigit rationis, presertim cum petencium vota et pietas adiuvat, et iustitia non relinquit."</i></p> <p>(Uburg I. 196.)</p>	1165*	<p><i>„Effectum iusta postulantibus indulgere et vigor equitatis et ordo exigit rationis, presertim quando petentium voluntatem et pietas adiuvat et veritas non relinquit."</i></p> <p>(PL 200. 378.)</p>	*III. Sándor pápa oklevelet
1240:673	<p><i>„Cum virtus premio et fidelitas remunerationis beneficio nullatenus carere debeant, tanto nos subditorum meritis favorabiliter respondere intendimus, quanto nobis eosdem volumus pleniori fidelitate indesinenter famulari"</i></p> <p>(CDES II. 65. sz. 46-47. o.)</p>	1240:694	<p><i>„Cum virtus premio et fidelitas retributionis merito nullatenus carere debeat, tanto nos subditorum meritis favorabilius respondere intendimus, quanto eosdem volumus pleniori fidelitate indesinenter famulari."</i></p> <p>(RA I./2. 209.)</p>	

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ÁUO *Árpádkori új okmánytár.* Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest/Bp. 1860–1874. (Monumenta Hungariae Historica Diplomatica)
- BLAGAY-OKLT. *A Blagay-család oklevéltára.* Szerk. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. Bp. 1897.
- BTOE *Budapest történetének okleveles emlékei.* Csánky Dezső gyűjtését kieg., s. a. r. Gárdonyi Albert. I. Bp. 1936.
- CDCr *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae.* Ed. Marko Kostrenčić, Tadija Smičiklas, Duje Rendić-Miočević. I–XVIII. Zagabria 1904–1990.
- CDES *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* Ed. Richard Marsina. Vol. I–II. Bratislava 1971–1987.
- DF *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.*
- DL *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.*
- FEJÉR CD *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Buda 1829–1844.
- HO *Hazai okmánytár.* Szerk. Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, Ipolyi Arnold. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891.
- HOKL. *Hazai oklevéltár.* Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula. Bp. 1879.
- MES *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* Ed. Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburtius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. I–IV. Strigonium–Bp. 1874–1999.
- PL 200 *Alexandri III Romani Pontificis Opera Omnia, Id Est Epistolae et Privilegia Ordine Chronologico Digesta.* Accurante J.-P. Migne. I. Paris 1855. (Patrologia Latina CC.)
- PR *A pannonhalmi szent-Benedek-rend története.* Szerk. Erdélyi László. I–XII. Bp. 1902.
- RA *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. I–II/4. Bp. 1923–1987.
- UBURG *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg.* Hrsg. Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza, Erich Reiter, Leonhard Prickler. Band I–V. Graz–Köln–Eisenstadt 1955–1999.

- VO Gutheil Jenő: *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárból (1002–1523)*. Kiadásra előkészítette: Kredics László. Veszprém 2007. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.)
- VOS *Veszprém város okmánytára*. Pótkötet (1000–1526). Összeáll. Érszegi Géza, Solymosi László. Veszprém 2010.
- ZW *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. I–VII. Hermannstadt–Bucuresj 1892–1991.

SZAKIRODALOM

- ACHIM 2006 Viorel Achim: La Coumanie de l'espace extra-carpatique à l'époque de la domination hongroise, 1227-1241. *Revue roumaine d'histoire* 45 (2006) 3-25.
- BARABÁS 2015a Barabás Gábor: *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében*. Pécs 2015.
- BARABÁS 2015b Barabás Gábor: A magyar királyi család címhasználat a 13. század elején a magyarországi és a pápai források tükrében. *Turul* (2015) 121-129.
- BÁRÁNY 2012 Bárány Attila: II. András külpolitikája. In: *II. András és Székesfehérvár*. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. Székesfehérvár 2012.
- ENGEL 2001 Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Bp. 2001.
- FEJÉRPATAKY 1885 Fejérpataky László: *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Bp. 1885.
- GYÁRFÁS 1992 Gyárfás István: *A jász-kunok története*. I-IV. Hasonmás kiad. Bp. 1992.
- HAJNAL 1914. Hajnal István: IV. Béla király kancelláriájáról. *Turul. A Magyar Heraldikai és Geneológiai Társaság Közlönye* 32 (1914) 1-19.
- HÓMAN 1935 *Magyar történet 1. Az ősidőktől a XII. század végéig, XIII-XIV. század 1. rész*. Bp. 1935.
- KOVÁCS 2014 Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol bódításig*. Bp. 2014.
- KRISTÓ 1984 Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). In: *Magyarország története tíz kötetben. 1/2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. Székely György. Bp. 1984.
- KRISTÓ 2001 Kristó Gyula: II. András király „új intézkedései” *Századok* 135 (2001) 251–300.
- KRISTÓ 2007 Kristó Gyula: *Magyarország története 895-1301*. Bp. 2007

- KURCZ 1962 Kurcz Ágnes: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 70 (1962) 323-354.
- MARSINA 1971 Richard Marsina: Die Arengen in ungarischen Urkunden bis zum J. 1235. *Folia Diplomatica* (1971/1) 215-225.
- PAULER 1899 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. 2. jav. kiad. Bp. 1899.
- SOLYMOSSI 1981 *Magyarország történeti kronológiája: a kezdetektől 1970-ig: négy kötetben. I. A kezdetektől 1526-ig*. Szerk. Solymosi László Bp. 1981.
- SOLYMOSSI 1998 Solymosi László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Bp. 1998.
- SZENTPÉTERY 1930 Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. Bp. 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.)
- SZENTPÉTERY 1964 Szentpétery Imre: A harmadik személy szerepe a középkori oklevelek kiállításában. *Levéltári Közlemények* 35 (1964) 161-172.
- TAKÁCS 2012 Takács Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*. Bp. 2012.
- THALLÓCZY 1897 Thallóczy Lajos: Árpád-házi Jolán Aragon királynője. *Századok* 31 (1897) 577—592.
- VERES 2016 Veres Kristóf György: *A magyar királyi kancellária okleveles gyakorlata 1172 és 1235 között*. [MA diplomamunka kézirat] Bp. 2016.
- WEISZ 2012 Weisz Boglárka: II. András jövedelmei: régi és új elemek. In: *II. András és Székesfehérvár*. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. Székesfehérvár 2012.
- ZSOLDOS 2011 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*. Bp. 2011.
- ZSOLDOS 2012 Zsoldos Attila: Egy új II. András-kép felé. In: *II. András és Székesfehérvár*. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. Székesfehérvár 2012.

Abstract

Reform, Conservative Turn or Organic Development? *The Chancellery of Bela IV of Hungary between 1220 and 1241*

In this paper I examine the invocatio, intitlacio, inscriptio, salutatio, arenga and promulgatio of the charters surviving in full text issued by Bela IV between 1220 and 1241. The systematic analysis of the various formulas utilised in these charters has not been attempted by previous scholars like István Hajnal or Imre Szentpétery. Such an inquiry on the other hand can shed light on the otherwise elusive shifts and changes in the functioning of the chancellery, further elaborating the findings of earlier scholarships.

As a result of my analysis I reached the following conclusions: First, the earliest charters of duke Bela adhere firmly to those issued by his father's royal chancellery, this gradually changed after 1224. Secondly, a noticeable shift can be identified in the charters in 1226 – the year Bela was transferred from Slavonia to Transylvania by Andrew II –, consequently some changes must have happened regarding the personnel of the duke's chancellery. Thirdly, after Bela's ascension to the throne in 1235 his charters resemble closely those issued by his father, so it is safe to assume that in 1235-1236 a significant amount of continuity existed between the staff of King Andrew II's chancellery and that of his son's.

Lastly, all three attributes mentioned in the title of this paper can be used to describe the chancellery of Bela IV. A conservative turn was made by annulling some of the reforms made in 1217, whereas the chancellery also continued on a course of organic development owing to the continued presence of Andrew II's staff, additionally significant reforms were also made: a new kind of charter was devised to accommodate the countrywide policy of the annulment of former royal donations.

Egyházi intézménytörténet, karrierek

Egy magyarországi ügyvéd a 14. század fordulóján

Péter veszprémi éneklőkanonok jogi műveltsége a források tükrében

Bevezetés

1297. december 12-én Lodomér esztergomi érsek színe előtt egy nem mindennapi levelet olvastak fel. Benedek veszprémi püspök és káptalanja képviselőjében eljáró Péter veszprémi éneklőkanonok egy terjedelmes beadványt fogalmazott az érsek bírósága felé, amely ekkoriban éppen a veszprémi egyház és a bélakúti apátság között már hosszú évek óta zajló sasadi tizedper ügyét tárgyalta. Beadványában Péter összefoglalta a per addigi történetét, felelt a bélakúti szerzetesek által megfogalmazott vádakra és csokorba gyűjtötte mindazon eljárásbeli hibákat, amelyeket meglátása szerint Lodomér érsek bíróként ejtett. Gondosan ügyelt arra, hogy érvelése ne hangozhasson pusztá akadékoskodásnak, ezért mondanivalójának valamennyi pontját kánoni, illetve római jogi törvényhelyek felsorakoztatásával támasztotta alá.¹

A beadvány két szempontból is különleges. Egyrészt nyilvánvaló, hogy nem a kor-szak magyarországi tizedpereire jellemző, hagyományosnak mondható eszközökkel (mint például a Római Kúriához történő fellebbezéssel vagy a pereskedő felek közti egyezkedéssel) találkozhatunk benne, hanem egy szilárd, kánonjogi alapokon nyugvó ügyvédi érvelést olvashatunk. Másrészt fontos, hogy a levél címzettje, a bírói eljárást illetően erősen kritizált esztergomi érsek a korabeli Magyarország egyik legtekintélyesebb személyisége volt és nem csak az általa viselt méltóság okán. Az 1260-as években a neves bolognai egyetemen jogot tanuló Lodomér névéhez a 13. század utolsó évtizedeinek számos meghatározó eseménye kapcsolódik. Kulcsszerepet vállalt IV. Béla és fia, István ifjabb király viszályának rendezésében, pápai megbízásból ő vezette a Margit hercegnő szentté avatási perében vizsgálódó bizottság munkáját, és döntő hatással volt a III. András-kori törvénykezésre is. Műveltségének pedig páratlan bizonyítéka az 1288 májusában intézett levél IV. Miklós pápához, amelyben magas művészi stílusban foglalta össze a magyar egyház IV. László miatt elszenvedett sérelmeit és amelyben egy keresztes hadjárat meghirdetésére kérte az egyházfőt a magyar királlyal szemben.² Mindennek fényében kétségtelenül nagy merészségről tett tanúbizonyságot Péter akkor, amikor egyszerű éneklőkanonokként beadványában lényegében azt részletezte, hogy mindaz amit az érsek egészen addig bíróként csinált, nem felel meg annak, amit az egyházi törvények előírnak a perek lefolytatásáról.

Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy a személyére vonatkozó forrásokon keresztül rekonstruálja mindazt, amit Péter éneklőkanonok életéről és jogi műveltségéről tudhatunk. Az 1297. évi beadványban hivatkozott törvényhelyek forrásait beazonosítva lehe-

¹ BTOE I. 314–319.

² KOSZTA 1994, 414.

tőség nyílik a Péter által használt könyvanyag legalább egy részének azonosítására is, amely révén következtetéseket vonhatunk le az éneklőkanonok műveltségére vonatkozóan.

Péter éneklőkanonok ügyvédi működése a veszprémi székeskáptalanban

A rendelkezésünkre álló források alapján Péter pályafutásának mindössze egyetlen állomását, a veszprémi éneklőkanonoki prebendát ismerjük, amely hivatalt a tragikus sorsú Héder nembeli Henrik fia Péter püspökségének (1275–1287/1289)³ utolsó éveit nyerte el valamikor. A veszprémi káptalan 1285. febr. 16-i eredeti oklevelében még egy János nevű éneklőkanonokkal találkozunk a méltóságsorban,⁴ Péter neve pedig egy 18. századi átirásban fennmaradt 1287. évi oklevélszövegben tűnik fel először.⁵ Javadalomszerzésére tehát ezen időintervallumon belül került sor. Karrierjének végét is csak hasonló pontossággal határozhatjuk meg, hiszen neve utoljára a káptalan egy 1316. február 1-én kelt oklevelének méltóságsorában tűnik fel.⁶ Az általa viselt méltóságot 1317. március 18-án pedig már egy Mihály nevű klerikus töltötte be Veszprémben.⁷ Bár Pétert majd csak egy 1331. évi oklevél említi már, mint néhai veszprémi éneklőkanonokot,⁸ halálának időpontját nagy valószínűséggel helyezhetjük az 1316–17-es évekre, hiszen sem áthelyezéséről, sem emelkedéséről nincs későbbi adatunk. Utóbbi lehetőséget már csak azért is kizárhatjuk, hiszen amennyiben magasabb egyházi hivatalt is betöltött volna, úgy azt bizonyosan említették volna a rá emlékező oklevelekben. Összességében tehát elmondható, hogy Péter rendkívül hosszú ideig, majdnem három évtizeden keresztül töltött be egyetlen tisztséget a veszprémi káptalanban.

Egy éneklőkanonok eredeti feladatköre szerint a káptalan liturgikus életének irányítója volt, amelynek keretében legfontosabb felelőssége a zsolozsmázók karának oktatása és vezetése volt. A 13. század folyamán azonban az addig vagyonközösségben élő káptalanok közösségei felbomlottak és az egyes tisztségviselők helyetteseket állítottak maguk helyett, akik ellátták rendes feladataikat.⁹ Ugyan Péter éneklőkanonok hivatali ideje alatt nem találkozunk öt helyettesíteni hivatott succentorral, azonban az bizonyos, hogy Veszprém esetében ekkorra már lezajlott a püspöki és káptalani birtokok elválasztása. Erről éppen Péter egy megjegyzése tudósít minket a veszprémi püspök és az óbudai káptalan közt a banai tizedekért folyó per során tett 1298. évi vallomásában.¹⁰ Péter éneklőkanonok tevékenysége ennek megfelelően nem korlátozódott a liturgikus feladatok ellátásra. Már az 1290-es évektől kezdve – a már említett óbudai káptalan ellen folytatott per,¹¹ illetve a későbbiekben még részletesebben tárgyalt sasadi tizedper során – egyértelműen a püspök és a káptalan ügyvédjének szerepében tűnik fel, majd az 1300-as években szintén különféle megbízatásokat teljesített egyháza számára.

³ ZSOLDOS 2011, 101.

⁴ DF 200 709.

⁵ DL 107 352.

⁶ AOkl IV. 235.

⁷ AOkl IV. 423.

⁸ „quondam (...) cantoris Wesprimio” – VO pótk. 218–219. (144. sz.)

⁹ MÁLYUSZ 2007, 57–62.

¹⁰ „bona episcopatus et capituli sunt divisa” – BTOE I. 339.; Vö.: KARLINSZKY 2013, 42.

¹¹ Az óbudai per lefolyására ld.: GYÖRFFY 1997, 163–164.

Péter ügyvédi működésével először akkor találkozunk, amikor Kőszegi Iván elfoglalja a veszprémi püspökség bizonyos zalaegerszegi birtokait. A tartományúr hatalmaskodásával szemben az éneklőkanonok előbb 1291. augusztus 28-án az esztergomi,¹² majd 1293. szeptember 1-én a fehérvári káptalan előtt emelt kifogást püspöke nevében eljárva.¹³ 1294. április 24-én Pétert ismét a fehérvári káptalan előtt találjuk, ahol a veszprémi káptalan képviseletében eljárva egyességet köt egy Leopardus fia Leu nevű férfival egy paloznaki malom, bizonyos veszprémfajsi, illetve jutasi birtokok, valamint balatoni halászhelyek bérbeadásáról.¹⁴

1295. augusztus 28-án Gerekinus dékán társaságában Esztergomba utazott, hogy ott Benedek püspököt és a veszprémi káptalant képviseljék az óbudai káptalannal szemben folytatott tizedperben. Az ügy tárgyalását ekkor azonban Imre prépost Lodomér esztergomi érsek parancsára elhalasztotta.¹⁵ Péter ezt követően 1296 és 1298 között a később részletezett sasadi tizedperben tűnik fel rendszeresen, valamint az 1298. évben egy határkiigazítási ügyben is képviseli a veszprémi egyházat István alországbíró előtt.¹⁶

1300. október 23-án Péter Ágnes királyné színe előtt jelent meg, hogy átírást kérjen egy Fenenna királyné által a veszprémi káptalan részére kiállított birtokadományt tartalmazó oklevélről.¹⁷

1301–1303 között több alkalommal is ő képviseli a veszprémi egyházat az esztergomi keresztesek ellen folytatott tizedper folyamán.¹⁸ Amikor a veszprémi püspöktől tizedeket bérbe vevő budai polgárok nem fizetik meg a megállapodásban foglalt járandóságukat, Péter éneklőkanonok utazik 1302. februárjában Budára, hogy átadja Albert plébánosnak a tizedbérlok kiközösítésére felszólító pápai követi okleveleket.¹⁹ 1302. szeptember 1-én pedig jelen volt a budavári ferences rendházban, amikor a bélaküti apát és a veszprémi püspök megkötötte a sasadi tizedpert lezáró, a vitatott tizedterületet felosztó megegyezést.²⁰

1303. szeptember 29-én a tihanyi konvent előtt a veszprémi káptalan nevében átengette egy malom és a hozzá tartozó telek használatát egy bizonyos Buzma fiainak, Istvánnak és Lőrincnek, valamint egy Péter fia László nevű rokonuknak 15 év időtartamra.²¹

1307. július 12-én ismét tihanyi apátság hiteleshelyénél járt, ahol egy oklevelet állíttatott ki mindazon szolgáltatásokról, amelyekkel egy bizonyos Ábrahám falusi Máté fia Máté tartozik a veszprémi egyház felé, amiért a veszprémi káptalan jobbágsorból egyházi nemesi rangra emelte őt.²² Valószínűleg ugyanekkor, vagy nem sokkal ezután íratta át a tihanyi konventtel a veszprémi káptalan által ugyancsak július 12-én kiállított oklevelet, amelyben a káptalan engedélyezte egy jobbágya számára, hogy szőljét eladomá-

¹² ZO I. 101–102. (70. sz.)

¹³ ZO I. 110. (77. sz.)

¹⁴ VO pótk. 166–167. (105. sz.)

¹⁵ ÁUO V. 162–163. (105. sz.)

¹⁶ ÁUO X. 309–310. (199. sz.)

¹⁷ VO pótk. 181–182. (116. sz.)

¹⁸ AOkt I. 95. (123. sz.); 177. (308. sz.); 200–201. (362. sz.)

¹⁹ AOkt I. 118. (177. sz.)

²⁰ AOkt I. 160–161. (273. sz.)

²¹ AOkt I. 239–240. (453. sz.)

²² AOkt II. 88. (188. sz.)

nyozza a köveskúti pálosok számára, azzal a feltétellel, hogy a szerzetesek megfizetik a szőlő után a tizedet a káptalan számára.²³

1308. április 21-én a veszprémi káptalan képviselőjében tiltakozott a fehérvári káptalan előtt, amiért a veszprémi ispán, Leurent mester és fiai erőszakosan elfoglalták a veszprémi egyházhhoz tartozó Billege birtokot. A tiltakozásra azért volt szükség, mert a veszprémi káptalan rossz anyagi helyzete miatt ekkor nem engedhette meg magának, hogy perbe kezdjen az ispán ellen,²⁴ így Péter és a káptalan célja ezzel minden bizonnyal az volt, hogy megakadályozza a vitatott föld elbirtoklását.

Az 1310-es évekből ránk marad okleveles adatok tanúsága szerint, éneklőkanonokságának utolsó harmadában Péter már sokkal kevésbé volt aktív. Ebben az időszakban konkrét tevékenységéről nincs is tudomásunk, neve 1309. augusztusa²⁵ után már csak a káptalan által kiállított oklevelek méltóságsoraiban bukkan fel.²⁶

Az éneklőkanonok mintegy 21 alkalommal képviselte a veszprémi püspököt vagy a káptalant a legkülönbébb ügyekben. Péter ügyvédi tevékenységének súlyát azonban akkor érthetjük meg igazán, ha megvizsgáljuk, hogy a veszprémi káptalan egyes tagjai milyen arányban vették ki a részüket egyházuk korabeli jogügyleteiből. (1. táblázat)

Név	Jogügyletek száma	Közös részvétel Péterrel
Péter éneklőkanonok	21	-
József szentendrei főesperes	8	2
István prépost	4	2
Hermanus olvasókanonok	0	0
Domokos olvasókanonok	1	0
Gallus dékán	2	0
Gerekminus dékán	1	1
István segesdi főesperes	1	0
László kanonok	1	0
Mátyás kanonok	1	0

1. táblázat. A veszprémi kanonokok részvétele a püspök és a káptalan jogügyleteiben 1287-1317

Ha a táblázatra pillantunk, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy a káptalannak mindössze két olyan tagja volt, akinek jogi tevékenysége nem törpült el teljesen Péteré mellett. A később püspöki székre emelkedő István prépost négy alkalommal tűnik fel a veszprémi egyház képviselőjében, igaz, ezek közül kétszer az éneklőkanonok társaságában érkezett az esztergomi keresztesek ellen folytatott per éppen soron következő határnapjára. Nyolc olyan esetet ismerünk továbbá, amikor József szentendrei főesperes jelent

²³ AOkt II. 87., 88–89. (187. sz., 189. sz.)

²⁴ AOkt II. 154. (342. sz.)

²⁵ Péter 1309. augusztus 28-án jelen volt a domonkosok budai rendházában, amikor Miklós és Párizsi Péter, az erdélyi székeskáptalan kanonokjai bemutatták Benedek budai szigeti domonkos perjel előtt a Benedek erdélyi püspökké választásáról szóló dokumentumot – AOkt II. 321–322. (729. sz.)

²⁶ AOkt III. 152–153. (334. sz.); AOkt III. 223. (497. sz.); AOkt IV. 31–32. (62. sz.); AOkt IV. 62–63. (148. sz.); AOkt IV. 92. (235. sz.)

meg veszprémi részről egy jogügylet lefolytatására (ezek között ugyancsak két olyan esetet találunk, amikor Péter is ott tartózkodik).

Figyelemre méltó, hogy a Péter hivatali idejével párhuzamosan működő két olvasókanonok, Hermann, illetve Domokos ügyvédi szerepvállalása lényegében teljesen elhanyagolható. Hermannal kizárólag a káptalani oklevelek kiállítójaként találkozunk, míg Domokos akkor tűnik fel egyedül a káptalan képviselőjében, amikor 1313-ban a veszprémi püspök bizonyos jövedelmeket átengedett a káptalan javára I. Károly előtt.²⁷ Mellettük még számos egyéb klerikussal is találkozhatunk egy-egy alkalommal.

Úgy tűnik tehát, hogy Péter szolgálataira kiemelten számított a veszprémi egyház egészen 1308-ig. Mindez arról árulkodik, hogy az éneklőkanonok képzettsége valószínűleg felülmúlta kanonoktársaiért. Érdemes ezért közelebbről is megvizsgálnunk, hogy miben is állt Péter jogi műveltsége.

Péter éneklőkanonok és a sasadi tizedper

Péter ügyvédi tevékenységét a már többször említett sasadi tizedper 13. századi szakasza során keletkezett oklevelek révén vizsgálhatjuk leginkább.²⁸ Eme konfliktus gyökerei az 1230-as évekre nyúlnak vissza, amikor a későbbi IV. Béla még trónra lépését megelőzően elhatározta, hogy egy ciszterci apátságot alapít az ország déli részén, a mai Pétervárad közelében. Az újdonsült monostor működését gazdag birtokadományokkal biztosította, így az esztergomi érsek beleegyezésével²⁹ a cisztercieknek juttatta a kelenföldi Szent Gellért-egyházat és annak két leányegyházát, a sasadi Szent András és az őrsi Szent Márton-kápolnákat azok tizedeivel együtt.³⁰

A királyi egyháznak az apátság részére történt eladományozása természetesen sértegette az illetékes megyéspüspök, nevezetesen a veszprémi, érdekeit. 1245-ből,³¹ majd 1265-ből³² is rendelkezünk adatokkal arra vonatkozólag, hogy a veszprémi egyház a Szentszék előtt igyekezett követeléseinek érvényt szerezni. A konfliktust azonban sem a kiküldött pápai bírák, sem IV. Kelemen pápának a királyi adományt megerősítő oklevele sem tudta tartósan lezárni.

Az 1290-es években a per Lodomér esztergomi érsek egyházi bírósága előtt folytatódott és 1291-ben a püspök és az apát egy barátságos megegyezés keretében fele-fele arányban felosztották egymás között a vitás tizedjövedelmeket.³³ Későbbi utalásokból tudjuk, hogy 1295-ben aztán egy újabb megegyezés is kötöttet, bár ennek szövege sajnos nem maradt ránk. Az egyezmény viszont bizonyosan működött a gyakorlatban, hiszen ugyanebben az évben arról értesülünk, hogy a püspök a maga részét bérbe adta két budai polgárnak 140 márkáért.³⁴ A konfliktus hamarosan azonban ismét kiújult, elsősorban azért, mert 1296-ban az egyik tizedbérlő budai polgár, Morthan Hermann erőszakkal elvitt 25 hordó bort a ciszterciek kelenföldi majorságából.³⁵

²⁷ AOkt. III. 231. (514. sz.)

²⁸ A tizedper eseménytörténetére lsd.: PATAKI 1942.; JANKOVICH 1959.

²⁹ BTOE I. 34–35. (21. sz.)

³⁰ BTOE I. 35–36. (22. sz.)

³¹ BTOE I. 43–44. (28. sz.)

³² BTOE I. 83–84. (68. sz.)

³³ BTOE I. 275–277. (255. sz.)

³⁴ BTOE I. 290–291. (272. sz.)

³⁵ BTOE I. 308–309. (289. sz.)

A ciszterciek erre vonatkozó panaszára Lodomér érsek elrendelte, hogy a szerzetesek állítsanak tanúkat, akik esküvel igazolják majd a tizedborok elrablását. A veszprémi ügyvéd, Péter éneklőkanonok ugyanakkor arra hivatkozott, hogy a hordók elvitele az 1295-ös megállapodásban foglaltaknak megfelelően történt, mire Lodomér meghagyta neki, hogy mutassa be előtte a kérdéses megállapodást.³⁶ Amikor mindez megtörtént, az 1297. augusztus 20-ára kijelölt határnapon személyesen is megjelenő Vilmos apát maga is elismerte a Péter éneklőkanonok és ügyvédtársa, József szentendrei főesperes által bemutatott megállapodást tartalmazó oklevél hitelességét. Azt állította ugyanakkor, hogy azt csak kényszer hatására pecsételte meg maga is. Lodomér erre elrendelte, hogy a következő határnapon Péter köteles választ adni az új vádakra és kiválasztani azokat az apátság tanúi közül, akik majd leteszik az esküt.³⁷ Amikor azonban elérkezett a kijelölt időpont maga III. András járt közben a veszprémiek ügyében és kérte Lodomért a per elhalasztására. Az érsek teljesítette is a király kívánságát, de ugyanakkor bírói zárlat alá vette a vitás borokat és azokat három Buda-környéki plébános gondjaira bízta a végső ítélet meghozataláig.³⁸

Ekkor fogalmazta meg Péter éneklőkanonok Lodomérhez címzett ügyvédi beadványát az óbudai káptalan előtt. Ez két nagy szerkezeti részre tagolódik. Az elsőben Péter az érsek által elkövetett eljárásbeli hibákat sorolja fel, majd a második részben a veszprémi püspök szemszögéből beszéli el a per eseményeit. Érvel saját egyháza jogai mellett és cáfolja a bélakúti ügyvédek korábbi vádjait. Ezt a beadvány szövegének 32 különböző helyén mintegy 57 db római- és kánoni jogi törvényhely felsorakoztatásával támasztotta alá.³⁹

A Péter által használt kánonjogi rendelkezések közel egyharmada (16 db) a Gratianus által 1140 körül elkészített, általában csak *Decretum Gratiani* néven ismert kánongyűjteményből származott, míg a beadványban szereplő kánonjogi rendelkezések nagyobbik részét (34 db) az 1234-ben IX. Gergely pápa által kihirdetett, Pennyaforti Szt. Rajmund által összeállított dekretális gyűjteményből, az úgynevezett *Liber Extrá*ban találhatjuk meg. A két nagy gyűjtemény mellett még egy IV. Incétől származó 1250. évi ügylevél is Péter éneklőkanonok kánonjogi eszköztárát gazdagította. A kánonjogi hivatkozások mellett 6 db római jogi törvényhellyel is találkozunk a beadványban, amelyek a Iustinianus császár utasítására elkészített nagy római jogi kodifikáció, a *Corpus Iuris Civilis* különböző részeiből származnak.

Péter jogi műveltsége az 1297. évi oklevél fényében

Az éneklőkanonok által elkészített beadvány egyes törvényhelyeinek részletes elemzése és ezáltal a sasadi tizedper kánonjogi vonatkozásainak feltárása önálló tanulmányt érdemel, ezért most elsősorban az oklevél művelődéstörténeti jelentőségére szeretnénk rávilágítani. Az 1297. évi beadványban hivatkozott törvényhelyek ugyanis közvetve elárulják azt is, hogy milyen gyűjteményekhez, milyen könyvekhez lehetett közvetlen hozzáférése az éneklőkanonoknak munkája során.

Egészen biztosan rendelkezett tehát Gratianus *Decretum*ának egy példányával, illetve egy *Liber Extrá*val is. IV. Ince ravennai érsekhez intézett 1250. évi ügylevelének

³⁶ BTOE I. 309–311. (290. sz.)

³⁷ BTOE I. 311–312. (291. sz.)

³⁸ BTOE I. 312–313. (292. sz.)

³⁹ BTOE I. 314–319. (294. sz.)

idézése alapján úgy tűnik, hogy két nagy klasszikus, alapvetőnek tekinthető gyűjteményen túl, valamiféle frissebb pápai dekretális gyűjteménnyel is rendelkezhetett. A kánonjogi munkák mellett könyvtára bizonyosan magában foglalt olyan köteteket is, amelyek a Corpus Iuris Civilisnek mind a négy nagy egységét, tehát a Digestát, a Codexet, az Institutionest és a Novellae-t is tartalmazták. Ezen a ponton joggal merülhet fel a kérdés, hogy mégis milyen szintű tudást jelentett egy ilyen könyvtár a 14. század fordulóján.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 13. század második feléből két magyarországi kánonjogász magánkönyvtárát is ismerjük, nevezetesen László esztergomi, illetve Mutmér szepesi prépostét. László, aki többek között IV. Béla pápához küldött követe is volt egy alkalommal, 1277-ben egy részletes végrendeletet írt, amelyben felsorolta könyveit és meghagyta, hogy azokat adják el és az így nyert pénzüsszeget különféle célokra (például a szegények megsegítésére vagy egy kápolna alapítására) fordítsák.⁴⁰ Ivánka Endre egy 1937-es tanulmányában tételesen végighaladva a végrendeleten azonosította az egyes könyveket, így tudjuk, hogy a könyvjegyzékben szereplő „*volumen*” alatt a Corpus Iuris Civilis három részét, nevezetesen az Institutionest, a Novellae-t és a Codex utolsó három könyvét kell értenünk. A „*Digestum vetus*”, az „*Inforcium*” és a „*Digestum novum*” a Digesta három részét, míg a „*Codex*” a Codex Iustiniani első részét jelenti. A „*Summa Achonis*” pedig a középkor egyik legjobb és legelterjedtebb jogi tankönyve, a híres bolognai tanár Azzo munkája volt. A kánonjogi munkák között a „*Decretum*” Gratianus munkáját takarja Johannes Teutonicus glosszáival ellátva, a „*Decretales*” a Liber Extrát jelölte, míg a prépost könyvjegyzékének végén feltűnő „*Summa Goffridi*” egy 13. században élt bolognai jogtanár munkája volt.⁴¹ Ezen felsorolást összehasonlítva egy 1215-ben elhunyt ravennai érsek, illetve egy 1279-ben elhunyt bolognai kánonjogi doktor hasonló végrendeletében felsorolt joggyűjteményekkel, Ivánka megállapította, hogy László prépost magánkönyvtára, és ezáltal egyházi jogi műveltsége nemzetközi viszonylatban is jelentősnek számított.⁴²

Mutmér, aki 1263-ban a királynéi kancellári méltóságot is viselte,⁴³ 1262/63–1281 között volt szepesi prépost. Műveltségét az is bizonyítja, hogy egy időben V. István fiainak, a későbbi IV. Lászlónak és öccsének, András hercegnek a nevelője is volt.⁴⁴ 1273. évi végrendeletében ő is jegyzéket készített könyveiről,⁴⁵ amelyek között ugyancsak azonosítható a Decretum Gratiani, illetve a Liber Extra egy-egy példánya.⁴⁶

Nincs más hátra, minthogy összevevessük ezeket a könyvjegyzékeket a Péter által valószínűsíthetően használt munkákkal. (2. táblázat)

⁴⁰ MES II. 71–73. (54. sz.)

⁴¹ IVÁNKA 1937, 216–220.

⁴² IVÁNKA 1937, 224–225. (1. jegyzet)

⁴³ ZSOLDOS 2011, 115.

⁴⁴ BUJÁK 2015, 16.

⁴⁵ MES II. 27–28. (11. sz.)

⁴⁶ IVÁNKA 1937, 226.

László esztergomi prépost (1277)	Mutmér szepesi prépost (1273)	Péter éneklőkanonok (1297)
Decretum cum apparatu Johannis Theutonici	Decretum	Decretum Gratiani
Decretales cum apparatu Bernardii	Decretal ^{es}	Liber Extra
Volumen (Corpus Iuris Civilis: Institutiones, Novellae, Codex)		Institutiones
Dygestum vetus		Novellae
Inforciatum		Codex
Digestum novum		Digesta
Codex		IV. Ince 1250. évi ügylevele
Summa Achonis		
Summa Goffridi		

2. táblázat. Jogi könyvtárak Magyarországon a 13. század végén

Az összehasonlításból egyértelműen kitűnik, hogy Péter jogi műveltsége szinte teljesen felért a bizonyosan külföldi egyetemen tanult László prépostéval, és úgy tűnik, felülmúlta Mutmérét abban a tekintetben, hogy Péter a római jogot illetően is tájékozott volt, míg ugyanerre utaló adatunk nincs a szepesi prépost esetében. Péter éneklőkanonok személye így egy újabb példával támasztja alá Ivánka Endre megállapítását is, miszerint egy magyarországi jogtudós műveltsége nem maradt el a nyugati színvonaltól.

Felmerül a kérdés, hogy hol is szerezhette Péter éneklőkanonok ilyen szintű jogi képzettséget. Kézenfekvőnek tűnhet a gondolat, hogy az éneklőkanonok maga is valamely nyugati egyetem hallgatója volt egykor. Minthogy a külföldi egyetemet járt magyarországi káptalani tagok jellemzően prebendájuk jövedelmeiből finanszírozták tanulmányukat,⁴⁷ Péter esetleges egyetemi tanulmányait éneklőkanonokságának elejére, tehát valamikor 1290 környékére helyezhetjük, igaz teljes bizonyossággal nem zárható ki korábbi időszak sem.

Elsőként Itália felé fordítva figyelmünket, Bologna egyetemén két Magyarországról érkezett, Péter nevű klerikussal is találkozhatunk a 13. század második felében, de valószínűtlennek tűnik, hogy bármelyikük is azonos legyen a vespérmi éneklőkanonokkal. Egyikük ugyanis egy bizonyos Péter esztergomi kanonok, akit Péter esztergomi dékánal (1285-1307) azonosíthatunk.⁴⁸ A másik Bologna egyetemén feltűnő Péter az ekkor Padova egyetemén tanító Péter zágrábi prépost ügyvédjeként vásárol egy Liber Extrát 1268-ban.⁴⁹ Az ő személyének a későbbi éneklőkanonokkal való azonosítása ugyan nem zárható ki teljes bizonyossággal, de az azonosítást alátámasztó forrásokkal sem rendelkezőnk, és meglátásunk szerint, ugyancsak ellene szól ennek az, hogy a két személy

⁴⁷ MÁLYUSZ 2007, 95–97.

⁴⁸ „Dominus Petrus canonicus Strigoniensis” – VERESS 1941, 6.; Vö.: KOLLÁNYI 1900, 22–23.

⁴⁹ „domino Petro ungaro, procuratori domini Petri praepositi Zagabriensis, scolari Paduae” – VERESS 1941, 7.

forrásokban való feltűnése között mintegy 20 év telik el. Padovában egyedül az említett Péter zágrábi prépostot találjuk,⁵⁰ míg többi itáliai egyetemről nem ismerünk lehetséges jelölteket.

Itália mellett a korabeli magyar egyetemjárás másik fő célpontja a párizsi egyetem volt. Itt azonban szintén nem találunk olyan, Péter nevezetű, jogot tanuló személyt, akit azonosíthatnánk a veszprémi ügyvéddel.⁵¹

A Péter itáliai vagy franciaországi egyetemjárását bizonyító adatok hiánya természetesen korántsem zárja ki ennek lehetőségét, ugyanakkor elképzelhetőnek kell tartanunk azt is, hogy az éneklőkanonok nem valamely nyugati egyetemen, hanem a veszprémi káptalani iskolában sajátította el az ügyvédi szakma fortélyait.

Az Árpád-kori veszprémi iskolára vonatkozó legfontosabb forrásunk meglehetősen szomorú apropóból keletkezett. A veszprémi püspöki székbe 1275-ben Kőszegi Henrik fia, Péter került, majd a következő évben – a Kőszegiek és Csákok viszályának keretében – Csák Péter fegyvereseivel feldúlta Veszprémet, felbecsülhetetlen károkat okozva ezzel a püspöki székhelynek és vele együtt a káptalani iskolának. A pusztítás elől elmenekült Pál prépost nagy részletességgel számolt be a király előtt a székesegyház és a mellette működő iskolát ért károkról.⁵² Pál prépost jelentése, valamint IV. László ezt követő adománya a veszprémi egyház újjáépítésére⁵³ értékes információkat szolgáltatnak a korszak legjelentősebb magyar oktatási intézményéről. A király adománya magában foglalta az iskola könyvtárának első inventáriumát is, igaz, ebben sajnos csak a könyvek értékét tüntették fel, címeiket nem.⁵⁴

A veszprémi iskola minden bizonnyal már a 11. századtól kezdve működött és III. Béla uralkodása idején szervezték át működését a párizsi egyetem mintájára. A IV. László által studium generale névvel illetett intézményben a hét szabad művészet (septem artes liberales) mellett Magyarországon a korban valószínűleg egyedülálló módon jogi képzés is zajlott. A pusztulást hírül vivő prépost jelentése szerint a 36 tagú káptalannak 1276-ban vele együtt 16 római- és kánonjogban jártas (utriusque iuris) doktora volt, akiknek könyvtára elégett Csák Péter dűlása során. Ezen jelentésből korábban több kutató, így például Gutheil Jenő is egy veszprémi egyetem működését valószínűsítette Veszprém Árpád-kori történetét feldolgozó monográfiájában.⁵⁵ A veszprémi iskola jogállását illetően azonban már Békefi Remig,⁵⁶ újabban pedig Solymosi László is több alkalommal⁵⁷ felhívta a figyelmet arra, hogy a rendelkezésünkre álló források nem támasztják alá annak egyetem mivoltát. A Veszprémben működő oktatási intézmény így bár könyvtárának gazdagságát tekintve bizonnyal kiemelkedett a magyarországi káptalani iskolák sorából, jogállását tekintve nem különbözött azoktól.

Mindezek után elmondható, hogy Péter éneklőkanonok működése egy apró, ámde fontos kiegészítéssel szolgál a veszprémi iskola 13. század végi történetéhez. Az 1297-es beadvány és az abban foglalt törvényhelyek alapján azonosított kánoni és római jogi munkákról bizonnyal kijelenthető, hogy azok elérhetőek voltak a veszprémi káptalan

⁵⁰ VERESS 1941, 151.

⁵¹ <http://lamop-vs3.univ-paris1.fr/studium/faces/indexTab.xhtml> (letöltés ideje: 2017.09.28.)

⁵² MREV I. Bevezetés: XCVII.

⁵³ VO 65. (35. sz.)

⁵⁴ SOLYMOSI 2002, 15.

⁵⁵ GUTHEIL 1979, 126–137.

⁵⁶ BÉKEFI 1910, 160–173.

⁵⁷ SOLYMOSI 1994, 727.; SOLYMOSI 2000, 129–148.

tagjai számára. Meglátásunk szerint ez azt bizonyítja, hogy az 1276-ban elpusztult iskola és könyvtár helyreállítása IV. László adományát követően valóban megindulhatott és az 1290-es évekre a veszprémi káptalan javarészt már tudta pótolni lángok martalékává lett jogi könyvtárát. Ha pedig elfogadjuk azt, hogy Péter valóban a veszprémi iskola növendéke volt, úgy a római jog magabiztos használata érvként szólhat amellett a szakirodalomban időnként felbukkanó – és az egyetem mivoltához hasonlóan erősen vitatott – vélemény mellett is, miszerint Veszprémben a kánonjog mellett római jogot is oktattak a 13. században.⁵⁸

Péter családja

Végezetül vessünk egy pillantást Péter éneklőkanonok családjára. Két rokonát ismerjük név szerint, nevezetesen testvérét Pál comest, illetve unokaöccsét, Pál fia Jánost. Pál az 1310-es években bukkan fel a forrásainkban és az egyetlen biztos adatunk róla az, hogy 1313-ban egy leánynegyed ügyében járt el. Rátold nembeli Miske felesége, Kata ugyanis perbe keveredett testvéreivel, Óvári Konrád fiaival, Jakabbal és Istvánval, amikor azok nem akarták kiadni neki jogos örökségét. A pécsi püspök bírósága előtt tárgyal per során 1313 augusztusában a lány nevében először még férje jelent meg, kezében a veszprémi káptalan megbízó oklevelével,⁵⁹ az ekkor viszont november 18-ra halasztott tárgyaláson már Péter éneklőkanonok testvére, Pál comes jelent meg Fajszi Egyed fia Jakab comes társaságában, hogy Kata leánynegyedét, illetve anyjának hozományát és jegyajándékát behajtsák Konrád fia Jakabtól.⁶⁰

Az éneklőkanonok másik rokona, Pál fia János, Péter feltételezett halála után majdnem másfél évtizeddel, az 1330-as években tűnik fel a forrásainkban. Ezt a Jánost két alkalommal is a néhai Péter éneklőkanonok unokaöccsének („*Iohannes filius Pauli fratris quondam Petri cantoris de Wesprius*”) nevezik.⁶¹ A vizsgált szövegrészt korábban fordították-értelmezték úgy is, miszerint János valójában Péter éneklőkanonok testvére volt, míg kettejük apját hívták Pálnak.⁶² Figyelembe véve azonban Péter hosszú hivatali működését és ez alapján vélhetően magas (50 év feletti) életkorát 1316-17 körül bekövetkezett halálakor, valószínűbbnek tartjuk azt, hogy az 1330-as években tevékenykedő János már a család következő generációjának képviselője volt, mintsem Péter testvére, akinek így több mint 20 évvel kellett volna túlélnie az egykori veszprémi kántort.

Ha áttekintjük a Pál fia Jánosról szóló okleveles tudósításokat, akkor elsőként arról értesülünk, hogy egy bizonyos Csupaki Joanca fia Jánossal közösen birtokolt egy összevont telket, amelynek egyik része öröklött birtok volt, míg a másik felét a Chatar-i nemesektől vásárolták. Birtokuk a Séd partján feküdt és egy gyümölcsös is tartozott hozzá. Egy 1331. december 22-én kelt oklevél szerint a két János zálogba adta birtokát Miklós somogyi főesperesnek 5 márka bécsi kisdénár összegért cserébe 8 év időtartamra.⁶³

A második okleveles adatunk, amely Pál fia Jánosra vonatkozik egy, a fehértvári káptalan előtt megkötött 1337. évi megegyezést rögzít közte és a veszprémi káptalan képviselői között. Ez a megállapodás egy egészen szövevényes képet tár elénk a néhai ének-

⁵⁸ GUTHEIL 1979, 131–135.

⁵⁹ AOkt III. 267. (597. sz.)

⁶⁰ AOkt III. 285. (634. sz.)

⁶¹ VO pótk. 218–219. (144. sz.), 225–226. (147. sz.), Ld. még: VReg. 97. (234. sz.), 118. (296. sz.)

⁶² AOkt XV. 265–266. (459. sz.); KARLINSZKY 2013, 208. (1095. jegyzet)

⁶³ VO pótk. 218–219. (144. sz.)

lókanonok unokaöccsének üzelmeiről. Megtudhatjuk belőle, hogy János korábban meggyilkolta saját feleségét, Vámosi Nagy Miklós unokáját, amiért Drugeth Vilmos nádor büntetésképp elkobozta tőle birtokait, majd azokat Miklós mester veszprémi olvasókanonoknak adományozta. János ekkor a veszprémi káptalanról kölcsönvett 6 budai dénármárkáért megváltotta birtokait Miklós olvasókanonoktól, amely összeget azonban nem tudott később visszafizetni a káptalannak. Hasonlóképpen nem tudta megváltani az 1331. évi oklevél tanúsága szerint elzálogosított Séd parti gyümölcsösét sem, amely időközben – az elhunyt Miklós somogyi főesperes végrendelete révén – ugyancsak a veszprémi káptalan kezébe jutott. Adósságainak törlesztése fejében ezért megegyezett a veszprémi egyházzal, hogy valamennyi Veszprémben és Jutason fekvő birtokrészét, telkét és szántóját átadja a káptalannak. Mindezért cserébe, János kérésére és néhai nagybátyja emlékére a káptalan engedélyezte számára azt is, hogy a korábban elzálogosított telkét és annak hasznát élete végéig még továbbra is élvezhesse.⁶⁴

A néhai éneklőkanonok unokaöccse tehát több birtokkal is rendelkezett Veszprém megyében. Az életéről tudósító oklevelek azonban nem pusztán egy gazdálkodó kisbirtokos, hanem sokkal inkább egy „vállalkozó üzletember” képét tárják eléünk, aki hol birtokot vásárol, hol elzálogosít egy telket, hogy tőkéhez jusson. Amikor pedig gyilkosság miatt elveszti birtokait és emiatt anyagilag megszorul, éppen a fenti zálogban lévő birtokát és kapcsolati hálóját használja fel ahhoz, hogy megteremtse anyagi biztonságát élete hátralevő részére. Megtudjuk azt is, hogy birtokainak legalább egy részét örökölte, tehát már a család előző generációja is Veszprém megyei birtokos volt. Ha pedig végigtekintünk üzlettársain, akkor azt látjuk, hogy azok valószínűleg a helyi, Veszprém megyei nemesség soraiból kerültek ki, így valószínűsíthetjük, hogy János is hasonló társadalmi státuszban állt. Ugyancsak kitűnik, hogy az unokaöccs meglehetősen szoros kapcsolatot ápolt a veszprémi káptalannal, amelynek tagjai, amellet, hogy rendszeresen kisegítették szorult helyzetéből, végül éppen a „néhai Péter éneklőkanonok szolgálatait”⁶⁵ fejében egyeztek bele a János számára minden bizonnyal előnyös konstrukcióba 1337-ben.

Úgy tűnik tehát, hogy a veszprémi káptalanban még húsz évvel Péter éneklőkanonok halálát követően is élt a néhai ügyvéd emléke.

⁶⁴ VO pótk. 225–226. (147. sz.); Ld. még: AOkt. XXI. 359–360. (628. sz.)

⁶⁵ „rememoratis servitiis et fidelitatibus predicti Petri quondam cantoris ecclesiae ipsorum” – VO pótk. 226.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- AOkt *Anjou-kori Oklevéltár I—XL*. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Szeged–Budapest 1990–2015.
- ÁUO *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest 1860–1874.
- BTOE *Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301)* Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest 1936.
- MES *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–II*. Collegit et edidit Ferdinandus Knausz. Esztergom 1874–1882.
- MREV *Monumenta Romana Episcopatus Veszprimiensis I–II*. Báró Hornig Károly veszprémi püspök megbízásából közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. Budapest 1896–1899.
- VO Gutheil Jenő (szerk.), Kredics László (kiadja): *Veszprém város okmánytára*. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). Veszprém 2007. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.)
- VO pótk. *Veszprém város okmánytára*. Pótkötet (1000–1526) Összeállította Érszegi Géza–Solymosi László. Veszprém 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)
- VReg *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Budapest 1953.
- ZO *Zala vármegye története. Oklevéltár I. 1024–1363*. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Budapest 1886.

SZAKIRODALOM

- BÉKEFI 1910 Békefi Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest 1910.
- BUJÁK 2015 Buják Gábor: A szepesi és pozsonyi prépostságok korai története a szlovák historiográfiában. *FONS* 22 (2015) 3–51.
- GUTHEIL 1979 Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém 1979.

- GYÖRFFY 1997 Györffy Görgy: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Budapest 1997.
- IVÁNKA 1937 Ivánka Endre: László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben. *Theologia* 4 (1937) 216–226.
- JANKOVICH 1959 Jankovich Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. *Budapest régiségei* 19 (1959) 57–98.
- KARLINSZKY 2013 Karlinszky Balázs: *A veszprémi káptalan a középkorban: A veszprémi székeskáptalan középkori birtokai*. Disszertáció. Pécel 2013.
- KOLLÁNYI 1900 Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok, 1100–1900*. Esztergom 1900.
- KOSZTA 1994 Koszta László: Lodomér. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest 1994.
- MÁLYUSZ 2007 Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 2007.
- PATAKI 1942 Pataki Vidor: A péterváradai ciszterciek a középkori Kelenföldön. In: *A Ciszterci Rend Budapesti Szent Imre Gimnáziumának Évkönyve. Az 1941–42. iskolai évről*. Közzétette. Brisits Frigyes.
- SOLYMOSI 1994 Solymosi László: Veszprémi iskola. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest 1994.
- SOLYMOSI 2000 Solymosi László: Veszprém korai történetének néhány kérése. In: *Válaszúton. Pogányság–kereszténység. Kelet–nyugat*. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000. 129–148.
- SOLYMOSI 2002 Solymosi László: Könyvhasználat a középkor végén. Könyvkölcsönzés a veszprémi székesegyházi könyvtárban. In: *Tanulmányok a magyarországi egyházak középkori történetéről*. Szerk. Erdő Péter. Budapest 2002.
- VERESS 1941 Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai*. Budapest 1941.
- ZSOLDOS 2011 Zsoldos Árpád: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest 2011.

Abstract

A lawyer in Hungary on the turn of the 14th Century

The present study analyses the life and career of a medieval lawyer in Hungary who lived at the turn of the 14th Century. Peter cantor was a member of the cathedral chapter of Veszprém from 1287 to 1316/17. During his tenure in office he represented his bishop or his chapter in numerous cases as a lawyer.

In the source material of the so-called tithe dispute of Sasad between the bishops of Veszprém and the abbots of Cistercian monastery of Bélakút we can come across a petition from 1297 created by Peter cantor. In this petition Peter attacked the legal proceedings of the ecclesiastical court headed by the Archbishop of Esztergom and supported his argument with 57 various regulations from the Roman and Canon law. Based on these passages it can be concluded that the legal expertise of Peter was based on works like the *Decretum Gratiani*, the *Liber Extra* and different parts of the *Corpus Iuris Canonici*.

Comparing the list of legal collections used by Peter with the known private libraries of other contemporary canonists from Hungary it can be assumed that the legal qualification of Peter was equal to them. As there are no traces of Peter ever studied in Italian universities or in Paris, it cannot be ruled out that he studied law at the cathedral school of Veszprém.

If this hypothesis was true, the petition of Peter would clearly show that the rich material of the library of the institution, which was burned down in 1276, was at least partly replaced by the 1290s. Furthermore, the active use of Roman law by Peter could also support the idea that that Roman law was also taught in the school of Veszprém.

A várnagy és a püspök – fehérvári johannita preceptorok karrierje a 15. század második felében¹

A székesfehérvári johannita konvent személyi állományát korábbi írásomban 1390-től 1450-ig már áttekintettem.² Jelen tanulmány célja, hogy ezt két jelentős előjáró, *preceptor* karrierjének vázolásával 1490-ig részben folytassa. A koronázó város melletti Szigeten működő lovagrendi egyház fennmaradt magánlevéltára és hiteleshelyi működése révén az ország középső területein található káptalanoknál és konventeknél jobb forrásadottságokkal rendelkezik, ráadásul megállapításaimat korábban a magyar szakirodalom számára ismeretlen késő középkori máltai anyaggal is kiegészítem. Bár a Szent János lovagrend központja 1522-ig Rodosz szigete volt, annak török elfoglalása után a lovagok magukkal vihették levéltárukat, amit 1530 óta Máltán őriznek.³ Két fontosabb máltai és egy magyar oklevél kiadását függelékben közlöm.

A témaválasztást indokolja, hogy míg a megelőző hatvan évben tizenhárom parancsnok követte egymást a fehérvári *preceptorium* élén, addig 1451–1490 között mindössze ketten, Gúti János és Simontornyai István vezették a konventet. Eddigre a koronázó város johannita *preceptora* visszanyerte 14. századi befolyását a vránai perjeltől,⁴ sőt a *preceptorium* túl volt egy sikertelen, a rodoszi rendi központból irányított reformkísérleten is. Ennek hátterében az állt, hogy a 15. század közepére megszakadt az összeköttetés Rodosz és a közép-európai perjelségek között, a járandóságokat sem jutatták el a szigetre,⁵ pedig arra az 1440. évi török támadás és Konstantinápoly bukásának közeled-

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² RIBI 2017, 197–211.

³ Korábban Engel Pál és Hunyadi Zsolt is kutatott Máltán, de az 1450 utáni regisztrumkötetek magyar vonatkozásainak szisztematikus felgyűjtésére mindeztáig nem került sor. Vö. ENGEL 1997, 111–118., HUNYADI 2010, xvi. Máltai kutatóutamat az ELTE BTK HÖK Tudományszervezési és Kutatási Pályázata támogatta.

⁴ RIBI 2017, 203.

⁵ REISZIG 1925, 167., SARNOWSKY 2001/A, 564. Bár 1449-ben Michele de Castellacio beszedett 300 dukát *responsiót* Székely Tamás vránai perjeltől, valamint 15 illetve 50 dukát egyéb hozzájárulást a meg nem nevezett esztergomi és a fehérvári *preceptoroktól* (AOM 364. fol. 162r–v (clviii), kiadását ld. Függelék, I.), valószínűleg egyszeri fizetéssel állunk szemben. 1456-ban még megpróbálkozott Rodosz azzal, hogy konkrét összegeket is megnevezve vizitátor útján beszedje a magyarországi perjelségre kirótt rendi adókat, ám adat csak az ugyanebbe a parancsba foglalt *bohémiai* pénzek megérkezéséről maradt fenn. Ld. AOM 366. fol. 124r–v (cxxviii), 154r–v (clxi). Ezután 1460-ban megbízták Johannes von Sachsenheimet, hogy a problémás közép-európai perjelségekben tegyen rendet, de a német *preceptor* nem jutott el Magyarországra: AOM 370. fol. 171v (clxxi) – 172r (clxxii). Hasonlóképpen járt 1462-ben Johannes Cardona is, akit a nagymester helytartóvá nevezett ki *Bohemia*, *Hungaria* és *Dacia* perjelségek számára: AOM 362. fol. 164v

tével egyre égetőbb szükség lett volna.⁶ Ahogy a reformot elrendelő 1446–1447. évi római káptalan egyéb statútumai, úgy a lombardiai Michele de Castellacio, *Alamania*, *Bohemia* és a magyar-szlavón rendtartomány vizitátora által szorgalmazott törekvések is nagyrészt zátonyra futottak:⁷ a névleges magyar perjel, Giacomo de Soris soha nem tudta átvenni az irányítást,⁸ a Fehérváron felbukkanó „Rodoszi” Péter *preceptor* pedig 1450-ben távozni kényszerült.⁹

Ezután a johannita rendi központ kénytelen volt elismerni a már 1446 óta ténylegesen kormányzó Szentgyörgyi Székely Tamást, Hunyadi János feltétlen szövetségését és délvidéki harcostársát, vránai perjelként (1450–1453–1462).¹⁰ Bár kinevezésükbe érdemi beleszólása nem volt a rendi központnak, őt és utódát, Hídvégi Székely Jánost még Rodoszon és Itáliában is helyel-közzel elfogadták a rendtartomány vezetőjének. A 15. század második felében egy darabig még a vránai perjel is kapott nagymesteri meghívót a generális káptalanra: Székely Tamás 1453-ban és 1457-ben,¹¹ *Johannes Seculi prior Vrane alias Hungarie*¹² pedig 1474-ben és 1477-ben; ezek egyébként az utolsó közvetlen kommunikáció szándékára utaló források a magyar rendtartomány és a központ között.¹³ A sors ironiája, hogy a magyar okleveles források alapján János már 1468-ban meghalt,¹⁴ ráadásul 1475-től Beriszló Bertalan töltötte be a vránai perjeli címet.¹⁵ Talán nem véletlen, hogy 1479 végén – amikor nemcsak a rend perjeleit, de fontosabb preceptorait is név szerint felsorolja a rodoszi regisztrumkötet egy nagymesteri utasítás kapcsán – már

(clxiii) – 165v (clxv). A helyzet ideiglenes elfogadását támasztja alá egy 1467-ből származó, eredetiben is fennmaradt nagymesteri oklevél: ebben felsorolták a római generális káptalanon, hogy az egyes perjelségek (21 db) mennyi hozzájárulást fizettek az elmúlt 5–6 évben kötelezettségeik kiegyenlítésére és a rodoszi konvent fenntartására, ám Magyarország nem szerepel a listán. Ld. AOM 29. fol. 5.

⁶ VANN 2006, 39. A nagymesterek törekvését jelzi, hogy még az 1470-es évek elején is megpróbálkoztak Mátyás király bevonásával Közép-Európában adót szedni Rodosz védelmére: AOM 382. fol. 149v (cxlix) – 150v (cl), kiadását ld. Függelék, III.

⁷ Kivételek természetesen adódtak: 1448-ban a *Bohemia* perjelséghez tartozó Breslau konventjét sikerült Rodosz és a korban rendkívül jelentős Strassburg szellemében megreformálni. Ld. BORCHARDT 2003, 46.

⁸ SARNOWSKY 2001/A, 30–31., 66. – Címét ettől függetlenül 1475-ig viselte.

⁹ RIBI 2017, 201–202.

¹⁰ HUNYADI 2015, 108.; ARCH. 2016, 58. – A vránai perjelség birtoklására az ún. „zavaros idők” során ld. PÁLOSFALVI 2000, 45–98.

¹¹ AOM 364. fol. 3r (iii), AOM 367. fol. 3r (iii). Magán a generális káptalanon ugyanakkor 1454-ben senki nem képviselte a magyar rendtartományt, 1459-ben pedig csak a perjel és a perjelség külföldi származású *procuratorai* voltak jelen: Michael de Romagnie és Johannes de Stallingue. Ld. AOM 282. fol. 1r – 4r, 52r – 54v

¹² Megjegyzés: a Rodosz által kinevezett, általában Itáliában tartózkodó magyar perjelek címében sosem szerepelt a vránai jelző. Ld. AOM 376. fol. 116r–v: Giacomo de Soris, AOM 392. fol. 77v (lxxvii) – 78r (lxxviii): Carolo de Gesualdo, AOM 393. fol. 125r–v (cxxxiii): Andrea de Martinis.

¹³ AOM 382. fol. 2v (ii), AOM 385. fol. 7r–v (vii). Magán a generális káptalanon ugyanakkor 1475-ben – ahogy egyébként 1466-ban is (AOM 283. fol. 2r–4v) – Giacomo de Soris (*nominatur prior Ungarie*) és *procurator*, Marco de Liguana vettek részt (AOM 283. fol. 85r, 97r), 1478-ban pedig nem képviselte senki a magyar rendtartományt (AOM 283. fol. 156v – 158r).

¹⁴ ARCH. 2016, 59. 370. lj.

¹⁵ HUNYADI 2015, 109.

egyáltalán nem esik szó Magyarországról.¹⁶ Jellemző a rendi központ tényleges magyarországi súlyára az is, hogy 1466-ban a renden belüli német nyelv képviselői és Giacomo de Soris arról vitakoztak olasz nyelvű levelezésükben, hogy a magyar perjelség vajon az olasz vagy a német nyelv része-e: a névleges magyar perjel válaszában kifejezte, hogy mivel a központ (*il capo*) és a birtokok nagy része a Velence felségterületét képező Dalmáciában található, ezért inkább az olasz nyelvhez tartoznak.¹⁷ Magát a rendtartományt pedig – amelyről elenyészően kevés információ maradt fenn a johanniták Máltán őrzött központi levéltárában a korszakra vonatkozóan – hol az észak-itáliai, hol pedig a német és – az osztrák, morva és sziléziai területeket is tartalmazó¹⁸ – cseh perjelség mellé sorolták be a *Libri Bullarum* című regisztrumokban.¹⁹

1475 után tehát már teljesen különbözött a mindenkori magyar király által kinevezett, immár egyértelműen prelátussá emelt vránai perjel személye a johannita vezetés elképzeléseitől.²⁰ Ebben közrejátszott az is, hogy 1453 után Rodoszon gyakorlatilag állandó volt a háborús készültség,²¹ így kevésbé maradt energiájuk európai rendtartományaik ügyes-bajos dolgaival foglalkozni, ráadásul végeredményben a vránai perjelek is a közös ellenség, a törökök elleni védekezésen fáradoztak Magyarországon.

Mindez nyilvánvalóan nemcsak a vránai perjelségre, hanem a leggazdagabb magyarországi *preceptorium* életére is hatással volt. A legszembetűnőbb, hogy Fehérvárott a rendi befolyás csökkenésével megszűnt a parancsnokok öt vagy tízevenkénti váltakozása:²² a nagymester vagy a generális káptalan sem leváltani, sem egy másik, gazdagabb *preceptorium* élére helyezni nem tudta a fehérvári *preceptort*. Az a tendencia érvényesült – amit egyébként ekkora már nagyjából Rodosz is magáévá tett –, hogy amennyiben valaki jól végezte *preceptor*i teendőit, akkor viszonylag önállóan, akár élete végéig is irányíthatta egy-egy rendház életét.²³ A kinevezés így minden bizonnyal az uralkodók kezébe került, a felemelkedésre pedig csak a perjelség egyéb magyarországi javainak megszerzésével vagy titulás címek elnyerésével volt érdemi lehetőség. Ahogy a következő életrajzokból is kiderül, a tanulmány mindkét főszereplője jó kapcsolatban állt Hunyadi Jánossal és Mátyással, akik minden bizonnyal elégedettek lehettek a fehérvári konvent működésével; utóbbit a korábbi szakirodalom egyenesen a Szent János-rend utolsó magyarországi pártfogójának minősítette.²⁴

¹⁶ AOM 387. fol. 3r (iii) – 6r (vi)

¹⁷ AOM 376. fol. 132r (cxxxii), 134r (cxxxiii)

¹⁸ AOM 401. fol. 171v (clxxi) – 172r (clxxii)

¹⁹ Korszakunkban a magyar rendtartományt 1459-ig leginkább a német nyelvterülethez kötötték (pl. AOM 365. fol. 106r (cxvi)), aztán hat évig Lombardia, Velence, Róma és Pisa mellett szerepelt (pl. AOM 376. fol. 98r (xcviii)), 1467 és 1471 között – valószínűleg nem függetlenül a fent említett levélváltástól – ismét *Alamania* és *Bohemia* mellé került (pl. AOM 377. fol. 131r (cxxxii)), majd korszakunk végéig megint visszatették Észak-Itáliához (pl. AOM 380. fol. 100r (c)).

²⁰ SARNOWSKY 2001/A, 686–687.; HUNYADI 2015, 103–104. – A nyugati kereszténység másik végpontján, Angliában is hasonló volt a helyzet: a perjel egyben báró, a királyi tanács tagja is volt, akinek személyét az uralkodó gyakorlatilag kijelölte. Ld. SARNOWSKY 1999, 85., 90.

²¹ BONNEAUD 2012, 94.

²² Mindez korábban is inkább csak nyomokban volt tapasztalható Fehérváron. Vö. SIRE 1996, 106.

²³ SARNOWSKY 2001/A, 111.

²⁴ REISZIG 1925, 182.

Gúti János és Simontornyai István életrajza ugyan része egy készülő, a fehérvári keresztes konvent valamennyi késő középkori tagját bemutató prozopográfiai adatbázisnak, ám személyük, és a hozzájuk kapcsolható adatok bősége kiemelkedővé teszi karrierjüket.²⁵ Olyan, a magyar kutatás számára jobbára ismeretlen személyekről van szó – a rend korábbi monográfusa, Reiszig Ede is alig írt pályájukról –, akiknek működése összekapcsolható a fehérvári keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységének kezdeteivel, és elvezet egy eddig kevésbé ismert jogtörténeti fogalom feltárásához is.²⁶

Gúti János (1451–1468)

A 15. század közepén ténykedő *preceptor* származására nézve semmi bizonyosat nem tudunk, azt azonban mindenképpen elvetendő ötletnek tartom, miszerint a nádor, Gúti Ország Mihály öccse lett volna, aki özvegyiségre jutva lépett be a rendbe. Ennek Engel Pál genealógiája is ellentmond.²⁷ Valószínűbb, hogy valamelyik Gút nevű településről származott: Székesfehérvárhoz közel is találunk ilyet (Gútkeled nembeli Marcaltói és Amadé birtok 1462-ig), de Bereg és Szabolcs megyében is volt két-két azonos nevű nemesi falu.²⁸ A váradi kanonokok névsorában 1445-től feltűnik egy Gúti Péter, aki előbb *custos* (1449–1451), később *lector* (1452–1466) lett a székeskáptalanban, miközben Hunyadi János káplánja, kancelláriájának tagja és diplomatája is volt egyben. Kristóf Ilona – valószínűleg a földrajzi közelség okán – beregi származásuként azonosította.²⁹ Sokkal inkább tartom elképzelhetőnek, hogy János vele állt rokonságban, sőt, egy időben való felemelkedésük miatt akár testvérek is lehetek. Mindezt megerősíti, hogy pályája elején Gúti Jánost többször is Hunyadi közelségében és katonai környezetében találjuk; utóbbi nemesi származást feltételez.

²⁵ Az életrajzok elkészítéséhez valamennyi hivatkozott oklevelet eredetiben vizsgáltam, de igyekeztem felgyűjteni a rendelkezésre álló kiadásokat is. A felhasznált forráskiadványok jegyzékét ld. Irodalomjegyzék, Források.

²⁶ Verbóci István Hármaskönyve szerint bizonyos magyarországi hiteleshelyek az eljárások tekintetében országos hatáskörrel bírtak: a budai, fehérvári és boszniai káptalan illetve a fehérvári keresztes konvent rendelkezett ezzel a jogosítvánnyal (TRIPARTITUM II. 21. 2. §). A közelmúlt kutatásai már felhívták a figyelmet az országos hatáskör eredetének és pontos mibenlétének tisztázatlan voltára, ám részletes elemzés mindeztidáig sem valamely érintett intézményről, sem pedig a jogosítvány egészéről nem született: a korábbi vizsgálatok legfeljebb egy-egy példát említettek, amelyekkel igazolva látták a jog létezését. A fehérvári keresztes konvent hiteleshelyi jelentéseit vizsgálva megállapítható, hogy 1450-ig mindössze nagyon kivételes esetben hagyták el a kiküldöttek az ún. hiteleshelyi magterületet (Fejér, Somogy, Tolna, Veszprém, Zala megyék). A 15. század második felében ugyanakkor előbb Pest megye (pl. DL 14 519.), majd további, a magterülettel szomszédos megyék (pl. Baranya, Bács, Bodrog, Esztergom, Sopron, Vas) is szerepelnek a *relatiók*ban. Szimbolikus jelentőséggel bírt 1463-ban Németújvár iktatása Újlaki Miklós számára (BALASSA 361. sz.), hiszen ez volt az első igazán nagy értéket jelentő birtok, amely kapcsán a konvent országos hatáskörben járt el. 1451–1490 között összesen 93 eljárásról sikerült igazolnom, hogy a konvent a bővített jogkörben járt el, az érintett birtokok pedig 33 megyére terjedtek ki, ám ezek elemzése bőségesen meghaladja jelen írás kereteit.

²⁷ REISZIG 1928, 106. – A nádor János nevű öccse, aki tárnokmester is volt, 1457-ben meghalt. Vö. ENGEL 2001, Gútkeled nem 6. Farkas ága 2. tábla: Ország (gúti)

²⁸ ENGEL 2002, FJ 33.1., BRG 34.1., BRG 2.7., SZB 65.2., SZB 65.3.

²⁹ KRISTÓF 2014, 205–206.

Először 1451. április 17-én olvashatjuk nevét egy misszilis aláírójaként, ahol már fehervári *preceptornak* és szávaszentdemeteri várnagyának címezi magát, aki azért nem tud a rend ügyében Sopronba látogatni, mert a vránai perjel délre rendelte a török ellen harcolni.³⁰ Várnagyi tisztségének ez az egyetlen említése,³¹ így valószínűsíthető, hogy a johanniták közé lépve meg kellett válnia tőle. Minden bizonnyal délvidéki érdekeltségei – és esetleg feltételezett rokona, Gúti Péter – révén került kapcsolatba Szentgyörgyi Székely Tamás vránai perjellel és Hunyadi Jánossal, így kaphatta meg a Hunyadi-birtok Szávaszentdemeter várnagyi címét, majd vehette át a fehervári konvent vezetését a sikertelen reformok után. Mivel tizenhét évig ellátta feladatát, be kellett lépnie a rendbe, egy alkalommal *cruciferként* is említik.³² Előélete miatt nagy valószínűséggel a rend *miles* státuszú tagja volt, a feherváriak közül egyedülként a 15. század második felében.³³

János parancsnoksága forrásokkal jól dokumentálható: tizenhét év alatt 65 alkalommal szerepel neve oklevelekben.³⁴ Helyre kellett állítania a fehervári *preceptorium* tekintélyét, és meg kellett akadályoznia, hogy a vránai perjel, Szentgyörgyi Székely Tamás rátegye a kezét a konvent Tolna megyei birtokaira.³⁵ A perjelség elleni per zárásaként 1466 decemberében Tolna megyében nádori közgyűlést tartottak, ahol a *preceptor* és a konvent elmondta, hogy a kérdéses birtokok az övék, sosem tartoztak Vránához, és kérték, hogy ezt a megye nemessége igazolja, amit ők eskü alatt meg is tettek.³⁶ Erre egy kilenc hónappal korábbi, a két érsekhez és a veszprémi püspökhöz szóló pápai utasítás miatt nyílt lehetőség, melyben Gúti János panaszára II. Pál pápa parancsot adott a konvent jogtalanul elvett javainak visszaszerzésére.³⁷ Gyánt birtok különösen problémásnak bizonyult: az 1460-as években több alkalommal szembekerültek a keresztesek a Simontornyán birtokos Garai családdal is.³⁸ Bár nincs rá adat, elképzelhető, hogy ebben a perfolyamban győzte meg a környékbeli Simontornyai István Gútit és támogatóit az alkalmasságáról, aminek köszönhetően az évtized végétől átvette a parancsnokságot. Gúti János *preceptorsága* alatt tizenöt új tagja lett a konventnek, vagyis nagy hangsúlyt fektetett a toborzásra, amit a század közepi reformkísérlet alatti létszámcsökkenés erősen indokolt.³⁹

³⁰ SOPRON I/3: 374. sz.

³¹ ENGEL, ARCH. I. 423. Szávaszentdemeter ezután Brankovics György kezére került, majd 1462-ben a törökök kifosztották, így várnagyi működésének forrásai elveszhettek. Vö. GYETVAI 1987, 64.

³² DL 106 569.

³³ A lovagrendeknél ismert háromféle rendi státusz (*miles*, *presbiter*, *serviens*) bizonytalan magyarországi használatáról ld. RIBI 2017, 209. A korábbi időszakokkal szemben 1450 után a *presbiter* jelzőt már rendszeresen használják a fehervári konvent hiteleshelyi kiadványaiban: Gútit kivéve mindenkiről kimutatható, hogy paprestvér volt.

³⁴ Közte 21 méltóságsorban: VESZPRÉM, PÓTKÖTET 233. sz., DF 283 593., DF 265 510., VESZPRÉM, PÓTKÖTET 235. sz., DL 105 334., DL 25 209., DL 14 817., DL 3641., DL 14 902., DL 14 947., DL 105 867., DL 44 842., SZENT-IVÁNYI 105. sz., DL 102 150., DL 45 723., BALASSA 361–362. sz., DL 98 447., DF 275 728., DL 32 725., DF 266 120.

³⁵ DF 285 657., DL 106 534., KAPRINAI II. 434. sz., KAPRINAI II. 478. sz.

³⁶ DL 106 596.

³⁷ MREV III. CCC. sz.

³⁸ SIMONTORNYA 73. sz., SZÉKESFEHÉRVÁRI KONVENT 220. sz., DL 106 559., DL 106 564., DL 106 565., DL 106 566., DL 106 576., DL 106 614., SIMONTORNYA 84. sz., SIMONTORNYA 86. sz., SIMONTORNYA 83. sz., TOLNA 150. sz., DL 106 591., SIMONTORNYA 87. sz.

³⁹ Utóbbira ld. RIBI 2017, 207–208.

A korszak elején (1451–1453) figyelme nemcsak a fehérvári *preceptorium*, hanem a vránai perjelség néhány más magyarországi birtokára is kiterjedt, melynek Simontornyai István kapcsán még lesz jelentősége: bár elsőre nem jutott el a városba, de közvetetten két alkalommal is részt vett a soproni parancsnok kijelölésében, sőt egyszer még a távoli – eredetileg az esztergomi *preceptorium*hoz tartozó – Szirák elfoglalása ellen is tiltakozott.⁴⁰ Utoljára egy 1468. november 4-én kelt oklevél méltóságsorában olvashatjuk nevét,⁴¹ három nappal később már utóda, Simontornyai István íratott át oklevelet.⁴²

Simontornyai István (1459–1468–1490)

A konvent virágkora Simontornyai István parancsnokságához kapcsolódik: ekkor teljesedett ki a hiteleshely országos hatásköre (20 új megye), és ekkor tartoztak a legtöbben a *preceptorium* kötelékébe (22 új tag, a teljes létszám legfeljebb 17 fő).⁴³ A későbbi parancsnok – mint már említettem – minden bizonnyal a Tolna megyei Simontornyáról származott.⁴⁴ Bár családjáról semmit nem tudunk,⁴⁵ figyelemre méltó, hogy a térségben a fehérvári keresztes konventnek számos birtoka terült el. Először mint *crucifert* és *custos* említik egy 1459. évi oklevélben.⁴⁶ Ezután 1461–1464 között *cantor* volt,⁴⁷ 1464-ben egy oklevélben egyúttal *custos*ként is említik.⁴⁸

Parancsnokként először 1468. november 7-én szerepelt, amikor átíratta Ország Mihály nádor 1466. évi oklevelét a tolnai birtokok védelmében.⁴⁹ Innentől kezdve 1490 őszéig összesen 80 esetben találkozunk nevével méltóságsorokban,⁵⁰ és további 57 alkalommal említik egyéb oklevelekben. Ezek legnagyobb arányban birtokpercekről számolnak be, amelyekben a *preceptor*, mint al- vagy felperes, panaszos illetve tiltakozó jelent meg. A legjelentősebb ezek közül a Rozgonyiakkal folytatott per Tímár és Bodajk ügyében, illetve Fadd kapcsán a fehérvári káptalannal való konfliktus volt. A továbbiakban azokra az adatokra koncentrálok, melyek kiemelik Simontornyai biográfiáját a kissé sematikus propozográfiából.

Az első ilyen tényező az a kiváltság, melyet 1470 végén kapott Mátyástól: ebben az uralkodó engedélyt adott a fehérvári kereszteseknek és István *preceptor*nak, hogy kiválaszthassák a soproni Keresztelő Szent János egyház vezetőjét, egyszersmind felszólította az ispánt és a város kapitányát, hogy védjék meg a mondott intézményt.⁵¹ Gúti János kapcsán már láthattuk, hogy a korszakban egyedülként igazán jelentős fehérvári pa-

⁴⁰ SOPRON I/3. 374. sz., SOPRON I/3. 381. sz., DL 106 527.

⁴¹ DF 266 120.

⁴² DL 106 598.

⁴³ A konvent létszámának alakulására 1450-ig ld. RIBI 2017, 207. A kutatás szerint a 15. század első felében 12 fő körül mozgott a *preceptorium* kötelékébe tartozók száma, ez a tendencia a későbbiekben is megmaradt.

⁴⁴ A „de Symonthornya” megnevezés a következő oklevelekben szerepel: DL 88 473., DL 88 474., DL 106 606., DL 106 609., DF 277 979.

⁴⁵ Vö. SIMONTORNYA passim

⁴⁶ DL 65 320.

⁴⁷ DL 102 150., DL 45 723.

⁴⁸ DL 98 447.

⁴⁹ DL 106 598. – Reiszig még 1469-re tette parancsnokságának kezdetét: REISZIG 1928, 107.

⁵⁰ Első méltóságsor: 1469. február 16. (DL 88 473.), utolsó méltóságsor: 1490. szeptember 24. (BÁTORI 128–129. sz.)

⁵¹ DL 17 083., kiadását ld. Függelék, II.

rancsnok – akkor még a vránai perjel nevében – beleszólhatott a soproni konvent mindennapjaiba; ezúttal ez uralkodói legitimációt kapott.⁵² A lépést minden bizonnyal teljesen szabálytalannak értékelték Rodoszról, de ez nem zavarta Simontornyait, hogy éljen jogával: 1471 márciusában egy fehérvári johannitát, Kopácsi Miklóst vezettek be a rend Sopron környéki birtokaiba,⁵³ 1478–1493 között pedig valószínűleg az az (I.) Albert állt a soproni ház élén, aki korábban Fehérvárott volt *crucifer*.⁵⁴ István később is törődött a rend soproni jószágaival, amit jól mutat 1487. évi tiltakozása egy Sopron megyei birtok kapcsán.⁵⁵ Bár csak a nyugat-magyarországi konvent esetében maradt fenn engedélyt adó királyi oklevél, Simontornyai hasonlóképpen kezelhette a rend többi észak-dunántúli házát is: Esztergomban 1473-tól (I.) Ambrus,⁵⁶ 1487-től (III.) György, Győrben pedig szintén 1487-től Keszői Simon személyében olyan helyi *preceptor* találunk, akik korábban a fehérvári konvent tagjai voltak.⁵⁷

István parancsnok tett pontot Arcsa birtok és „Fyr” prédiium ügyében rendre kiújuló per végére 1473–1474 folyamán,⁵⁸ majd nyolc évvel később maga adta el a birtokrészeket Henyei Tiburcz Tamásnak és Detrének, hogy *sanctuariumot* építsen saját egyháza számára.⁵⁹ A fehérvári Szent István egyházban lévő Szűz Mária és Antióchiai Szent Margit tiszteletére szentelt oltárnak alapítói egy 1483. évi, az oltár megerősítésének tárgyában kelt *supplicatio* szerint maga Simontornyai István *preceptor* és Ferenc kisdéri plébános voltak.⁶⁰ Az eredeti oklevél kézbevétele nélkül nem állapítható meg, de nem is zárható ki, hogy István és Ferenc rokonok lettek volna.

István parancsnoksága idején, 1482-ben kaptak a fehérvári keresztesek Szentkirályföldén élő népei vámmmentességet, illetve az uralkodó kivette őket a rendes bíróságok joghatósága alól.⁶¹ Reiszig Ede mindezt Mátyás király és Simontornyai személyes jó kapcsolatára vezette vissza, hozzátéve, hogy ennek köszönhetően István 1483-ban „választott és kinevezett olmtüzi *preceptor*” is lett.⁶² 1482–1485 folyamán hét alkalommal valóban szerepel egy szokatlan cím – kétféleképpen megfogalmazva – István neve mellett néhány oklevélben:

⁵² Megjegyzés: ekkor a vránai perjeli méltóság betöltetlen volt, a javakat Újlaki Miklós kezelte. Vö. ARCH. 2016, 59. 371. l.

⁵³ DL 17 166.

⁵⁴ Albert első említése soproni *preceptor*ként: DF 265 159. – 1483-ban egy alkalommal egyszerre említették soproni parancsnokként és fehérvári *vicegerens*ként: DL 106 655.

⁵⁵ DL 19 253. – Ebben az ügyben együtt tiltakozott a fehérvári, a soproni, a győri és az esztergomi parancsnok. Hunyadi Zsolt már korábban felhívta a figyelmet, hogy amennyiben a rend fontos birtokainak bérbeadásáról volt szó, a johannita szokásjog szerint négy *preceptor* jelenlétére volt szükség a perjelség területéről. Ennek továbbélésére tudomásom szerint ez az oklevél az egyetlen magyarországi bizonyíték a késő középkorból. Vö. HUNYADI 2008, 148.

⁵⁶ DL 17 472.

⁵⁷ DL 19 253.

⁵⁸ DL 106 628., DL 106 629.

⁵⁹ DL 106 645.

⁶⁰ MREV III. CDXXVI. sz.

⁶¹ SZÉKESFEHÉRVÁRI KONVENT 272. sz.

⁶² REISZIG 1928, 107.

Dátum	Jelzet	Cím
1482.07.02. 1482.09.07.	DL 106 650. DL 106 653.	Stephanus, Dei et Apostolice Sedis gratia electus et pronuntiatus episcopus ecclesie Ebroniensis, preceptor
1483.06.27. 1483.07.02. 1483.07.04. 1484.08.21. 1485.05.30.	DL 45 959. DL 18 827. DL 18 826. DF 201 486. DF 201 489.	Stephanus, electus et pronuntiatus ecclesie Ebroniensis, preceptor

Ezek alapján világos,⁶³ hogy István nem egy újabb *preceptor* címet kapott ebben az időszakban – Olmützben nem is működött johannita egyház –,⁶⁴ hanem választott és kihirdetett *episcopus ecclesie Ebroniensis* volt.⁶⁵ Valószínű, hogy Simontornyai István a Szentföldön lévő Hebron tituláris – korabeli elnevezéssel *in partibus infidelium* –⁶⁶ püspökségét kapta meg. A mértékadó Eubel-féle összeállítás 1475-ből egy Jacobus Monsane, 1500-ból pedig egy Joannes Caphurius nevű címzetes püspököt ismer – kinevezésük módjáról azonban nem tud –, tehát nincs akadálya a fehérvári *preceptor* beillesztésének.⁶⁷ Arra, hogy esetleg valamely magyarországi püspök segédpüspöke lett volna, nem találtam utalást.⁶⁸ A későbbi kutatás feladata kideríteni, hogy miért jutalmazta meg a Szentszék – vagy más – Istvánt. Valószínűbb, hogy uralkodói vagy megyéspüspöki kinevezéssel van dolgunk, hiszen egy 1483 márciusából fennmaradt pápai oklevélben csak *preceptorként* hivatkozik rá IV. Sixtus.⁶⁹ Magyarázatra szorul az *electus et pronuntiatus* jelző pontos értelme is ebben az esetben. Az *electus* szó ekkor már nyilvánvalóan nem kánoni választást fejez ki – egy címzetes püspök esetében amúgy is felmerülne, kik választhatták meg –, hanem a magyar uralkodó által kinevezett megyéspüspökök jelzője volt a 15–16. században, akik viselhették a püspöki jelvényeket, és elláthatták egy választott püspök feladatkörét, a pápa pedig már csak a *confirmatio* jogával élhetett.⁷⁰ Király által kinevezett segédpüspökről vagy tituláris püspökről ugyanakkor nem tud a kutatás.⁷¹ A *pronuntiatus* kifejezésre nem találtam analógiát a szakirodalomban, de amennyiben „felterjesztett”-ként fordítjuk, kifejezheti: a pápa nem erősítette meg István püspöksé-

⁶³ Megjegyzés: az említésekben nincs semmiféle szabályszerűség, hiszen négy alkalommal privilegium formában kiállított hiteleshelyi jelentés méltóságsorában, kétszer a nevében tett tiltakozásban, egyszer pedig *fassio* méltóságsorában szerepel így.

⁶⁴ JAN 2011, 79–98.

⁶⁵ Ekkoriban az olmützi püspöki címet Filipec (Pruisz) János váradi püspök viselte, ráadásul a település latin neve *Olomuc*. Ld. ARCH. 2016, 52.; HC II. 206.

⁶⁶ ERDŐ 2003, 314.

⁶⁷ HC II. 163.

⁶⁸ Vö. FEDELES 2010, 5–20., C. TÓTH 2017, *passim*

⁶⁹ DF 277 979.

⁷⁰ TUSOR 2016, 204–205.

⁷¹ Bár a 15. század elején János fia György pécsi segédpüspök az *electus Argensis*, vagyis argyasi tituláris püspöki címet viselte, de kinevezését valószínűleg a pécsi püspöktől nyerte. Ld. FEDELES 2010, 13. 64. ljj.

gét.⁷²

Kérdéses még, hogy a többi oklevélben miért „csak” parancsnokként – és az egyébként korábban és később is szokványos *venerabilis et religiosus vir* címzéssel – említik Istvánt,⁷³ illetve 1485 tavasza után miért vált meg titulásától.⁷⁴ A johannita rend nem zárta ki, hogy tagjai püspöki címet viseljenek: már a Szentföldön, a Margathoz kötődő valeniai egyházmegye élén ténylegesen, majd a vereséget követően címzetes formában gyakran lovagrendi személy állt. 1303-ban VIII. Bonifác pápa szintén johannita szerzetest nevezett ki a kis-ázsiai Tarsus érseki székébe, ezen felül a rodoszi államban is olykor előfordult, hogy a főváros érseki címét (1373–1376 és 1447–1473 között) illetve valamely sziget – Kolossi, Kos vagy Nisyros – püspöki trónját egy-egy paptestvér foglalta el.⁷⁵ Ugyanakkor István kortársa, a rend nagymestere, Pierre d'Aubusson a római Szent Adorján egyház *dicanous cardinalis*a volt.⁷⁶ Közép-európai johannita püspökről is tud a kutatás: 1456-ban *Bohemia* perjelét, Jobst von Rosenberget boroszlói püspökké választották,⁷⁷ de korábbi feladatkörét is megtartotta 1468-ban bekövetkezett haláláig.⁷⁸ Hebroni johannita *in partibus* püspökről ugyanakkor nem tud a történetírás; ott Konrad Eubel szerint többnyire domonkos vagy ferences szerzetesek töltötték be a tisztséget.

Bár kétséges, hogy Simontornyai István felszentelt püspök volt, de a címből arra következtethetünk, hogy papi személy lehetett, jóllehet a szakirodalom hagyományos megállapításai szerint a *preceptor*i tisztséget csak *miles* státuszú rendtag tölthette be. Utóbbit támasztja alá, hogy Konstantinápoly eleste után a nagymester körlevélben kérte az európai perjeleket, hogy meghatározott számú *preceptor*t válasszanak ki, és küldjék őket Rodosz megvédésére; Jean de Lastic nyilvánvalóan tapasztalt harcosokra számított. Székely Tamás vránai perjelnek két személyt kellett volna kijelölnie, de jellemző, hogy a regisztrumba azt is bejegyezték, hogy az üzenetet Velencén keresztül továbbították Magyarországra, mert nem akadt a szigeten olyan személy, aki vállalta volna az utat.⁷⁹ Ezzel szemben Közép-Európában nem volt ritka, hogy *miles* hiányában paptestvér töltötte be a posztot.⁸⁰

⁷² Köszönöm C. Tóth Norbert észrevételeit a bekezdésben taglalt egyházi fogalmak tisztázásával kapcsolatban!

⁷³ A fent említett okleveleken kívül 1482 júliusa és 1485 májusa között további 19 oklevélben találkozunk Simontornyai István nevével, ahol nem említik püspöki címét: ezek közül 11 méltóságsor, 6 birtokügy, 2 pedig a pápai udvarhoz kötődő jogi dokumentum.

⁷⁴ A helyzetet tovább bonyolítja, hogy szerencsétlen módon pont az 1483–1486 közötti évekből nem maradt fenn rodoszi regisztrumkötet. Ld. INVENTORY 75. A kötetek már a 17. században is hiányoztak, amikor *ex libris* készült a *Libri Bullarum* sorozatról: AOM 625. fol. 16r

⁷⁵ HIESTAND 1997, 143–161.

⁷⁶ AOM 390. fol. 100r (c)

⁷⁷ Ugyanakkor johannita segédpüspököt a késő középkorban nem talált a német történetírás a Német-római Birodalom területére vonatkozóan, holott az 1448–1618 között ismert 390 németországi segédpüspökből 210 valamely szerzetesrend tagja volt. Ld. BRODKORB 1997, 99.

⁷⁸ AOM 625. fol. 10v, SARNOWSKY 2001/A, 686. 39. l.

⁷⁹ AOM 364. fol. 5v (v) – fol. 6v (vi) – „Nota, quod in istis duabus litteris directis prioribus Boemie et Ungarie non sunt nominatus aliquis frater propter magnam distantiam, sed littere fuerunt misse ad manus dicti Nicolai Troni et Petri Barozi Venetias, qui illas ad dictos priores destinaret.”

⁸⁰ LUTTRELL 1995, 22. – Még a nyugat-európai Francia Párhátságban is a parancsnokok 64%-a pap volt egy 1373. évi vizitáció szerint. Ld. SARNOWSKY 2001/B, 8.

Végezetül még egy mozzanatot szeretnék kiemelni Simontornyai István életéből. 1485. január 3-án Fehérvár város tanácsa előtt a fontosabb helyi egyházi intézmények megegyeztek a borbehozatalról, mely egyezség egyébként a városrészek jogi különállásának is fontos bizonyítéka.⁸¹ Ekkor a koronázó templom káptalanának prépostján és a falakon kívüli Szent Miklós társaskáptalan vezetőjén kívül a keresztes *preceptor* is a szerződő felek között találjuk, aki így minden bizonnyal székvárosában is komoly súllyal tudott fellépni konventje érdekében.⁸²

Simontornyai nevével utoljára 1490. szeptember 24-én találkozunk egy méltóságsorban.⁸³ Két hónappal később, november 17-én Habsburg Miksa római király elfoglalta Székesfehérvárt. Amikor 1491 júliusában Batori István és Kinizsi Pál visszafoglalta a várost,⁸⁴ és újraindult a keresztes konvent hiteleshelyi tevékenysége, már Rózsás László – a korábbi *cantort* – találjuk a méltóságsorok élén mint *vicepreceptor*.⁸⁵ Mindez arra enged következtetni, hogy Simontornyai a bő féléves német megszállás időszakában elhunyt, vagy ismeretlen helyre távozott. Előbbi történhetett a város kétnapos ostroma során, bár sem a szakirodalom, sem Miksa flamand nyelvű naplója, sem az ismert elbeszélő és okleveles források nem említik, hogy a johanniták – akik kutatásaim szerint ekkoriban már kizárólag papi személyek voltak – részt vettek volna a védelemben.⁸⁶ A konvent létszámában sem történik ekkoriban olyan változás, ami több rendtag elhalálózására engedne következtetni. A város és a királýsírok kifosztása közismert tény, bár Reiszig Ede egy forrásokkal alá nem támasztott megjegyzése szerint a német király táborában tartózkodó Beriszló Bertalan vránai perjel szót emelhetett a konvent védelmében.⁸⁷ Ezt kérdésessé teheti, hogy Simontornyai István néhány hónappal korábban pont a perjel tolnai birtokfoglalásai ellen tiltakozott Beatrix özvegy királyné előtt, tehát éppenséggel Bertalan érdekében állhatott a fehérvári johanniták térvesztése.⁸⁸ A *preceptor* nevének eltűnésével kapcsolatban a természetes halál sem zárható ki, hiszen ekkor már nem lehetett fiatal; 31 éve volt a konvent tagja.⁸⁹

*

Fentebb a fehérvári konvent két jelentős személyének pályáját ismerhettük meg. A vázolt életutak legfőbb tanulsága, hogy a 15. század második felében hogyan lehetett sikeresen működtetni egy olyan, elvben központosított szerzetesrendi egyházat, ahol a kor-

⁸¹ Ezek szerint létezett egy „polgári Fehérvár” és több „egyházi Fehérvár” is a középkorban. Ld. SZÉKESFEHÉRVÁR 2016, 167.

⁸² KÁROLY 1898, 621–623.

⁸³ DL 71 026.

⁸⁴ JUHÁSZ 1936, 1–12.

⁸⁵ BÁTORI 132. sz.

⁸⁶ E. KOVÁCS 1995, 35–49.; KÁPOLNAI 1885, 156–164.; GÓMÖRY 1891, 274–277.; BONFINI 5/1: 35–65.; TUBERO III. 7., FIRNHABER 1849, 375–551.

⁸⁷ REISZIG 1928, 108.

⁸⁸ 1475-ben ugyan Beriszló Bertalan vránai perjel kénytelen volt visszaadni Fadd, Gyánt és Varasd birtokait a fehérvári kereszteseknek (DL 106 632.), de 1490 nyarán – talán kihasználva a Mátyás király halála körüli zavaros helyzetet – újra rátette a kezét ezekre a birtokokra, melyről maga Simontornyai tiltakozott Beatrix királyné előtt (DL 106 667.).

⁸⁹ A johannitáknál elvileg 25 évesen juthatott valaki először tisztséghez, tehát Istvánnak – aki 1459-ben már *custos* volt – legalább 56 évesnek kellett lennie 1490-ben. Vö. SARNOWSKY 2001/A, 212.

szakra jellemző módon az előjárót immár az uralkodó nevezte ki. A fehérvári johannita konventnek szerencséje volt, hogy Gúti János és Simontornyai István személyében olyan *preceptor*okat kapott, akik igyekeztek a legtöbbet kihozni a rendelkezésre álló lehetőségekből.

Eredményeiket összegezve kijelenthető, hogy mindketten törekedtek – ez nyilván személyes jólétük szempontjából is fontos volt – a konvent birtokainak védelmére és az idegen kézre került jószágok visszaszerzésére. Ezeket minden bizonnyal jól is igazgatták, vagy jól választották ki segítőiket, aminek látványos bizonyítéka a konvent létszám-beli gyarapodása: míg 1451-ben alig öten éltek a rendházban, addig az 1470-es évektől három évtizeden keresztül legalább tízen voltak, de gyakorta – különösen Simontornyai parancsnokságának második felében – elérték a tizenkettőt is. A legtöbben, tizenheten, 1476-ban éltek a fehérvári *preceptorium* kötelékében. Minden bizonnyal a stabil anyagi helyzet és a magas létszám is hozzájárult ahhoz, hogy a konvent megbecsültsége nőjön, aminek egyik jele lehet, hogy országos hatáskörű hiteleshellyé vált az eljárások tekintetében: ennek nyomai 1450 után mutathatók ki először, különösen intenzívvé pedig az 1470-es évektől, tehát Simontornyai István parancsnoksága idején lett a gyakorlat, ami szintén a bevételek növekedését eredményezte.⁹⁰

A két parancsnok észak-dunántúli johannita egyházakat egyesítő törekvése is tartós-nak bizonyult: 1490 után is bőven vannak nyomai, hogy a fehérvári konvent függésben tartotta az esztergomi, győri és soproni házakat, olykor annak *preceptor*át küldve ki hiteleshelyi eljárásokhoz mint *socius noster conventualis*.⁹¹ Sőt 1551-ben, vagyis nyolc évvel Fehérvár eleste és az egyház *de facto* megszűnése után az utolsó *preceptor*, Dalmadi Sebestyén még mindig tiltakozott Pozsonyban a fehérvári, esztergomi, győri és soproni konventek és birtokaik elfoglalása ellen, vagyis tartósan kifejezte igényét valamennyi észak-dunántúli johannita *preceptorium* iránt.⁹²

⁹⁰ Ezt jól illusztrálja, hogy 1474-től kezdve szinte minden évből tudunk olyan jelentésről, amely országos hatáskörben folytatott eljárás eredményeképpen állítottak ki.

⁹¹ A módszer nagyon hasonlít a káptalanoknál tapasztalható prépost–kisprépost viszonyhoz, így a továbbiakban az alárendelt parancsnokokat „kispreceptornak” nevezhetjük. Példák: Esztergom – DL 20 246., DL 19 577., DF 226 939. Győr – DF 265 192., DL 19 623., DL 19 798., DL 70 067. Sopron – DL 18 203., DF 265 159., DL 100 988., DL 22 542.

⁹² ETE 611. sz.

— Függelék

I.

1453. május 13., Rodosz

AOM 364. fol. 162r-v (clviii)

A nagymester emlékeztetül adja, hogy Michele de Castellacio, a magyar és a bohémiai perjelség korábbi vizitátora elszámolt 1448 és 1450 közötti bevételeiről és kiadásairól.

Universis et singulis, presentibus et futuris nos, frater Johannes de Lasticorum⁹³ et nos, conventus Rodhi domus eiusdem notum facimus religiosum in Christo nobis carissimum fratrem, Michahalem de Castellacio, nostre urbis Rodhi iudicem apellationem alias per nos missum visitatorem, correctorem et reformatorem prioratuum nostrorum Boemie et Ungarie coram nostro locumtenente cum presidentibus et procuratoribus et aliis fratribus ad hec deputatis fecisse bonum et legale computum de omnibus pecuniis per eum in dicta visitatione habitis et receptis in premissis duobus prioratibus, nomine ac vice ipsius communis thesauri in modum, qui sequitur videlicet: Primo namque recepit pro responsione prioratus nostri Bohemie [...] in mense Octobris millesimi CCCC^{mi} XL^{mi} octavi ducatos centum undecim, item pro annata dicti prioratus Bohemie ducatos ducentos quinquaginta, item pro responsione anni millesimi CCCC^{mi} XL^{mi} noni dicti prioratus ducatos centum tredecim, item pro annata dicti prioratus ducatos octuaginta quinque, item a preceptore de Vratislavia et receptore thesauri pro responsione et annata ducatos centum decem et septem, item a dicto receptore ducatos nonaginta quinque, qui ducati sunt omnes Ungari, ut nobis de premissis omnibus notum fuit per duo computa nobis missa, per duo capitula provincialia dicti prioratus inclusa in litteris ipsorum sigillatis sigillo prioratus predicti. Item recepit a venerabile in Christo nobis precarissimo fratre Thoma Zachel dicti prioratus nostri Ungarie priore⁹⁴ pro responsione, pro responsione totius prioratus anni millesimi CCCC^{mi} XL^{mi} noni ducatos trecentos, item recepit a preceptore in Strigonia in Ungaria pro subventionem ducatos quindecim, item a locumtenente venerabilis prioris Bohemie pro fratre Volcando ducatos decem, item ex despolia quondam fratris Nicolai de Ungaria ducatos novem cum dimidio, item a preceptore de Alba Regali in una biblia ducatos quinquaginta, item a procuratore Sancti Petri in <prioratu> Bohemie pro responsione anni millesimi CCCC^{mi} XL^{mi} noni ducatos triginta duos, item a receptore Wienne in Osterlich in suo reditu Venetiis ducatos centum et duos, qui ducati omnes sunt Ungari. Item quos, dictus visitator recepit ante suum discessum ex Rodho per manus thesaurarii in mense Aprilis anni millesimi CCCC^{mi} XL^{mi} octavi ducatos centum quinquaginta, item quos quondam frater Jacobus de Aceplo sibi dari fecit in Florentia per manus Nicolai Capponi ducatos centum quinquaginta, que summe sibi collecte faciunt ducatos mille ducentos nonaginta novem cum dimidio Ungarie, qui faciunt ducatos mille ducentos septuaginta septem Venetos, quibus trecentis ducatis Venetis additis constituitur summa ducatorum mille quingentorum septuaginta septem Venetorum. Ex quibus exposuit dictus frater Michahel pro expeditionibus scripturarum in curia in Ungaria et Bohemia cum artibus externis factis ducatos centum quinquaginta duos cum dimidio Venetos, et pro expensis

⁹³ Jean de Lastic, johannita nagymester (1437–1454)

⁹⁴ Szentgyörgyi Székely Tamás, vránai perjel (1450–1453–1462)

suis factis in viagio Ungarie et Bohemie pro annis duobus et mensibus tribus et diebus viginti uno ad rationem ducatorum ibidem currentium duorum pro qualibet die ducatos mille sexcentos octuaginta sex Rodhi, que faciunt ducatos milles trecentos quadraginta novem Venetos, que expense faciunt ducatorum summam mille quingentorum unius cum dimidio. Restat ergo debitor communi nostro thesauro dictus frater Michahel in summa ducatorum septuaginta trium cum dimidio Venetorum, de quibus quidem pecuniis habitis, ut premittitur, et computatis et calculatis, ut superius late describitur, salvis et reservatis dictis ducatis septuaginta tribus cum dimidio Venetis, prefatum fratrem Michahelem omnibus melioribus via, modo et forma, quibus melius fieri possumus et debemus, quictamus, liberamus et absolvimus per inperpetuum mandantes et precipientes universis et singulis dicte domus nostre fratribus quacumque auctoritate, dignitate et officio fungentibus, presentibus et futuris sub virtute sancte obediencie, ne contra hanc nostram quietationem liberam et absolutionem quomodolibet facere vel venire presumant, quin immo iuxta euis mentem et seriem studeant inviolabiliter observare. In cuius rei testimonium bulla nostra communis plumbea presentibus est appensa. Datum Rodhi, in nostro conventu, die XII mensis Maii, anno ab incarnato Christo Iesu, domino nostro millesimo CCCC^{mo} LIII.

II.

1470. november 24., Buda

DL 17 083.

I. Mátyás király engedélyezi a fehérvári kereszties konvent és preceptora, István számára, hogy a soproni Keresztelő Szent János jobannita egyház élére egy alkalmas kereszttest állítson, illetve meghagyja a megye és a város vezetőinek, hogy a választandó személyt egyházának birtokaival és javaival együtt védjék meg.

Nos Mathias, Dei gratia rex Hungarie, Bohemie etc. memorie commendamus tenore presencium significantes, quibus expedit universis, quod nos tum ad humilimam supplicationem fidelium nostrorum, venerabilis Stephani preceptoris et conventus cruciferorum ecclesie beati regis Stephani de Alba per eos nobis propterea factam, tum etenim, ut ecclesia eorundem cruciferorum in honore beati Johannis Baptiste extra muros civitatis nostre Sopproniensis fundata, cuius bona et possessiones per nonnullos divagos cruciferos dissipata esse perhibentur, maiorem in bonis et possessionibus suis non suscipiat dissipationem, eidem Stephano preceptori et conventui dicte ecclesie de Alba duximus annuendum et concedendum, ut ipsi idoneum cruciferum, qui bona et possessiones ipsius ecclesie de Soppronio tueatur et non dissipet, quin immo dissipata posse suo recuperet, ad eandem ecclesiam eligere et locare valeant atque possint, immo annuimus et concedimus presencium per vigorem, quocirca vobis fidelibus nostris, comitibus vel vicecomitibus et iudicibus nobilium comitatus, necnon capitaneis civitatis nostre Sopproniensis, presentibus et futuris harum serie firmiter mandamus, quatenus a modo deinceps illum cruciferum, quem scilicet dictus Stephanus preceptor et conventus prefate ecclesie de Alba ad eandem ecclesiam Sopproniensem elegerint, simulcum universis iuribus ac bonis et possessionibus ipsius ecclesie iustis, ut prefertur, et legitimis contra quoslibet illegittimos impetitores protegere, tueri et defensare ac indempniter manutenere debeatis nostre maiestatis in persona et auctoritate presentibus vobis in hac parte attributa et iustitia mediante. Secus non facturi presentibus perlectis exhibenti restituti. Datum Bude, sabbato proximo ante festum beate Katherine virginis

et martiris, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo, regni nostri anno tredecimo, coronationis vero septimo.

A szöveg felett jobbra: „de commissione domini regis”
Eredeti, papír. A szöveg alatt papírfelezes pecsét.

III.

1474. április 24., Rodosz

AOM 382. fol. 149v – 150v (cxli – cli)

A nagymester emlékeztetül adja, hogy mivel a magyar és a bohémiai perjelség perjelei, preceptorai és testvérei nem fizetnek hozzájárulást Rodosz megerősítésére a török veszély idején, ezért kinevezi Paulus de Bona lastovói preceptort a térség procuratorává, illetve megbízza, hogy kérjen segítséget Mátyás magyar, cseh, dalmát és horvát királytól valamint a mondott országok egyházi és világi uraitól.

Noverint universi et singuli, tam presentes etc. nostras huiusmodi litteras procuracionis visuri, audituri et lecturi, quod nos, frater Baptista de Ursinus⁹⁵ etc. et conventus Rhodi domus eiusdem multi iam anni aguntur, quibus Turcorum vires in nos et nostra loca in oriente sita omni conatu irruunt, insulas quoque nostras et eorum incolas devastarunt et depredarunt, assiduo quoque ausu nephandissimo in urbis Rhodie cladem et castellorum demolitionem intendunt, terra marique nos infestant et opprimunt, quibus quidem conatibus resistere cupientes non parvas profecto impensas hactenus fecimus in edificatione et erectione murorum, turrium, vallorum, fossarum et munimentorum Rhodie urbis, castellorumque ipsorum, agimus quoque in dies parantes nos, fratres et vassallos nostros atque munientes adversus tam perfidi hostis dementiam, propter que magna pecuniarum vis exponitur atque effunditur, nec his impensis supplere quovismodo possumus, nisi iura communis thesauri exsolvantur, que ad hoc imposita per capitulum generale et capitula generalia et specialiter deputata censentur, videlicet dimidia annata, id est pars dimidia fructuum et reddituum beneficiorum et preceptoriarum ordinis nostri. Quilibet igitur eius ordinis religiosus obedientie filius vereque religionis Christiane cultor niti debet ea exsolvere, quibus specialiter est obnoxius, nec renuere, debet votum sue professionis adimplere, aut matri sue, religioni nostre auxiliari et favere, ne in tanto discrimine posita succumbat, quod Deus preservat. Cum itaque, sicuti accepimus, a multo tempore retroacto, quod dolenter referimus, venerabiles priores, preceptores et fratres prioratum nostrorum Hungarie et Bohemie iura dicti thesauri minime solverunt, nec id, ad quod obligantur, exsolverint, ne de negligentie culpa redargui notarique possimus his rebus, per opportuna remedia consulere decernimus confidenter, itaque de fide, probitate curaque et diligentia religiosi fratris, Pauli de Bona preceptoris Auguste dicti prioratus Hungarie,⁹⁶ eapropter eundem fratrem Paulum presentem et onus huiusmodi procuracionis in se sponte et obedienter suscipientem serie presentium invicem maturo et deliberatio consilio de nostra certa scientia et omni meliori via, modo, iure et forma, quo melius et validius facere

⁹⁵ Giovanni Battista Orsini, a johannita rend nagymestere (1467–1476)

⁹⁶ Ma: Lastovo, Horvátország. A Raguza mellett lévő szigeten működött a 15. század második felében a johannita rend utolsó olyan *preceptoriuma*, mely hagyományosan a magyar rendtartományhoz tartozott, mégis érvényesülhettek Rodosz szándékai. Paulus de Bona 1458-ban nagymesteri kinevezéssel lett az intézmény *preceptora*: AOM 367. fol. 234r (ccxxxv)

possumus et debemus, facimus, creamus, constituimus et sollenniter ordinamus nostrum nostreque religionis et communis thesauri oratorem, procuratorem, actorem, factorem, syndicum, yconomum et nuntium nostrum specialem et generalem, ita quod specialitas generalitati non deroget vel econtra, in dictis prioratibus nostris Hungarie et Bohemie ac preceptoris et domibus eiusdem, videlicet specialiter et expresse nomine nostro dicteque religionis ad exponendum, dicendum et proponendum predictis venerabilibus prioribus, preceptoribus et fratribus dictorum prioratuum tam coniunctim, quam divisim, et cuilibet eorundem pericula et discrimina, quibus versamur, et expensas, quas facimus ratione belli Turcensis, et ad hoc agendum, deprecandum, requirendum, si necesse fuerit, prefatos venerabiles priores ad tenendum et celebrandum capitula et assembleas provinciales, et si renuerint aut non potuerint aliis prepediti negotiis, idem noster procurator dictas assembleas convocet et celebret, item ad petendum, exigendum, postulandum, recuperandum, recipiendum huiusmodi et tenendum omnia et singula iura debita et debenda per prefatos venerabiles priores, preceptores et fratres eidem thesauro, ita quod dictus prior Bohemie adimpleat obligationem, que nomine suo facta est Rhodi, quando fuit provisus, et pecunias mittat Venetias secundum dictam obligationem, item ad compellendum, exortandum et constringendum in vim obedientie prefatos preceptores et fratres et quemlibet eorundem ad solvendum iura dicti thesauri et subveniendum religioni nostre in tanta necessitate constitute, et ad dicta iura ab ipsis et quolibet eorum, ut dicta est, petendum et recipiendum ac de receptis faciendum voluntatem et ordinationem venerabilium magni preceptoris et procuratorum communis thesauri, item de receptis dumtaxat quitandum, liberandum et absolvendum atque quitantias perpetuo valituras faciendum, item si aliqui preceptor et fratres contempserint solvere dicta iura, quod non credimus, ad procedendum contra eos per viam privationis ab eorum preceptoris et domibus, et ad ipsas benesolventibus fratribus ordinis nostri dandum et concedendum cum auxilio, presidio et favore dictorum venerabilium priorum et utriusque ipsorum, item pro predictis exequendum, explicandum et adimplendum coram serenissimo ac illustrissimo principe et potentissimo domino, domino Mathia, Hungarie, Bohemie, Dalmatie et Croatie rege ceterisque principibus et dominis dictorum regnorum, tam ecclesiasticis quam secularibus comparendum et nostra pericula narrandum favoremque et auxilium postulandum, ut predicta adimpleant, pariformiter presidium, gratias, dona et subsidia a sua maiestate et eorum dominationibus petendum, postulandum et suplicandum pro defensione nostre urbis Rhodi et locorum nostrorum, et talia dona, gratias et subsidia recipiendum et de receptis confessiones et apoce faciendum, et de his faciendum voluntatem et ordinationem dictorum administratorum communis thesauri, et generaliter omnia alia et singula in premissis necessaria faciendum, que nosmetipsi facere possemus, si personaliter interessemus etiam si talia essent, in quibus requiratur magis speciale mandatum, dantur et concedentur dicto nostro procuratori et oratori in premissis, et circa premissa plenam auctoritatem, facultatem pariter et totaliter vices nostras, promittentes habere ratum, gratum et firmum, quidquid in predictis per eum actum procuratumve fuerit sub ipoteca et obligatione omnium bonorum nostrorum mobilium et immobilium, presentium et futurorum hic et ubique existentium pro fidei observacione premissorum. In cuius rei testimonium bulla nostra communis plumbea presentibus est appensa. Datum Rhodi in nostro conventu, die XXVII Aprilis, M iiii^c lxxiiii.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AOM Archives of the Order of Malta. National Library of Malta (Valletta, Málta)
- BALASSA Borsa Iván: *A Balassa család levéltára 1193–1526.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 18.) Budapest 1990.
- BÁTORI *Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540.* Közzéteszi Horváth Richárd–Neumann Tibor–C. Tóth Norbert. Szerk. C. Tóth Norbert. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 67.) Nyíregyháza 2011.
- BONFINI Antonio Bonfini: *A magyar történelem tízei.* Ford. Kulcsár Péter. Budapest 1995.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- ETE *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából.* V. kötet. Szerk. Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukács József. Budapest 1912.
- FIRNHABER 1849 Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Grösstentheils nach Originaldocumenten des kaiserlich-österreichischen Haus- und Staats-Archives. I. 1490–1492. Mitgetheilt von Friedrich Firnhaber. In: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 3 (1849) 375–551.
- GÖMÖRY 1891 Gömör Gusztáv: Miksa római császár naplójából, Magyarország elleni hadjárata alatt; 1490. *Hadtörténelmi Közlemények* 4 (1891) 274–277.
- KÁPOLNAI 1885 Kápolnai P. István: I. Miksa császárnak Bécs és Székesfehérvár elfoglalására vonatkozó 1490-ik évi jegyzései. *Századok* 19 (1885) 156–164.
- KAPRINAI Stephanus Kaprinai: *Hungaria Diplomatica Temporibus Mathiae Regis Hungariae I–II.* Bécs 1767–1771.
- MREV Fraknoi Vilmos – Lukács József: *Monumenta Romana Episcopatus Vespriemensis. A vespriemi püspökség római oklevéltára I–IV.* Budapest 1896–1907.
- SIMONTORNYA C. Tóth Norbert: Oklevelek Simontornya középkori történetéhez (1264–1543). *Levéltári Közlemények* 71 (2000) 93–127.
- SOPRON Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története I–II.* Sopron 1921–1943.

- SZÉKESFEHÉRVÁRI KONVENT Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári konvent magán levéltárában, 1193–1542. In: *Fejér megyei történeti évkönyv* 5. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár 1971.
- SZENT-IVÁNYI Mályusz Elemér – Borsa Iván: *A Szent-Iványi család levéltára 1230–1525*. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 14.) Budapest 1988.
- TOLNA Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1525*. Szekszárd 1998.
- TRIPARTITUM Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Budapest 1990.
- TUBERO Ludovicus Tubero: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Szerk. Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) Szeged 1994.
- VESZPRÉM, PÓT-KÖTET Érszegi Géza – Solymosi László – Hermann István: *Veszprém város okmánytára. Supplementum ad monumenta civitatis Vespriensis*. Veszprém 2010.
- SZAKIRODALOM
- ARCH. 2016 C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók*. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest 2016.
- BONNEAUD 2012 Pierre Bonneaud: Negotiation and warfare: The Hospitallers of Rhodes around and after the Fall of Constantinople (1426–1480). *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders* 17 (2012) 81–103.
- BORCHARDT 2003 Karl Borchardt: Wirtschaft und Ordensreform im späten Mittelalter: Das Beispiel der Johanniter in Straßburg (mit Ausblick auf Breslau). In: *Die Ritterorden in der europäischen Wirtschaft des Mittelalters*. Szerk. Roman Czaja – Jürgen Sarnowsky. (Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica XII.) Torun 2003.
- BRODKORB 1997 Clemens Brodkorb: Die Weihbischöfe im Heiligen Römischen Reich. 1448–1648. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 92 (1997) 72–102.
- C. TÓTH 2017 C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győr 2017.
- E. KOVÁCS 1995 E. Kovács Péter: Miksa magyarországi hadjárata. *Történelmi Szemle* 37 (1995) 35–49.
- ENGEL 1997 Engel Pál: 14. századi magyar vonatkozású iratok a johannita lovagrend máltai levéltárában. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 111–118.

- ENGEL 2001 Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Budapest 2001.
- ENGEL 2002 Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép*. CD-ROM. Térinformatika: Kollányi László, Sallay Ágnes. Budapest 2002.
- ENGEL, ARCH. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. (Historia Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest 1996.
- ERDŐ 2003. Erdő Péter: *Egyházjog*. Budapest 2003.
- FEDELES 2010 Fedeles Tamás: Középkori pécsi segédpüspökök. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 22 (2010/1-2) 5–20.
- GYETVAI 1987 Gyetvai Péter: *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. München 1987.
- HC *Hierarchia Catholica Medii Aevi. sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum Series*. Tomus. II. Szerk. Conrad Eubel. Münster 1914.
- HIESTAND 1997 Rudolf Hiestand: Templer- und Johanniterbistümer und –bischofe im Heiligen Land. In: *Ritterorden und Kirche im Mittelalter*. Szerk. Zenon Hubert Nowak. (Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica IX.) Torun 1997.
- HUNYADI 2008 Hunyadi Zsolt: Estate management of the Hospitallers in the medieval Kingdom of Hungary (13th–14th centuries). In: *The Military Orders: On Land and Sea*. Szerk. Judith Upton-Ward. Aldershot 2008.
- HUNYADI 2010 Hunyadi Zsolt: *The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387*. Budapest 2010.
- HUNYADI 2015 Hunyadi Zsolt: Entering the Hospital. A Way to the Elite in the Fifteenth Century? In: *Élites et ordres militaire au Moyen Age*. Szerk. Philippe Josserand – Luis F. Oliveira – Damien Carraz. Madrid 2015.
- INVENTORY *Inventary of the Order of Malta Microfilmed by HMML*. Volume 1: AOM Sections 1–14. Szerk. Theresa Vann – Daniel K. Gullo. Collegeville 2015.
- JAN 2011 Libor Jan: Die Entwicklung des böhmischen Priorats der Johanniter. In: *Die geistlichen Ritterorden in Mitteleuropa: Mittelalter*. Szerk. Karl Borchardt – Libor Jan. Brno 2011.
- JUHÁSZ 1936 Juhász József: Német világ Fehérvárott. Városunk I. Miksa római király birtokában (1490. nov. 17 – 1491. júl. 26.). *Székesfehérvári Szemle* 1–2 (1936) 1–12.
- KÁROLY 1896–1904 Károly János: *Fejér vármegye története I–V*. Székesfehérvár 1896–1904.

- KRISTÓF 2014 Kristóf Ilona: *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526)*. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4.) Pécs 2014.
- LUTTRELL 1995 Anthony Luttrell: The Hospitaller Province of Alemania to 1428. In: *Ritterorden und Religion: politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter*. (Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica VIII.) Szerk. Zenon Hubert Nowak. Torun 1995.
- PÁLOSFALVI 2000 Pálosfalvi Tamás: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). *Századok* 134 (2000) 45–98.
- REISZIG 1925–1928 Reiszig Ede: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I–II*. Budapest 1925–1928.
- RIBI 2017 Ribi András: Karrier, tisztségek, létszám – a fehérvári keresztes konvent személyi összetétele (1390–1450). In: *Micae mediaevales VI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Fábíán Laura – Uhrin Dorottya – Farkas Csaba – Ribi András. Budapest 2017.
- SARNOWSKY 1999 Jürgen Sarnowsky: Kings and Priors: the Hospitaller Priory of England in the Late Fifteenth Century. In: *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Szerk. Uő. Aldershot 1999.
- SARNOWSKY 1999 Jürgen Sarnowsky: Kings and Priors: the Hospitaller Priory of England in the Late Fifteenth Century. In: *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Szerk. Uő. Aldershot 1999.
- SARNOWSKY 2001/A Jürgen Sarnowsky: *Macht und Herrschaft im Johanniterorden des 15. Jahrhunderts. Verfassung und Verwaltung der Johanniter auf Rhodos (1421–1522)*. Münster–Hamburg–London 2001.
- SARNOWSKY 2001/B Jürgen Sarnowsky: *The Priests in the Military Orders – A Comparative Approach on Their Standing and Role*. In: *Uő: On the Military Orders in Medieval Europe. Structures and Perceptions*. Farnam 2011. XVIII. (Variorum)
- SIRE 1996 Henry J. A. Sire: *The Knights of Malta*. New Haven 1996.
- SZÉKESFEHÉRVÁR 2016 Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely: *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. (Székesfehérvár története I.) Székesfehérvár 2016.
- TUSOR 2016 Tusor Péter: The Hungarian Royal Patronage and Supremacy in the Hunyadis' and Jagiellonians' Age. In: *Das Konzil von Konstanz und Ungarn*. Szerk. Bárány Attila. Debrecen 2016.

VANN 2006

Theresa M. Vann: The Exchange of Information and Money between the Hospitallers of Rhodes and their European Pories in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: *International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth Centuries): Travelling on Christ's Business*. Szerk. Jochen Burgdorf – Helen Nicholson. Tuscaloosa 2006.

Abstract

The Castellan and the Bishop – The Career of Hospitaller Preceptors of Székesfehérvár in the Second Half of the 15th Century

As long as in the last sixty years 13 commanders followed each other as the head of the Hospitallers' Preceptory of Székesfehérvár, in the period of 1451–1490 only two Preceptors led the Convent: John of Gút and Stephan of Simontornya. Up to this point the Preceptory regained its 14th-century-influence from the Priors of Vrana, moreover the Convent of Székesfehérvár survived an unsuccessful reform attempt of Rhodes. The last Preceptor of foreign origin, Peter of Rhodes left the Convent in 1450, and from the next year the command was taken over by John of Gút (1451–1468), castellan of Szávaszentdemeter and an ally of John Hunyadi. As long as his preceptorship passed with the recuperation of the Convent's estates in Tolna County from the Priors of Vrana and the recruitment of new members, the administration of his successor, Stephan of Simontornya was the golden age for the Preceptory (1468–1490). The place of authentication with countrywide jurisdiction activity of the Convent consummated in this period, and the numbers of people in the Preceptory were the highest also. Stephan – who was born with the titular episcopal title of Hebron between 1482 and 1485 – commanded not just the Preceptory of Székesfehérvár, but all of them in the Northern-Transdanubia region: he appointed the Preceptors of Esztergom, Győr and Sopron who have been taken part in the place of authentication work later.

A nándorfehérvári püspökség története a középkorban¹

A Kelet és Nyugat határmezsgyéjén fekvő Nándorfehérvár (ma Beograd, Szerbia) az elmúlt ezer év folyamán mindvégig kulcsfontosságú szereppel bírt. Az Avala-hegy lábánál, a Duna és a Száva összefolyásánál emelt vár a délről támadók szemében Magyarországnak, a középkori Magyar Királyság számára pedig az Észak-Balkán kulcsa volt. Jelentős katonai szerepe mellett Nándorfehérvárat mind a latin, mind a görög rítusú egyház előretolt helyőrségként kívánta felhasználni: a bolgár, a 13. század végétől pedig szerb metropólia alá tartozó görög püspökség már régóta működött itt (a görög püspökség alapítására és korábbi működésére nem rendelkezünk adatokkal), a 13. század utolsó évtizedében IV. Miklós pápa buzdítására latin püspökség is alapult azzal a céllal, hogy megállítsa az ortodox egyház további terjeszkedését a magyar függésben levő nándorfehérvári és barancsi-kucsói területeken, és utat nyisson a latin egyház térhódításának.

A nándorfehérvári püspökség középkori története a kutatásban magyar nyelven csupán lexikon-szócikk-részlet² és említések szintén van jelen.³ John Fine *The late medieval Balkans* című könyvében tér ki a tárgyalt egyházmegyére néhány mondat erejéig,⁴ ugyanígy Jovanka Kalić-Mijušković a középkori Belgrádról írott munkájában.⁵ Mihajlo Dinic és Sima Ćirković a középkori Szerbiáról és a szerbek lakta területekről írott munkái nem érintik a nándorfehérvári latin püspökséget. A nándorfehérvári püspökök Árpád-kori archontológiáját Zsoldos Attila,⁶ 1301–1457 közötti archontológiáját Engel Pál,⁷ 1450 utáni archontológiáját pedig C. Tóth Norbert dolgozta fel.⁸

A magyar missziós püspökségekkel foglalkozó szakirodalomban a nándorfehérvári püspökséggel kapcsolatban ugyanazzal a néhány rövid meghatározással találkozunk: ezek szerint az a macsói bánság részére alapult 1290 előtt, a terület szerb kézre kerülésével 1295-ben megszűnt, de 1322-ben I. Károly újraalapította, első püspöke Márton

¹ ——— A dolgozat az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Körmendi Tamásnak a kutatásban nyújtott segítségéért.

² KOSZTA 1994, 459.

³ Így például Fraknói Vilmos csak az alapítás idejét említi, azt tévesen a 14. század elejére helyezi. FRAKNÓI 1895, 368.

⁴ FINE 1994, 220.

⁵ KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ 1967, 67–68.

⁶ ZSOLDOS 2011, 92.

⁷ ENGEL 1996, 72. Ezen időszak nándorfehérvári püspökeinek archontológiáját számos pontos sikerült javítani, kiegészíteni.

⁸ C. TÓTH 2017, 83.

ferences szerzetes volt és a nándorfehérvári püspökök többnyire a ferences rend sorából kerültek ki.⁹

Bár igaz, hogy más délvidéki missziós püspökséghez, például a szerémi és boszniai latin egyházmegyékhez képest is nagyon kevés forrás maradt fenn a nándorfehérvári püspökségről, viszont kijelenthető, hogy a fennmaradt források segítségével a nándorfehérvári püspökségről szóló, szakirodalomban előforduló, fentebb bemutatott meghatározások mindegyike cáfolható. Jelen dolgozatban a fennmaradt kútfők alapján kísérlet teszek a püspökségalapítás körülményeinek és középkori történetének leírására.

Nándorfehérvár a latin püspökség létrehozása előtt

A nándorfehérvári és barancsi-kucsói területek a 13. század közepéig bizánci, majd bolgár érdekszférába tartoztak, lakói nagy többségben a görög rítusú keresztény egyház hívei voltak.¹⁰ Nándorfehérváron biztosan működött görög püspök, az ohridi bolgár érsekség szuffragáneusaként: mivel a két település a magyar függés előtt bolgár kézen volt, így azok az ohridi bolgár és nem az akkor már létező szerb érsekséghez tartoztak.

Dragutin István (szerb király 1276–1282, szerémi király 1284–1316 között), akit a testvére, II. István Uroš Milutin (szerb király 1282–1321 között) 1282-ben elűzött a szerb trónról, más macsói és észak-boszniai területekkel egyetemben 1284-ben kapta meg Nándorfehérvárat sógorától, IV. László magyar királytól.¹¹ Dragutin, mint ekkorra a Nemanjidák általában, a görög rítust vallotta magáénak és sokat tett az ortodoxia minél szélesebb körben való elterjesztéséhez saját területein. A jelentősebb belgrádi egyházi intézmények felépítését az Ő itteni uralkodásának idejére helyezik,¹² minden alkalommal hangsúlyozva, hogy Nándorfehérvár ekkor került először szerb kézre.¹³ Dragutin uralkodásának idején II. Danilo szerb ortodox érsek beszámolója szerint nagy szábori-metropolita székesegyház állt Belgrádban,¹⁴ ezen kívül viszont más forrás nem említi székesegyház meglétét a városban. A templom építésének pontosabb időpontja sajnos nem határozható meg. Jovanka Kalić-Mijušković szerint – amennyiben II. Danilo érsek leírását a belgrádi pravoszláv érseki templom meglétéről elfogadjuk – 1284 és 1315 közé tehetjük.¹⁵ A város ortodox templomában ekkor már volt egy nagyon jelentős Szűz Mária-ikon, a 11. század 70-es éveiből, amely sok görög rítusú zarándokot vonzott a városba.¹⁶

⁹ KOSZTA 1994, 459.

¹⁰ Nándorfehérvár VII–XIII. századi történetéről bővebben ld. KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ 1967, 24–65. Ld. még TERNOVÁČZ 2017a, 230–236.

¹¹ A túlsó-szerémi területek 13. századi történetére bővebben ld. TERNOVÁČZ 2017a. Ld. még DINIĆ 1978, 123–147.

¹² KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ 1967, 67–68.

¹³ Ld. pl. STOJKOVSKI 2015, 238.

¹⁴ „И тако ова благодатива идући са таквом великолепном славом царском кроз све државе своје, и дође у славни и сјајни град звани Београд српски, који стоји на обалу реке Дунава и Саве. И ту се у великој саборној цркви митрополитској поклонили са умишљеном чудотворној икони пресвете Богородице. ДАНИЛО 73.

¹⁵ KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ 1967, 67.

¹⁶ KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ 1967, 67–68. Az ikon említésére ld. a 14. sz. lábjegyzetet.

A nándorfehérvári püspökség létrehozása

IV. Miklós pápa, értesülve a nándorfehérvári viszonyokról és az ortodoxia térhódításáról, annak megfékezését sürgetve 1290. augusztus 1-én¹⁷ írt a ferences Orvietói Benvenuto legátusának.¹⁸ A pápa leírta a nándorfehérvári viszonyokat, a pravoszláv egyház megerősödését, valamint azt, hogy a nándorfehérvári püspöki egyház élén egy skizmatikus áll. Meghagyta legátusának, hogy tegye le az ortodox püspököt és állítson a helyére egy katolikust.¹⁹ A pápa ezen 1290-es bullájában szorgalmazta egy latin püspökség felállítását Nándorfehérváron: megdőlni látszik tehát a szakirodalom azon nézete, miszerint az egyházmegye 1290 előtt alapult.²⁰

1293 és 1295 között tűnik fel forrásainkban Benedek nándorfehérvári püspök, kápolnaispán és királyi secretarius.²¹ Eszerint az is cáfolható, hogy az első püspök egy Márton nevű minorita volt.²² Márton nevű püspököt majd csak egy 1306-os oklevél említ,²³ arról viszont nincs információnk, hogy Márton püspök bármelyik rendhez tartozott volna. Bár erre utaló forrás nem maradt fenn, feltételezhető, hogy alapításakor (más délvidéki missziós egyházmegyékhez – például a szerémi és boszniai püspökségekhez – hasonlóan)²⁴ a nándorfehérvári püspökség kalocsai érseki metropolium alá tartozott.²⁵

John Fine számos középkori észak-balkáni problémával foglalkozó amerikai történész kiemeli, Dragutin igyekezett jó viszonyt ápolni a Nyugattal, Magyarországgal és a pápasággal, ezért behívta a ferences rendet Boszniába, és engedélyezte katolikus püspökség felállítását is Nándorfehérvárott, valamint megjegyzi, hogy a latin egyházzal – azon belül a ferences renddel – való jó viszonyát valószínűleg anyjának, Ilona anyakirálynénak köszönheti, aki talán a francia Valois-házból származik.²⁶ Ezen álláspontot

¹⁷ THEINER I. 366.

¹⁸ Orvietói Benvenuto ferences szerzetesről, Gubbio püspökéről, pápai legátusról bővebben ld. Delegat Online <http://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/124>

¹⁹ „*Venerabili fratri episcopo Eugubino, apostolice sedis legato (...) Fide digna relatione didicimus, quod in terra, quae Albulgarica litteraliter nuncupatur, ecclesia quedam episcopalis existit, que per quendam Scismaticum, qui iamdudum in eam per quorundam nobilium scismaticorum partium illarum potentiam intrusus extitit, detinetur, quique suis nephandis erroribus circumstantem patriam inficere nititur, capellas erigendo de novo et presbiteros ac clericos sui sequaces erroris ad eas ausu dampnabili ordinando, ac alia commitendo nepharia, que oculis divine maiestatis offendunt, cedunt in fidei Christiane dispendium, et fidelium animos graviter scandalisant. Cum itaque tante perversitatis audaciam et tam execrabilis presumptionis ausum sustinere nolumus, (...) fraternitati tue per apostolica scripta mandamus, quatenus, prefato scismatico ab eadem ecclesia auctoritate nostra per te prosus amoto, alium virum fidelem et idoneum scientia, moribus et etate, de illis aut aliis partibus oriundum, de quo tua viderit expedire discretio, preficias eidem ecclesie in episcopum et pastorem, eique, adscitis duobus vel tribus vicinis episcopis gratiam et communionem apostolice sedis habentibus (...).* THEINER I. 366.

²⁰ KOSZTA 1994, 459.

²¹ RA 3919. ZSOLDOS 2011, 92.

²² KOSZTA 1994, 459. Nincs tudomásunk arról, hogy Benedek püspök bármelyik rendhez tartozott volna.

²³ AOKI II. 97. sz.

²⁴ A szerémi püspökségre kalocsai érsek általi alapítására ld. TERNOVÁČZ 2013, 460–462., a boszniai püspökség feletti metropolia kérdésére ld. TERNOVÁČZ 2016, 221–224.

²⁵ Bossányi Árpád is ide sorolja, ld. REG. SUPPL. II. 221.

²⁶ FINE 1994, 220. A Valois-házból való származtatás téves, Ilona szerb anyakirályné származásának részletes leírását ld. BÁCSATYAI 2017, 249. Ld. még STOJKOVSKI 2015, 236–237.

véleményem szerint nem lehetséges teljes bizonyossággal alátámasztani: fentebb már tárgyaltam Dragutin István ortodoxia iránti elkötelezettségét, valamint II. Danilo szerb érsek Dragutintról írott életrajza is alapvetően pozitív hangnemben ír róla, és a király görög egyház iránti elkötelezettségét méltatja. Nehezen lenne ez elképzelhető, ha Dragutin különösen támogatta volna a katolikus egyházat akkor, amikor egyházi únió nem volt kilátásban, évtizedekkel a Konstantinápolyi Latin Császárság bukása (1261) után.

A nándorfehérvári latin püspökség megalapítása (és egyúttal a ferences rend az észak-balkáni megjelenése) sokkal inkább IV. Miklós pápa motivációjának köszönhető. IV. Miklós, eredeti nevén Girolamo Masci, már fiatalon belépett a ferences rendbe. Neves iskolákban tanult, tehetségére már X. Gergely pápa is felfigyelt: 45 évesen, 1272-ben a pápa Girolamo testvért küldte Konstantinápolyba, hogy hívja meg a görög klérust a lyoni zsinatra. Ezen kívül számos diplomáciai úton is részt vett, III. Miklós pápa 1281-ben konstantinápolyi latin pátriárkának is kinevezte: igaz, ez csak címzetes és rövid életű tisztség volt.²⁷ Mindebből viszont kiderül, hogy IV. Miklós egyrészről erősen támogatta a ferences rendet, másrészről pedig elsőkézből ismerte a görög egyházi viszonyokat. Véleményem szerint ezért szorgalmazta a nándorfehérvári püspökség felállítását, és emellett a boszniai és észak-balkáni ferences misszió létrehozását is.²⁸

Egy püspökség felállítása mögött természetesen világi hatalomnak is állnia kellett, a nándorfehérvári püspökség esetében viszont a világi támogatást inkább kereshetjük a magyar nyomásban, mint az ortodox egyházhoz haláláig hű, a Magyar Királysággal vazallusi függésben álló Dragutin szerémi király latin egyházzal szembeni állítólagos jóindulatában. Mindez kimutatható abban is, hogy a püspök – kápolnaispán- és királyi secretariusként – valószínűleg a magyar királyi udvarban időzött, és soha nem járt Nándorfehérvárra. A belgrádi püspökség a katolikus egyház szemszögéből egy nemes ügy volt, amely Nándorfehérvár és a nándorfehérvári-barancsi területek latin egyházhoz térítésén alapult. A források alapján viszont úgy tűnik, hogy *de facto* már alapításakor is csak címzetes püspöki méltóság volt. Nincs adatunk arról, hogy Nándorfehérváron a 13. század végén bármilyen latin egyházi intézmény vagy templom működött volna.

Emellett még egy érv mutat arra, hogy a nándorfehérvári egyházmegye felállítása IV. Miklós pápának és a latin egyház érdekeinek, és a dél felé irányuló magyar külpolitikának, mintsem Dragutin István jóindulatának köszönhető. Gál Judit 2013-ban megjelent tanulmányában fejti ki azt a vitát, ami az antivari és a raguzai érsekségek között zajlott a 13. század elején: ez a harc akkor többek között a belső, kontinentális szerb területeken fekvő, nyilván csekély számú latin rítusú hívő és egyház névleges lelki joghatóságáért zajlott.²⁹ I. Uroš szerb király azért küzdött, hogy a szerb területeken fekvő latin egyházak kerüljenek a szerb befolyás alatt álló Antivari lelki joghatósága alá, a raguzai érsek viszont magának kívánta ezt a kiváltságot. Bár a hosszú pereskedésből az antivari érsek került ki győztesen,³⁰ a 13. század végére, az 1290-es évekre viszont a szerbség már egyértelműen a görög rítus mellett foglalt állást, és a Szerb Királyság megerősödése

²⁷ BARONE 1993, 1171.

²⁸ Megjegyzendő, hogy nincs adatunk arról, hogy a ferences rend Dragutin korában Nándorfehérváron is megjelent volna. A ferencesek boszniai megjelenéséről bővebben ld. TERNOVÁCZ 2017b, 258–262.

²⁹ GÁL 2013, 104–108.

³⁰ GÁL 2013, 107–108., 113.

egyre jobban ellehetetlenítette a szerb területen fekvő antivari latin érsekség működését is. Elképzelhető, hogy IV. Miklós pápa a latin kereszténység határán fekvő, a katolikus Magyar Királysággal vazallusi függésben levő Nándorfehérvárott akarta pótolni az amúgy is nagyon távol fekvő antivari egyházi központot. A magyar egyházi terjeszkedésnek is érdekében állt a boszniai, és a macsói területeken alapított szerémi püspökség után a maradék észak-balkáni területeket is egyházilag maga alá gyűrni.

A források, különösen II. Danilo érsek műve alapján kitűnik, hogy a latin püspökség felállításával az ortodox püspökség sem szűnt meg: Danilo érsek például a fentebb már idézett részletben leírja Simonida szerb királyné, Milutin szerb király feleségének zárándoklatát Nándorfehérvárra 1315-ben.³¹

A nándorfehérvári püspökség a 14. században

A szakirodalom következő cáfolandó tétele az a megállapítás, miszerint a püspökség 1295-ben megszűnt a város szerb kézre kerülése miatt, mert Milutin szerb király elfoglalta Nándorfehérvárat, és csak I. Károly király állította azt vissza 1322-ben.³² A szerb kézre kerülés alapvetően cáfolható: a szerb Dragutin – ahogy fentebb erről már szó esett – már 1284 óta birtokolta Belgrádot. A két testvér, Milutin és Dragutin kapcsolata ebben az időben különösen jó volt: Milutin Dragutin segítségére sietett a barancsi kun lázadásakor,³³ Dragutin pedig Milutint segítette ki a Bizánccal való hadakozásban.³⁴ A nándorfehérvári püspökség katonai okoktól függetlenül különben sem szűnt meg 1295-ben: bár a püspökök archontológiájában valóban vannak fehér foltok, egy 1306-os, már említett oklevél említi Márton nándorfehérvári püspököt. Márton püspök halálának ideje nem ismert, de valószínűleg 1316–1319 között következhetett be: ebben az időszakban a magyar–szerb háborúk miatt³⁵ 1322-ig ugyanis a püspöki szék üresedésben volt és működése minden bizonnyal szünetelt: ebből az időszakból sajnos egyetlen forrás sem maradt fenn, ezért a kérdés teljes bizonyossággal nem tisztázható. I. Károlynak jelentős szerepe lehetett a püspöki szék 1322-es újbóli betöltésében. XXII. János pápa 1322 őszén megírta András választott nándorfehérvári püspöknek,³⁶ aki valószínűleg nem magyarországi származású, tudományban jártas és erkölcsös domonkos szerzetes volt, hogy a nándorfehérvári egyháznak nincs káptalanja, papsága, és keresztény népe sem, és Károly király csak a minap ragadta ki a hitetlenek kezéből. Andrást Berengarius portói püspök szentelte fel az Apostoli Szentszéknél, a felszentelés után a pápa utasította András püspököt, hogy menjen a gondjaira bízott egyházhoz.³⁷ András püspök ugyanakkor nem szerepel a 14. századi nándorfehérvári püspökök archontológiájában.³⁸

³¹ DANILO 73.

³² KOSZTA 1994, 459.

³³ FINE 1994, 220. Dorman és Kudelin barancsi főurak ellen viselt hadjáratról ld. DANILO 86–88.

³⁴ DINIĆ 1978, 141. Milutin bizánccal viselt háborújáról ld. DANILO 81–86.

³⁵ A macsói területekért folytatott magyar–szerb háborúról bővebben ld. TERNOVÁČZ 2017a, 237–238.

³⁶ THEINER I. 484. Az oklevél regesztáját ld. AOKL VI. 764. sz.

³⁷ THEINER I. 485. Az oklevél regesztáját ld. AOKL VI. 824. sz.

³⁸ ENGEL 1996, 72. András püspök valószínűleg 1330-ban halhatott meg.

András halálát követően XXII. János pápa 1331. február 19-én kelt bullájában Chesluk-i Lukács fia: Pál Szent Ágoston-rendi remetét helyezte a nándorfehérvári misziós egyházmegye élére.³⁹ Az archontológia Pál püspök esetében is kiegészíthető.⁴⁰ Pál remetével egyúttal a szakirodalom azon nézete is megdőlni látszik, miszerint a nándorfehérvári püspöki széket többnyire ferencesek töltötték be:⁴¹ valójában egyetlen ferenc-rendi nándorfehérvári püspökről sincs tudomásunk. Pál testvér 1341-ben halhatott meg, öt éves üresedés után a püspöki széket ismét egy Pál testvér töltötte be.⁴²

A nándorfehérvári egyházmegye történetéhez fontos adalék, hogy 1346 januárjában volt egy vita, amely során az ekkor frissen kinevezett cattarói püspök, Sergius régi jogára hivatkozva magának követelte a belső-szerbiai területek feletti joghatóságot, név szerint kiemelve Galambócot, Macsórt⁴³ és Nándorfehérvárat, és számos más helyet a Száva és a Duna folyókon túl Rassa felé, amelyek I. Lajos magyar király uralma alatt állnak, ahol – ahogy a pápához írt panaszlevelében a cattarói püspök megjegyzi – Lajos király támogatásával sokan akadályozzák a főpapi működését és tízedszedőinek munkáját.⁴⁴ Bár ekkor VI. Kelemen az említett városokat Cattaró metropolíája alá helyezte, két hónappal később már új püspököt állított a nándorfehérvári egyházmegye élére – akinek a hatalma éppen a Kolubarától keletre és a Dunától délre fekvő, „Rassa felé” eső területekre terjedt ki, így például Nándorfehérvárra és Galambócra is.⁴⁵

Az egyházmegye hatáiról közelebbi információval nem rendelkezünk. Véleményem szerint a nándorfehérvári latin püspökség valószínűleg a Kolubarától keletre, délkeletre fekvő Észak-Balkáni területek pravoszláv lakosságát volt hivatott a katolikus egyházhoz téríteni, átvéve a hanyatló antivari, raguzai és cattarói érsekségtől a belső szerbiai területek felett gyakorolt lelki joghatóságát, a déli határai nyitottak voltak.

VI. Kelemen pápa 1346. március 8-án megírta a nándorfehérvári káptalannak, a város és az egyházmegye lakóinak, a fehérvári egyház vazallusainak, az esztergomi érseknek, a magyar királynak és másoknak,⁴⁶ hogy Esztergomból, az ispotályos Szent István egyházból Ada nembeli Ada fia: Pált nevezi ki a püspökné.⁴⁷

³⁹ AOKL XV. 64. sz.

⁴⁰ Chesluk-i Lukács fia: Pál remete első említése a már idézett 1331. január 19-én kelt bulla. Vö. ENGEL 1996, 72.

⁴¹ KOSZTA 1994, 459.

⁴² Bővebben ld. alább.

⁴³ Az oklevélben *Mazonia*-ként szerepel, ld. CDCR XI. 267. *Mazonia* Macsó-ként való azonosítását erősíti az is, hogy VI. Kelemen pápa ugyanazon a napon ír a *Mazonia-i bánnak* az idézett bullához nagyon hasonló szöveggel, ahol a felsorolt városokat és a Száva és a Duna folyón túl Rassa felé eső területet a bán uralma alatt állónak mondja, aki ezeket mint ezen helyek *diocesanus*-a kormányozza régtől fogva. ACTA CLEMENTIS VI. 110–111. Az oklevél regesztáját ld. AOKL XXX. 19. sz.

⁴⁴ CDCR XI. 266–267. Az oklevél regesztáját ld. AOKL XXX. 18. sz.

⁴⁵ A macsói területek a szerémi püspökség lelki joghatósága alá tartoztak, ld. TERNOVÁČZ 2013, 463–466., TERNOVÁČZ 2017a, 233–234.

⁴⁶ „...*Capitula Albensi, clero et populo civitatis et diocesis Albensis, vasallis ecclesie Albensis, archiepiscopo Strigoniensi et regi Hungarie...*” THEINER I. 708. Arról sajnos semmilyen adattal nem rendelkezünk, hogy Nándorfehérvárott milyen katolikus intézmények, templomok voltak, illetve hogy valóban létezett-e káptalan – minden bizonnyal nem.

⁴⁷ A nándorfehérvári püspökök archontológiája Ada nembeli Pál fráter esetében is pontosítható: Engel Pál szerint nándorfehérvári püspöki székek 1341. január 29. és 1345. január 21. között üresedésben volt, 1340. július 2. és 1347. október 3. között a püspök nincs említve, „Pál frater”

Ahogy az sejthető, a nándorfehérvári püspök siralmas helyzetben volt. VI. Ince pápa 1354 novemberében kelt bullájában – válaszul Lajos magyar király 1352 májusában kelt kérvényére, amelyben kérte a pápát, hogy segítse meg a püspököt,⁴⁸ valamint Pál püspök 1354. október 14-én kelt kérvényére⁴⁹ – leírja, hogy a nándorfehérvári egyház Magyarország határain a hitetlenek miatt folyamatosan károkat szenved olyan mértékben, hogy a nem tudja püspöki státusát tartani, feladatait végrehajtani, szükségleteiről gondoskodni, ezért már VI. Kelemen pápa az egri egyház kanonokságát és prebendáját, valamint az üresedésben levő ungi főesperesség birtokait összes jogával és tartozékával együtt a nándorfehérvári püspöknek adta, mindezt VI. Ince is két évre Pál püspöknek adta azzal, hogy ha még két év után sem tudott anyagilag talpraállni, még két évre élvezheti az egri és ungi javakat.⁵⁰ A hitetlenek zaklatásai alatt a pápa Dušan István szerb cár hadakozásait értette,⁵¹ aki 1355-ben elfoglalta Nándorfehér környékét és fosztogatta a vidéket.⁵²

Bossányi Árpád szerint Ada nembeli Pál püspök 1352-től legalább 1356-ig ungi főesperes volt,⁵³ ez viszont nem állja meg a helyét: VI. Ince fentebb idézett bullájában említi, hogy 1354-ben az ungi főesperesi stallum üresedésben van, valamint még 1354-ban megjelenik a forrásokban Imre ungi főesperes.⁵⁴

Pál püspök 1354-es említése után több, mint harminc évig nincs nándorfehérvári püspökről szóló adatunk. 1386-ban tűnik fel Miklós nándorfehérvári püspök neve. Bálint presbiter-bíboros 1386. október 4-én kelt oklevelében⁵⁵ egy évi és nyolcvan napos bűcsút engedélyez mindazoknak, akik (az oklevélben meghatározott ünnepnapokon) felkeresik a strezai (ma Strežojevo, Horvátország) pálos kolostor⁵⁶ egyházát. Bálint bíboros oklevelének szövegét János győri és Miklós nándorfehérvári püspökök engedélyei követik,⁵⁷ akik mindketten negyvennapos bűcsút engedélyeznek a strezai pálos egyházhoz zárándoklók részére.⁵⁸

A nándorfehérvári latin egyházi térítés eszméjének háttérbe szorulása

Szerbia 1389-es rigómezei vereség után megroppant, 1403-ban Zsigmond király hűbértokként Lazarevics István szerb despotának adományozta Nándorfehérvárat, István despota ezt a várat jelölte ki a megmaradt szerb területekből összeálló Szerb

esetében pedig csak az 1347. október 22-i dátum szerepel, ld. ENGEL 1996, 72. Pál püspök neve előfordul még VI. Ince pápa 1354. október 14-én kelt oklevelében, amikor a Szentatya neki és öt, általa megnevezendő személy részére egyszeri teljes feloldozást ad haláluk idején (ld. AOKL XXXVIII. 445. sz.), majd ugyanezen év november 2-án is (ld. AOKL XXXVIII. 460. sz.).

⁴⁸ REG. SUPPL. I. 237–238.

⁴⁹ REG. SUPPL. II. 287–288.

⁵⁰ AOKL XXXVIII. 460. sz.

⁵¹ A pápához írott kérvényen a „Szerbia királya” megnevezés, *rex Rarie* szerepel, ld. Reg. Suppl. II. 287.

⁵² KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ 1967, 76.

⁵³ REG. SUPPL. II. 173.

⁵⁴ AOKL XXXVIII. 241., 323.

⁵⁵ DL 34650

⁵⁶ A strezai pálos kolostorról bővebben ld. KOLAR DIMITRIJEVIĆ 2003, TKALČIĆ 1903, 201.

⁵⁷ Miklós püspök engedélye 1386. november 4-én kelt.

⁵⁸ Miklós nándorfehérvári püspök neve feltűnik még egy 1419. április 5-én kelt oklevél kiadójaként, ld. DF 288924.

Despotátus központjául.⁵⁹ Az 1426 május 6. és június 6. között létrejött tatai szerződés szerint Brankovics György nagybátyja, István despota halála után az oklevélben felsorolt más várakkal (így például Macsó, Galambóc) együtt átadja Nándorfehérvárat Zsigmond királynak.⁶⁰ Lazarevics István despota egy évvel később, 1427. július 18-án hunyt el: Nándorfehérvár – a várra törő tatárok visszaverése után – 1427 őszére ismét magyar kézre került.⁶¹ 1427 novemberében Zsigmond király meghagyta Sopron városának, hogy mivel Nándorfehérvár korábban nagyszámú katolikus lakossággal jeleskedett, de a törökök betörései miatt keresztény népe megfogyatkozott, küldjön oda két kézműves családos mester, aki ott megtelepedik.⁶²

1427. július 31-én Rómában, Sydenner János közjegyző által kiadott oklevélben jelenik meg Máté nándorfehérvári püspök, mint György esztergomi érsek érsek *suffraganeusa*: az oklevél szerint Linczi Konrád fia: Boldizsárt szentelte *subdiaconus*-sá Esztergomban.⁶³ Mindebből az is kiderül, hogy a 15. század elejére a nándorfehérvári egyházmegye – más déli magyar kötődésű missziós püspökségektől (szerémi vagy boszniai püspökségek)⁶⁴ eltérően – már nem kalocsai, hanem esztergomi metropólia alá tartozott. A Máté püspököt említő közjegyzői diplomához hasonlóan hangsúlyozza a nándorfehérvári egyházmegye esztergomi metropólia alá tartozását az Antal nándorfehérvári püspök által 1431. február 23-án kiadott oklevél is.⁶⁵

Antal nándorfehérvári püspök 1431. augusztus 20-án – az eredeti oklevél alá írott soraival – megerősítette Ágoston esztergomi vikárius 1419 decemberében kelt oklevelét, amelyben búcsút engedélyezett a budai, Mária Magdolna tiszteletére emelt egyháznak.⁶⁶ A megerősített oklevélre saját pecsétjét is felfüggesztette, amely az egyetlen nándorfehérvári püspöktől fennmaradt pecsétünk.⁶⁷

Nándorfehérvár és a tatai szerződésben foglalt végvárak újbóli magyar kézre kerülése volt az utolsó lehetőség a nándorfehérvári püspökség számára a Duna-Száva vonalától délre irányuló latin egyházi térítésre, de ezt nem sikerült kihasználnia. 1450-től 1534-ig C. Tóth Norbert dolgozta fel a nándorfehérvári püspökök archontológiáját:⁶⁸

⁵⁹ Bővebben Nándorfehérvárról, mint Lazarević István despotátusának központjáról ld. KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ 1967, 82–101.

⁶⁰ ZsO XIII. 533. sz., ld. még KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ 1967, 101–104.

⁶¹ MSZO 73.

⁶² DF 202376, regesztát ld. MSZO 73.

⁶³ DL 43713.

⁶⁴ Ld. fentebb

⁶⁵ „*Nos Anthonius (...) episcopus Nandoralbensis suffraganeusque reverendissimi in Christo domini domini Georgii archiepiscopi Strigoniensis (...)*” DF 249856. Sem Máté, sem Antal püspökök nem szerepelnek a nándorfehérvári püspökök archontológiájában, ld. ENGEL 1996, 72.

⁶⁶ DL 10869. Érdekes megjegyezni, hogy Antalt a püspöki méltóságban követő Tamás nándorfehérvári püspök (1450–1452) a püspökséggel pontosan egy időben a budavári Mária Magdolna-egyház plébánosa (és emellett 1450-ben váci segédpüspök) volt. C. TÓTH 2017, 83.

⁶⁷ Mandorla alakú (d=65x36 mm). A pecsétmező felső 2/3 részében gótikus csúcshíves oromzattal és kétoldalt tornyokkal övezett Madonna jobbán a gyermekkel. A Madonna lába alatti, a pecsétmező alsó 1/3 része három mezőre van tagolva: a jobb mezőben pajzs lebeg, rajta hatágú csillag. Középen háttal álló, kezében pásztorbotot tartó, térdelő főpap. A bal oldali mező sérült. Körirata: pálcával keretelt, gótikus minuszkuláris körirat (megi. csak a pecsét jobb és bal oldalán fut végig a szöveg, a pecsétkép ugyanis elfoglalja a pecsétmezőt): s(igillum) antoni(i) [episcopi] nandor albe(ensis). Példány: 1431. augusztus 20. (DL 10869/2). Vö. BODOR 1984, 57.

⁶⁸ C. TÓTH 2017, 83.

ebből kitűnik, hogy ekkortól azok a nándorfehérvári püspöki méltóság mellett más stallumokkal is rendelkeztek (például váci vagy veszprémi segédpüspökség stb.),⁶⁹ a nándorfehérvári püspökség már ténylegesen is csak címben élt tovább, a későbbiekben már sem pápai sem királyi buzdítás nem maradt fenn a belgrádi katolikus missziós egyházmegye támogatásáról.

A 15. század elejétől kezdve a macsói bánság területén – ami ekkorra már minden magyar függésben levő (és a Szerb Despotátuson kívül eső) területet magába foglalt a Duna–Száva vonalától délre – a latin egyházi térítés a háttérbe szorult az oszmánok elleni védelem kiépítésével szemben. Mindenki beletörődött abba, hogy a nándorfehérvári püspökség nem tud elmozdulni a címzetes püspökségek alapvonaláról.

Összegzés

Összefoglalva elmondható, hogy a püspökség felállítását IV. Miklós pápa szorgalmazta az 1290. augusztus 1-én kelt bullájában, amelyben kérte Orvieto Benvenuto pápai legátust, hogy a város ortodox püspökét tegye le, és állítson latin püspököt a helyére. Egy magyar függésben levő püspökség felállítása, amely belső balkáni területek felett gyakorol joghatóságot, a magyar világi és egyházi külpolitika érdekeivel is egybevágott. Arról nincs forrásunk, hogy belgrádi a pravoszláv püspökség megszűnt volna működni, 1293-ban viszont feltűnik a forrásainkban Benedek nándorfehérvári püspök neve.

Alapításakor az egyházmegye valószínűleg a Dunától délre és a Kolubarától délkeletre fekvő területek felett gyakorolhatott lelki joghatóságot, határai nem voltak kijelölve. Valószínűleg a kontinentális szerb területek feletti lelki joghatóságot volt hivatott átvenni a 13. század végére meggyengülő dél-dalmáciai egyházi központoktól.

A püspökség a kutatás eddigi álláspontjával szemben nem szűnt meg működni 1295-ben, 1316–1322 között valószínűsíthetünk széküresedést, amikor Márton püspök halála után nem nevezték ki új püspököt, mivel Milutin szerb király megszálta a területet, 1322-ben viszont XXII. János pápa András domonkos szerzetessel betöltötte a széket. Ezen missziós egyházmegye püspökei közül – a szakirodalom eddigi álláspontjával szemben – egyetlen esetben sem bizonyítható, hogy ferencrendi lett volna.

A nándorfehérvári püspökség működését láthatóan 1322 után a magyar uralkodók és a Szentszék megpróbálták megerősíteni: az alapítástól a vár elestéig csupán I. Károly és I. Lajos királyok idején tettek tényleges kísérleteket egy működő nándorfehérvári püspökség létrehozására, a pápa több oklevélben próbálta anyagilag segíteni az egyházmegyét és sürgette az uralkodót annak támogatására. Az oszmánok balkáni előretörését és a Szerb Királyság elestét követően, a 14. század végétől kezdve viszont elfogyott a tér a ténylegesen amúgy sem működő nándorfehérvári missziós püspökség előtt, a titulus címzetes püspökségként élt tovább. Lehetséges, hogy már a 13. század végén a Szent-szék, különösen IV. Miklós pápa a nándorfehérvári ortodox térhódítás letörésére irányuló ambícióinak elmúltával a nándorfehérvári püspökség címzetes püspökséggé vált, amelyet olykor rövid időre megerősített a pápai vagy magyar királyi érdek.

⁶⁹ C. TÓTH 2017, 83.

Függelék

A nándorfehérvári püspökök archontológiája 1293–1534

Benedek	1293. 04. 24. – 1295. 11. 08. ⁷⁰ egyúttal kápolnaispán (1293–1295) és királyi secretarius ⁷¹
Márton	1306 ⁷²
András	választott püspök: 1322. 09. 05. – 1322. 10. 31. között ⁷³ felszentelt püspök: 1322. 10. 31. ⁷⁴ domonkos szerzetes
Chesluk-i Lukács fia: Pál	1331. 02. 19. ⁷⁵ – 1339. 05. 12. ⁷⁶ Szent Ágoston-rendi remete
Ada nembeli Ada fia: Pál	választott püspök: 1346. 03. 08. ⁷⁷ felszentelt püspök: 1347. 07. 04. ⁷⁸ – 1354. 10. 14. ⁷⁹ esztergomi Szent István király egyház keresztesei ispo- tályos paptestvére
Miklós	1386. 11. 04. ⁸⁰ – 1419. 04. 05. ⁸¹
Máté	1427. 07. 31. ⁸²
Antal	1431. 02. 23 ⁸³ – 1431. 08. 20. ⁸⁴
Tamás	1450. 04. 16. – 1452. 09. 03. ⁸⁵ budavári Mária Magdolna-egyház plébánosa (1450– 1452), váci segédpüspök (1450) ⁸⁶
Szegedi Péter	1475. 05. 09. – 1489. 08. 03. ⁸⁷ domonkos szerzetes, veszprémi segédpüspök (1476– 1489) ⁸⁸

⁷⁰ ZSOLDOS 2011, 92.

⁷¹ Uo.

⁷² AOKL II. 97.

⁷³ THEINER I. 484–485., AOKL VI. 764., 765. sz.

⁷⁴ THEINER I. 485., AOKL VI. 824. sz.

⁷⁵ AOKL XV. 64. sz. Vö. Engel 1996, 72.

⁷⁶ AOKL XXIII. 273. sz., Engel 1996, 72.

⁷⁷ THEINER I. 707–708., AOKL XXX. 168. Vö. Engel 1996, 72.

⁷⁸ AO IV. 627–630., AOKL XXXI. 638. sz. Vö. Engel 1996, 72.

⁷⁹ AOKL XXXVIII. 445. sz.

⁸⁰ DL 34650

⁸¹ DF 288924

⁸² DL 43713

⁸³ DF 249856

⁸⁴ DL 10869

⁸⁵ C. TÓTH 2017, 83.

⁸⁶ UO.

⁸⁷ UO.

◆ A NÁNDORFEHÉRVÁRI PÜSPÖKSÉG TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN ◆

Rhegyese-i János	1494. 10. 29. – 1504. 09. 29. ⁸⁹ veszprémi kanonok és segédpüspök (1494–1504)
Szegedi Bacsa Tamás	1506–07. 10. – 1512. 03. 30. ⁹⁰ domonkos szerzetes, prof. theol., tihanyi apátság commendatora (1503–1510) ⁹¹
Petri Miklós (János fia)	1525. 04. 24. – 1534. 04. 04. ⁹² veszprémi olvasókanonok (1516–) és vikárius (1522– 1534), segédpüspök (1525–1534) ⁹³

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ Uo.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ACTA
CLEMENTIS VI. Aloysius L. Täutu: *Acta Clementis PP. VI.* Vatican 1960.
- AOKL *Anjou-kori oklevéltár* I–XV., XVII., XIX–XX., XXII–XXXI., XXXIII–XXXIV., XXXVIII., XL., XLVI. Főszerk. Kristó Gyula, Almási Tibor, szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Szeged–Bp. 1990–2017.
- CDCR *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I–XVIII. Coll. et dig. Tadija Smičiklas, Marko Kostrenčić, Duje Rendić-Miočević. Zagrabiae 1904–1990.
- DANILO Архиепископ Данило II.: *Животу краљева и архиепископа српских.* Прево: Лазар Мирковић. Београд 1935.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- MSZO Thallóczy Lajos – Áldásy Antal: *Magyarország mellékartományainak oklevéltára. II. kötet. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526.* Budapest 1907.
- RA *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I–II/4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsai Iván. Bp. 1923–1987.
- REG. SUPPL. *Regesta supplicationum.* A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. I–II. Összegejt. és feldolg. Bossányi Árpád. Budapest, 1916–1918.
- THEINER *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I–II. Ed. Augustinus Theiner. Roma 1859–1860.
- ZSO XIII. *Zsigmondkori oklevéltár XIII.* (1426). Közzéteszi. C. Tóth Norbert, Mikó Gábor, Lakatos Bálint. Budapest 2017.

SZAKIRODALOM

- BÁCSATYAI 2017 Bácsatyai Dániel: A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése. *Századok* 151 (2017/2) 237–278.
- BARONE 1993 G. Barone: Nikolaus IV. *Lexikon des Mittelalters.* München–Zürich 1993. 1171.
- BODOR 1928 Bodor Imre: *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján.* Budapest 1984.

- C. TÓTH 2017 C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökök, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig.* Győr 2017.
- DINIĆ 1978 Mihajlo Dinić: *Srpske zemlje u srednjem veku.* Beograd 1978.
- ENGEL 1996 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I.* Bp. 1996.
- FINE 1994 John Fine: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century.* Ann Arbor 1994.
- FRAKNÓI 1895 Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig.* Budapest 1895.
- GÁL 2013 Gál Judit: A dalmáciai egyházszervezet jellemzői és 11–13. századi átalakulása. In: *Micae Medievales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk. Gál Judit, Péterfi Bence, Vadas András, Kranzieritz Károly. Budapest 2013.
- KOLAR
DIMITRIJEVIĆ
2003 Mira Kolar Dimitrijević: *Urbar pavlinskoga samostana u Strezi 1477. godine. Podravinja: časopis za multidisciplinarna istraživanje* 2 (2003/3) 103–123.
- KOSZTA 1994 Koszta László: *Missziós püspökségek.* In: *Korai magyar történeti lexikon.* Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 458–460.
- STOJKOVSKI 2015 Boris Stojkovski: A szerb-magyar viszonyok 1321-ig középkori szerb elbeszélő források tükrében. In: *Micae Medievales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk. Gál Judit, Kádas István, Rózsa Márton, Tarján Eszter. Budapest 2015. 229–239.
- TERNOVÁ CZ 2013 Ternovác z Bálint: A szerémi latin püspökség alapításának és korai történetének vitás kérdései. *Századok* 147 (2013/2) 457–470.
- TERNOVÁ CZ 2016 Ternovác z Bálint: A boszniai latin püspökség története 1344-ig. In: *Micae Medievales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk. Fábián Laura, Gál Judit, Haraszti Szabó Péter, Uhrin Dorottya. Budapest 2016. 215–228.
- TERNOVÁ CZ
2017a Ternovác z Bálint: A macsó i és barancsi területek története 1319-ig. In: *Micae Medievales VI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk. Fábián Laura, Uhrin Dorottya, Farkas Csaba, Ribi András. Budapest 2017. 227–240.
- TERNOVÁ CZ
2017b Ternovác z Bálint: Domonkosok Boszniában a rend megtelepedésétől a 14. század közepéig. In: *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban.* Szerk. Csurgai Horváth József. Székesfehérvár 2017. 251–263.

- TKALČIĆ 1903 Ivan Krstitelj Tkalčić: Urbar bivšega hrvatskog pavlinskog samostana u Strezi. *Vjesnik hrvatskog zemaljskog arhiva* V. Zagreb 1903.
- ZSOLDOS 2011 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest 2011.

Abstract

Istorijska beogradske biskupije u srednjem veku

Osnivanje Beogradske (na mađarskom Nándorfehérvár) Biskupije je naložio papa Nikola IV. u njegovoj buli koja je izdata 1. avgusta 1290., i u kojoj je odredio svom legatu, Benvenuto od Orvieto, biskupu Gubija da smeni pravoslavnog biskupa Beograda i da imenuje latinskog biskupa u gradu.

Osnivanje latinske biskupije, koja se nalazila pod autoritetom Ugarske i koja je posedovala crkvenu jurisdikciju nad kontinentalnim Balkanskim teritorijama, podržano je od strane ugarskog kralja i katoličke crkve Ugarske. Ime prvog latinskog biskupa Beograda bilo je Benedikt, koje se pojavilo u dokumentu Ugarskog kralja, koje je izdato godine 1293.

Pod jurisdikciju Beogradske Dijeceze za vreme njegovog osnivanja pripadale su one teritorije, koje su se nalazile južno od Dunava i jugoistočno od Kolubare, a stvarne granice – kao što je najčešće to slučaj kod misionarne biskupije – nisu bile određene. Biskupija, nasuprot dosadašnjim rezultatima istraživanja, nije prekinula svoj rad 1295 godine, nego je kontinuirano radila. U daljnjem se svemu nedovezuje opovrgavanje tvrdnji u dosadašnje literaturi, da su beogradski biskupi uglavnom bili franjevci: zapravo ne posedujemo ni jednu informaciju o postojanju biskupa u Beogradu od franjevačkog reda.

Iako su postojale opcije da se učvrsti Beogradska misionarna biskupija od strane ugarskih vladara i pape posle 1322, nakon napredovanja turskih snaga na Balkanu i pada Srpske Države počev od kraja 14. veka, ponestalo je teritorija za osvajanje za Beogradsku latinsku misionarnu biskupiju, koja zapravo nije ni funkcionisala u stvarnosti, i titula Beogradske biskupije je i dalje postojala ali samo kao naslovna biskupija.

Hadtörténet

1456 – Athén ostroma és a Nándorfehérvár elleni várháború

1.

1456-ban II. Mehmed szultán (1451–1481) személyes vezetésével, tizenhat évnyi szünet után, 1440 óta a második szultáni hadjárat érte az ország déli erősségét, Nándorfehérvárt. II. Murád szultán fiának és trónra lépő utódjának azonban nem egyedüli célpontja volt az országunk. A törökök a Bizánci Birodalom fővárosának hódoltatása után évek óta elhúzódó háborút folytattak Morea még bizánci, kézen lévő területei ellen, a görög Peloponnészoszon. Arról már kevesebbet olvashatunk, hogy ebben az évben, 1456-ban – Nándorfehérvár ostroma és a Magyar Királyság elleni szultáni hadjáratot röviddel megelőzően, majd azzal párhuzamosan – folyt az Athéni Hercegség elleni hadjárat egy kisebb létszámú déli oszmán-török sereg támadásával. E két hadművelet egymás viszonylatában talán periférikusnak tűnhet, de ennél többről lehetett szó. Jelen tanulmányom e kérdés felvetést vizsgálja meg és az athéni ostrom körülményeit ismertetve, a címben rögzített két esemény lehetséges stratégiai kölcsönhatását elemzi.

Az 1456-ról szóló tekintélyes mennyiségű hazai szakirodalom – kevésbé felróható módon – a külpolitikai viszonyok tárgyalása során, az Athén elleni harcról nem tesz említést, a nemzetközi munkákban is kevésbé kutatott téma. Érthető módon a III. Callixtus pápa (1455–1458) által tervezett és szervezett nemzetközi keresztes hadjárat vizsgálata kapott kiemeltebb figyelmet a kutatásban.

Barta Gábor könyvében 1456 kapcsán már pár mondatban kitért a törökök peloponnészoszi hódításának állomásaira.⁶⁴⁷ Annyit Pálosfalvi Tamás is megemlített a török–magyar háborúkról írt, átfogó könyvében, hogy II. Mehmed szultán (1451–1481) „meghódította a Bizánci Birodalom utolsó európai és kis-ázsiai maradványait.”⁶⁴⁸ Cseh Valentin nemrég átdolgozott művében „a hadszíntér és tágabb térségének földrajzi viszonyai” című fejezetben sem találjuk meg ezt a szempontot.⁶⁴⁹ Roger Crowley Konstantinápoly 1453. évi ostromáról írt kötetében sem.⁶⁵⁰ Az időszakot bemutató történelmi térképek is jobbára a Magyarország ellen indított oszmán-török hadjáratokra fókuszálnak, az albán területekről délebbre, a görög területek ellen vezetett hadjáratokat már nem ábrázolják. Kivételként említem meg Pálosfalvi Tamás már említett könyvének térképét (1. melléklet).⁶⁵¹ Számomra maga a címben jelzett téma felvetése 2016 októberében „*A magyar–görög kapcsolatok ezer éve*” címmel megtartott budapesti előadásom kapcsán született.⁶⁵²

⁶⁴⁷ BARTA 1985, 34, 36.

⁶⁴⁸ PÁLOSFALVI 2005, 39.

⁶⁴⁹ CSEH 2016.

⁶⁵⁰ CROWLEY 2016.

⁶⁵¹ PÁLOSFALVI 2005, 38.

⁶⁵² SZABÓ 2018.

A nemzetközi szakirodalomban a 15. század közepének kutatása általában marginális kérdés. A Bizánc kutatók a Birodalom hanyatlásának ezen időszakát, az utolsó bizánci államok történetét részletesen már nem vizsgálják. A keresztes hadjáratok kutatói szintén alig illesztik bele a nyugati frankok által megszállt, és létrehozott frank hercegségek létét, eseménytörténetét saját feldolgozásaikba. A méltán nívós színvonalú oxfordi Bizánc szótárban (*The Oxford Dictionary of Byzantium*) sem találhatunk bővebb információkat erről. Pedig az Athéni Hercegség is egy ilyen alapítású államként létezett. A kevés kivétel közé tartozik például Peter Lock, new yorki középkorász professzor 1995-ben megjelent könyve, (*The Franks in the Aegean. 1240–1500*) amely az Égei-tenger frank államainak történetét kíséri nyomon. Azonban itt is észlelhető az ellenkező oldalon folytatott kutatások kölcsönös kioltásának jelensége. Azaz „a bizantinológia... e korszakot a latin frankok történetének tekinti, a keresztes háborúk kutatói pedig... a frankokat ebben a vonatkozásban a keresztes eszme elárulóinak...” tartják.⁶⁵³

Pedig ahhoz, hogy a 15. századi Athén helyzetét jobban megértsük, röviden vissza kell nyúlnunk e keresztes államok keletkezéstörténetéhez is. Még a negyedik keresztes hadjárat előtt, 1204 márciusában a keresztesek és Velence szerződésben nemcsak a leendő Latin Császárság létrehozását szabályozta, hanem Rhómania, azaz Bizánc megmaradt területeinek egymás közötti felosztását (*Partitio Rhomaniae*) is.⁶⁵⁴ A szerződés szerint a meghódított területek egynegyede a velenceieknek, a többi a kereszteseknek jutott.

Tudnunk kell, hogy a Konstantinápoly elfoglalását követő években a keresztesek nemcsak a szeldzsukok ellen harcoltak, hanem Bizánc ellen is. A hadjáratok során elfoglalták Thesszalonikét, Krétát, a szárazföldi görög földek nagy részét. A hódítók pedig mindössze 700–1000-en lehettek. Ezek az ún. „frankok” velencei, genovai, francia és egyéb nyugati népekből állottak. Az elfoglalt bizánci-görög területeken nyugati mintát követve saját feudális államokat hoztak létre. Így jött létre hat nagyobb frank államalakulat, körülbelül 30 dinasztikus terület és Velence, Genova birtokai. Mindezek az államok – egy többszintű hűbéri rendszerben – nem mindannyian a Latin Császárság uralkodójától függtek, hanem a Thesszaloniki Királyságtól. A legjelentősebbek a Montferrati Bonifác által alapított Thesszaloniki Királyság (1224-ig, akkor 1246-ig újra a Bizánci Birodalomé lett) és az Athéni Hercegség.⁶⁵⁵ A Peloponnészosz északnyugati területein Achaiai Fejedelemség (1205–1430, élén achai hercegekkel) és délen pedig rövid időre a Moreai Despotátus (1205–1262, ezután bizánci uralom 1349–1460). Sztudenicai Ógrófság, Szalónai Báróság, Naxoszi Hercegség (1205-től).⁶⁵⁶

A térség legnagyobb államának területén, Morea vidékén (az egykori Peloponnészosz) a görög és a latin-frank kultúra sajátos találkozásáról beszélhetünk, ahol vidéken szinte érintetlenül megmaradt a görög lakosság. A francia nyelv és kultúra domináns befolyását mutatta, hogy a 13. századi *Moreai Króniká*nak mindkét nyelven írt változata fennmaradt.⁶⁵⁷ Ezeken a területeken egy sajátos gréko-frank vezető réteg alakult ki, egyrészt elgörögösödött nyugatiakból, másrészt frankká lett görögökből.⁶⁵⁸ Itt

⁶⁵³ VESZPRÉMY 1996. 143.

⁶⁵⁴ OSTROGORSKY 2001, 354.

⁶⁵⁵ ODB 11–12, 2072; GLASER 2003 98.

⁶⁵⁶ ODB 1409–1410, 1444–1445; PÂNZARU 2002, 143.

⁶⁵⁷ VESZPRÉMY 1996, 143, 144.

⁶⁵⁸ GLASER 2003, 100.

egy „*új Franciaország*” (*Nova Francia*) született, annak ellenére, hogy a bizánci görög lakosság ugyan tűrte, bár nehezen viselte ezt a frank-latin kultúrájú uralmat, a bizánci újraegyesítéséig (1432).⁶⁵⁹ Egyes mai görög vezetéknévokban máig felismerhető ennek az időszaknak a nyoma (Frangopulos, Frangulis).⁶⁶⁰

A 15. század elejére, amikor a bizánci és a frank államok küzdelméhez az oszmán-török hódítás is kapcsolódott, a legtöbb gréko-frank-bizánci államalakulat megszűnt. Az Athéni Hercegség és Morea, a messzi Trapezunti Bizánci Császárság (1204–1461) azonban megmaradt.⁶⁶¹

2.

Az Athéni Hercegség (Dukaton Athénón, Δουκάτον Ἀθηνῶν) – 1205-ös megalapítása óta – a közép-görögországi területeket tartotta uralom alatt.⁶⁶² Az élén az athéni hercegek is kezdetben franciák voltak. Othon, más néven Guy de la Roche volt az első, aki hűbérként még Montferrati Bonifáctól kapta. Akkor még „Nagy Úr”-ként (görögül: Megasz kurész, megaszkir, Me/gaj Ku/rhj) nevezték, majd csak később alakult ki ebből a hercegi cím. A frank uralmat Athénban csak a katalánok szakították meg a 14. században (1311–1388).⁶⁶³ Shakespeare drámájának athéni hercege (Theseus, Duke of Athens) nevének ellenére inkább ezt az időszakot idézi fel, mintsem a távoli antikvitás idejét, így egyáltalán nem olyan anyagtalan és elragadó fantázia, amelyre Ioan Pânzaru felhívta a figyelmet.

Az Athéni Hercegséget, a katalán uralmat követően, végül 1388-ban a firenzei Acciajuoli-család vette birtokába, amely házassági kapcsolatban állt a Medici-családdal is. Az Anjouk is fenntartották hatalmi igényüket nemcsak Achaia-ra, hanem az Athéni Hercegségre is, főleg a magyar történelemből ismert trónkövetelő, Nápolyi László, III. Durazzói Károly fia révén.⁶⁶⁴

Egy ideig úgy tűnt, hogy a legesélyesebb az erősödő bizánci Morea, amely Athént is visszafoglalja, a frank uralommal leszámol és az előretörő török hódítás elleni legdélebbi ellenállás központja lesz. Moreában alakult ki ugyanis ekkoriban a „görögség kapuja”, Palaiologosz II. Manuél császár (1391–1425) újra felépíttette Korinthosznál az egész félszigetet védő Hexamilion-falat (1415–1416) az antik görög iszthmoszi fal mementőjeként. Utóda, VIII. János (1425–1448) már testvéreivel együtt uralkodott a megmaradt Moreában. Ahogyan a bizantinológus Georg Ostrogorsky megfogalmazta: „Itt, a bizánci Peloponnészoszon mutatkozott meg a hellénizmus életereje és igény új állam képződésére a Bizánci Birodalom összeomlásának előestéjén.”⁶⁶⁵

Amennyiben a török sem tudta volna elfoglalni Athént, az visszacsatolható lett volna Moreához, akkor 1453-ban Konstantinápoly elvesztése csak egy dél fele történő súlyponteltolódást és nem végleges bukást jelentett volna a Bizánci Birodalom számára.

⁶⁵⁹ OSTROGORSKY 2001, 371.

⁶⁶⁰ GLASER 2003, 111. 94. lbj.

⁶⁶¹ ODB 2112.

⁶⁶² ODB 221–222. A görög nevek átírásában a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzatát alkalmazom.

⁶⁶³ PÂNZARU 2002, 141; BRÉHIER 1997, 357.

⁶⁶⁴ SETTON 1975, 254.

⁶⁶⁵ OSTROGORSKY 2001, 461.

Ennek a bizánci újjászületésnek, a II. Murád szultán (1420–1451) hatalomra lépése azonban véget vetett. A szultán a Bizánci Birodalom három legfontosabb városát vette fel hódítási tervei közé. Konstantinápolyt 1422-ben nem sikerült elfoglalnia, de a birodalom második legnagyobb városát, Thesszalonikét, 1430-ban igen. A harmadik, az antik görög központ Athén ekkor még megmenekült. Veszélyes epizód volt ugyanakkor, hogy 1423-ban a török csapatok áttörték a Hexamilion-falat Iszthmosznál és Moreát pusztították. A békeszerződésben vállalni kellett az adófizetést.⁶⁶⁶ De Morea tovább folytatta hódításait a környező frank államok ellen is. Így foglalta vissza Achaiát és majdnem egész Peloponnészosz bizánci kézbe került vissza, néhány velencei kolónia kivételével (Nauplia, Argos). A frankok elleni folyamatos küzdelem a török elleni háborúk előtt sikeresen befejeződött.⁶⁶⁷ Ne feledjük, hogy Albániában ekkor tört ki a Szkander bég vezette felkelés is, amely évtizedekig lekötötte az oszmánokat (1443–1468).

Az Athéni Hercegség eközben mind a bizánci újraegyesítő, mind pedig az oszmán–török hódító tervekben egyaránt helyet kapott. 1444-ben Palaiologosz Konsztantinosz (Dragaszész) trónörökös, a későbbi XI. Konsztantinosz utolsó császár, Morea despotája volt a gyorsabb. Hunyadi János 1444. évi hadjáratának sikerében bízva, Athént elfoglalta. II. Nerio Acciajuoli herceg (1435–1439, 1441–1451) ezután nem az oszmán–törököknek, hanem a moreai despotának kellett, hogy adót fizessen.⁶⁶⁸ Sajnos nem sokáig tartott ez az állapot, mert II. Murád szultán 1446-ben ismét megtámadta Moreát. Áttörte és leromboltatta a Hexamilion falat, és II. Neriót már úgy „helyezte vissza” hercegségébe, mint aki már a megemelt adót köteles fizetni a szultánnak.⁶⁶⁹ Ezzel az Athéni Hercegség oszmán–török vazallussága megerősödött. Ugyanakkor belátható volt az is, hogy addig a Balkánon nem lehet teljes a török dominancia, amíg a déli államok ellenállnak.

Az Athéni Hercegség külső katonai sebezhetőségét megnövelte a belviszály, a belső megosztottsága is. Erről a bizánci görög forrásokból értesülünk. Laonikosz Khalkokondülészről és a 17. századi poszt-bizánci krónikában (*Codex Barberinus Graecus 111*) Anonymouz Zórasztól. Mindezeket röviden összegezve a következő kép bontakozik ki előttünk.

Már 1435-ben I. Antonio Acciajuoli törvényes utód nélküli halálát követően hatalmi harc bontakozott ki, amelyben részt vett az özvegy rokona, az előkelő athéni Khalkokondülész-család feje, Geórgiosz Khalkokondülész is, aki inkább II. Murád török uralmát támogatta volna („firenzei párt”), a velencei befolyás helyett. Ám alulmaradt a küzdelemben és családotul menekülnie kellett Athénból, fiával a későbbi történetíró Nikolaosz (írói nevén Laonikosz) Khalkokondülésszel.⁶⁷⁰ A hatalomra került II. Nerio Acciajoulinak egyszerre kellett küzdenie délről a moreai despotával, az előbb említett Palaiologosz Konsztantinoszsal, északról pedig a török hadvezérrel Turakhán béggel és II. Muráddal. Előállt a kettős adózás helyzete, mert egyszerre fizetett adót a törököknek és a görögöknek, majd később már csak a törököknek.⁶⁷¹

⁶⁶⁶ OSTROGORSKY 2001, 461.

⁶⁶⁷ OSTROGORSKY 2001, 462.

⁶⁶⁸ OSTROGORSKY 2001, 465; BRÉHIER 1997, 455.

⁶⁶⁹ BRÉHIER 1997, 455.

⁶⁷⁰ MÉSZÁROS 2017, 121–122; SETTON 1975, 270.

⁶⁷¹ SETTON 1975, 271–272.

1451-ben, II. Nerio halálakor az özvegy Khiara (Clara) Zorzi régenssége mellett a kiskorú fiát, I. Francesco Acciajouli-t (1451–1453) hagyta hátra. 1453-ban Khiara szerelmi házassága a velencei Nauplia kormányzójával, Bartolomeo Contarinivel felszította az athéni belső ellentéteket. Az athéniek nem kívánták a velencei befolyást, és az új szultánhoz, II. Mehmedhez (1451–1481) fordultak. A népes firenzei Acciajouli-családban volt más örökös is, Nerio unokaöccse és II. Antonio Acciajouli (1439–1445) fia, II. Francesco Acciajouli (Franco), aki ekkor a szultán udvarában, hivatalos kiküldöttként (*bailo*)⁶⁷² tartózkodott. II. Mehmed végül Khiara és velencei férje helyett inkább őt nevezte ki az Athéni Hercegség élére (1455–1456). Franco a riválisaitól megszabadult, Khiarát Megarában bebörtönöztette és megölette. Amikor pedig Khiara férje, Bartolomeo panaszt tett a szultánnál, 1456-ban II. Mehmed az elhúzódoó belviszályt kihasználva, végül Turakhán bég fiát, Ömert (Turakhánoglu Ömer) küldte a thesszáliai sereggel Athén ellen, hogy azt elvegye Franco hercegtől.⁶⁷³

A rendelkezésemre álló görög nyelvű, bizánci források közül egyedül Laonikosz Khalkokondülész (1423/30 k.–1490k.) munkája az, amely bővebben megvilágítja ennek az athéni „ostrom”-nak a körülményeit (*Apodeixisz Hisztorión*, IX. Liber). Annál is inkább, mivel maga a történetíró is athéni származású, és családja révén is érintett volt az eseményekben.

„Turakhán fia Omarész miután magához vette a thesszáliai sereget, és tüstént Athén városa ellen vonult, lovasokkal rendelkezvén. Majd ezután a Fellegvárat ostromolja hosszú időn keresztül és maga is letáborozik. Kísérletet tett (t.i.: a megszerzésre) a Fellegvárban bent lévő, hozzá baráti szándékú, férfiak segítségével. Mivel azonban hozzá semmi nem jött (üzenet), ilyen ajánlatot tett: „Ó, Antóniosz fia, te ismered a császári (szultáni) családot, aki eddig ezt a várost elég időre átengedte (neked). És miután a császár megparancsolja, hogy add vissza neki a várost, nem tudom, hogy hogyan birtokolhatod ezt az ő akarata ellenére? Így ne nagyon habozz, mivel a császár most leginkább neked adja, Athénért cserébe, Boiótia vidékét és Théba városát. Elhagyva a Fellegvár gazdagságát, te magad is menj el a tiédből, hátrahagyva a császárnak a Fellegvárat.” Ezeket meghallva az ifjú, biztosítékot kért, azzal a feltétellel, hogy megerősítse (őt) a császár Boiótia átadásában. Miután Omarész maga ezt a kapuknál megtette és kinyilvánította, így lassan kivonult a Fellegvárból a maradék (sereggel) Théba városába, valamint Boiótiába, azt pedig neki előkészíti majd a szultán. Így került Athén a császár hatalmába, Omarész támogatásával.” (Szabó Pál fordítása)⁶⁷⁴

⁶⁷² A *bailo* egy személyben kereskedelmi konzul, a helyi velencei közösség vezetője is. ODB 245; CROWLEY 2016. 64.

⁶⁷³ BEOS 1990, 77–78.

⁶⁷⁴ KHALKOKONDÜLÉSZ 1843, 454 15–20–455^{1–14}. „παραλαβὼν δὲ τὸν τῆς Θεσσαλίας στρατὸν Ὁμάρης ὁ Τουραχάνεω καὶ ἐπελασας ἰσχει μὲν αὐτικὰ τὴν Ἀθηνῶν πόλιν, μετὰ δὲ τὴν τε ἀκρόπολιν ἐπολιόρκει ἐπὶ συχρὸν χρόνον προκαθεζόμενος . καὶ ἐπειρᾶτο μὲν διὰ τῶν προσηκόντων τῶν ἐν τῇ ἀκροπόλει ἀνδρῶν· ὡς δ' οὐδὲν αὐτῷ προεχῶρει, λόγους προσέφερε τοιούδε. ὦ παῖ Ἀντωνίου, σὺ οἶσθα τὸν βασιλέως οἶκον, ὡς τήνδε τὴν πόλιν

A 17. századi késő bizánci krónika, a *Codex Barberinus Graecus 111* hasonlóan említette meg a város elesét.

„A szultán seregének egy részét adta neki (ti.: a panaszt tevő Bartolomeónak), Turakhan fia, Ömer vezetése alatt, és Athénba küldte őt, hogy azt elvegye Francesco kezeiből. Amikor ezt megtudta, beköltözött az akropoliszba, az összes nemesekkel együtt, és egy ideig ellenállt Ömer bégnek, addig, amíg az beszélt Francescóval és megállapodást kötöttek: ő átadná Athént és a Fellegrádat, a jelenlegi állapotban. Ő (Ömer) pedig neki adná Thébát. Így állapodtak meg. Ő (Francesco) megkapta Thébát és átadta Athént.”⁶⁷⁵

Ehhez adalékul annyit teszek hozzá, hogy az oszmán források közül, a török történetíró, Kemálpasazáde a kapitulálási feltételek közül még azt is megemlíti, hogy a városlakók csak azután kapituláltak, miután Ömer megfenyegette az athénieket, hogy kivágatja az összes olajbogyó fát, amelyre akkor a város a megélhetését alapozta.⁶⁷⁶

Itt nem beszélhetünk rendszeres ostromról, csupán olyan blokádról, amelynek célja a kiéheztetés volt. Úgy látszik, hogy Ömer bégnek kis létszámú hadereje volt, amely nem tette lehetővé, hogy megostromolja a várost. Ezért kénytelen volt, a védők szabad elvonulása mellett, csermegállapodást kötni.

Sajnos a többi bizánci forrás csupán rövid, évkönyvszerű tudósítást adott az eseményről. Így Georgiosz Szphrantész (1401–1478) bizánci történetíró is: „Ugyanebben az időben, júniusban a szultán az athéniek városát elvette.” (Szabó Pál fordítása)⁶⁷⁷ Ostromról nem ír, csak elvétéről, viszont megadta a dátumot is: 1456 júniusában (Chronikon, XXXVII 12.). Érdekes, hogy a szövegben lévő tisztséget a szerző „amérasz”-nak írta, amellyel, a kommentár szerint, a szerző több alkalommal is a szultánt jelölte.⁶⁷⁸ Ebben a kivételes esetben inkább hajlok arra, hogy Ömer nevének a betűk felcseréléséből, egy nem szándékolta anagrammájából kialakult, romlott alakjával találkozzunk a szöveghagyományban. Annál is inkább, mivel a szerző Ömert a korábbi eseményekben „Amarész” néven említi. Szphrantész a következő mondatban (13.) már,

ἐπέτρεψεν ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον. καὶ ἐπεὶ βασιλεὺς αὐθις παρακελεύει παραδιδόναι αὐτῷ τὴν πόλιν, οὐκ οἶδα ὅπως ἂν ταύτην ἄκοντος βασιλέως κατέχοις· οὐδὲ γὰρ πάνυ πολὺν διαμεῖναι. νῦν οὖν παρέχει σοι βασιλεὺς μάλιστα διηλλαγμένῳ οἱ χώραν τε τὴν Βοιωτίαν ἔχειν καὶ τὴν Θηβῶν πόλιν, ἀποφερόμενον δὲ τὸν τῆς ἀκροπόλεως ὄλβον καὶ τὰ σαυτοῦ ἀπέναι, καταλιπόντα τῷ βασιλεῖ τὴν ἀκρόπολιν. ταῦτα ἀκούσας ὁ νεανίας ἡτεῖτο τε πιστῖν, ἐφ’ ᾧ ἐμπεδῶσαι αὐτῷ παρὰ βασιλέως τὴν Βοιωτίαν. διαπραξάμεου δὲ ἐν ταῖς θύραις τοῦ Ὁμάρου, οὕτω δὲ φρασάμενος ὑπεξῆλθε τῆς ἀκροπόλεως, καὶ τὴν Θηβῶν πόλιν σὺν τῇ λοιπῇ Βοιωτίᾳ κατασκέσοντος αὐτῷ βασιλέως. οὕτω μὲν δὴ Ἀθῆναι ὑπὸ βασιλεῖ ἐγένοντο παρασσησμένου Ὁμάρου.”

⁶⁷⁵ BEOS 1990, 78.

⁶⁷⁶ IMBER 1990, 166.

⁶⁷⁷ SZPHRANTZÉS 1990, 146, 225. „Καὶ τὸν ἰουλιὸν τοῦ αὐτοῦ χρόνου ἀπῆρεν ὁ ἀμηνῶς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων.”

⁶⁷⁸ SZPHRANTZÉS 1990, 146, 225.

1456 júliusában, a nándorfehérvári ostromot jelzi. A bizánci történetíró Dukasz (1400 k.–1470 k.) is történeti munkájának utolsó fejezetében ír a nándorfehérvári oszmán vereségről, de Athén ostromát nem említette (45. cap.) Az ún. *Rövid Krónikában* egyetlen évkönyvszerű utalás található, amely nem ostromról, hanem csak átadásról szól:

„Az 6964. év, negyedik indictio-jában (1456), június hónapban átadatott a muzmánok kezébe az athéniek városa.” (Szabó Pál fordítása)⁶⁷⁹

A szakirodalomban az elfoglalás júniusi dátumát egy 1458. október 26-i latin nyelvű forrás is megerősíti, amelyet William Miller 1908-ban tett közzé. Az ide vonatkozó mondat így szól:

1456 júniusában „Athén városát a törökök elfoglalták, sok ott élő keresztényt kiraboltak és elűzték.” (Szabó Pál fordítása)⁶⁸⁰

Az ostrom azonban ekkor még egyáltalán nem ért véget, ugyanis Franco herceg felmenekült az Akropoliszba, ahol még két évig kitartottak a törökökkel szemben. A szakirodalomban az is olvasható, hogy a törökök csak az athéni Alsóvárost foglalták el, de az Akropoliszt már nem tudták birtokukba venni.⁶⁸¹ Így Franco herceg végül két év múlva, 1458 júniusában adta fel a Fellegvárat.⁶⁸² Ez a tény arra utal, hogy hosszabb, elhúzódó ostrom lehetett és az ostromló sereg kisebb létszámával kell számolnunk. De figyelembe kell vennünk azt is, hogy az athéni Fellegvárnak, az Akropolisznak, a Hercegség fennállásának idején, a katonai erőd funkciója volt a domináns (2. melléklet). Az Akropolisz régészeti-művészettörténeti kutatása során az 1870-es években például még megvolt az a „frank torony”, amelyet az első frank herceg építtetett (3. melléklet, Felix Bonfils fényképe). Csak a 19. században bontották el az erődítések maradványait, mintegy muzealizálva azokat a Kr. e. 5. századi antik állapotokat, amelyek ma is láthatók.

Arról, hogy milyen jelentős lehetett Athén, mint erőd, 1460-ban, a milánói hercegnek Francesco Sforzának maga Franco így írt:

„Kormányoztam Athén városát és a hozzá tartozó földeket, ahogyan apám (II. Antonio), nagybátyám (II. Nerio) és ahogyan dinasztiám alapítói tették száznál is több éven át egyhuzamban. A törökök szultánja az irigy emberek ravaszságától serkentve és attól, hogy hallott a váram és Athén rendkívüli erősségéről, elhatározta, hogy megnézi. Amilyen hamar csak tudta, megnézte, hogy milyen bevehetetlen. Belátta, hogy ezzel egyenlő sehol sincs a birodalmában és igen erős vágyat érzett iránta. (Szabó Pál fordítása)”⁶⁸³

⁶⁷⁹ DUKASZ 1834, 520. „Τῷ ἑξαξδ' ἔτει μὲν δ', μηνὶ Ἰουνίῳ παρεδόθη εἰς τὰς χεῖρας τῶν Μουσουλμάνων ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων.”

⁶⁸⁰ Idézi MILLER 1908, 529–530. „de mense Iunii anni millesimi quadringentesimi quinquagesimi sexti ... ipsa civitas Athenarum fuit capta a Theueris et multi christiani ibi existentes ab eisdem spoliati et depulsi fuerunt”

⁶⁸¹ HURWITT 1999, 295.

⁶⁸² MILLER 1893, 546.

⁶⁸³ Idézi angolul: SETTON 1975, 273.

3.

Az oszmán–török hódítás fő iránya megmaradt az európai területeken. 1454-ben és 1455-ben II. Mehmed északabbra, Szerbia ellen vezetett hadjáratot. Már ekkor is számolt a távoli Moreával, 1454-ben Turakhán béget hadsereggel küldte a kényszerű török hűbéres görög deszpoteszek „megsegítésére” az albán lázadókkal szemben.⁶⁸⁴ Ugyanabban az időben a szultán még Kis-Ázsia partján a genovai Régi és Új Phokaia területe ellen indított sikeres támadásokat. Keleti háborúról azonban nem tudunk.⁶⁸⁵

Ilyen előzmények után indult meg 1456-ban a szultáni északi főszereg Nándorfehérvár ellen. Már 1456 májusában II. Mehmed szultán úgy döntött, hogy hadjáratot – három évvel Konstantinápoly elfoglalása után – a Magyar Királyság ellen vonul. Az országot több irányból is megtámadhatta volna. Most nem az erdélyi (Temesköz felé), nem is a szlavóniai útvonalat, hanem a Duna folyó mentén történő felvonulást választotta.⁶⁸⁶ Itt viszont az ország déli védelmi vonalának központi erődjé, Nándorfehérvár állta a további útját. Már I. (Villám) Bayezid szultán (1389–1402) is – uralkodása elején! – a magyarországi hadjáratai idején, (1390–92) megostromolta a várat. Ezt neveztem el „nulladik ostromnak”. Nándorfehérvár első oszmán–török, szultáni ostromára azonban 1440-ben került újra sor, amikor II. Mehmed apja, II. Murád szultán hosszú, 7 hónapos, obsidióval sem tudta bevenni.⁶⁸⁷

Azt gondolnánk, hogy II. Mehmed ebben apja „teljesítményén” csupán öncélúan szándékozott túl tenni. Thuróczy János Krónikájának ezt az epizódot megörökítette.

„A törökök már említett császára hallotta, hogy az apja, Amurat, életében hét hónapot töltött ugyanennek a Nándorfehérvárnak az ostromával, mégsem tudta hatalmába keríteni, győzelem nélkül, gyalázattal vonult el alóla. Ezért a török császár – serege vezéreinek jelenlétében – nem kis szidalommal illette apját, és azt mondta, hogy ő ugyanezt a várost tizenöt nap alatt képes bevenni” (Bellus Ibolya fordítása).⁶⁸⁸

Véleményem szerint ez a „kérdő” sietsége nem lehetett öncélú, mert a korábbi évekhez hasonlóan a pápa 1456-ban is nyugati kereszties sereg felállítását hirdette. II. Mehmed nem akarta a teljes hadműveleti időt az ostrommal kitölteni, mert ennek következtében meg kellett volna ütköznie az egyesült nemzetközi kereszties sereggel is.

Mert a nemzetközi keresztény államok összefogását mind V. Miklós (1447–1455) és utóda, a spanyol származású, III. Callixtus pápa (1455–1458) egyaránt fontos feladatának tekintette. Callixtus energikus szervezésének végcélja az volt, hogy a törököt kiűzze Európából. A pápa 1456 tavaszára tervezte az új kereszties hadjáratot.⁶⁸⁹ Ennek természetesen első lépése lett volna Konstantinápoly visszafoglalása, amelynek sikere után a

⁶⁸⁴ BRÉHIER 1997, 468.

⁶⁸⁵ IMBER 1990, 162–165.

⁶⁸⁶ PÁLOSFALVI 2001, 53.

⁶⁸⁷ SZABÓ 2015, 201. Pálosfalvi Tamás a nándorfehérvári ostromokról írt új tanulmányában „bizonyosra veszi”, hogy ez az ostrom nem tartott néhány hétnél tovább, bár ezen meggyőződését semmilyen forrással nem támasztotta alá. PÁLOSFALVI 2017. 25.

⁶⁸⁸ THURÓCZY 2001, 308–309.

⁶⁸⁹ TEKE 1980. 201.

Szentföld lett volna a végső cél. A baj csak az volt, hogy addig senki sem szerelt fel egyetlen katonát sem.⁶⁹⁰ Pedig 1456-ban a hírek ismét vészjóslóak voltak.

Sőt tudjuk azt is, hogy már az ostrom során Don Juan de Carvajal pápai legátus a nyugati seregek keresztes hadjáratának megindítását és a már megkezdődő Nándorfehérvár ostromát, esetleges felmentését megpróbálta „szinkronba hozni”. Ezt bizonyára II. Mehmed hírszerzése is tudta, és a szultán emiatt maga is sietni akart a vár ostromával, alábecsülve a védelem erejét. De a szultánnak számolni kellett ezzel egyidejűleg a Turakhánoglu vezette déli oszmán csapatok eredményével is. Mert a szultáni főszereg esetleges kudarca esetén, ez volt az egyetlen harcban lévő és segítségül hívható távoli erő.

Azonban ez az Athéni Hercegséggel lekötött déli, oszmán-török hadsereg mindekképpen kisebb létszámú lehetett, ahogyan ez Khalkokondülész beszámolójából kitűnik, hiszen a szerző szerint a török vezér „hosszú időn keresztül” zárta körül a várost. Athén elfoglalása felemás eredménnyel járt, a fentiek szerint 1456 júniusában még nem sikerült teljesen bevenni. Azaz továbbra is lekötötte Turakhánoglu hadseregét.

A két sereg között, bármilyen távol voltak egymástól, volt kapcsolattartás! Ez valószínűleg meghaladta a hivatalos szintet, mivel az athéni sereg parancsnok a fia volt a nándorfehérvári ostrom egyik török parancsnokának. A déli oszmán-török sereg vezérének, Ömérnek az apja, a moreai hódító Turakhán bég volt, aki ezúttal nem a déli hadseregben, hanem a szultáni főszeregben vett részt és életét vesztette Nándorfehérvár ostroma alatt.⁶⁹¹

Ennél szorosabb, logisztikai kapcsolatra pedig a már idézett török történetíró, Kemálpasazáde vagy más néven İbn Kemal (1486–1534) beszámolójában találunk bizonyítékot.⁶⁹² A szerző azt írta, hogy Athén elfoglalásának híre II. Mehmed szultánt már a nándorfehérvári táborában érte.⁶⁹³ Tudott róla. Ebben az esetben Athénból török futárt küldtek Nándorfehérvárra. Az Athén fölött aratott győzelem híre a Nándorfehérvárt ostromló török seregére minden bizonnyal lelkesítően hatott. Ez a hír a szultánnak azért is lehetett fontos, mert zavartalanabban kezdetett hozzá az ostromhoz, és nem kellett a főszeregből egy újabb haderőt esetleg délre leküldenie. Érdekes az is, hogy a bizánci történetíró, Georgiosz Szphrantész is közvetlenül egymás után rögzítette e két dátumot Chronikon című munkájában (XXXVII. 12–13).⁶⁹⁴

A szultán kudarca, a július 22-i nándorfehérvári győzelem szintén hatással lehetett az athéni katonai helyzetre és viszont. Az oszmán-török hadsereg teljesen szétverve, demoralizáltan menekült. Az ostromtüzérséget is elvesztette, sőt II. Mehmed szultán maga is megsebesült. A külföldi keresztes sereg 1456-ban, ha az ostromot lekésve is, de megérkezett a vár alá. Ekkor a szultánt az a reális veszély fenyegette, hogy a Nándorfehérvár alatt gyülekező hadsereg üldözni kezdi. Ezt Khalkokondülész meg is fogalmazta:

„Még az éjjel visszavonult, s miközben haladt, attól félt, nehogy a paionok (t. i.: a magyarok) átkelve rárontsanak a maradék seregére, és megnehezítsék nekik a távozást és a hazatérést. Nekem úgy tűnik, hogy talán a paionok is hátba támadhatták

⁶⁹⁰ BARTA 1985, 104.

⁶⁹¹ CSEH 2016. 185.

⁶⁹² İBN KEMAL 1957, 124.

⁶⁹³ IMBER 1990, 166.

⁶⁹⁴ SZPHRANTZÉS 1990, 146–147.

volna a császár seregét, ha Hunyadi le nem mondott volna erről, ugyanis nem engedte, hogy üldözzék őket...” (Baán István fordítása)⁶⁹⁵

Nyilvánvaló, hogy Hunyadi azért nem engedte a kockázatos támadást, mert számított a Carvajal bíboros és a király seregére. A megduplázott haderővel győzelmet tudott volna aratni a szétesett, menekülő, flottáját, ellátmányát és tüzéségét vesztett török sereg felett, amelynek szultánja megsebesült és számos főtisztje elesett.

A várhoz megközeledő nyugati kereszties és királyi sereggel együtt ütőképes hadsereg jöhetett volna létre. Hunyadi azt viszont nem engedte, hogy a fellelkesült paraszti kereszties felkelők egyedül üldözzék a visszavonuló szultáni haderőt. Tudjuk, hogy a késlekedés miatt elégedetlenség tört ki a keresztiesek közt.⁶⁹⁶ Kapisztrán is felismerte helyzetet. Augusztus 17-i, a pápának írt segítségkérő levelében ezt írta:

„Itt van most a kedvező idő, a keresztény nép felszabadításának napja, itt az idő, amikor Szentséged leghőbb vágya teljesedni fog, és nemcsak Görögország (sic!) meg Európa, hanem a Szentföld és Jeruzsálem is hatalmunkba jut.”⁶⁹⁷

Kapisztrán vázolta a győzelem eredményeként megnyíló lehetőségeket, amelyben számolt a görög területekkel is. Ehhez kedvezően járult hozzá a déli hadszíntéren Athén elhúzódo átdadása és az Akropoliszban Franco herceg két éves ellenállása. A török főserreg veresége után sem szüntethették meg az athéni blokádot, mert ez a város visszafoglalását vonta volna maga után. Az 1456. évi szultáni hadjáratot értékelve tehát azt mondhatjuk, hogy a megvert szultáni haderő demoralizált volt és sebezhető.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Konstantinápoly védművei nem voltak még helyreállítva. Az 1453. évi ostrom után eltelt három évben, nem tudunk arról, hogy a törökök keresztény támadással számoltak volna. Mindezen körülmények összességükben ideális helyzetet teremtettek Bizánc fővárosának visszafoglalására és az oszmán–török területi nyereségek Balkánon való megsemmisítésére.

Mint stratégiai lehetőséget felvetem az alábbi gondolatmenetet. Ha az ősszel összegyűlt keresztény sereg megindulhatott volna Bizánc ellen, akkor délen az Athén ostromával lekötött Turakhánoglu vezetése alatt álló, déli oszmán–török haderő kénytelen lett volna feladni a város elhúzódo ostromát. Ekkor felszabadultak volna a törökellenes erők. Nemcsak Szkander bég albániai ellenállásával kellene számolnunk, hanem vegyük számításba a morcai déli görög erőket is. Ha pedig Athén megszabadul a kényszerű török vazallusságtól, valamint az adófizetéstől, és ha a török ellen küzdő Morea despotája is megtámadja a Nándorfehérvár alól visszavonuló szultáni főserreget, mindezeknek olyan következményei lettek volna, hogy a törökök biztonságban nem tarthatják meg a Balkánt. Ezt a reális félelmet II. Mehmed szultán felismerte, mert ezután, 1458–1460 között, kihasználva a moreai despotészek, Thómasz és Démétriosz Palaiologosz viszályát, a Peloponnészoszt meghódította, Turakhánoglu Ömért pedig egyes területek kormányzójává nevezte ki, miközben az albánok támogatták a többi rész lázadását a szultán ellen.⁶⁹⁸

⁶⁹⁵ BAÁN 2013, 289.

⁶⁹⁶ CSEH 2016, 192.

⁶⁹⁷ Idézi KULCSÁR 1987, 206.

⁶⁹⁸ IMBER 1990, 170–173; BRÉHIER 1997, 469; OSTROGORSKY 2001, 466.

Mielőtt túl periférikusnak gondolnánk a fenti fejtegetést, gondoljunk arra is, hogy a sokrétű oszmán–török diplomácia már az 1440-es években figyelembe vette e távoli összekapcsolódási pontokat, és igyekezett ezeket megakadályozni. A Mediterráneumban az európai oszmán–török hadjáratok idején eredményesen blokkolta a rodoszi Johannita Lovagrend katonai erejét az egyiptomi Mameluk Szultánsággal összefogva és együttműködve.⁶⁹⁹ Véleményem szerint ez a kapcsolat az Athéni Hercegség esetén is szóba jöhetett.

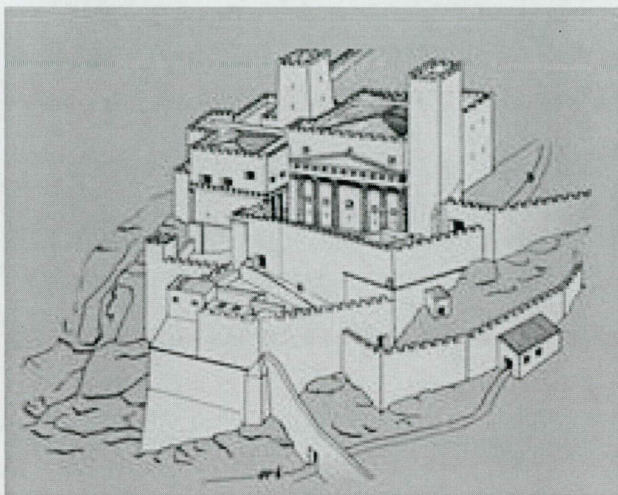
Sajnos augusztus 11-én Hunyadi János, október 23-án Kapisztrán halálával, november 9-én pedig Hunyadi László és Cillei Ulrik – a folytatást is minden bizonnyal érintő – halálos kimenetelű vitájával végül az 1456. évben tervezett keresztes hadjárat Nándorfehérvárnál leállított és ez a tény az Oszmán Birodalom megroppantásának egyik utolsó lehetőségétől is megfosztotta a keresztény világot.

⁶⁹⁹ SZABÓ 2015, 37–39.

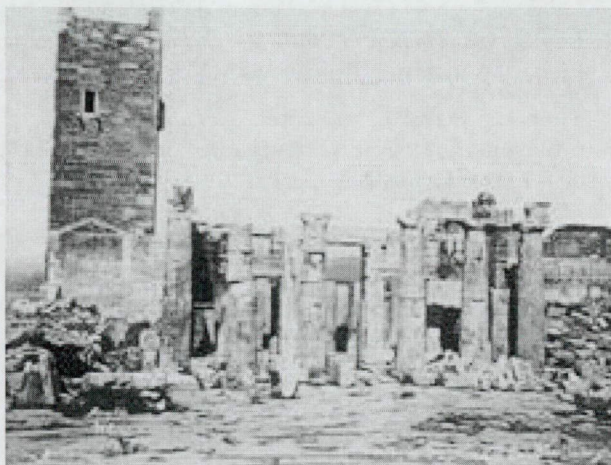
Függelék

Pálosfalvi Tamás: Nikápolytól Mohácsig. Zrínyi Kiadó, Budapest 2005. 38.o. A térképet Nagy Béla készítette.

Az Akropolisz rekonstrukciós rajza
A Szépművészeti Múzeum virtuális lexikonából:
<http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/gpopup.php?id=174>

Felix Bonfils fényképe a Frank Toronyról
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bonfils,_F%C3%A9lix_\(1831-1885\)_-_Athens_-_Propylaia_1868-1875.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bonfils,_F%C3%A9lix_(1831-1885)_-_Athens_-_Propylaia_1868-1875.jpg)

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- BAÁN 2013 *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai.* Összegejtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Baán István. (A versek műfordítása Szabó Pál munkája) Budapest 2013.
- BEOS 1990 *Byzantium, Europe, and the Ottoman sultans 1373–1513.* An Anonymous Greek Chronicle of the Seventeenth century (Codex Barberinus Graecus 111). Translated and annotated by Marios Philippides. New Rochelle, New York 1990.
- DUKASZ 1834 Ducae Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina. Recognovit et interprete italo supplevit Immanuel Bekkerus. Bonnae. Chronicon breve. 1834.
- İBN KEMAL 1957 İbn Kemal: Tevârih-i Âl-i Osman. VII. Defter. Ankara 1957.
- KHALKOKON-
DÜLÉSZ 1843 Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum de origine ac rebus gestis Turcorum. In: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.* Bonnae 1843.
- SZPHRANTZÉSZ
1990 Giorgio Sfranze: Cronaca. A cura di Riccardo Maisano. Roma, 1990. In: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae.* Volumen XXIX. Ed. Richardus Maisano. Romae MCMXC.
- THURÓCZY 2001 Thuróczy János: *A magyarok krónikája. Rogerius mester: Siralmas ének.* (Millenniumi Magyar Történelem.) Ford. Bellus Ibolya, Horváth János, Kristó Gyula. Budapest 2001.

SZAKIRODALOM

- BARTA 1985 Barta Gábor: *Nándorfehérvár 1456.* Budapest 1985.
- BRÉHIER 1997 Louis Bréhier: *Bizánc tündöklése és hanyatlása.* II. Fordította: Baán István. Budapest 1997.
- CROWLEY 2016 Roger Crowley: *1453. Konstantinápoly utolsó nagy ostroma.* Budapest 2016.
- CSEH 2016 Cseh Valentin: *A nándorfehérvári csata.* Budapest 2016.
- GLASER 2003 Glaser Tamás: Bizánc és a Nyugat. *Limes* 16 (2003/1) 73–112.
- HURWITT 1999 Jeffrey M. Hurwitt: *The Athenian Acropolis.* History, Mythology and Archaeology from the Neolithic Era to the Present. Cambridge 1999.
- IMBER 1990 Colin Imber: *The Ottoman Empire. 1300–1481.* Istanbul 1990.
- KULCSÁR 1987 Kulcsár Péter: *Kapisztrán János.* Budapest 1987.

- MÉSZÁROS 2017 Mészáros Tamás: Megjegyzések a Chalkokondylés-életrajzhoz. In: *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiából*. Szerk. Mészáros Tamás. Antiquitas. Byzantium. Renascentia XXVI. Budapest 2017. 121–136.
- MILLER 1893 Walter Miller: A History of the Akropolis of Athens. *The American Journal of Archaeology and of the History of Fine Arts* 8 (1893/4) 473–556.
- MILLER 1908 William Miller: The Turkish Capture of Athens. *The English Historical Review* 23 (1908/91) 529–530.
- ODB *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Volume 1–2–3. Editor in Chief: Alexander P. Kazhdan. New York, Oxford 1991.
- OSTROGORSKY 2001 Georg Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Budapest 2001.
- PÁLOSFALVI 2005 Pálosfalvi Tamás: *Nikápolytól Mohácsig*. Budapest 2005.
- PÁLOSFALVI 2001 Pálosfalvi Tamás: Az 1442. évi márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz. *Történelmi Szemle* (2001/1–2) 43–54.
- PÁLOSFALVI 2017 Pálosfalvi Tamás: Nándorfehérvár három ostroma: kérdések és tanulságok. In: „Vár állott...” *Tudományos történelmi konferenciák Vajdahunyadvár 2013–2016*. Szerk. Hermann Róbert. Budapest 2017. 21–38.
- PÂNZARU 2002 Ioan Pânzaru: Frankok a Peloponnészoszi-félszigeten. *Limes* 15 (2002/4) 139–147.
- SETTON 1975 Kenneth M. Setton: The Catalans and the Florentines in Greece, 1311–1462. In: *A history of the Crusades. Volume III. The fourteenth and the fifteenth centuries*. Ed. Kenneth M. Setton. Madison, Wisconsin 1975. 225–277.
- SZABÓ 2015 Szabó Pál: *1440 – Nándorfehérvár első oszmán–török ostroma és előzményei*. Szeged 2015.
- SZABÓ 2018 (Diószegi) Szabó Pál: 1456 - elszalasztott lehetőség Bizánc visszavételére? In: *Az ezeréves magyar–görög kapcsolatok. A Magyarországi Görögök Kutatóintézete és a Magyarországi Görögök Országos Önkormányzatának közös konferenciáján elhangzott előadások*. Szerk. Szidiropulosz Archimédész. Budapest 2018. 95–106.
- TEKE 1980 Teke Zsuzsa: *Hunyadi János és kora*. Budapest 1980.
- VESZPRÉMY 1996 Veszprémy László: *Peter Lock: The Franks in the Aegean. 1240–1500. London, New York 1995*. (könyvismertetés) *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996/4) 143–144.

Abstract

1456 – Siege of Athens and the beleaguering of Belgrade

In summer of 1456, the Ottomans not only drove a campaign against of the Hungarian Kingdom, but – southward – against Athens as well. Nevertheless, analysing the siege of Belgrade in 1456, this military event is often ignored by the Hungarian historiography. The southern Ottoman army had been led by the son of Turakhan, Omer, whose father – at the same time – died during the siege of Belgrade. The Byzantine chronicler, Georgios Sphrantzes documentated these two events successively. The blockade of Athens had started in June of 1456. However the main Ottoman army – under the command of sultan Mehmed II – had been totally destroyed and stampeded at Belgrade in July, the blockade and siege of the Principality dragged on for two years. This study observes the possible junctions of these two main military episodes and their strategic opportunities.

Egy keresztes háború a partvonalon

Az 1101. évi keresztes hadjárat vereségének okai a történetírás tükrében

Az első keresztes hadjárat első főúri hullámához (1096–1099) viszonyítva kifejezetten kevés figyelmet kap és kapott a szakma részéről az 1101. év keresztes háborúja. Ez az „érdektelenség” valamilyen szinten természetesen érthető. Az 1101. év vállalkozását alig pár évvel megelőzően sikerült végrehajtania a keresztes seregeknek azt a csodálatos hadjáratot, melynek megrendítő sikere olyan legendát eredményezett, amely a mai napig komoly hatást gyakorol mind a keresztény, mind a muszlim kultúrkörre. Nem meglepő tehát, hogy a történetírás inkább efelé a heroikus három év felé fordult és a Jeruzsálembe vezető út részleteit próbálta feltérképezni a lehető legrészletesebben. Így azonban a hasonló méretekkel, de teljesen más eredménnyel végződő 1101. évi keresztes hadjárat sajnos a történelemtudomány perifériájára szorult. Véleményem szerint, a hadjárat végkimenetele pedig nagyban befolyásolta a frissen megalakult keresztes államok életben maradásért folytatott küzdelmének további alakulását. Habár az 1101-es keresztes mozgalom nem érte el a kitűzött célját, és már Anatóliában megsemmisült, mégis érdemes figyelmet szentelni ennek az eseménynek, még akkor is, ha elveszni is látszik az 1099. évi jeruzsálemi diadal árnyékában. Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a hadjáratról foglalkozó történeti munkákat, illetve megvizsgáljam a szakirodalom magyarázatait arra a kérdésre vonatkozóan, hogy a korábbi sikereket követően, vajon miért zárult kudarcra ez a nagy volumenű hadjárat. E sorok írója már több írásában is megpróbálta bemutatni a hadjárat bukásának legfőbb okait, némileg más sarokpontokat kiemelve, mint a jelen tanulmányban bemutatott szerzők.⁷⁰⁰ Ezzel természetesen nem azt a látszatot szeretném kelteni, hogy megkérdőjelezem az alább felsorolt, és elemzésem tárgyát képező szaktekintélyek eredményeit. Csupán azt mutatom be, hogy még ilyen kevésbé kutatott területen belül is komoly értelmezési különbségek alakultak ki a hadjárat részleteinek vizsgálatakor.

A részletesebb áttekintés előtt, mindenképpen fontosnak tartom a hadjáratról foglalkozó szakirodalmat röviden ismertetni. Mint már fentebb is jeleztem, a vállalkozással kevés történész foglalkozott nagyobb részletességgel, és még közülük is kevesen próbáltak magyarázattal szolgálni a hadjárat katasztrófájának hátterére. Közülük mindenképpen kiemelkedik Alec Mulinder munkássága. A Swansea egyetemen írt, sajnos máig kiadatlan PhD dolgozata *The Crusading Expeditions of 1101–1102* címmel a legátfogóbb munka a hadjáratról foglalkozó műveket tekintve.⁷⁰¹ Emellett értékes dolgozata jelent meg az Alan V. Murray által szerkesztett *From Clermont to Jerusalem* című tanulmánykötetben, amely Aacheni Albert krónikájának az 1101-es hadjáratra vonatkozó részeit

⁷⁰⁰ POZSÁR 2015; 2017

⁷⁰¹ MULINDER 1996.

veszi vizsgálat alá.⁷⁰² Mulinder mellett a hadjáratról foglalkozó legfontosabb munka James Lea Cate írása *The Crusade of 1101* címmel. Cate írása valószínűleg mindmáig a legismertebb tanulmány, amely részletesen foglalkozik az 1101-es keresztes vállalkozással.⁷⁰³ Érdekesség, hogy a szerző már az MA diplomamunkáját is ezzel a címmel jegyezte 1925-ben a University of Texas-on.⁷⁰⁴ Az amerikai történész még egy másik publikációjában is érintette a hadjáratot, amelyben az aquitán sereg vezérét, IX. Vilmost, Aquitánia hercegét mutatta be.⁷⁰⁵ Honfitársa George T. Beech a Western Michigan University professzora több munkájában is IX. Vilmos életpályáját vizsgálta, amelyek közül az egyik részletesebben is foglalkozik a keresztes hadjáratban vállalt szerepével.⁷⁰⁶ Az angolszász és francia történészek közül természetesen a korszakkal foglalkozó talán legfontosabb személyiségek is írtak a hadjáratról, azonban lényegesen kisebb részletességgel, mint Mulinder vagy Cate. Jonathan Riley-Smith a *The First Crusade and the idea of Crusading* című könyvében szentelt egy rövidebb fejezetet a hadjáratnak,⁷⁰⁷ Steven Runciman pedig *A keresztes hadjáratok története* című munkájában számolt be az 1101-es év keresztes mozgalmáról.⁷⁰⁸ René Grousset két művében, a *L'épopée des Croisades*-ban és az *Histoires des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*-ben is érinti a hadjáratot.⁷⁰⁹ Paul Édouard Didier Riant (Comte Riant néven) is foglalkozott a hadjáratról, jelesül annak egyik fontos résztvevőjével Thiemo salzburgi érsekkel, aki IV. Welf bajor herceg seregéhez csatlakozva kelt útra a Szentföld irányába.⁷¹⁰ Röviden kitér átdolgozott formában megjelent PhD dolgozatában a hadjáratban résztvevő zarándokok lehetséges belső indíttatására Marcus Graham Bull is, aki jelenleg a University of North Carolina professzora.⁷¹¹

Az 1101. évi vállalkozásban résztvevő keresztes seregek már Anatóliában végzetes vereségeket szenvedtek el, és a fegyveres zarándokok nagy része meghalt, vagy fogságba került. Ezek alapján nem meglepő, hogy lényegesen kevesebb forrás áll rendelkezésünkre az első keresztes hadjárat sikeres főúri hullámának háborújához viszonyítva. A hadjáratról átfogó képet négy szerző művéből kaphatunk. A legrészletesebb beszámolót Aachen Albert nyújtja a *Historia Ierosolimitana*-ban.⁷¹² Kiemelendő forrás még Chartres-i Foucher⁷¹³ és a hadjáratban személyesen is részt vevő Aurai Ekkhard.⁷¹⁴ Rendkívül

⁷⁰² MULINDER 1998; Alec Mulinder munkásságánál még érdemes megemlíteni az Alan V. Murray szerkesztette *The Crusades: An Encyclopedia* című munkát, melyben több szócikk is a névéhez fűződik, többek között az 1101. évi hadjáratot részletező is. (*The Crusades: An Encyclopedia*. Szerk. Alan V. Murray. Oxford 2006.)

⁷⁰³ CATE 1969.

⁷⁰⁴ <https://www.lib.uchicago.edu/e/scrc/findingaids/view.php?eadid=ICU.SPCL.CATEJL&q=1101> (letöltés ideje: 2017.09.23.)

⁷⁰⁵ CATE 1942-1943.

⁷⁰⁶ BEECH 1986.

⁷⁰⁷ RILEY-SMITH 2009.

⁷⁰⁸ RUNCIMAN 2002.

⁷⁰⁹ GROUSSET 1936; 1934-1936.

⁷¹⁰ RIAnt 1886.

⁷¹¹ BULL 1993.

⁷¹² AACHENI ALBERT 2007.

⁷¹³ FULCHERI CARNOTENSIS 1913.

⁷¹⁴ RHC 1866.

értékes munka még Anna Komnéné *Alexiász*a is.⁷¹⁵ A bizánci történetíró műve az 1101. évi hadjáratra vonatkozóan is tartalmaz fontos információkat, sajnos azonban ennek kapcsán már lényegesen rövidebb beszámolóval találkozunk, mint az első főúri hullám háborúját illetően. Természetesen más európai és arab források is említést tesznek az expedícióról, azonban ezekből a munkákból már csak kevés információt nyerhetünk ki a hadjárat tényleges rekonstrukciójára vonatkozóan. Ezekről James L. Cate számol be nagy részletességgel a már említett munkájában.⁷¹⁶

A hadjáratról részletesebben foglalkozó történészek száma tehát eléggé csekély. Ráadásul, közülük sem mindenki próbált meg választ találni arra a kérdésre, hogy vajon mi okozhatta a vállalkozás bukását. Ami azonban rendkívül érdekes, hogy a már megszületett vélemények alapjában véve jelentősen eltérnek egymástól.

A legmarkánsabban negatív véleményt egyértelműen Steven Runciman fogalmazta meg a kereszties seregek teljesítményét illetően, amikor megpróbálta megvilágítani a hadjárat sikertelenségének okait. A három nyugati sereg⁷¹⁷ felvonulását és anatóliai harcait is viszonylag részletesen ismerteti *A kereszties hadjáratok történetében*.⁷¹⁸ Runciman véleménye lesújtó a lombard sereget illetően. Fegyelmezetlen és megbízhatatlan kontingensnek írja le őket, akik folyamatos konfliktusban álltak a bizánciakkal. Ebben a viszályban egyértelműen a bizánciak pártjára áll. Runciman véleménye szerint ugyanis a lombard sereg meghatározó hibát követett el, amikor nem fogadta meg Alexiosz császár és szövetségese, Rajmund tanácsát, miszerint követniük kellett volna az első főúri hullám útvonalát az anatóliai átkelés idején. Runciman jól láthatóan nem fukarkodott az itáliaiakat elmarasztaló jelzőkkel. A sereget képzetlennek és stratégiai szempontból teljesen amatőrnek írja le. Az Ankara bevételét követő hadmozdulatok – véleménye szerint – a csapongó hadvezetésnek köszönhetően vezettek a katasztrófához. A lombardokat *makacs*nak és *ostobán*ak nevezi.⁷¹⁹ Többször is kiemeli a keresztiesek taktikai érzékének teljes hiányát, aminek köszönhetően nem tudtak mit kezdeni a szeldzsuk-török könnyűlovasság harcmódorával. Továbbá megemlíti, hogy nehezebb harci körülmények között kiütközött az észak-itáliai csapatok képzetlensége és a kitartásra való képességüknek a

⁷¹⁵ ANNA KOMNÉNÉ 2003.

⁷¹⁶ CATE 1969, 343.

⁷¹⁷ Az 1101. évi hadjárat három nagyobb kereszties sereg egymástól elkülönült akciója. Az első sereg az ún. lombard sereg volt, melyet Buis-i Anzelm Milánó érseke, illetve Biandratei Albert gróf vezetett. Ehhez a kontingenshez csatlakozott már bizánci területen az első főúri hullám leszerepelt vezére Blois-i István is seregével, illetve Toulouse-i Rajmund az első főúri hullám veterán parancsnoka, aki vállalva I. Alexiosz Komnénosz megbízatását, mint tanácsadó kísérté a keresztieseket. Ez a lombard sereg kezdte meg először az anatóliai hadműveleteket 1101. júniusában. Az anatóliai harcokat II. Vilmosnak, Nevers grófjának a serege folytatta, aki 1101. júniusának közepén érte el a császárvárost. Nem pihent túl sokat Konstantinápolyban, inkább megpróbálta utolérni az ekkor már Ankara környékén hadakozó lombardokat. A harmadik sereg, IX. Vilmos és IV. Welf egyesült aquitán-bajor serege csak 1101. júliusában kelt át a Boszporuszon, hogy megkezdje az Anatóliai átkelést. A három európai sereg közül egyik sem érte el hadicélját, és nem sikerült áttörnie Anatólián. A törökökkel való összeecsapás sorozatban katasztrofális vereségeket szenvedve, csak nagyon kevés túlélőnek sikerült eljutnia szíriai vagy a Jeruzsálemi Királyság területére.

⁷¹⁸ RUNCIMAN 2002, 300-308.

⁷¹⁹ RUNCIMAN 2002, 303.

hiánya.⁷²⁰ Azt azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a lombard sereget kísérő többi kontingens⁷²¹ helytállását és harcértékét egyaránt pozitívan értékeli, illetve nem ír róluk elmarasztalóan. Runciman nem csak a bizánci-keresztes kapcsolatok nagyfokú romlásának előidézéseért hibáztatja a nyugati sereget. Úgy véli, hogy a hadjárat bukása a szeldzsuk seregek megtépázott önbizalmának helyreállításához, valamint a bizánci stratégiai cél, azaz a kis-ázsiai útvonalak biztosításának megvalósíthatatlanná válásához is hozzájárult.

Runciman II. Vilmos, Nevers grófjának hadjáratáról, illetve IX. Vilmos és IV. Welf egyesült seregeinek vállalkozásáról már lényegesen rövidebb terjedelemben számol be. Megállapítása szerint a két hadjárat bukása két alapvető hibára vezethető vissza. Az egyik az, hogy a keresztes seregek meg sem próbálták összehangolni az anatóliai átkelést, és külön-külön vágtak neki a háború kis-ázsiai szakaszának. A másik fontos pont a hadellátás megszervezésének teljes hiánya, ami például a krónikus vízhiány előidézőjeként lépett fel. Runciman határozott véleményben foglalja össze a hadjárat katasztrofális következményeit, egyértelműen negatív konklúziót levonva a vállalkozás „eredményeiről”.⁷²²

Jonathan Riley-Smith megközelítése a *The First Crusade and the idea of Crusading* című munkájában merőben más, mint Runciman elemzése. A hadjáratnak szentelt fejezetben,⁷²³ az első hullámból hazatérőkre váró esetleges meglepetések és kellemetlenségek bemutatását követően, főként a résztvevő személyek motivációjára koncentrál a hadjárat rekonstruálása mellett. Ettől függetlenül elemzésében természetesen kitér a keresztes seregek anatóliai vereségsorozatnak az okaira. Riley-Smith teljesen máshogy ítéli meg a lombard seregek akcióját, mint Runciman. Bár ő is hangsúlyozza a császárvárosban elkövetett atrocitásokat és azt a stratégia véleménykülönbséget, ami a bizánciak, az őket támogató első főúri hullám veteránjai, illetve a lombardok között fennállt a továbbhaladás irányának kiválasztásában.⁷²⁴ Ugyanakkor Riley-Smith érvelése ebben a tekintetben egyedinek számít. Véleménye szerint az, hogy az északi útvonal megválasztása egyenlő volt a lombard csapatok öngyilkosságával, pusztán a későbbi történetírók túlzó értékelésének tekinthető. Azzal érvel, hogy a déli útvonalat választó két másik nyugati sereg sem tudta megvalósítani a nyugati áttörést, pedig azok a már kipróbált déli útvonalon kísérelték meg elérni a szíriai területeket. Riley-Smith szerint a lombardok mind Bizánc, mind a keresztesek számára hasznos haditervet szerettek volna megvalósítani az északi hadjáratral. Runciman értelmetlennek tartotta az ekkor danismendida fogságban tartott Boemund kiszabadítására tett megalapozatlan kísérletet.⁷²⁵ Úgy véli azonban, hogy a fantasztikus népszerűségnek örvendő Boemund kisza-

⁷²⁰ RUNCIMAN 2002, 304.

⁷²¹ Ilyen például Toulouse-i Rajmund és Blois-i István csapatainak küzdelme, illetve IV. Henrik német császár kapitányának, Konrádnak a helytállása.

⁷²² Runciman szerint az 1101. évi vállalkozás összeomlása hozzájárult ahhoz, hogy Anatóliában sikerült helyreállítani a török fennhatóságot, annak ellenére, hogy az 1097-es anatóliai áttörés idején az első főúri hullám komoly vereségeket mért a török csapatokra. Emellett megghiúsult annak a lehetősége, hogy az örmény területeken keresztül Bizánc közvetlen kapcsolatot teremthessen a frissen alakult keresztes államokkal. RUNCIMAN 2002, 307-308.

⁷²³ RILEY-SMITH 2009, 120-134.

⁷²⁴ RILEY-SMITH 2009, 130.

⁷²⁵ Boemund, az első keresztes hadjárat hőse és Antiókhia ura, ekkor Észak-kelet Anatóliában Niksár várában raboskodott a danismendek fogságában.

badítása nem volt egy megalapozatlan ötlet. A normann vezér volt ugyanis az első főúri hullám egyik legsikeresebb parancsnoka. Az Antiókhában alapított állama pedig fontos keresztény bástyának számított a Szentföld védelmének szempontjából. Riley-Smith álláspontja alapján a lombard hadicél alátámasztható volt, ráadásul olyan területek irányába nyitott volna teret a kereszties seregek számára, amelyek még mindig török fenntartóság alatt álltak, és mind Bizáncra, mind a kereszties államokra veszélyt jelentettek.⁷²⁶ Nevers grófjának hadjáratára sajnos mindösszesen csak pár sort áldozott. Részletesebben foglalkozik viszont IX. Vilmos és IV. Welf egyesült aquitán-bajor seregével. Egyértelműen kritizálja a hadellátás megszervezésének elmulasztását. Ezt főleg annak fényében tartja hibás lépésnek, hogy egy olyan hadiutat választott a sereg, amely 1097-óta a területen operáló keresztény és szeldzsuk-török seregek felvonulási útvonalába esett. Így híján volt az elegendő és elérhető élelem, valamint vízforrásnak. Riley-Smith szerint az 1101. évi hadjárat nem volt döntő jelentőségű, és a kereszties háborúk népszerűségére sem hatott komolyabban. Ezt bizonyítja, hogy a következő évtizedekben több kereszties vállalkozás is útnak indul a Szentföldre. Emellett Jeruzsálem és a kereszties államok sem kerültek végveszélybe attól, hogy a kereszties seregek nem tudták megvalósítani a szíriai területekre való kijutást. Fontos megjegyezni, hogy Riley-Smith figyelemmel van arra is, hogy az anatóliai mészárlást túlélő keresztiesek közül többen is részt vettek a Jeruzsálemi Királyság védelmében 1102-ben, ezzel értékes segítséget nyújtva a Szentföldet védő keresztény seregeknek.⁷²⁷ Összefoglalva az elemzését arra a következtetésre jut, hogy az 1101. évi hadjárat, és annak katonai eredményei a realitás talaján álltak. Ennek fényében pedig az első főúri hullám sikerének megítélése tovább növekedett.

Alec Mulinder mellett James Lea Cate az 1101. évi hadjárat egyik legfontosabb kutatója. A *The Crusade of 1101* című tanulmánya, az eddigiekhez képest nagyobb alapos-sággal és részletességgel ismerteti a háború történéseit. Cate a vállalkozás szervezésétől elkezdve az anatóliai összecsapásokat túlélő zarándokok szentföldi cselekedeteinek ismertetésével bezáróan, nagyívű képet tár elénk az eseményekről. Cate mindhárom európai sereg hadjáratát részletesen ismerteti tanulmányában. Gyakorlott hadtörténész-ként természetesen véleményt alkot annak kapcsán is, hogy mi okozhatta a kereszties seregek vereségeit a szeldzsuk-törökökkel szemben. Meglátása szerint a II. Orbán pápát követő II. Paszkál pápa nem rendelkezett világos tervvel a hadjáratot illetően és a kereszties csoportosulások sem hangolták össze az európai felvonulásukat. Azt azonban nem veti el, hogy esetleg gondolhattak egy Konstantinápolynál történő egyesülésre.⁷²⁸ A lombard seregre vonatkozó véleménye nagyjából megegyezik Runciman álláspontjával. Bemutatja, hogy már a korabeli források is fegyelmezetlennek és egy ilyen nagy jelentőségű hadjárat lefolytatására fizikálisan alkalmatlannak találták az itáliai sereget. Továbbá megfogalmazza, hogy a kérdéses sereg vezérei sem rendelkeztek olyan nagy tapasztalattal vagy tehetséggel, mely ellensúlyozni tudta volna a hadjáratban részt vevő fegyveres zarándokok tömegeinek harctéri hiányosságait.⁷²⁹ Az aquitán-bajor sereggel kapcsolatban viszont már pozitívabban nyilvánul meg. Szerinte IX. Vilmos arra is képes lehetett volna, hogy akár a saját és hűbéreseinek erejéből állítson ki egy hatalmas sereget. Kiege-

⁷²⁶ RILEY-SMITH 2009, 130.

⁷²⁷ RILEY-SMITH 2009, 131-133.

⁷²⁸ CATE 1969, 352.

⁷²⁹ CATE 1969, 346-347.

szülve IV. Welf bajor herceg és Ausztriai Ida őrgrofnő csapataival pedig egy az első keresztes hullámhoz hasonló méretű seregről beszélhetünk. Cate a források alapján megállapítja, hogy rendkívül sok fegyvertelen zárandok és egyházi személy is a hadjáratl tartott, amely érdemben nem járult hozzá a haderő minőségének javításához. II. Vilmos, Nevers grófjának seregét pedig lelkes, de jóval kisebb létszámú haderőként jellemzi, mint az aquitán sereget.⁷³⁰

Cate véleménye a lombard sereg anatóliai hadjáratáról lesújtó. Egyszerűen csak „*bolond*” jelzővel illeti az ötletet, mely az északi útvonalat választotta, az első főúri hullám által használt déli felvonulási útvonallal szemben. Érdekes felvetés a részéről, hogy vajon a kis-ázsiai területeken már harci tapasztalatot gyűjtő vezérek, mint Blois-i István és Rajmund seregeikkel miért nem váltak külön a nyilvánvalóan minden ésszerű alapot nélkülöző hadjáratot folytató észak-itáliaiakról.⁷³¹ A lombardok hadellátási problémáit ő is kiemelte, jelezve, hogy a sereg nem volt felkészülve arra, hogy egy ismeretlen vidéken a török csapatok gyűrűjében megfelelő élelemhez jusson. Az élelem és ivóvíz hiányban szenvedő megtört keresztes seregeknek pedig nem lehetett esélyük az egyesült török csapatok ellenében. Cate részletesen vázolja, hogy a hadjárat katasztrofális eredményéért a keresztény krónikások clószseretettel hibáztatták a bizánciakat, és a törökökkel való összejátszással vádolták őket. Ezeket a vádakát megalapozatlannak tartja, és a keresztiesek a vereségüket – szerinte – csakis saját maguknak köszönhetik: „*The crusaders were defeated because of their own willfull stupidity*”.⁷³²

A lombardokhoz viszonyítva jóval komolyabb katonai erőként jellemzi az aquitán-bajor sereget a IX. Vilmos életének és a szentföldi cselekedeteinek szentelt tanulmányában. Nézete szerint azonban ez a kontingens is komoly fegyverkezési problémával küzdött, amely már a balkáni útvonalon kiütközött.⁷³³ A keresztiesek körülbelül öt hetet pihentek Konstantinápolynál, mielőtt megkezdtek az átkelést Anatóliába. Cate szerint a sereg motivációja már ekkor erősen megkérdőjelezhető volt. Még nem értesülhettek a lombardok katasztrófájáról, azonban több német földről érkezett zárandok is elhagyta a sereget, és hajón indult tovább a Szentföld felé a nehézségekkel teli kis-ázsiai átkelés helyett.⁷³⁴ Cate leírása szerint a hadjárat kezdetekor az ellátmány megfelelő volt, azonban nem számoltak azzal, hogy a törökök majd minden elérhető élelemforrást elpusztítanak előttük. Így Ikonium után, Hérakleianál egy az éhségtől és szomjúságtól elgyötört haderőnek kellett volna szembeszállnia a Kilidzs Arslán szultán által egyesített török csapatokkal. Cate rekonstrukciója, úgy gondolom, jól szemlélteti a csata során felmerülő nehézségeket. Meglátása szerint az ütközet, már a kezdetekor eldőlt. Az aquitán-bajor sereg abban reménykedett, hogy képes lesz végre feltölteni vízkészleteit Hérakleianál, és különösebb felderítés nélkül tartózkodott a völgyes területen, amikor a szeldzsuk könnyűlovasság támadása érte. A keresztiesek kimerültek voltak, valamint Cate azt feltételezi, hogy a nehézlovasságuk nem is volt fegyverben. Ennélfogva a szűk völgyben a villámgyors ellenséggel szemben nem volt esélyük. A keresztes ellenállás lényegében azonnal összeomlott, a csata hamar mészárlássá alakult. Néhány erősebb csoport sikeresen kivágta magát. Köztük volt IX. Vilmos és IV. Welf is testőrségük-

⁷³⁰ CATE 1969, 348-351.

⁷³¹ CATE 1969, 354.

⁷³² CATE 1969, 358.

⁷³³ CATE 1942-1943, 517.

⁷³⁴ CATE 1942-1943, 518.

kel.⁷³⁵ A hadjáratot túlélő vezérek Antiókhiaiban gyülekeztek Tankréd védelme alatt. Cate a vezérek csoportosulását egy hasznavehetetlen, sereg nélküli vezérkarnak titulálja. Kiemeli, hogy azok a zarándokok, akiknek sikerült eljutnia Jeruzsálembe, teljesítve esküjüket az európai hazatérés mellett döntöttek. A nehéz küzdelmet folytató keresztres államok ezzel további fegyveres erőről kellett, hogy lemondjanak.⁷³⁶

II. Vilmos, Nevers grófjának seregét egy fegyelmezett és ütöképes haderőnek értékelte hadjáratának ismertetésekor.⁷³⁷ Stratégiaileg meglepőnek és nehezen értelmezhetőnek tartja viszont Vilmos azon lépését, hogy Konstantinápolyba érkezését követően meg sem próbált a már ott gyülekező aquitán-bajor sereggel egyesülni, hanem egy rendkívül rövid pihenő után átkelt Anatóliába, hogy utolérje a lombard keresztresket. Vilmos Ankarában döbbsent rá arra, hogy nem fogja utolérni az előtte haladó lombardokat, ezért délnek fordult, hogy az első főúri hullám útvonálát kövesse. Cate szerint ezzel egy felesleges, megerőltető kitérőt tett, mely jelentősen erodálta seregét.⁷³⁸ A hadellátás nem volt megoldott, ami hozzájárult a sereg legyengüléséhez. Végül Hérakleianál Vilmos nehézsúlyossága összeomlott a szeldzsuk lovasság támadásainak következtében, ezért könnyedén fel tudta számolni a keresztres gyalogságot.⁷³⁹

Cate összégzése az anatóliai hadjáratot követő időszakra vonatkozóan markáns. Az anatóliai vereségsorozat túlélő kevesek további tevékenysége Szíriában, illetve a Jeruzsálemi Királyság területén már inkább tekinthető egy zarándoklatnak, mint hadjáratnak.⁷⁴⁰ Tudva levő, hogy az Antiókhia területén újrarendeződött kicsiny keresztres sereg még sikerrel vette be Tortoszát genovai segítséggel. Ugyanakkor Cate éles hangnemben állapítja meg, hogy az egykor büszke vezérek és megmaradt jelentéktelen haderejük Jeruzsálembe jutását már Balduin királynak és csapatainak kellett biztosítania. Így a királyság megsegítésére verbuválódott keresztres tömegek maradéka, csak a királyi csapatok segítségével volt képes biztonságban eljutni a szent városba.⁷⁴¹

Paul Riant, Comte Riant néven Thiemo-nak, Salzburg érsekének legendáját feldolgozó írásában sajnos csak kis részben, de helyet kapott az 1101. évi hadjárat összefoglalása is. Nem meglepő módon leginkább az aquitán-bajor sereg hadjáratával foglalkozik, hiszen Thiemo is ebben a vállalkozásban vállalt szerepet. Riant szerint az 1101. évi keresztres mozgalom nagyszabású hadjáratot jelentett, annak ellenére, hogy Bouillon-i Gottfried alig pár évvel korábban vezetett váratlan szentföldi sikerekben gazdag hadjáratot.⁷⁴² Véleménye, hogy a forráshiány nem véletlen, hiszen egy sikeres hadjárat értelemszerűen több írásos emléket hagy az utókorra, mint egy olyan katasztrófa, mint 1101. Riant megállapítja, hogy a vereségek sorozatában, a hadjáratban részt vevő seregek és főemberek jelentős része lemorzsolódott. Meghaltak, vagy eltűntek Anatóliában; és a szíriai területekre eljutott keresztresekre is hasonló sors várt. Riant véleménye szerint az aquitán-bajor csapatokra félelmetes erejű török ellenállás várt, ami ellen nem volt esélye a nyugati csapatoknak.⁷⁴³

⁷³⁵ CATE 1942-1943, 518.

⁷³⁶ CATE 1942-1943, 519.

⁷³⁷ CATE 1969, 358.

⁷³⁸ CATE 1969, 358-359.

⁷³⁹ CATE 1969, 359.

⁷⁴⁰ CATE 1969, 362.

⁷⁴¹ CATE 1969, 364.

⁷⁴² RIAANT 1886, 218.

⁷⁴³ RIAANT 1886, 220-222.

Az 1101. évi keresztes hadjáratot Alec Mulinder dolgozta fel a legrészletesebben kiadatlan PhD dolgozatában. Mulinder véleménye a hadjáratról merőben újszerű. Meglátása szerint érdemes újraértékelni a történetírás viszonyát 1101-hez, mely eddig túlságosan is negatív módon állt hozzá a hadjáratához, és amelyet túlzó módon csak egy vereségsorozatnak próbált meg beállítani. Ebből a szempontból tisztelettel adózik Jonathan Riley-Smith munkássága előtt, mint az egyetlen történész, aki megpróbálta más perspektívából szemlélni a keresztes vállalkozást.⁷⁴⁴ Mulinder szerint az 1101. évi háborút nem lehet elválasztani az első főúri hullám hadjáratától (1096–1099). Az összekötő elem II. Orbán pápa, aki kezdeményezte a keresztes mozgalmat, illetve mind a két hadjáratnak az „atyja” volt. Emellett Mulinder szerint a hadjárat nem ért véget az anatóliai fennsíkon.⁷⁴⁵ Teljesen más megvilágítást ad a háború szíriai és palesztinai eseményeinek azzal a megállapítással, hogy a szeldzsuk harcokat túlélő keresztes seregek, melyek később Antiókiában újraszervezték magukat, komoly erőt jelentettek I. Balduin királynak az 1102. év harcaiban, mindenekelőtt a második ramlai csatában.⁷⁴⁶ Éppen ezért konzekvensen az 1101–1102. évek hadjáratának említi a vállalkozást.

Mulinder igazi újdonsága abban rejlik, hogy részletes vizsgálat tárgyává teszi a szeldzsuk-török ellenállást. Ez a vizsgálat a fentebb említett történészek munkáiból feltűnő módon kimaradt. Tulajdonképpen arra a kérdésre is megpróbál választ találni, hogy hogyan erősödhetett meg ilyen mértékben a török ellenállás az első főúri hullámtól elszenvedett vereségeket követő pár évben. Véleménye szerint a szeldzsukok nagyon gyorsan tanultak a reguláris keresztes seregekkel való első találkozásból, és félre tudták tenni azokat az ellentéteket, ami az első főúri hullám anatóliai áttörése idején még fennállt. Kilidzs Arszlán szultán és a danismendek szövetsége pedig rendkívüli veszélyt jelentett. Tudták, hogy mire számítsanak a keresztes seregektől, és azzal is tisztában voltak, hogy milyen stratégiai veszélyt jelentene egy újabb keresztes embertömeg átjutása szíriai területekre. Ezzel szemben az 1101. év keresztes seregei nem voltak felkészülve olyan erőteljes szeldzsuk-török ellenállásra, mint ami Anatóliában fogadta őket, így pedig igen komoly hátrányból kezdték meg a kis-ázsiai harcokat. Mulinder kiemeli, hogy a törökök milyen félelmetes gyorsasággal voltak képesek reagálni arra, hogy egyszerre három nyugati sereggel is fel kell venniük a küzdelmet, annak ellenére, hogy amikor megkezdtek a lombardokkal szembeni ellenállást még nem lehettek biztosak abban, hogy további két keresztes kontingens is érkezik a térségbe.⁷⁴⁷ A törökök konzisztensen ragaszkodtak a taktikájukhoz, a hadtáptól elvágott keresztes seregeket addig zaklatták és erodálták, míg olyan helyzetet nem tudtak teremteni, hogy a nyíltzríni összecsapás már a számukra előnyösebb pozícióból indulhasson.⁷⁴⁸ Mulinder szerint a török seregek kiváló taktikájuknak köszönhetően értek el egy ilyen kimagasló sikert. Kiemeli, hogy a török csapatok számbeli hátrányban harcolták végig a háborút, és így is nagyobb krízis nélkül sikerült azt megnyerniük.⁷⁴⁹

⁷⁴⁴ MULINDER 1996, 2-3.

⁷⁴⁵ MULINDER 1996, 4-13.

⁷⁴⁶ MULINDER 1996, 234-235.

⁷⁴⁷ MULINDER 1996, 135-138.

⁷⁴⁸ MULINDER 1996, 140.

⁷⁴⁹ MULINDER 1996, 141.

Összegzés

Megpróbáltam áttekinteni azokat a történeti magyarázatokat, melyekkel a szakirodalomban találkozhatunk, ha az 1101-es hadjárat bukásának katonai okait keressük. Szembetűnő, hogy a szakmai vélemények lényegében egy ívet képeznek, melyben Runciman abszolút negatív értékelésétől jutunk el Mulinder teljesen új megközelítéséig. Általánosságban a kereszties hadjáratokkal foglalkozó szakirodalom alig szól az 1101. év kereszties vállalkozásáról, ha mégis megteszi, akkor csak egy kudarc sorozatként értékeli azt. Ennek a látásmódnak Steven Runciman álláspontja is tökéletesen megfelel, aki lényegében egy tehetségtelen hadvezetéssel rendelkező kereszties haderőt fest le, mely nem volt alkalmas arra, hogy egy ilyen jellegű hadjáratot folytasson. Felrója a hadellátás teljes hiányát, illetve azt, hogy annak megszervezésére bárminemű erőfeszítés történt volna. Értelmetlennek tartja a lombard sereg ellenséges viselkedését a bizánciakkal szemben, ugyanis ez nagyban befolyásolta annak az irreális hadicélnak a kitűzését, amely végül az itáliai sereg megsemmisüléséhez vezetett. James L. Cate bár lényegesen részletesebben dolgozta fel a hadjáratot, mint Runciman, véleményükben nem sokban különböznek egymástól. Cate is hangsúlyozta a hadtápra vonatkozó kritikáját. Emellett véleménye szerint döntőnek bizonyult, hogy a kereszties seregek nem tudták kihasználni a nehézelőjárásuk jelentette előnyüket, aminek következtében esélyük sem volt a villámgyors szeldzsuk könnyűeljárásukkal szemben. Jonathan Riley-Smith már valamelyest árnyalja a hadjáratról alkotott képet. Rendkívül érdekes, hogy az 1101. év hadjáratának legtöbbet kárhozott részét, a lombard sereg előrenyomulását veszi védelmébe alá. Nem tartja teljesen irreálisnak a kitűzött hadicélt, sőt akár még hosszabb távú kereszties stratégiaként is elfogadhatónak gondolja az észak-anatóliai területek hódítását. Kollégáival ellentétben Alec Mulinder már egy teljesen új álláspontra helyezkedett az 1101-es eseményekkel kapcsolatban. Munkája módszertani szempontból is kiemelkedően fontos, ugyanis az eddigiektől eltérő módon komoly figyelmet fordított a török ellenállás bemutatására, mind taktikai, mind stratégiai szempontból. Véleménye szerint az anatóliai események egyik legfontosabb alakítója a szeldzsuk ellenállás megszervezése és annak könyörtelen végrehajtása volt. Emellett viszont megpróbálja alátámasztani azon újszerű elméletét is, miszerint az anatóliai vereségeket túlélő nyugati fegyveresek komoly erősítést jelentettek a kereszties államok számára. Állítja mindezt annak ellenére, hogy csak, mint egy már Hérakleiónál megsemmisült vállalkozás maradt meg a történelem emlékezetében az 1101. évi kereszties hadjárat.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AACHENI
ALBERT 2007 Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*. Szerk. Susan B. Edgington. Oxford 2007. (Oxford Medieval Texts)
- ANNA
KOMNENE 2003 Anna Komnene: *The Alexiad*. (Trans. by E.R.A Sewter, Edited by Peter Frankopan) London 2003.
- FULCHERI
CARNOTENSIS
1913 Fulcheri Carnotensis: *Historia Hierosolymitana (1095-1127)*. Szerk. Heinrich Hagenmeyer. Heidelberg 1913.
- RHC Recueil des Historiens des Croisades. Párizs 1866.

SZAKIRODALOM

- BULL 1993 Marcus Bull: *Knightly Piety and the Lay Response to the First Crusade: The Limousin and Gascony c.970-c.1130*. Oxford 1993.
- BEECH 1986 George T. Beech: Contemporary Views of William the Troubadour, IXth Duke of Aquitaine, 1086-1126. *Medieval lives and the historian: Studies in Medieval Prosopography* (1986) 73-89.
- CATE 1942-1943 James L. Cate: "A Gay Crusader". *Byzantion* 16 (1942-1943) 503-526.
- CATE 1969 James L. Cate: The Crusade of 1101. In: *A History of the Crusades, Volume I: The First Hundred Years*. Szerk. Kenneth M. Setton-Mars-hall W. Baldwin. Milwaukee 1969.
- GROUSSET 1936 René Grousset: *L'épopée des Croisades*. Párizs 1936.
- GROUSSET
1934-1936 René Grousset: *Histoires des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*. Párizs 1934-1936.
- MULINDER 1996 Alec Mulinder: The Crusading Expeditions of 1101–2. Kiadatlan PhD dolgozat. University of Wales, Swansea 1996.
- MULINDER 1998 Alec Mulinder: Albert of Aachen and the Crusade of 1101. In: *From Clermont to Jerusalem*. Szerk. Alan V. Murray. Turnhout 1998.
- POZSÁR 2015 Pozsár Dániel: I. Kilidzs Arszlán Rúmi (Ikóniumi) szultán teljesítményének vizsgálata az első keresztes hadjáratral szemben vívott küzdelmeinek fényében. *KÚT* 14 (2015/1) 7-25.

- POZSÁR 2017 Pozsár Dániel: Menetvonalak és stratégia. Az 1101. évi kereszties hadjárat az 1097-es anatóliai áttörés tükrében. In: *Micae Mediaevales* 6. Szerk. Fábíán Laura, Uhrin Dorottya, Farkas Csaba, Ribi András. Budapest 2017. 183-197.
- RIANT 1886 Comte Riant: Le Martyre De Thiemo De Salzburg. *Revue Des Questions Historiques* (1886/I.) 218-237.
- RILEY-SMITH 2009 Jonathan Riley-Smith: *The First Crusade-and the idea of crusading*. Philadelphia 2009.
- RUNCIMAN 2002 Steven Runciman: *A kereszties hadjáratok története*. Budapest 2002.

Abstract

A Crusade at the sideline

The defeat of the Crusade of 1101 in the light of modern historiography

As compared to the first Princes' Crusade (1096–1099) the Crusade of 1101 gets less attention. This slight ignorance could be understandable if we take only the final results of the two campaigns into the consideration. The Princes' Crusade broke through the Anatolian and the Syrian territories to reach out and conquer Jerusalem. The Crusade of 1101 (also known as the second Princes' Crusade) had collapsed in the Anatolian plateau as a result of the heavy Seljuk-Turkish resistance. The goal of this paper is to present this military disaster through the eyes of the historians who tried to find answers for this surprising defeat streak only 2 years after the amazing and marvellous victory at Jerusalem. How did come that Western European knight armies lost against the same Seljuk forces that were badly defeated by the first Princes' Crusade? Unfortunately, there are just a few historians who carried on more than a basic research concerning the Crusade of 1101 and there are even fewer who tried to find an appropriate explanation for this military catastrophe. Historians like Jonathan Riley-Smith, James L. Cate, Steven Runciman or Alec Mulinder have found out several answers to this interesting question. In this paper, I will try to present these theories regarding the background of this very expensive crusading failure.

Családtörténeti kutatások, módszerek

BÁLING PÉTER

Dinasztiák és hálózatok

Az Árpád-ház összeköttetéseinek új dimenziói.¹

„Az emberek közt a genealógia régebb óta létezik, mint a történelem” – írta Johann Christoph Gatterer, a Göttingeni Egyetem híres professzora a genealógiáról szóló 1788-ban megjelent művében.² Gatterer a genealógiát, csakúgy, mint a kronológiát és a heraldikát még nem tartotta önálló diszciplínának, a történettudományok részeként határozta meg helyüket.³ Azonban már a 18. század végén, munkája kiadásakor úgy találta, hogy azoknak, akik arra adják a fejüket, hogy minden genealógiai témájú munkával megismerkedjenek, a művek sokasága miatt nem árt, ha erre a célra egy egész termet könyvespolcokkal rendeznek be. Az a fajta felismerés, hogy a múltban élt elődök iránti érdeklődés ősi, elemi emberi tulajdonság, már jó kétszáz évvel ezelőtt sem volt új keletű. Az egyes emberek életében a történelmi emlékezetet az elődök, az ősök köré szerveződő tiszteletet jelentette. Ezek az ősök cselekedeteik által egyfajta hagyományt teremtettek, amelyek eszményként, vagy épp ellenkezőleg, intő példaként szolgáltak a mindenkori jelen emberének. Ez a szemléletmód minden kultúrában megfigyelhető, azonban a magasabb rendű civilizációk esetén a múlt és az elődök cselekedeteinek megismerése nemcsak szóbeli hagyományokban jelentkezik, hanem irodalmi lenyomata is tetten érhető.⁴ Ennek fényében tehát nyilvánvaló, hogy a genealógiai módszertan már régtől fogva ismeretes a történettudomány számára. Azokat az adatokat, amelyek az európai reneszánsz korában született munkákon alapultak, és amelyeket a 18. századra a genealógiai kutatás során is megismertek, már a köztörténeti ismeretek pontosítására használta a történetírás.⁵

Ma már a genealógiát önálló tudományágnak tartja a kutatás, a modern historiográfia nem is nélkülözheti eredményeit, különösen egy olyan kor viszonyainak tárgyalásakor, ahol a személyi kapcsolatok, kapcsolatrendszerek igen nagy jelentőséggel bírtak. Jelen munkának nem célja a genealógia hazai történetének és művelőinek teljes ismertetése,

¹ Az előadás témáját az a Pécsi Egyetemen zajló kutatás határozta meg, amely alapvetően az Árpád-házi királyok 11. korai 12. századi dinasztikus összeköttetéseire koncentrált. A kutatás gerincét tehát az Árpádoknak a Kárpát-medencével szomszédos dinasztiák, a Piastok, Přemyslidák és Rurikok szerteágazó és bonyolult genealógiával egybekapcsolt dinasztikus kapcsolatai jelentik. Ennélfogva elkerülhetetlen volt a középkori magyar, cseh és lengyel uralkodóház genealógiai viszonyainak áttekintése. A tanulmány terjedelmi okokból az Árpádok genealógiájának historiográfiájára koncentrált.

² GATTERER 1788, 5.

³ Uo. 4.

⁴ KRISTÓ 2002a, 9–10.

⁵ PANDULA 2006a, 12.

annál is inkább, hiszen e célból születtek már rangos írások.⁶ Ugyanakkor az Árpád-ház genealógiájának kapcsán felmerült problémák és az arra adott szakirodalmi válaszok bemutatása mindenképpen szükségesnek látszik ahhoz, hogy a dolgozat második felében tárgyalásra kerülő metodikai felvetést könnyebben megértsük.

Az Árpád-ház történetének tárgyalásakor, legyen az bármilyen problémakör, szinte megkerülhetetlen az Árpádok genealógiai viszonyainak vizsgálata. Ezzel ellentétben viszonylag kevés számú olyan monográfiáról tudunk, amely kifejezetten a szent királyok családjának genealógiai szempontú elemzésével foglalkozik.⁷ Nem mintha a kutatást nem foglalkoztatná a téma, hiszen számos olyan tanulmány született már, amely az Árpádok bizonyos problémás genealógiai viszonyait próbálja feltárni. A nehézségek abból fakadnak, hogy a rendelkezésre álló források igen szűkszavúak, és kútforrások egy sor híradásáról már bebizonyította a kritikai szemléletmód, hogy genealógiai fikciókkal vagy hamisításokkal⁸ van dolgunk. Ezek a tudósítások narratív kútforrásokban ráadásul számtalan esetben kerültek átdolgozásra, hiszen a királyi udvar jól felfogott érdeke volt az aktuálisan regnáló dinasztikus-ág felmagasztalása, illetve a riválisok befekettítése. Ennek következtében krónikáinknak az Árpádok rokonsági kapcsolatait érintő híradásai néhol igencsak zavarosak.⁹

A középkori narratív kútforrásokban megtalálható genealógiai kapcsolatok szakszerű feltárása egyidős a történetírás szaktudománnyá válásával. Magyarországon a 18. századi bollandista hagyományokon nyugvó jezsuita forrásfeltáró munka során összegyűlt hatalmas mennyiségű iratanyag tette lehetővé a hazai historiográfiában az új eredmények és tudományos módszerek, így a történeti kritika¹⁰ meghonosítását is. Ekkor indult meg az Árpádok családi kapcsolatainak a feltárása is és egyben azoknak a problémáknak a felvetése, melyekre a hazai történetírás az idők során az aktuális szellemi áramlatoknak és történetírói hitvallásoknak megfelelően megpróbált választ találni. Az Árpádok teljes genealógiai irodalmának bemutatása szétfeszítené a dolgozat kereteit, így inkább arra vállalkoztunk, hogy egy-egy problémás eseten keresztül mutassuk be azokat a téma tárgyalása során megkerülhetetlen műveket és szerzőiket, melyek jelentős mértékben hozzájárultak a jelenlegi ismereteink formálásához.

A megelégedő hazai történetírás 18. századi művelői hamar felismerték, hogy a magyarországi diplomatikai és elbeszélő források összevetése a külföldi kútforrásokkal pontosabb eredményekre vezet, illetve a forráshasználat tekintetében prioritást élveztek a tárgyalt téma korosztályos írásos emlékei. A forrásbázis többek közt a Fuldai Évkönyvek, Regino, Liutprand, Merseburgi Thietmar, Gallus Anonymus írásainak bevonásával egyre szélesebb alapokon nyugodott, és ezzel párhuzamosan olyan magyarországi forrá-

⁶ KUBINYI 1970, 213–221; KÁLLAY 1986, 102–123; BERTÉNYI 1993, 3–14; PANDULA 2002a, 11–28.; PANDULA 2006b, 203–214; PANDULA 2012, 7–40; RÁCZ 2012, 123–142.

⁷ A kutatás általában Wertner Mór korszakos munkájára hagyatkozik, amely a 19. század végén jelent meg. l. WERTNER 1892. Ide tartozik továbbá a Kristó Gyula és Makk Ferenc által közreadott Árpád-házi királyok életrajzát tartalmazó írás is. l. KRISTÓ – MAKK 2000.

⁸ A 14. századi krónikakompozíció és genealógiai fikciók, hamisítások kapcsán l. VESZPRÉMY 2014, 809–823.

⁹ VÁCZY 1940–1941, 304–338; GERICS 1966, 1–23.

¹⁰ A 18. századi forráskritikai szemlélet legfőbb eredményei közé tartozik Benczúr Józsefnek a pannonhalmi alapító oklevélről írt értékezése (*Schreiben an einen Freund*. Vindobonae, 1779.) illetve Schwartz Gottfriednek az ún. Szilveszter bulla eredetiségét megcáfoló írása (*Entlarvte Bulle Pabst Sylvester des II. Lemgo*, 1777.); KOSÁRY 1996, 573.

sok „felfedezésére” is sor került, mint Anonymus Gestája, a Pozsonyi Évkönyvek, a Hartvik legenda és az Intelmek. Noha kezdetben a kor magyarországi történetírói előszeretettel nyúltak egyháztörténeti témákhoz, ekképpen számos történeti életrajz született,¹¹ a század második felétől kezdve lassú eltolódás figyelhető meg a világi témájú történeti munkák felé.¹² Ebben a folyamatban nem kis szerepet játszott egyrészt a katolikus hagyományok mellett a magyarországi protestáns tudományos történetírás megjelenésével keletkező kihívás, másrészt a Göttingeni Egyetem és az ott oktató professzorok, elsősorban Johann Christoph Gatterer, August Ludwig Schlözer és Ludwig Timotheus Splitter történetiszemléletének hatása.¹³ A későbbiekben mind Pray György mind Bél Mátyás köré szerveződő katolikus és protestáns iskolák előszeretettel fordultak a magyarság régmúltjának tanulmányozásához. Jóllehet, ekkor még a magyar történetírás homlokterében – köszönhetően a Bél Mátyás és Johann Georg Schwandtner 1746-ban kiadott Anonymus szövegnek¹⁴ – a honfoglalás és a „hét vezér történet” állt. Ugyanakkor az Árpádok genealógiai kapcsolatainak a vizsgálata során mindenképpen előrelépésnek számít bizonyos, magyarországi narratív kútfókban fellelhető családi összeköttetések tisztázása és feltárása. E korhoz köthető egy-egy problémás genealógiai kapcsolat esetében a kérdés felvetése tudományos szinten, okleveles, és a fent említett külhoni elbeszélő források bevonásával. Többek közt – a dolgozat időkereteit figyelembe véve – a Géza fejedelem házassága és Szent István, Gizella, illetve Szent Imre herceg életadatainak kapcsán kialakult vita,¹⁵ Vazul és Szár László esete, azaz András, Béla és

¹¹ Az antwerpeni jezsuiták *Acta Sanctorum*ának sikerén felbuzdulva az Árpád-házi szentek életéről viszonylag korán, már a 17. század végéről ismeretese Magyarországról a bollandista történetírás jellegzetességeit viselő munkák. A sort Hevenesi Gábor (1656–1715) 1692-ben közreadott *Ungaricae Sanctitatis Indicia* (Tyndaviae, 1692.) című műve nyitja, amely 55 magyar vagy Magyarországhoz köthető szent életrajzát tartalmazza, többek közt Szent István, Szent Imre és Gizella királyné életadatai is olvashatók benne. Az első igazán tudományos igénnyel elkészített Szent István életrajz azonban még váratott magára. A *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae* (Jaurini, 1747.) Joannes Stiltingus (1703–1762) jezsuita író műve, amely az *Acta Sanctorum* kötetei közé illeszkedett. A munka igényessége és hatása nem csak abban állott, hogy Magyarországon addig ismeretlen forrásokat is felhasznált a szerző, így Merseburgi Thietmar és Wipót, hanem abban is, hogy hatására Szent István ismeretsége elérte a nagy ősnak tartott Attiláét. vö. SZABADOS 2004, 135; SZABADOS 2006, 171. Mindezen előzmények mellett Pray György fordított kiemelkedő figyelmet az Árpád-házi szentek életrajzai és legendái felé. Szent Erzsébet, Szent Margit (*Vita S. Elisabethae viduae landgraviae Thuringiae, ducis Saxoniae, Hassiae principis et comitis palatinae, nec non B. Margaritae virginis quarum illa Andreae II. haec Belae IV. Hungariae regum filia erat. Ex mss. codicibus eruta, ac praevis dissertationibus illustrata.* Tyndaviae, 1770.), Szent László (*Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao Hungariae rege.* Posonii, 1774.) és Szent Imre mellett foglalkozott továbbá a korban szentnek tartott Salomonnal is (*Dissertationes historico-criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae.* Posonii, 1774.).

¹² KOSÁRY 1996, 572.

¹³ A göttingeni egyetemről l. TAR 2004, 14–15. ill. 109–120; SZÖGI 2001, 16. ill. 226–248; KOSÁRY 1996, 578.

¹⁴ ANON. 1–38. vö. SZABADOS 2006, 174–178.

¹⁵ Timon Sámuel *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum a nativitate Divi Stephani Primi Regis Apostolici* című munkájában a Thuróczy krónika alapján általánosan elfogadott 969-es évszámot tartotta hitelesnek, elutasítva Baronius 989-es évmegjelölését. (1. old.) Stiltingus *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae* c. munkájában ezzel szemben a Hartvik legendára hivatkozva inkább a 984 körüli évszámot tartja elfogadhatónak. (99–100 old.) Pray György az *Annales veteres Hunnorum*

Levente származása¹⁶ továbbá a Koppány-probléma¹⁷ is élénken foglalkoztatta a korabeli történetrókat. További eredményeket hoztak az Árpádok családi kapcsolatának feltárásában azok a művek, melyek a megismert adatok felhasználásával genealógiai táblákat jelentettek meg.¹⁸ Mindemellett a 18. századi tudományos igényű történetírásnak sikerült tisztázni Géza fejedelem keresztségen elnyert nevét, illetve a Merseburgi Thietmárnál megőrzött Vajk névalak felfedezése is a korszakhoz köthető.¹⁹ Ugyancsak a felvilágosult szellemű történeti irányzatnak köszönheti a magyar medicvisztika egy sor olyan fogalom megalkotását és meghonosítását, mint az Árpád-ház és az Árpád-kor.²⁰

A fentebb idézett művek ismertetése – ha csak röviden is –, már csak azért is tűnik szükségesnek, mert a 18. század második felében és a 19. század első harmadában született, még jellemzően latin nyelven íródott munkák számos esetben váltak a későbbiekben megjelenő, akár a romantikus, akár a pozitivistá hazai történetírás hivatkozási alapjává. A 19. század történetírása azonban tudományosság terén csak a század végén tudott felnőni az előző évszázad nagyjaihoz. Hóman Bálint a reformkor historiográfiai munkásságát így értékelte: „a reformkorszak politikai mozgalmainak előterében álló nyelvkérdés a nyelvtudomány és a szépirodalom felé fordította a figyelmet s a túlhíjómódon idegen, latin nyelven művelt történettudomány iránt való érdeklődés lehanyatlott. Az 1825 óta mind zajosabbá váló politikai mozgalmak légtöre egyébként sem volt alkalmas a kutatómunka iránti lelkesedés fenntartására. Történeti életünk reformkora így lett történetírásunk történetében a hanyatlás, a visszafejlődés korává.”²¹ A 19. századi romantikus és a későbbiekben nemzeti liberális karakterjegyeket magán viselő történetírás igazi hozadéka az Árpádok genealógiai kapcsolatainak feltárásában inkább a forráskiadói tevékenységben ragadható meg. Annak ellenére, hogy az oklevéltárak, illetve más, narratív kútfők kritikai kiadása nem minden esetben érték el a követendő példaként kitűzött *Monumenta Germaniae Historica* sorozat köteteinek színvo-

Avarum et Hungarorum hasábjain részletesen ismertette a korabeli ismereteket, Timon Sámuel, Inchoffer Menyhért, Otrokocsi Főris Ferenc munkáira hivatkozva. Stillingushoz hasonlóan Pray is Hartvik püspökre hivatkozva utasította el a Thuróczy krónikában szereplő adatot. (377. old.) A források ellentmondásossága okán a vita időről-időre felbukkan. Legutoljára Kristó Gyula ill. Tóth Sándor László próbálta meg tisztázni szent királyunk születési idejével kapcsolatban felmerült problémákat. I. KRISTÓ 1999, 3–10. és TÓTH 2002, 9–19.

¹⁶ PRAY 1763, 4.

¹⁷ Uo. 3–5.; Katona hívta fel a figyelmet arra – Bíborbanszületett Konstantin császár művére hivatkozva –, hogy Koppány és apja Tar Szerind, az Árpád nemzetség sarja kell legyen, így a hatalomért folytatott harc résztvevőiben egy család rokonságát kell keresnünk, még ha a rokoni fok közelebről meg nem határozható. I. KATONA 1779, 710–711. Legújabban I. SZABADOS 2011, 243–279.

¹⁸ PRAY 1763, 4.

¹⁹ Stillingus Szent Istvánról fent említett biográfiájában Ademar Cabanensis alapján ismertette Géza fejedelem keresztségen elnyert nevét (82. old) és Szent István nevének Waic névalakját Merseburgi Thietmarra hivatkozva (108. old).

²⁰ Palma Ferenc Károly nevéhez fűződik a fogalmak első, tudatos használata, ám kétségtelen, Katona István munkásságához kapcsolódik a kérdés felvetése és magyarázata, ezáltal a magyar történeti irodalomban való meghonosodása is. I. KATONA 1779, 1. vö. SZABADOS 2006, 215–218.

²¹ HÓMAN 1925a, 29–30. A korszak legtermékenyebb forráskiadási tevékenysége kétségkívül Fejér György nevéhez fűződik, aki megkezdte a jezsuita forrásgyűjtő munka eredményeinek publikálását. (*Codex diplomaticus regni Hungariae*. Budae, 1822–1844)

nalát, mindenképpen pozitív hatást gyakoroltak a hazai történetíráásra.²² Az Árpádok genealógiai viszonyainak vizsgálata csak a századforduló előtt kapott új lendületre, köszönhetően annak a genealógiai, heraldikai és szfragisztikai érdeklődésnek, amely életre keltette a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságot.²³ A Társaság jóvoltából szak-szerű és színvonalas tanulmányok láthattak napvilágot. Ám mivel erősen forráshiányos időszakról van szó, sok esetben a szerzők később keletkezett források bevonásával vagy a kortárs kútfők tudósításainak újszerű értelmezésével próbáltak megnyugtató magyarázattal előállni. Ha konszenzus ezekben a kérdésekben nem is jöhetett létre, mindenképpen egy újszerű tudományos módszertan irányába mutatnak azok a törekvések, amelyek nem csak az történészek, hanem nyelvészek, régészek és néprajztudósok bekapcsolódásával árnyalták a kialakult nézeteket. Tulajdonképpen megállapíthatjuk, hogy a 19. század utolsó és a 20. század első harmadára sikerült az Árpádok genealógiai összeköttetéseit feltárni, amennyire azt a rendelkezésre álló források megengedték. Azok a viták pedig, amelyek a későbbiekben újfent felizzottak, lényegében egy-egy már ismert elmélet újbóli elvetéséből, megerősítéséből vagy finomításából álltak, és sok esetben az adott nézet csak az azt valló kutató tekintélye miatt vált hivatkozási alappá.²⁴ Mindenképpen szükséges újfent megjegyezni, hogy a rendelkezésre álló források és azok el-
lentmondásossága okán a vitás kérdésekben megnyugtató konszenzus csak kivételes alkalommal várható.

Az Árpád-ház genealógiájának tisztázása körül kialakult viták és credmények a magyar historiográfiában a nagy szintézisekben és kifejezetten ezzel a témával foglalkozó monográfiákban kerültek közlésre. Ugyanakkor a folyóiratok hasábjain megjelent szakcikkek és tanulmányok tágabb teret engedtek a tudományos vitáknak.

Pauler Gyula és Marczali Henrik voltak az első olyan magyar nyelvű történeti szintézisek megalkotói, melyek alapvető megállapításai mindmáig megállják a helyüket. Ez elsősorban a kritikus szemléletű forráskezelésnek és az ezzel párosuló logikus érvelésnek köszönhető.²⁵ Az Árpádok genealógiai kapcsolatának értékelésekor elsősorban a

²² ROMSICS 2011, 81–82.

²³ A Magyar Heraldikai és Genealógia Társaság hasonló célkitűzésekkel alakult, mint a berlini Herold (1869) és az osztrák Adler (1870). Minderről a Turul első számában Radvanszky Béla a társaság elnöke így fogalmazott: „A föld mozog, nekünk is mozognunk kell; a történelem halad, írásának is haladni kell. A magyar családirtónelem nem állhat meg ott sem, a hová azt egy avatott társunk nagy, alapvető munkája által helyezé. Folytatnunk kell; hirdetni, gyarapítani, terjesztetni akarjuk a kritikailag tisztázott valót. Megneveljük vagy leszállítjuk a származási fákat úgy, mint arra az oklevelek tanítanak, hogy ezen a téren is azon fokra emelkedjünk, a melyen általános történetírásunk áll.” RADVANSZKY 1883, 2.

²⁴ A probléma érzékeltetéséhez érdemes Géza fejedelem házassági kapcsolata körüli vitában nyilatkozó történészek írásait felidézni. Mint az ismeretes, már Pray György is felvette, hogy a magyar narratív forrásokkal ellentétben Géza fejedelem I. Mieszko lengyel fejedelem állítólagos leányával Adelheiddal kelhetett egybe. (*Annales veterum Hunnorum*. Vindobonae, 1774, 372–373.) A magyar historiográfiában a Sarolt – Adelheid vita azóta is rendre fellángol, konszenzusra historiográfusaink Pray György óta sem jutottak, noha a hazai medievisztika minden jelentős képviselője kifejtette már a nézetét. Ennélfogva a szintézisekben illetve életrajzi ihletésű írásokban a Géza fejedelem házasságáról szóló részek általában megelégszenek egy-egy neves kutató eredményeinek közlésével. vö. WERTNER 1892, 24–31; KARÁCSONYI 1906, 97–112; PAULER 1893, 381–382; DÓRY 1938, 457–487; HÓMAN 1925b, 90–91; VAJAY 1967, 63–81; GYÖRFFY 2000, 60–64; KRISTÓ 2000b, 1–11; SZEGFÜ 1974, 240–251.

²⁵ PAULER 1893; MARCZALI 1895; MARCZALI 1896.

nyelvészet,²⁶ a néprajz²⁷ eredményeit vonták be a kutatásba, így próbálva meg áthidalni a források szűkszávsága és legfőképpen ellentmondásossága kapcsán kialakult szakadékokot. A fentebb említett problémásabb esetek kapcsán e két mű alapvetően egységes képet mutat. A Vazultól származó hercegek genealógiájának vonatkozásában azonban Marczali Paulerrel ellentétben rámutatott arra, hogy a Szár Lászlótól való leszármazás elmélete azért maradhatott fent narratív kútfőinkben, hogy Szent Istvánt felmentse a későbbi királyok ősenek számító Vazul megcsonkítása alól.²⁸ A következő nagyhatású összefoglaló műben, a Hóman Bálint és Szeckfű Gyula által jegyzett Magyar Történetben,²⁹ melynek vonatkozó részeit Hóman írta, tulajdonképpen hasonló genealógiai adatokat találunk, mint Marczalinál és Paulernél. Hóman annyival egészítette ki a Marczali által megfogalmazottakat, hogy a Szár Lászlótól való származás megörökítésével a krónikások nem Szent Istvánt kívánták felmenteni a Vazulra kirótt kegyetlen ítélet ódiума alól, hanem a dinasztia későbbi királyainak származását próbálták a „szomorú emléke” Vazultól eltávolítani.³⁰ A polgári történetírást követő marxista szemléletű munkák közül kiemelkedik az a történeti szintézis, melynek a magyar középkort bemutató része Kristó Gyula és Györffy György munkája. A mű sajnos nem csak csonka, hiszen csak az első két kötet készült el, amely az események tárgyalásában 1242-ig halad, hanem a szerzők történeti szemléletmódjából adódóan igen ellentmondásos is. Kristónak a későbbiekben önállóan is megjelentetett összefoglaló munkájában³¹ táblázatos formában is helyet kapott az Árpádok genealógiája. Zsoldos Attila nevéhez fűződik a Millenniumi Magyar Történet lapjain megjelent írás, mely a Magyar Királyság korai és érett középkori történetét dolgozza fel.³² A munka során, mint egyébként a hasonló szintézisek szinte mindegyikében, az Árpád-házzal kapcsolatos genealógiai kutatások eredményei életrajzi adatok formájában jelentkeznek a problémás esetek rövid bemutatásával. Végezetül az

²⁶ A nyelvészet eredményeit általában a magyar őstörténet kapcsán idézte a korabeli történetírás. Pray még nem fogadta el ezeket az eredményeket és ragaszkodott a hun származáselmülethez még akkor is, amikor Sajnovics János kimutatta a magyar és lapp nyelvek közti rokonságot, (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum esse*. Tyrnaviac, 1770.) amit Gyarmati Sámuel egészített ki a finn-magyar nyelvrokonság tézisével. (*Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae*. Gottingae, 1799.) Az első olyan történetíró, aki elvetette a hun-avar-magyar származáselméletet és a magyarokat finnugor népként mutatta be Engel János Keresztély volt. vö. ROMSICS 2011, 43. Pauler Karácsonyi János érvelését elfogadva, a Vazul - Vászoly névalakban valamiféle német kapcsolatot vélt felfedezni. PAULER 1893, 97 és 530; Marczali nyelvészeti érvek mentén tartotta elfogadhatatlannak a hun származáselméletet. MARCZALI 1895, 41–44; Ezen felül elvetette a Vazul névalak német eredetét, és amellet érvelt, hogy görög összeköttetéseket kell keresni a név mögött. MARCZALI 1895, 303.

²⁷ Pauler elsősorban a honfoglalás-kor viszonyainak ismertetésekor használta fel Hunfalvy Pál, Vámbéry Ármin és Tagányi Károly munkáit. PAULER 1893, 482–483.

²⁸ Pauler a magyar krónikás hagyományt tartotta mérvadónak ezzel elfogadta Anonymus és Kézai híradását és úgy gondolta, hogy a hercegek Szár Lászlótól származtak. PAULER 1893, 530–532. Vazul kapcsán pedig felvetette annak a lehetőségét, hogy valójában két Vazullal van dolgunk, az „idősebb” Vazul lenne a Várad Krónikában szereplő Bonuzlo. Pauler szerint az „ifjabb” Vazult vakította meg Szent István, akit az idősebb Vazul/Bonuzlo fiának vélt a neves historiográfus. PAULER 1893, 530.

²⁹ HÓMAN – SZEKFÜ 1935.

³⁰ Uo. 234.

³¹ GYÖRFFY – KRISTÓ 1984.

³² ZSOLDOS 2001.

Akadémiai Kiadó 2007-ben megjelentett Magyarország története c. munkája sem hagyható figyelmen kívül,³³ melynek vonatkozó, Árpád-kori részének feldolgozását Font Márta készítette el.³⁴ A szerző a vitatott genealógiai kapcsolatok esetében felhívja a figyelmet arra, hogy „a szakirodalomban fellelhető, bizonytalan lábakon álló hipotézisek” többféle megoldást kínálnak egy-egy problémás genealógiai kapcsolat feltárására, amelyek egyértelműen a szűkös forrásdottságokra és egy-egy töredékes adat megannyi értelmezési lehetőségére vezethetők vissza.

Fontos megemlíteni továbbá Koszta László tanulmányát is, amely egyháztörténeti eredmények bevonásával és az Árpádok, Piastok és Přemyslidák közötti szövetségi rendszerek figyelembevételével vizsgálta e három dinasztia közötti genealógiai kapcsolatokat.³⁵

Történetírásunk a szintézisek mellett a témának két olyan monográfiát szentelt, amelyet a mai napig is idézni szokás az Árpád-kor történetének kapcsán. Az egyik és időben is az első, Wertner Mór 1892-ben kiadott korszakos műve.³⁶ Adatait tekintve mára már több ponton kiegészítésre szorul. Közel 125 évvel ezelőtt a szerző ugyanis nagyrészt csak a fentebb ismertetett 18. századi auktorok műveire támaszkodhatott, tehát többek között Pray, Cornides, Katona és Bél Mátyás munkáira, illetve a 19. században meginduló oklevélkiadások eredményeire, továbbá Thuróczy János krónikájára.³⁷ A dolgozat időkereteit figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy Wertner művében újfent azok a genealógiai kapcsolatok a legproblémásabbak, melyeket még a 18. század során ismert fel a magyar történetírás. Ez egyben a fentebb említett szintézisek íróit is arra készítette, hogy állásfoglalásukat akár lábjegyzetben, akár genealógiai táblázatok segítségével megokolják.³⁸ Az Árpád-ház genealógiai összeköttetéseit Kristó Gyula és Makk Ferenc is vizsgálta.³⁹ Munkájukat azonban nem kíséri jegyzetapparátus, így nehezen eldönthető, hogy a szerzők milyen elgondolásból döntöttek egyik vagy másik elmélet mellett vagy éppen ellenében. Mindenesetre kutatásaik eredményét genealógiai táblázatban is megjelentették. Szólnunk kell továbbá azokról a monografikus feldolgozásokról, melyek nem kifejezetten a genealógiai jellegűek, viszont témájukat tekintve egy-egy Árpád-házi uralkodó életét dolgozzák fel, így nem nélkülözhetik a családi viszonyok ismertetését. A 19. századi kutatásban Pór Antal⁴⁰ és Kiss Bálint,⁴¹ a későbbiekben pedig Patek Ferenc⁴² említhetők e tárgy körében. A későbbiekben Györffy György,⁴³ Kristó Gyula,⁴⁴ Bogyay

³³ BÁLINT – FONT – KATUS – KUBINYI – PÁLFFY – ROMSICS 2007.

³⁴ FONT 2007, 40–169.

³⁵ KOSZTA 2013, 403–425.

³⁶ WERTNER 1892.

³⁷ Wertner Mór munkájáról és annak máig érvényes hatásairól részletesen I. BERTÉNYI 1999, 37–42.

³⁸ Hóman Bálint Géza fejedelem családi összeköttetései és a Vazulidák kapcsán látta szükségesnek az általa képviselt nézet genealógiai táblázatban való összefoglalását. HÓMAN – SZEKFÜ 1935, 233.

³⁹ KRISTÓ – MAKK 2000.

⁴⁰ PÓR 1888.

⁴¹ KISS 1895.

⁴² PATEK 1918.

⁴³ GYÖRFFY 2000.

⁴⁴ KRISTÓ 2001.

Tamás⁴⁵ és Font Márta⁴⁶ munkái váltak mérvadóvá e téren. E helyütt érdemes röviden kitérni a Korai Magyar Történeti Lexikonban foglaltakra is, amelyben az Árpádok genealógiai táblája Kristó Gyula és Makk Ferenc,⁴⁷ a velük rokonságban álló Anjou-ág dinasztikus táblázatba foglalása pedig Engel Pál⁴⁸ munkáját dicséri. Szintén Engel nevéhez köthető a Piastok⁴⁹ és Přemyslidák⁵⁰ genealógiai adatainak összefoglalása az előbb már említett kötetben. Az Árpádok dinasztikus összeköttetéseinél kiemelt szerephez jutó Rurikidák leszármazási viszonyainak közzététele pedig Makk Ferencnek köszönhető.⁵¹

A tudományos cikkek és tanulmányok már részletesebben tárgyalták az Árpád-ház genealógiája kapcsán problémásnak ítélt viszonyokat. Magyarországon kezdetben a genealógiai viták legfőbb fórumának az 1883-ban alapított Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Turul című, negyedévente megjelenő periodikája számított. Szerkesztői között olyan jeles személyek voltak megtalálhatók, mint Fejérfpataky László és Áldásy Antal. Az Árpádok kapcsán Nagy Géza,⁵² Karácsonyi János⁵³ és Wertner Mór⁵⁴

⁴⁵ BOGYAY 1988.

⁴⁶ FONT 1999.; FONT 2001.

⁴⁷ KRISTÓ – MAKK 1994, 60–66.

⁴⁸ ENGEL 1994a, 46–49.

⁴⁹ ENGEL 1994b, 547–549.

⁵⁰ ENGEL 1994c, 560–561.

⁵¹ MAKK 1994, 584–589.

⁵² Nagy Géza, aki leginkább régészként szerzett érdemeket a folyóirat hasábjain nyelvészeti eszközökkel vizsgálta az Árpád-korból származó személyneveket (*Árpádokori személyneveink I–II.* Turul 9 (1891) 49–57. és 112–130; *A Geisa név kiejtése.* Turul 10 (1892) 38–48.), Az Árpád-ház címmel pedig Wertner Mór monográfiájára reagált. (*Az Árpád-ház.* Turul 11 (1893) 138–141.) Érdeklődése inkább a honfoglalás korának időszakára terjedt ki, (*Az Árpád-ház mondai genealógiája.* Turul 12 (1894) 1–9.) de rendszerbe foglalta ismereteit az Árpádok dinastiáján belüli trónöröklés kapcsán is (*Trónöröklés az Árpádok alatt.* Turul 32 (1914) 19–25.)

⁵³ Karácsonyi értekezései a Turul oldalain elsősorban az Árpádok korai történetére koncentrálnak, Géza fejedelem, Szent István, Szent László (*Szent István anyja. I. András anyja. Új eredmények.* Turul 24 (1906) 97–112.) személyét érintő tanulmányai emelhetők ki. Ennek a jellemzően forráshiányos időszaknak a problémáit a rendelkezésre álló kútfők újraértelmezésével próbálta megoldani. (*Az Árpád-ház második elágazása.* Turul 8 (1890) 50–54.) Következtetései alapjaiban, néhány kitételől eltekintve máig megállják a helyüket.

⁵⁴ Wertner Mór nagy szorgalommal vette bele magát a genealógiai adatok gyűjtésébe. Az e tárgyban megjelent írásait lehetetlenség lenne e helyütt idézni. (A teljeség igénye nélkül: *Az Árpádok a régebbi külföldi genealógiában.* Turul 3 (1885) 105–113; *Az Árpádok házassági összeköttetései.* Turul 3 (1885) 145–157; *Glosszák az Árpádok genealógiájához I–III.* Turul 5 (1887) 12–18, 70–78, ill. 107–112; *Árpádok és Nemanjidák (Politikai-genealógiai adalékok a magyar szerb viszonyok történetéhez)* Erdélyi Múzeum 16 (1890) 550–578.; "Synadene" királyné. *Adalék az Árpádok genealógiájához.* Erdélyi Múzeum 17 (1891) 319–328.) Emellett írt az Anjoukról (*Anjou. Genealogische Skizze.* Wien, 1884.), hozzászólt a Karolingok genealógiájához (*Zur Genealogie der Karolinger.* Wien, 1884.), a középkori magyar nemzetségekről (*A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Számos genealógiai táblázattal.* Wien, 1891–92.), a délszláv uralkodókról (*A középkori délszláv uralkodók genealógiai története.* Temesvár, 1891.), a lengyel-magyar és sziléziai kapcsolatokról (*Die Allianzen der Arpaden. Politisch-genealogische Studie.* Wien, é. n., *Schlesisch-ungarische Allianzen.* h. n., é. n.) és archontológiai adattárat (*Az Árpádokori erdélyi vajdák ismeretéhez.* Erdélyi Múzeum 28 (1902) 496–500.) is közzétett. Általános genealógiai témájú írásai (*A genealogia középkori és újkori fejlődése. I–III.* Turul 23 (1905) 52–57, 104–112, ill. 150–157; *Genealogie und Geschichte.* Wien, 1884.; *Historisch-genealogische Irrthümer.* Wien,

írási számítanak kiemelkedőnek. A folyóirat 1951 és 1992 között politikai okok miatt nem tudott megjelenni, sőt a genealógia, mint történeti részdiszciplína az egyetemeken oktatott segédtudományok közül is kikerült. Szerencsére az Árpádok kapcsán más orgánumok hasábjain rangos írások láthattak napvilágot. Elsősorban Váczy Péter,⁵⁵ Vajay Szabolcs,⁵⁶ Györffy György,⁵⁷ Gerics József⁵⁸ és Kristó Gyula⁵⁹ munkássága emelhető ki. A magyar királynék genealógiai adatai röviden megtalálhatóak Zsoldos Attila monográfiájának mellékletében.⁶⁰

Az Árpád-háznak a Kijevi Russzal való genealógiai-dinasztikus összeköttetéseit legújabbban Font Márta,⁶¹ a Piastokkal és Přemyslidákkal kapcsolatban pedig Bagi Dániel⁶² vizsgálta. A genealógiai fikciók és hamisítások kapcsán máig érvényesek Helmut Beumann megállapításai⁶³, illetve Gerd Althoff írásai nélkülözhetetlenek a téma kapcsán.⁶⁴ Legutóbb Bagi Dániel szentelt egy tanulmányt a 11-13. századi kelet-európai narratív kútfőkben fellelhető genealógiai fikciók és hamisítások legitimációs eszközeinek bemutatására.⁶⁵

Az eddigiek során az Árpádok genealógiai kutatásának magyarországi helyzetét tekintettem át. Amint az a rövid összefoglalásból is kiderül, máig helytállók Johann Christof Gatterernek a Göttingeni Egyetem 18. századi professzorának a bevezetőben említett szavai: „*aki genealógiai kutatásokra adja a fejét annak nem árt, ha egy egész termet könyvespolcokkal tölt meg*”, ugyanis a jelenleg rendelkezésre álló összefoglaló munkák meghaladottsága, vagy a jegyzetapparátus hiánya okán a témával foglalkozó kutatónak számos folyóiratot, szakcikket, szintézist kell átnéznie. Ugyanakkor az sem mellékes, hogy a szövegszerűen leírt genealógiai viszonyok a nevek és rokoni fokok bonyolultsága miatt sok esetben első olvasatra átláthatatlanok, amelyet csak tovább fokoz az egyes problémás esetek körül kialakult számtalan elmélet.

Áttérve a tanulmánnyal kapcsolatos vizsgálatok módszertanára, felmerül a kérdés, hogy milyen metodikai eljárással lehetne ezt a sokszor zavaros helyzetet valamilyen módon áttekinthetővé tenni. Ebben nyújthatnak segítséget a modern számi-

1884.) hozzájárultak a történeti segédtudomány magyarországi fejlődéséhez és annak 19. század végi, illetve 20. század eleji felvirágzásához.

⁵⁵ VÁCZY 1940–1941, 304–338.

⁵⁶ VAJAY 1962, 71–87; VAJAY 1967, 63–100; VAJAY 1979, 15–28; VAJAY 1988, 20–24; VAJAY 1999, 17–23; VAJAY 2006, 32–39.

⁵⁷ GYÖRFFY 2000.

⁵⁸ GERICS 1966, 1–23; GERICS 1967, 583–598.

⁵⁹ KRISTÓ 2000a, 195–227; KRISTÓ 2002b, 199–211; KRISTÓ 1999, 3–10; KRISTÓ 2000b, 1–18; KRISTÓ 2001.

⁶⁰ ZSOLDOS 2005.

⁶¹ FONT 2005.

⁶² BAGI 2015a; BAGI 2015b, 135–154.

⁶³ Beumann már 1950-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a középkori narratív források szerzőinek a történelemszemléletét is érdemes vizsgálat alá venni. Ezek a szerzők ugyanis történetírói stratégiájukat ez alapján alakították ki, amely elválaszthatatlan az egyes auktorok életútjától. BEUMANN 1950, 6–8; A neves német historiográfus arra is rámutatott, hogy a kútfőkben fellelhető fikciók sokkal többet árulnak el a művek keletkezési körülményeiről és koráról, mint a köztörténetről szóló részek. BEUMANN 1955, 449–488; Ezek a megállapítások szervesen beépültek a későbbi német történeti kutatásba. l. ALTHOFF 2003, 28–51.

⁶⁴ ALTHOFF 2003, 28–51.

⁶⁵ BAGI 2013, 75–92.

tástechnikában és a strukturált adatbázisokban rejlő lehetőségek. A számítógépek és adatbázisok alkalmazása alapvetően nem számít újdonságnak, hiszen külföldön számos olyan kutatás folyik, amelyek jellemzően prozopográfiai adatbázisokat kezelnek, és kapcsolati hálók felderítésével foglalkoznak. Azt sem kell hangsúlyoznunk, hogy a modern technika és a digitalizáció milyen előnyöket jelent a történetírás számára. Eleget mondhatunk arra gondolni, hogy az előző generáció kutatói még csak nehezen, mikrofilmolvasó segítségével tudtak egy-egy középkori oklevelet tanulmányozni, amelyhez sok esetben csak korlátozott módon volt lehetséges hozzáférni. Mára pedig néhány kattintás után már mindenki számára elérhetőek ezek a dokumentumok.⁶⁶ Vegyük sorra azokat az előnyöket, amelyeket az ilyen adatbázisok a nyilvános könnyű és hozzáférésen kívül kínálnak:

1. Strukturáltság

Az adatbázis helyes megtervezése során lehetőség nyílik arra, hogy nem pusztán genealógiai adatokat rögzítsünk, hanem a rendelkezésre álló források alapján bizonyos életrajzokat is felvázoljunk. Amennyiben az egyes személyek fontosabb életadatait eseményként kezeljük, úgy akár végtelen számú ilyen eseményt is eltárolhatunk az adott személyre vonatkozóan. Ezek az események nem feltétlenül korlátozódnak genealógiai adatokra, azaz nem csak és kizárólag a születés, házasság és halál eseményeit tudjuk rögzíteni. Az ilyen eseménynek nevezett kategóriába számos olyan adatot is eltárolhatunk, amelyekből nem csak genealógiai, hanem prozopográfiai adatbázis is felépíthető. Hasonló elven tehát csatákat, ütközeteket illetve hivatalviselési időszakokat és egy sor egyéb olyan eseményeket is rögzíthetünk, amelyhez akár több személy is kapcsolható. Amennyiben minden adathoz dátumot is felvesszünk, úgy idősíkon is ábrázolhatjuk ezeket az eseményeket. A strukturált adatbázis előnye tehát, hogy tetszőleges számú és típusú adat rögzíthető minden személyhez. A strukturált adatbázis felépítéséből kifolyólag lehetőség adódik egy olyan felület elkészítésére, amely a felhasználó által különböző keresési feltételeknek megfelelő eredmény-halmazokat, találatokat jelenít meg. Ezt akár szöveges formában a felhasználók letölthetik a saját számítógépükre is, így azok nem csak a kutatás, hanem az oktatás során is felhasználhatók.

2. Vizualitás

Az előbbieken csak röviden, vázaltszerűen bemutatott adatok akár vizuálisan is ábrázolhatók. Ilyen vizuális megjelenítés lehet egy-egy személy családfája, amelyet akár úgy is megjeleníthetünk, hogy az egyes elméleteket egymás mellé helyezzük, vagy akár különböző színekkel egy leszármazási táblázatban is feltüntethetünk. A fentebb említett eseményekhez rögzíthetünk helyszíneket is, ennél fogva lehetőséggé válik a térképes ábrázolásmód is. Ugyanilyen lehetőség nyílik az idősíkok szerinti megjelenítésre is, amelynek során akár több személy életútjának az összehasonlítására is sor keríthető. Az egyes személyek kapcsolati hálójának gráfokkal történő ábrázolása, és ennek a matematikai módszerekkel történő elemzése is lehetséges. A gráfelmélet részletes bemutatása szétfeszítené a dolgozat kereteit, azonban a jobb megértés érdekében ide kíváncsognak Kürtösi Zsófia tömör és precíz megállapításai: „A gráfelmélet azért hasznos a kapcsolathálók elemzésében, mert egyrészt megvan a megfelelő szókészlete a kapcsó-

⁶⁶ DL, DF. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>

latháló-alakzatok leírására, másrészt biztosítja a matematikai alapokat a strukturális jellemzők megértéséhez. A gráfok jól modellezik a valós kapcsolathálókat, és képesek vizualizálni olyan kapcsolati mintázatokat, melyek egyébként felfedezetlenek maradnának.”⁶⁷

3. Naprakész tudományos jegyzetapparátus

Egy ilyen projekt keretein belül kialakítható egy historiográfiai adatbázis is, amelynek elemeit bármilyen adathoz hozzárendelhetjük. Ezáltal az akár vizuálisan, akár szöveges formában megjelenített eseményekhez szakirodalmi munkák és források, idézeteket tartalmazó jegyzetapparátus is kapcsolható.

Az adatbázis alapvetően internetes felületen és megoldásokkal is elkészülhet, amely a folyamatos rendelkezésre állás mellett olyan előnyökkel is kecsegtet, hogy az adatokat az adatbázis adminisztrátorai bármikor módosítani tudják. Ezáltal lehetőség nyílik újabb fejlesztésekre, amelyek nemcsak megjelenítés módozatainak körét bővíthetik, hanem a szakirodalmi álláspontok is folyamatosan frissíthetők. Emellett egy jó adatbázis interaktív kommunikációs csatorna is egyben, azaz lehetőséget ad a felhasználók és adminisztrátorok közötti párbeszédre. Ennélfogva tehát a felhasználók megjegyzéseket és üzeneteket küldhetnek az adatbázis működtetőinek, felhívva a figyelmet az esetlegesen felmerülő hiányosságokra. Mindemellett minden olyan eseményhez, amely az adatbázisban rögzítésre kerül, bármilyen dokumentum, fénykép és irat kapcsolható.

Amint az a fentiekből is látható, az adatbázis olyan alapelveket fogalmaz meg, amelyek bármilyen korszakban élő személyek kapcsolati hálóját, személyi adatait is eltárolhatóvá teszik. Jelen esetben tehát nem feltétlenül csak az Árpádokhoz köthető adatbázis hozható létre, hanem akár a későközépkori uralkodók, egyházi és világi személyek is könnyen integrálhatók a projektbe.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ez a terv megvalósítható-e. A kérdés megválaszolására három működő példa is felhozható. Az első az Osztrák Tudományos Akadémia által támogatott Mapping Medieval Conflict⁶⁸ nevű projekt. A kutatásban résztvevők azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy feltérképezik a késő bizánci fegyveres konfliktusok személyi hátterét és kapcsolati hálóját. A második példa a Brit Akadémia patronálásában megvalósult Prosopography of the Byzantine World⁶⁹ címet viselő kutatás. Ez az online adatbázis szintén a bizánci történelemre koncentrál, a nevéből adódóan itt egy teljes bizánci prozopográfiai adatbázissal van dolgunk, amely nem csak az egyes személyek életadatainak megjelenítésére alkalmas, de a rokoni kapcsolatokat is feltünteti a kereső. Emellett listázza azokat az írásos és szfragisztiai forrásokat is, amelyekben az adott személy szerepel. Érdekessége az adatbázisnak, hogy segítségével talán pontosítható Eirene / Piroska leányának, azaz Szent László királyunk unokájának házassági kapcsolata. Az adatbázisban szereplő 3038. számmal jelzett, 1163-ból származó szfragisztikai forrás ugyanis megörökítette Eudokia, Piroskának és II. Ioannes császár lánya házastársának nevét, amelyet eddig írásos forrásokkal nem sikerült feltárni.⁷⁰ A harmadik példa, amely egyben az általunk vázolt metodikai eljárásra épül, a Kiss Gergely által vezetett

⁶⁷ KÜRTÖSI 2004, 667. A tanulmány mindenképpen hasznos a kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjainak elsajátításához.

⁶⁸ <https://oeaw.academia.edu/MappingMedievalConflict> (letöltés ideje: 2017. 09. 26.)

⁶⁹ <http://blog.pbw.cch.kcl.ac.uk/> (letöltés ideje: 2017. 09. 26.)

⁷⁰ <http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/boulloterion/3038/> (letöltés ideje: 2017. 09. 26.)

pécsi DelegatOnline kutatócsoport adatbázisa.⁷¹ Kiss Gergely azt a célt tűzte ki maga elé, hogy egy strukturált adatbázisban gyűjtse egybe a 11-13. századi magyarországi pápai legációk fellelhető adatait és az abban résztvevő személyeket. Nem feladatunk e három adatbázis teljes és kimerítő ismertetése, azonban így is jól látszik, hogy a modell működőképes és egyre több olyan kutatási projekt kerül napvilágra, amely kihasználja a modern technikai vívmányokat.

A modern történetírás tehát nem hagyhatja figyelmen kívül a technikai fejlődésben rejlő lehetőségeket. Mindenképpen szükséges megfelelni az új kihívásoknak, amelyek nem csak a hasonló online adatbázisok létrehozását teszik lehetővé, hanem egyben a vizuális megjelenítés okán előnyösen alkalmazható az oktatásban is. Végezetül tehát megállapítható, hogy eljött az ideje annak, hogy Gatterer 18. századi szavait finomítsuk: reményeink szerint ezután már nem könyvespolcok sokaságára, hanem csak egyetlen adatbázisra lesz szükség a jövőben ahhoz, hogy az Árpádok genealógiai viszonyait áttekinthessük.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ANON. Anonymi Belae Regis Notarii, Historia Hungarica de VII. primis Ducibus Hungariae. Ex Codice membranaceo m. f. Bibliothecae Augustae Vindobon. accuratissime nunc primum exscripta. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuini*. Vindobonae 1746.
- DL Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár.
- DF Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.

SZAKIRODALOM

- ALTHOFF 2003 Gerd Althoff: Genealogische und andere Fiktionen in mittelalterlicher Historiographie. In: *Inszenierte Herrschaft. Geschichtsschreibung und politisches Handeln im Mittelalter*. Szerk. Gerd Althoff. Darmstadt 2003.
- BAGI 2013 Bagi Dániel: Genealogische Fälschungen und Fiktionen als Legitimierungsmittel in narrativen Quellen des östlichen Europas im 11–13. Jahrhundert. In: *The medieval chronicle 8*. Szerk. Erik S. Kooper, Sjoerd Levelt. Amsterdam 2013.
- BAGI 2015a Bagi Dániel: *Divisio Regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és korai 12. században*. Pécs 2015. (kézirat)
- BAGI 2015b Bagi Dániel: Genealogische Beziehungen zwischen Piasten und Arpaden im 11. und frühen 12. Jahrhundert. In: *Fernhändler, Dynasten, Kleriker. Die Piastische Herrschaft in Kontinentalen*

⁷¹ <http://delegatonline.pte.hu> (letöltés ideje: 2017. 09. 26.)

Beziehungsf lächen vom 10. bis 13 Jh. Szerk. Darius Adamczyk, Norbert Kersken. Wiesbaden 2015.

- BÁLINT-FONT-KATUS-KUBINYI-PÁLFFY-ROMSICS 2007 Bálint Csanád – Font Márta – Katus László – Kubinyi András – Pálffy Géza – Romsics Ignác: *Magyarország története*. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest 2007.
- BERTÉNYI 1993 Bertényi Iván: A történeti segédtudományok fejlődése Magyarországon 1951–1991 között. *Turul* 66 (1993/) 3–14.
- BERTÉNYI 1999 Bertényi Iván: Wertner Mór és az Árpádok családi története. In: Wertner Mór emlékkönyv. Szerk. Himmler György. Párkány 1999.
- BEUMANN 1950 Helmut Beumann: *Widukind von Korvei*. Weimar 1950.
- BEUMANN 1955 Helmut Beumann: Die Historiographie des Mittelalters als Quelle für die Ideengeschichte des Königtums. *Historische Zeitschrift* 180 (1955/1) 449–488.
- BOGYAY 1988 Bogay Tamás: *Stephanus Rex*. Budapest 1988.
- DÓRY 1938 Dóry Ferenc: Szent István családi története In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. Szerk. Serédi Jusztián. Budapest 1938.
- ENGEL 1994a Engel Pál: Anjouk. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest 1994.
- ENGEL 1994b Engel Pál: Piastok. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest 1994.
- ENGEL 1994c Engel Pál: Přemyslek. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest 1994.
- FONT 1999 Font Márta: *Könyves Kálmán és kora*. IPF Monográfia. Szekszárd 1999.
- FONT 2001 Font Márta: *Koloman the Learned, King of Hungary*. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 2001.
- FONT 2005 Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 21. Szeged 2005.
- FONT 2007 Font Márta: A középkori Magyar Királyság. Az Árpád-házi királyok kora (970–1301). In: *Magyarország története*. Budapest 2007.
- GATTERER 1788 Johann Christoph Gatterer: *Abriß der Genealogie*. Göttingen 1788.
- GERICS 1966 Gerics József: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. *Történelmi Szemle* 9 (1966/1) 1–23.
- GERICS 1967 Gerics József: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967/5–6) 583–598.

- GYÖRFFY – KRISTÓ 1984 *Magyarország története tíz kötetben. I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Budapest 1984.
- GYÖRFFY 2000 Györffy György: *István király és műve.* Budapest 2000.
- HÓMAN – SZEKFŰ 1935 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet.* Budapest 1935.
- HÓMAN 1925a Hóman Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon.* Budapest 1925.
- HÓMAN 1925b Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és a XII.–XIII. századi leszármazói.* Budapest 1925.
- KÁLLAY 1986 Kállay István: Genealógia. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. Kállay István. Budapest 1986.
- KARÁCSONYI 1906 Karácsonyi János: Szent István anyja, I. András atyja. Eredmények. *Turul* 24 (1906/1) 97–112.
- KATONA 1779 Katona István: *Historia critica regum Hungariae* I. Pestini 1779.
- KISS 1895 Kiss Bálint: *Az Árpádok királyi vére magyar családokban.* Budapest. 1895.
- KOSÁRY 1996 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest 1996.
- KOSZTA 2013 Koszta László: A hradišei bencés monostor alapításának magyar vonatkozásai. In: *Ünnepi kötet dr. Blazovitch László egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szerk. Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária. Szeged 2013.
- KRISTÓ – MAKK 1994 Kristó Gyula – Makk Ferenc: Árpádok. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon.* Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KRISTÓ – MAKK 2000 Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok.* Szeged 2000.
- KRISTÓ 1999 Kristó Gyula: Szent István születési ideje. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica* CX (1999/1) 3–10.
- KRISTÓ 2000a Kristó Gyula: I. István és családja az Árpád-kori történetírásunkban. In: *Írások Szent Istvánról és koráról.* Szerk. Kristó Gyula. Szeged 2000.
- KRISTÓ 2000b Kristó Gyula: A magyarok és lengyelek kapcsolatai a 10–12. században. *Történelmi Szemle* 42 (2000/1–2) 1–18.
- KRISTÓ 2001 Kristó Gyula: *Szent István király. Tudomány-Egyetem. Történeti életrajzok.* Szerk. Potó János. Budapest 2001.

- KRISTÓ 2002a Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I.* Budapest 2002.
- KRISTÓ 2002b Kristó Gyula: Mikor lett fejedelem Géza? In: *Árpád fejedelemről Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről.* Szerk. Kristó Gyula. Budapest 2002.
- KUBINYI 1970 Kubinyi András: A magyar genealógiai kutatás. *Levéltári közlemények* 41 (1970/2) 213–221.
- KÜRTÖSI 2004 Kürtösi Zsófia: A társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjai. In: *Településkutatás.* Szerk. Letenyei László. Budapest 2004.
- MAKK 1994 Makk Ferenc: Rurikok. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon.* Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest 1994.
- MAR CZALI 1895 Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *A magyar nemzet története. I.* Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest 1895.
- MAR CZALI 1896 Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). In: *A Magyar Nemzet Története. II.* Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest 1896.
- PANDULA 2006a Genealógia. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván. Budapest 2006.
- PANDULA 2006b Pandula Attila: A genealógia ma. In: *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv 17.* Nyíregyháza 2006.
- PANDULA 2012 Pandula Attila: A genealógia magyarországi historiográfiájának áttekintése. In: *Genealógia I.* Szerk. Kollega Tarsoly István, Kovács Eleonóra, Pandula Attila, Viték Gábor. Budapest 2012.
- PATEK 1918 Patek Ferenc: Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése. *Századok* 52 (1918/9–10) 449–495.
- PAULER 1893 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* Budapest 1893.
- PÓR 1888 Pór Antal: *Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet herceggasszony az Árpádok utolsó sarja.* Budapest 1888.
- PRAY 1763 Pray György: *Annales regum Hungariae I.* Vindobonae 1763.
- RADVÁNSZKY 1883 Radvánszky Béla: Néhány szó olvasóinkhoz. *Turul* 1 (1883/1) 1–2.
- RÁCZ 2012 Rác György: Középkori források a genealógiai kutatásban. In: *Genealógia I.* Szerk. Kollega Tarsoly István, Kovács Eleonóra, Pandula Attila, Viték Gábor. Budapest 2012.
- ROMSICS 2011 Romsics Ignác: *Clio búvóletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest 2011.
- SZABADOS 2004 Szabados György: Párhuzamos gondolatok Attiláról, Szent Istvánról. *Aetas* 19 (2004/2) 130–139.
- SZABADOS 2006 Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről.* Budapest 2006.

- SZABADOS 2011 Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–X. században*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged 2011.
- SZEGFŰ 1974 Szegfű László: Sarolta. In: *Középkori kútíróink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János, Székely György. Budapest 1974.
- SZÖGI 2001 Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5*. Budapest 2001.
- TAR 2004 Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11*. Budapest 2004.
- TÓTH 2002 Tóth Sándor László: László: Vajk-István születésének kronológiai problémái. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 116 (2002) 9–19.
- VÁCZY 1940–1941 Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútíróinkban. *Levéltári Közlemények* 18–19 (1940–1941/1) 304–338.
- VAJAY 1962 Vajay Szabolcs: Agatha, Mother of Saint Margaret, Queen of Scotland. *Duquesne Review. A Journal of Social Sciences* 7 (1962/2) 71–87.
- VAJAY 1967 Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In: *Székesfehérvár évszázadai*. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967.
- VAJAY 1979 Vajay Szabolcs: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn. In: *Ungarn Jahrbuch 10. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. München 1979.
- VAJAY 1988 Vajay Szabolcs: Veszprémvölgy és alapítói. *Levéltári Szemle* 38 (1988/4) 20–24.
- VAJAY 1999 Vajay Szabolcs: Még egy királynénk? I. Endre első felesége. *Turul* 72 (1999/1–2) 17–23.
- VAJAY 2006 Vajay Szabolcs: I. Géza király családfája. *Turul* 79 (2006/1–2) 32–39.
- VESZPRÉMY 2014 Veszprémy László: Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Szerk. Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél. Budapest – Debrecen 2014.
- WERTNER 1892 Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek 1892.
- ZSOLDOS 2001 Zsoldos Attila: Magyar Középkor: Az Árpádok és az Anjouk. In: *Milleniumi magyar történet*. Szerk. Tóth István György. Budapest 2001.
- ZSOLDOS 2005 Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynői intézmény az Árpádok korában. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 36*. Budapest 2005.

Abstract

Dynasties and networks

New dimensions of the House of Árpád's connections

In this short study we aim to present the research history of the genealogy of the Árpád dynasty who lived during the 11th and 12th Century. The genealogical research of the Árpáds can be dated back to the 18th Century when the Hungarian historiography begun to use the scientific methods. This is quite a long time, however the source material was and is today very scarce. It is based mostly on narrative sources, a few charters and a small amount of foreign necrologies. Therefore a multitude of theories have been published in the secondary literature to solve some problematic family relationships. Mostly these theories can also be traced back to the initial period of the Hungarian historiography. During the years these sometimes clearly uncertain hypotheses were published through articles, studies and syntheses. It is almost impossible to review all the publications that have been produced in this nearly 200 years of research. To solve this problem we would like to offer a methodical solution that basically calls for the support of the modern technology, namely for the possibilities of the structured database. Today the historiography aims more and more for the solutions of the information technology. It is suffice to refer to the more and more accelerated pace of the digitalisation process, through the contemporary sources and documents are accessible for everyone. There are also a quite wide range of historical research projects which can handle complete prosopographical and genealogical databases. During this study we try to pinpoint all the be-nefits that a database like this can offer both in research and in education.

NOVÁK ÁDÁM

A terebesi Perényi család familiárisi hálózata

Különös tekintettel a Zsigmond-korra¹

Bevezetés

Kutatásaim központjában évek óta a Perényi család terebesi ágának vizsgálata áll. Kétszülő doktori disszertációm² egyes fejezetei résztanulmányokban már publikálásra kerültek, úgymint a család birtoklástörténete,³ Perényi János tárnokmester tevékenységének vázlata,⁴ pecséthasználat,⁵ és családjának rezidenciaelemzése.⁶ Jelen tanulmányban egy olyan társadalomtörténeti vizsgálatot folytatok, mely során összegyűjtöm a Perényieket szolgáló személyeket, nemesi családokat, és felvázolom a pályáivüket. A szakirodalomból és a forrásokból ugyanis jól ismert tény, hogy a család tagjai kiterjedt familiárisi hálózattal rendelkeztek. Perényi Imre például az 1410-es bandériumjegyzékben 15 lándzsával szerepelt.⁷ Később, 1433-ban Perényi István 14 lovassal vállalt küldetéseket Itáliában.⁸ Az 1435-ös hadi dekrétum szerint Perényi János 200 lovast volt köteles állítani a nyugati határ védelmére.⁹ 1439-ben Albert király Sáros várának és uradalmának adományakor kiemeli, hogy Perényi János „szép számú kísérettel” támogatta Zsigmond királyt nyugaton.¹⁰ 1458-ban 10 uradalmat kellett igazgatniuk, legalább 7 vár tartozott ezek közé.¹¹ Írásomban arra keresem a választ, hogy a Perényiek kikre számíthattak. A lehetőségekhez mérten részletesen ismertetem három jelentősebb familiáris család pályáivét, akiknek a példáján keresztül jól árnyalható a család tagjainak az országos politikában, és a régióban betöltött szerepe. Az ismert familiárisok számbavételével, és birtokaik területi elhelyezkedésének elemzésével képet kaphatunk a család magterületéről, valamint rámutathatunk a kapcsolatra a Perényiek birtokai, rezidenciái és a familiárisi hálózataik között.

¹ A szerző az MTA–DE Lendület „Magyarország a Középkori Európában” Kutatócsoport tagja.

² Munkacím: „A terebesi Perényi család működése a kezdetektől 1458-ig, különös tekintettel Perényi János tárnokmesterre”

³ NOVÁK 2015A.

⁴ NOVÁK 2011.

⁵ NOVÁK 2015B.

⁶ NOVÁK 2014.

⁷ C. TÓTH 2009A. 484.

⁸ E. KOVÁCS 2014. 210–11.

⁹ TÓTH-SZABÓ 1917. 132. CDH X/7. 267.

¹⁰ DL 13 410.

¹¹ Füzér, Terebes, Sztropkó, Újvár, Csorbakő, Fülek, Füzér. Vö. NOVÁK 2015. 21.

A Perényi család rövid története

Az Orbánfi Perényi Istvántól eredő ún. terebesi Perényi család¹² Luxemburgi Zsigmond egyik kedvelt, és készségesen támogatott famíliája volt. István fia Perényi Péter I. Lajos királyt szolgálta ispánként és várnagyként egyaránt.¹³ 1385/86 -ban már ő is feltehetően Zsigmond mellé szegődött, melynek eredményeként fia, Miklós pohárnokmester lett.¹⁴ Ezzel családjából elsőként, Miklós az ország bárói közé emelkedett. Miklós szőrényi bánná történt kinevezését követően¹⁵ pedig testvére, János vette át a pohárnokmesteri tisztséget.¹⁶ Több birtokot is megszereztek, sőt Miklós még önállóan is nyert birtokadományt (Sárospatak), melyet követően felvette a pataki előnevet is. 1396-ban a nikápoli csatateren Miklós és János is életét vesztette, így a család legidősebb férfi tagja testvérük, Imre lett. János halálával ő kapta meg a pohárnokmesterséget,¹⁷ majd legkésőbb 1405-ben titkos kancellár lett.¹⁸ Hű szolgálata eredményeként fontos támasza volt Zsigmondnak, ezért később pedig unokaöccsei kizárásával jutott birtokadományokhoz.¹⁹ Miután 1418-ban elhunyt, 1420-tól lovászmesterként pataki Miklós bán fia Miklós képviselte a családot a királyi tanácsban. Imre fiai, István és János, ekkor még kevésbé érvényesülhettek, ezt mutatja, hogy tisztséget csak Miklós 1428-as halálát követően, 1431-ben nyertek: közösen lettek asztalnokmesterek. A közös tisztségviselés a korszakban nem volt példa nélküli.²⁰ 1428 és 1437 két olyan mérőföldkő a család történetében, mely nagyban meghatározta szerepüket a későbbi évtizedekben. Miklós halálával a közös birtokok István és János kezén egyesültek, ugyanakkor regionális befolyásuk a pataki uradalom elvesztésével csökkent. 1437-ben, amikor István távozott az élők sorából, a család minden birtoka és erőforrása Jánoshoz került. Az elkövetkezendő „zavaros idők” alatt ezekre támaszkodhatott: 1458-as haláláig az északkeleti régió egyik legnagyobb birtokosa volt. Ekkor úgy adta át birtokait fiainak, hogy azok jórészt megmaradtak, sőt addigra még a számukat is növelni tudta.

¹² A leszármazási ábráját ld. a függelék 1. ábra.

¹³ Tisztségei közül a legfontosabbak: udvari lovag: 1359. máj. 21. (ENGEL 2003A. Az aula tagjai), majd 1386. febr. 5. – febr. 19. között. (SÖTTÖ 2003. II. 591.), regéci várnagy: 1377. jan. 17. – 1380. febr. 8. (ENGEL 2003A. Várnagyok és birtokosok, Regéc), zempléni ispán: 1387. júl. 23.–1387. aug. 6.–1388. márc. 3. (ENGEL 2003A. Ispánok, Zemplén), diósgyőri várnagy: 1387. nov. 6. u. (DL 7319) – 1387. nov. 30.–dec. 15. – 1388. márc. 11. (ENGEL 2003A. Várnagyok és birtokosok, Diósgyőr. A tisztség betöltésének kezdete utóbbiban tévesen 1387. szept. 1. szerepel)

¹⁴ 1387. aug. 22. ENGEL 2003A. Pohárnokmesterek.

¹⁵ 1390. aug. 19. Mályusz és Engel Perényi Miklós bán évi kelet nélküli levelét 1390. szept. 1-re teszi: DL 56 509. ZSO I. 1646. sz. Vö. ENGEL 1998B. 21. 97. jegy. Ebben az esetben hasonló tárgyban kiadott szintén éves kelet nélküli levele is 1390. aug. 19-én kelhetett Kevén. DL 47 933. Vagyis bánságát legalább augusztus 19. előtt kellett elnyernie.

¹⁶ 1390. máj. 23. ENGEL 2003A. Pohárnokmesterek.

¹⁷ 1397. febr. 25. LELESZ III. 128. sz.

¹⁸ 1405. jún. 9. Felcsebi Orosz Miklóst, Perényi familiárisát alkancellárként említik. ZSO II. 3958. sz. Imre első említése: DF 209 837. DRUGETH Nr. 19.

¹⁹ A család birtoklástörténeti áttekintését ld. NOVÁK 2015. passim.

²⁰ István: 1431. ápr. 19. ENGEL 2003A. Asztalnokmesterek.

A korábbi szakirodalom rámutatott,²¹ hogy egy-egy báró familiája a kis-, és középbirtokos nemes rétegből verbuválódott a kölcsönös segítségnyújtásra alapozva. A bárók a szolgálatukba fogadták a feltörekvő nemes családok sarjait. Számukra ez volt a legmeghatározóbb kapcsolatrendszer, az egyetlen lehetőség az érvényesülésre. Csak ezeken a szálakon keresztül juthatott egy középbirtokos nemes tisztséghez, a tisztség révén pedig jövedelemhez és birtokokhoz.²² A hosszú és jó szolgálatot természetesen a dominuszok is meghálálták. Vagy birtokadományokat eszközöltek ki számukra az uralkodótól, vagy más világi, egyházi javadalomhoz segítettek familiárisaikat.

A dominusz és a familiárisa közt létrejött kapcsolat alapja vélhetően egy szóbeli megállapodás lehetett, melyet mindaddig fenntartottak, míg az a felek számára kölcsönösen kedvező volt. A familiák felbomlásához elsősorban a dominusz sorsában vagy a királyság belpolitikai helyzetében beállt változás vezethetett. Egy bárói család kegyvesztettsége – mint a Homonnai Drugetek esetében 1403-at követően²³ – azzal járhatott, hogy familiájuk egy része elpártolt tőlük, és máshol keresték a boldogulásukat. Úgy tűnik, hogy amikor ez a folyamat nagyobb méreteket öltött, és rendszertelenné vált, akkor akár egy belpolitikai válságot is képes volt elnyújtani. Erre lehet példa az 1440-es évek zavarait követően az 1450-es évek társadalmi változása.²⁴ A Zsigmond-kor 1403-at követő harmincnégy évig tartó békéje viszont remek lehetőséget teremt egy-egy család familiáris hálózatának vizsgálatához. Esetünkben Perényi Imrének, mint a terebsi család fejének familiárisi körét, és fiainak kíséretét is rekonstruálni tudjuk. Természetesen csupán részben, hiszen ezek a kis-, és középnemesek nagyon nehezen ragadhatók meg a forrásokban. Elsősorban a familiáris és a dominusz kapcsolatára kell adatot találnunk, majd végig kell kísérnünk az adott személynek, vagy éppen családjának tevékenységét. Mint látni fogjuk, teljes portré megrajzolását csak néhány esetben van módunk véghezvinni. Az alábbiakban az adattöredékeket egy nagyobb rendszerbe illesztve mutatunk rá a Perényiek birtokai, rezidenciái és a familiáris hálózatuk közötti kapcsolatra.

A Csontos család²⁵

A család első ismert őse Imre, a Mislai nevet viselte, aki a Kassától délre található Mislai patakról kaphatta a nevét. A későbbi oklevelekből kiderül, hogy családjá tulajdonában volt az abauji Koksó falu egy része „Alsokokso”,²⁶ ami szintén ebben a térségben található. A településrészt nevezték Koksómindszentnek vagy Alsókoksómindszentnek²⁷ – később Kassamindszent, ma Valalíky –, így ez az elnevezés is fel-feltűnt a forrásokban a családdal összefüggésben. A helyzetet csak bonyolítja, hogy 1403-ban adományul nyerték a zempléni Legenyét,²⁸ amit megint előszeretettel

²¹ A familiárisok és uraik kapcsolatára l. SZEKFÜ 1912. Különösen 131–152. A familiáris viszonyok kutatása újabb lendületet kapott a közelmúltban. Petrik Iván munkáján kívül a régióban ténykedő Semsei család történetét Kádas István dolgozta fel: KÁDAS 2014A.

²² PETRIK 2000. 237.

²³ ENGEL 1977. 42.

²⁴ PÁLOSFALVI 2004. 216–218.

²⁵ Leszármazási ábrájukat ld. függelék 2. ábra.

²⁶ DF 250 854.

²⁷ BOROVSKY 1896. I. 281.

²⁸ ZSO II. 2635. sz. Vö. DF 222 664.

használtak családnévként a kútfők.²⁹ Az oklevelekben csak a Csontos névhasználat következetes, így bemutatásuk során ezt használjuk.

Imre egyike azoknak a kismemeseknek, akik a Hernád termékeny völgyében néhány telek tulajdonosa volt.³⁰ 1400. december 7-én, mint királyi ember, 1401. október 4-én pedig, mint abaúji szolgabíró tűnt fel a forrásokban.³¹ Az ebben az időben kinevezett abaúji ispán, Perényi Imre látókörébe ekkor kerülhetett a család, különösen Imre fia Bertalan. 1403. szeptember 29-én Esztergomban Zsigmondtól a zempléni Legényt kapták adományul hűséges szolgálataikért atyafiukkal, Ronyvai Balázs fia Péterrel együtt.³² Az oklevél nem részletezi, de a felkelés leverésében játszott hathatós tevékenységükért nyerték el a jutalmat, így már ekkor a régió „erős emberét” Perényi Imrét szolgálhatták. Erre szolgál bizonyítéku egy 1456-os konvent előtti bevallása, miszerint Legényt Perényi Imre közbenjárására nyerte el Bertalan.³³ Ronyvai Péter még többször is feltűnik Bertalan mellett az oklevelekben, de pontos rokoni kapcsolatukra nem derül fény. Ettől függetlenül atyafiságuk nem kizárt. A november eleji székesfehérvári országgyűlésen a felkelés leverését ünnepelve a jutalomosztásból sem maradtak ki, ugyanis Perényi Imre csorbakői adományát követően emberei is új birtokot kaptak, ezúttal a szabolcsi Újór falut.³⁴ Bertalan királyi emberként még Csorbakő beiktatásán is részt vett.³⁵

Úgy tűnik, hogy Bertalan az elkövetkező években tetemes vagyona tett szert. Ha az 1441-es zempléni adóajástromból indulunk ki, akkor Legyén addigi két portája mellé további huszonkettővel gazdagodott.³⁶ Ugyanakkor Újór portaszámához sajnos még viszonyítási alapunk sincs. Bertalan karrierje is alapvetően ebben az időszakban indult el. 1404-ben már a Perényiek – feltehetően Imre – terebesi várnagya.³⁷ Jövedelméből a terebesi uradalom közelében lévő Pelejte egy részét is zálogba vette még 1404 előtt.³⁸ Azonban az okleveles anyagból az is kiderül, hogy Újőrt jogtalanul kobozták el a Csicseri családtól és adták oda Csontoséknak. Ezért azt 1405. október 26-án vissza kellett adniuk.³⁹ A család egzisztenciája viszont továbbra is megmaradt.

1410-ben egy hatalmaskodási panasz kapcsán találkozunk Bertalan névvel, ugyanis megvádolták, hogy Perényi familiárisaként részt vett a környék nemesecinek zaklatásában.⁴⁰ Családi ősbirtoka mellett Abaújban Alsóbárcán 12 portát vett zálogba 1411. július

²⁹ ZSO VI. 2067. sz.

³⁰ A Csontos Bertalan neve alatt szereplő Csontosfalván 1427-ben két portát számoltak össze. KAMARAHASZNA 27.

³¹ ZICHY V. 231.; ZSO II. 1253. sz. Vö. KÁDAS 2014B. 110.

³² ZSO II. 2635. sz.

³³ DF 222 664.

³⁴ ZSO II. 2734. sz.

³⁵ ZICHY V. 359. Jelenléte nem lehet véletlen, Kádás István Engel Pál alapján párhuzamot von az iktatásra kijelölt királyi emberek és az adományozott familiája között. ENGEL 1999. 593. KÁDAS 2014C. 124.

³⁶ C. TÓTH 2007. 459. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy 1456-ban Legényt negyven forintért adta el Csontos János Perényi Jánosnak. DF 222 664.

³⁷ Engel 2003A. Várnagyok és birtokosok, Terebes.

³⁸ Uo.

³⁹ ZSO II. 4220. sz.

⁴⁰ ZSO II. 7668. sz.

3-án.⁴¹ Terebesről 1413. november 1. előtt áthelyezték Sztropkóra, ott is várnagyi megbízatást kapott.⁴² Úgy tűnik, ha el is kísérte Imre kancellárt Aachenbe, nem maradt ott Perényi János és István kíséretében.⁴³ Mindezt megerősíteni látszik, hogy 1414. március 19-én a panaszosok szerint még Kékmező környékén hatalmaskodott,⁴⁴ ugyanakkor 1415. február 22-én már Visegrádon volt kijelölve királyi emberként,⁴⁵ december 22-én pedig ismételtén Alsóbárcán szerzett zálogjogot.⁴⁶ Családi ősbirtokán kívül szolgálati helye környékén is igyekezett jószágokat szerezni, a Sóváriaktól Dávidvágását vette zálogba száz forintért, ami igazán szép összeg egy familiáristól.⁴⁷ Különösképpen, hogy a zálogvételekre szánt összeget egy-, másfél évtizednyi szolgálat alatt szerezte. Talán már a nyugati utazásra készülődött, amikor a Dávidvágásáért visszajáró összeget számára letétbe helyezték a leleszi konvent sekrestyéjében 1417. szeptember 4-én.⁴⁸ Valószínűleg A betegeskedő Perényi Imrét kísérte Konstanzba, hogy a zsinat lezárásán is részt vehessenek. Bázelen 1418. június 11-én a kancellár egyik utolsó kedvezménye lehetett, hogy Zsigmond címeradományt tett Bertalannak és Ronyvai Balázsnak.⁴⁹ Emellett néhány nappal később Strassburgban újadományt nyert Csontosfalvára. Láthatóan nem feledkezett meg rokonáról sem, az oklevél szövege ugyanis „frater”-ét, Sebestyén fia Mihály nevét is tartalmazza.⁵⁰ Az oklevél relátora pedig nem volt más, mint Perényi Miklós bán fia Miklós. Az újadományhoz így a jelek szerint köze lehetett Perényinek, azaz ő járhatta ki családja régi familiárisának a jogbiztosító oklevelet. 1418-ban egy újabb területet vett zálogba, ekkor már a Legenye közelében lévő Csörgön.⁵¹

Ezt követően már csak hatalmaskodásai felől hallunk, amiket a terebsi uradalomba ékelődött Miglészen,⁵² majd később 1426-ban Nyíregyházán követett el.⁵³ Utolsó említése az 1427-es abaúji kamarahaszna összeírásban található.⁵⁴ Összegezve tehát megállapítható, hogy Csontosfalvi birtokáról feljutott két váruadalom élére, többszörözötte vagyonát, címeradományt nyert Bázelen, és ősbirtokára is jogbiztosító újadományt nyert. Mindezt szorgos munkával, feltehetően elsősorban katonai szolgálattal érte el. Ezzel kapcsolatban csak következtetni tudunk, ugyanis nincs róla konkrét tudomásunk, hogy a Perényiek familiájában bármelyik hadjáraton is részt vett, vagy hogy Imrét diplomáciai küldetésében segítette volna. A hatalmaskodásokból és pozíciójából elsősorban uradalomigazgató szerepe látszik kikristályosodni. Testvére Csontos Péter maradt a Perényiek szolgálatában, de hasonlóan fényes karriert inkább Bertalan fiai futottak be, Miklós és János ugyanis folyamatos a Perényiek ügyeiben kerülnek

⁴¹ ZSO III. 643. sz.

⁴² ZSO IV. 1783. sz.

⁴³ Annak ellenére, hogy Bárány Attila korábban nem tartotta kizártnak, hogy Zsigmonddal maradt. BÁRÁNY 2004. 11.

⁴⁴ ZSO IV. 1783. sz.

⁴⁵ ZSO V. 275. sz.

⁴⁶ ZSO V. 1343. sz.

⁴⁷ ZSO VI. 893. sz.

⁴⁸ U.o.

⁴⁹ NAGY 1886. passim. 162. címerképpel.

⁵⁰ ZSO VI. 2067. sz.

⁵¹ ZSO VI. 2121. sz.

⁵² ZSO VII. 1105. sz. és ZSO XI. 259. sz.

⁵³ ZSO XIII. 1051. sz.

⁵⁴ KAMARAHASZNA 27.

megemlítésre.⁵⁵ Bár János 1456-ban súlyos betegen – talán halálára készülve – jelent meg a leleszi konvent előtt és adta el Legényét negyven forintért Perényi Jánosnak,⁵⁶ úgy tűnik felépült, hiszen az 1460-as években a Perényiek füzéri várnagyát Csontos Jánosnak hívták.⁵⁷ Legénye is visszakérülhetett Csontosékhoz, hiszen Perényi János fiainak 1465-ös birtokösszeírásában nem szerepelt.⁵⁸

A pontosan nem ismert rokon szálak ellenére Ronyvai Csontos Péterről is szólnunk kell. Talán kissé Bertalan árnyékában, de hasonlóan kitartóan szolgált a Perényi „családban”. Adományait együtt nyerték, címeradományukból pedig kitűnik, hogy az Imrefiakat ő kísérhette el Aragóniába, Franciaországba és Angliába.⁵⁹ Ezt követően azonban többet már nem hallunk sem róla, sem leszármazottairól.

A Felcsebi Orosz család⁶⁰

A család ősei feltehetően már a 14. században birtokosok voltak Zemplén megye középső részének keleti felén. A Cseb nevű birtok már 1399-ben két részre oszlott, az egyiket Berettői Kardos Miklós fia István zálogosította el Lőrinc diák fia Miklósnak.⁶¹ Eme Miklós fia János nem sokkal később 1403-ban a Zsigmond ellen lázadók oldalára állt, így birtokai elvesztek, azt Alcsebi Miklós klerikus – a későbbi váci püspök⁶² – kérte rokonainak Zsigmondtól.⁶³ Cseb egyik fele tehát az Alcsebiekhez került, a település másik részén pedig a Felcsebi család osztozott meg. Családfájukat nem találjuk Engel Pál genealógiai munkájában, viszont népes családjuk leszármazását három oklevél segítségével könnyen megrajzolhatjuk.⁶⁴ Eszerint a család első ismert őse bizonyos Tamás, akinek legkevesebb négy fia volt: Péter, Imre, Pál és Mihály. Jelen dolgozatban mi utóbbi családjával foglalkozunk részletesen, ugyanis az ő fiainak volt kötődésük a Perényi családhoz.

A család első kapcsolata a Perényiekhez 1402-re tehető, amikor Mihály fia Jakab alpohárnokmestert relátorként jegyzik.⁶⁵ A tisztséget, mint láttuk Perényi Imre töltötte be 1396 és 1403 között, így helyettese nagy valószínűséggel familiárisa volt. A Terebes szomszédságában élő kisnemesi család sarja feltehetően a század fordulóján csatlakozott a térségben nagy befolyást szerző Perényi családhoz. Döntése helyesnek bizonyult, rokonaival ellentétben csak neki sikerült kitörnie a megyei nemesek közül. 1403. november 7-én addigi birtokaikhoz képest hatalmas vagyona tettek szert testvéreivel, Miklóssal és Lászlóval. Ekkor a Csicseri család az ungi Csicsér, Vaján, Siskóc és a szabolcsi Komoró, valamint Vis birtokokat kapta Zsigmondtól Székesfehérváron.⁶⁶

⁵⁵ Hatalmaskodásban Miklós: ZSO X. 1373. sz.; ZSO XII. 203. sz. János: SZERBIA 163–164.

⁵⁶ DF 222 664. Vö. CSÁNKI I. Zemplén megye.

⁵⁷ DL 16 769.

⁵⁸ DF 209 861.

⁵⁹ NAGY 1886. 162–163.

⁶⁰ Leszármazási ábrájukat ld. függelék 3. ábra.

⁶¹ ZSO I. 5666. sz.

⁶² ENGEL 2003A. Váci püspökök.

⁶³ ZSO II. 3040. sz.

⁶⁴ Ld. leszármazási ábra jegyzeténél.

⁶⁵ ZSO II. 1973. sz.

⁶⁶ ZSO II. 2758. sz.

Az oklevél szövege önmagában is érdekes. Jakabot először illetik az „Orosz” ragadványnévvel, mely a későbbiekben unokatestvéreitől egyértelműen megkülönbözteti. Testvérét, Miklóst pedig leleszi prépostnak nevezi. Ezek szerint ezt a stallumot már 1403. november 7. előtt megkapta. A prépostság már Pálóci Domokos 1403. január 29. előtti halálát követően üresen állt.⁶⁷ A konvent saját iratai szerint 1405-ig bizonyos István látta el a préposti feladatokat.⁶⁸ Az ellentmondás feloldását egy későbbi oklevélben találjuk. E szerint 1405. június 9-én Rozgonyi László mester Zsigmond előtt tiltakozott a Felcsebiek birtokszerzése ellen, közben pedig Miklóst a leleszi konvent gubernátoraként említik.⁶⁹ Vagyis Felcsebi Miklóst a király – feltehetően Perényi Imre sugallatára – nevezte ki a konvent élére, ami viszont nem ismerte el vezetőjének, így nem tartották nyilván. Ezt az elméletet erősíti egy másik oklevél is, melyben Zsigmond szólítja fel a konventet, hogy fogadják el Miklóst prépostjuknak.⁷⁰ Sajnos a levél datálatlan, Mályusz Elemér csupán közvetett bizonyítékok alapján 1405. október 16. elé teszi.⁷¹ Az 1405-ös dátumot erősíti, hogy ettől kezdve a Kumorovitz Lajos Bernát által használt leleszi névsor is már Miklósnak nevezi prépostját, igaz a későbbi Csicseri Orosz Miklóst.⁷² A prépostok archontológiájába tehát egy hiba is csúszott. Betudható ez annak, hogy Felcsebi Orosz Miklóst 1414 után egy szintén „Orosz” ragadványnevű, szintén „Cs”-vel kezdődő családnevű Miklós követte a konvent élén, akinek családja ugyanúgy bírta Csicser birtokot. Ezek a tényezők téveszthették meg Engel Pált is, amikor Csicseri Orosz Miklós leleszi prépostot megpróbálta beszerkeszteni genealógiai munkájába.⁷³ Részben ennek is köszönhető, hogy a Felcsebi családot nem találjuk a leszármazási táblák között. A Zsigmondkori Oklevéltár későbbi köteteinek szerkesztői a feldolgozott oklevelek tükrében felismerték a problémát, és a névmutatókban fel-tűntették Felcsebi Orosz Miklós prépostságát.⁷⁴

A Csebiek – és természetesen Perényi Imre – befolyása jól érzékelhető abban, hogy a Várdaik,⁷⁵ Rozgonyi László⁷⁶ és a Csicseriek⁷⁷ igyekeztek minél több plénum előtt tiltakozni, eltiltani Zsigmondot újabb birtokok adományozástól, a Felcsebieket meg az adományok kérésétől. Legtöbbször a Csicseriek panaszkodtak ősi családi birtokuk elvesztése miatt.⁷⁸ Sérelmezték, hogy a vagyonuk hűtlenségük miatt úszott el, holott nem vettek részt a lázadás támogatásában. Mint láttuk, a Csontos családdal szemben eredményes volt a tiltakozásuk, és Újór birtokukat már 1405-ben visszakapták. A Felcsebiekkel már nem volt ilyen könnyű dolguk. Ebben az is közrejátszhatott, hogy

⁶⁷ A dátumra vö. Engel 2003B. Pálóci család.

⁶⁸ KUMOROVITZ 1928. 10.

⁶⁹ ZSO II. 3958. sz.

⁷⁰ ZSO II. 3575. sz.

⁷¹ Uo. jegyzet.

⁷² KUMOROVITZ 1928. 10. Vö. KUMOROVITZ 1934. 9. II. Mikós néven.

⁷³ Vö. ENGEL 2003B. Csicseri 1. tábla. Az ungi nemességgel foglalkozó művében ez a kiegészítés nem szerepel. ENGEL 1998A. 143.

⁷⁴ Szentgyörgyi Mária szedte szét a két Miklóst az index számára (C. Tóth Norbert közléséből). ZSO IV. 665. Csebi Miklós leleszi prépost 1405–1414. ZSO V. 715. Csicseri Orosz Miklós 1414-től leleszi prépost. Vagy mint C. Tóth Norbert a második pótkötetben. LELESZ II. 222. jegyz.??

⁷⁵ ZSO II. 3163. sz.

⁷⁶ ZSO II. 3958. sz.

⁷⁷ ZSO II. 3664. sz.

⁷⁸ 1406: CSICSERI 59.; ZSO II. 5127. sz. 1409: ZSO II. 7117. sz.

Miklós 1405. június 9-től Perényi Imre titkos alkancellára lett,⁷⁹ így közvetlen felügyelete volt a titkos kancelláriára. Hasonlóan Csontos Bertalanhoz, Jakab lehetőségei is megszorodtak, 1404-ben zálogba vette a zempléni Pelejte egy részét Terebes közelében éppen Csontost követően.⁸⁰ 1406-ban testvéreivel, Lászlóval, Istvánnal együtt a szabolcsi Győr települést nyerték el Zsigmondtól.⁸¹ Az oklevélben Jakabot osztrozsácsi várnagyként említik. A horvátországi vár meglehetősen messze esett a Felcsebiek, de még a Perényiek törzsterületétől is, így nehezen érthető, hogy vajon miért a titkos kancellár egyik familiárisa került annak élére. Talán megoldást jelenthet a problémára, hogy a vár 1405-ben került vissza királyi tulajdonba,⁸² annak élére pedig egy megbízható embert küldtek a királyi udvarból. Ez lehetett Perényi Imre embere Felcsebi Orosz Jakab, akinek megbízatása nem tartott soká, hiszen többet nem szerepel neve mellett a tisztség. Még ugyanabban az évben, 1406. november 19-én ismét hatalmas adományt nyert a család, és a hűtlenség bűnébe esett Bölcsi Kiscudar Péter özvegyének birtokait szerezték meg. Szatmárban Varsány, Parasznya, Szalka, Remeteszeg, Jármí és Tunyog lett az övék.⁸³ Az adománylevelet hamar át is írták privilégialis formában, mivel megtörtént az ellentmondás nélküli iktatás. Jakab egyébként ekkor már csak volt alpoházmokmester.⁸⁴

A fenti adomány jól mutatja, hogy milyen előnyökkel járhatott a királyi udvarban a legbelsőbb körhöz tartozni, hiszen amint felmerült egy birtokszerzési lehetőség, a királyi titkos alkancellárnak lehetősége adatott arra lecsapni. A család vagyona bizonyíthatóan tovább nőtt. 1407. június 7. előtt Jakab zálogba vette a Felcseb szomszédságában lévő Berettő birtok felét,⁸⁵ és ekkortájt a Losonciaktól még a szabolcsi Pálca és „Kasow” birtokot egyaránt.⁸⁶ 1407. december 20-án Miklós préposti kinevezését XII. Gergely pápa is megerősítette.⁸⁷ 1408. március 12-én Zsigmond engedélyt adott a családnak, hogy tetszésük szerint az ungi Csicsér, a szatmári Varsány, a szabolcsi Győr és a zempléni Boly birtokukon erősséget (*castella seu fortalitia cum lignis vel lapidibus*) építsenek.⁸⁸ Ezek szerint a család igyekezett megvetni lábát a középnemesség soraiban azon előkelők között, akik már egy saját erősséggel is rendelkeztek. Külön érdemes hangsúlyoznunk, hogy ezen a főként mocsaras területen, ahol fán kívül más nyersanyag egyáltalán nem volt, akár kővár építésére is lehetőséget kaptak. Továbbá egy újabb birtokszereményről szerzünk tudomást, ugyanis időközben Boly szintén a tulajdonuk része lett. Látható, hogy jötevőjükkel a kedvező viszonyt továbbra is fenntartották, hiszen 1408-ban Miklós még mindig alkancellár volt, Jakabot pedig Perényi Imrével együtt utasították egy zempléni birtokügylet elvégzésére 1408. szeptember 30-án.⁸⁹

1409. március 3-án Zsigmond Ung megyéhez írt parancsában Miklóst még alkancellárnak nevezi, amikor azonban Szatmár és Ung megyének írt 1410. május 1-jén, hogy

⁷⁹ ZsO II. 3958. sz.

⁸⁰ KÁROLYI I. 525.

⁸¹ ZsO II. 4448. sz. Mai neve Győröcske. Vö. ENGEL 2001.

⁸² Vö. ENGEL 2003A. Várnagysok és birtokosok, Osztrozsák.

⁸³ ZsO II. 5119. sz.

⁸⁴ DF 252 607. ZsO II. 5345. sz.

⁸⁵ LELESZ II. 161. sz.

⁸⁶ BÁNFFY I. 512.

⁸⁷ ZsO II. 5853. sz.

⁸⁸ ZsO II. 5986.

⁸⁹ ZsO II. 6347. sz.

mérsékelje Felcsebi Oroszok jobbágyainak adóterheit, Miklós már csak leleszi prépostként szerepel. Valamilyen okból Miklóst leváltották tisztjéből. Valami megtört 1409 és 1410 fordulóján, és a hét éve töretlenül emelkedő családtagok karrierje ettől kezdve zuhanni kezdett. 1410. június 28-án pedig már a Csicseriek tiltakozása és panasza is beért.⁹⁰ Zsigmond a Csicseriek katonai szolgálatára hivatkozva szemet hunyt a hűtlenség bűne felett, és visszaadta számukra a korábban Felcsebi Orosz Jakab és testvéreinek adományozott birtokokat, Csicsert, Vajánt, Siskócot, Komorót és Vist. Továbbá 1411. január 12-én már Késmárki György volt a titkos alkancellár.⁹¹ A folytonosságot – Perényin kívül – csupán Bossányi Lőrinc fia Márton, a titkos kancellária notáriusa jelentette, aki 1406-tól 1416-ig látta el ezt a tiszteket, bár ő csupán egy volt a jegyzők közül.⁹²

Az 1410-es években szinte csak hatalmaskodási perekben találkozunk a Felcsebi Oroszok nevével a forrásokban.⁹³ Egy kivételt találhatunk, 1413. november 11-én a szabolcsi Boly egy részét veszik meg harmincöt forintért.⁹⁴ Úgy tűnik, Miklós megtarthatta a leleszi prépost székét egészen 1414-es haláláig. Testvére, László viszont nem futott be nagy karriert a királyi udvarban. Csúpn 1412–13-ban tűnik fel, mint beregi, szabolcsi, abaúji, és sárosi nádori bírságbehajtó.⁹⁵ 1419-ben egy újabb csapás érte a családot, amikor a Csaholyiak panaszt nyújtottak be a Felcsebiek adománya ellen, melyben Varsányt, Parasznját, Szalkát, Remeteszeget, Jármít és Tunyogot kapták.⁹⁶ A panaszról 1423-ban már pereskedés lett. A Csaholyiak a különös jelenlét bírósága előtt vádolták meg a néhai Felcsebi Orosz Miklóst, hogy 1408-ban jogtalanul állítatott ki családja nevére birtokadományozó oklevelet, hiszen a birtokok tulajdonosa nem esett a hűtlenség bűnébe. A család képviselője Orosz László fia László pedig hiába mutatta be az adománylevelet, annak átiratát és a beiktatásról szóló konventi jelentést, a király úgy ítélte, hogy hallgassák ki az ügyben érintett Várdaikat is, és azok tegyenek esküt.⁹⁷ Az eljárás ezen lépéséről nem értesülünk az oklevelekből, már csak az ítélet végrehajtásáról szóló konventi jelentés áll rendelkezésünkre. A Csaholyi családot végül 1424. márciusában iktatta be a leleszi konvent kiküldöttje a kérdéses birtokokba – Jármí kivételével –, a Felcsebiek tiltakozását figyelmen kívül hagyva.⁹⁸ Bár nem áll rendelkezésünkre minden vonatkozó adat, mégis azt szűrhetjük le ebből a történetből, hogy az 1408-ban jól értesült, és a titkos kancellárián ténykedő Orosz Miklós vizsgálat nélkül magának foglaltatta le a Kiscudar örökséget, s hogy abból gond ne legyen, gyorsan meg is erősítette a királyi kettős felségpecséttel. A prépost és dominusza, Perényi Imre halálát követően nem volt olyan erős „lobbi” Orosz László fia László mögött, hogy egy kétes perben a javára döntsének. A három nagyobb tömbbe csoportosítható szerzeményből – Csicsér és társai, Parasznja és társain kívül – csak Győröcske, Zábrág és Boly maradt meg. Adományban ugyan csak Győröcske szerepelt, de mint láttuk fentebb Bolyban is bir-

⁹⁰ A Csicséri család történetére részletesen ld. ENGEL 1998A. 60–64.

⁹¹ ZSO III. 25. sz. Ld. még C. TÓTH 2013. 83.

⁹² LUKAČKA 1997. passim. Vö. BÓNIS 1971. 103.

⁹³ ZSO IV. 194., ZSO V. 1225–28., ZSO V. 2019., ZSO VI. 560., ZSO VI. 1545., ZSO VII. 495., ZSO VIII. 1196–97. sz.

⁹⁴ ZSO IV. 1079. sz.

⁹⁵ Vö. a leszármazási ábrát ld. függelék 3. ábra.

⁹⁶ ZSO VII.1187. sz.

⁹⁷ ZSO X. 1168. sz.

⁹⁸ ZSO XI. 317. sz.

tokjogot szereztek, Zágrábot pedig 1425-ben kénytelen volt Felcsebi Orosz László fia László elzalogosítani.⁹⁹

Összességében megfigyelhető, hogy húsz év alatt a család karrierje meredeken emelkedett Perényi Imre segítségével, majd 1409 és 1410 fordulóján – talán Miklós alkancellár kapzsisága miatt – ez a lendület megtört. El is hagyhatták a Perényiek familiáját, egyetlen utalás sincs arra, hogy tovább szolgáltak volna. Az 1420-as években a Perényiek támogatása nélkül pedig arra a szintre estek vissza, ahonnan indultak. Így 1424-ben már csak Felcseb részei fölött marakodtak rokonaikkal,¹⁰⁰ és részbirtokokra szóló okleveleiket erősítették meg.¹⁰¹

A Sztáncsi család¹⁰²

A dolgozatban részletesebben ismertetett három család közül az egyetlen, melynek családi leszármazását a szakirodalom is ismeri.¹⁰³ Ugyanakkor az a Diplomatikai Fényképgyűjteményből hiányzó oklevelek segítségével pontosítható, így velük is érdemes részletesebben foglalkozni.¹⁰⁴ I. Károly uralkodása alatt tűnt fel a család első ismert tagja. János fia Péter az északkeleti országrész teljhatalmú urának, Druget Fülöpnek jeszenői alvárnagya volt, aki ezt a tisztséget 1326 és 1327 között biztosan betöltötte.¹⁰⁵ Meglévő családi birtoka, a zempléni Sztáncs mellé 1327-ben nyerte Abaújban Széplakot, mely korábban Aba Amádé birtoka volt, így nyilvánvalóan a király és Druget oldalán harcolt, talán már a rozgonyi csatában is. Ezt követően olykor Széplakiként is említik. 1351-ben hallunk utoljára felőle,¹⁰⁶ és ezt követően már csak öt fiát említik, Fülöpöt, Miklóst, Lázárt, Jánost és Andrást.

A Sztáncsiak megyei birtokpereken, hatalmaskodásokban tűntek fel az 1430-as évekig. Ezekből kiderül, hogy Fülöpöt gyakran nevezték Széplakinak, fiát pedig Kunnak, Miklóst deáknak, Andrást pedig papnak. Amikor Sztáncs és Kazsu közötti határviták alakultak ki, fel-feltűntek az abaúji és zempléni megyegyűléseken.¹⁰⁷ Emellett még információk van arról is, hogy 1378-ban Lajos király előtt megerősítették Széplaki adományukat.¹⁰⁸

A család vérvonala Miklós fia Péterben folytatódott. Az ő fiainak, Miklósnak és Andrásnak sikerült hosszú idő után először kitörni a megyei kisnemesség közül. Utóbbi 1426-ban Özdögei Besenyő Pál szlavón bán familiárisa volt.¹⁰⁹ Katonai szolgálatát

⁹⁹ ZsO XII. 611. sz.

¹⁰⁰ ZsO XI. 890. sz.

¹⁰¹ ZsO XI. 1097. sz. vő. AOKLT XIII. 261. sz.

¹⁰² Leszármazási ábrájukat ld. függelék 4. ábra.

¹⁰³ ENGEL 2003B. Sztáncsi család

¹⁰⁴ AMK AS (Stanch) Nr. 1–4.

¹⁰⁵ 1326: Zichy I. 287–291. 1327: AOKLT. XI. 214. sz. 1329-ben már csak alvárnagya ugyanannak a várnak. ADALÉKOK 1913. 114.

¹⁰⁶ DF 269 781. ADALÉKOK 1914. 316.

¹⁰⁷ AMK AS AA.1. (Stanch) Nr. 1–4.; ADALÉKOK 1913. 217–218.; ZICHY III. 280., 302–303.; ZICHY IV. 307., 434–435., 522–523., 532.; ZICHY V. 231–232., 552–553., 581–582.; ZICHY VIII. 235.; ZsO II. 6629. sz.; ZsO IV. 1337., 2853., 2109. sz.; ZsO V. 1909. sz.; ZsO VI. 2191. sz.; ZsO XI. 83. sz.

¹⁰⁸ DF 269 793. ADALÉKOK 1916. 17.

¹⁰⁹ ZICHY VIII. 303. ZsO XIII. 1048. sz.

Széplak tizenkilenc¹¹⁰ és Sztáncs nagyjából húsz portájára alapozhatta.¹¹¹ Az 1430-as évek elején állhattak a Perényi ifjak szolgálatába. Tudjuk, hogy 1435-ben János és István alasztalnokmeterei mindketten elkísérték Istvánt Zsigmond császárra koronázására Rómába, majd hazaérkezésüket követően adományt nyertek a Rédeiekkel közösen.¹¹² Az oklevél azt is elmeséli, hogy Sztáncsi András – Rédei Mátyással együtt – a Tiberis egyik hídján ütötték lovaggá.¹¹³ Az Imrefiak befolyásának, regionális hatalmának erősödése látható abban, hogy a kisbirtokos nemesség felső rétegéből származó Sztáncsiak az ő familiájukban látják a boldogulásuk kulcsát.

Választásuk helyessége bebizonyosodott, legalább egy újabb birtokrésszel gazdagodtak – még ha azt közösen is nyerték a Rédeiekkel. András feltehetően végig megőrizte helyettesi tiszttét Perényi István és János asztalnokmestersége idején is.¹¹⁴ Utoljára 1444-ben hallunk felőle a forrásokban, akkor Zemplén megye küldötteként vett részt az áprilisi országgyűlésen.¹¹⁵ Az is ismert, hogy Katalin nevű lánya Csapi János diósgyőri várnagyhoz, Csapi László alkancellár unokaöccséhez ment feleségül.¹¹⁶ Testvére, Miklós háromszor is alispánságot vállalt Zemplénben. Az első leghosszabban követhető tisztségviselése 1436. július 31. és 1439. június 9. között bizonyítható.¹¹⁷ Ezt követően csak 1446. szeptember 6-án tűnt fel ismét.¹¹⁸ Nem tévedünk azonban nagyot, ha azt feltételezzük, hogy az alispánságát még 1440-ben is betölthette. A belpolitikai viszonyok ugyanis Albert király halálával még nem változtak meg, a polgárháború majd csak 1440 nyarán robbant ki. Ezt követően kerülhetett sor Perényi és vele együtt Sztáncsi esetleges leváltására. Sztáncsi András 1447. szeptember 13-án feltételezhető halálát követően zempléni küldött volt.¹¹⁹ A viszonylagos béke idején ismét egy hosszabb ideig vezethette a megyegyűléseket. 1454. január 8. és 1455. június 17. között adatolható tisztségviselése.¹²⁰ Egyben ez az utolsó év, amikor hallhatunk felőle, és feltehetően vele halt ki a család. Életében azonban kitartott a Perényiek, főleg Perényi János mellett.

A család története is jól mutatja, hogy Perényi familiájához csak az 1430-as évektől volt igazán érdemes tartozni, akik ekkor váltak ismét a térség meghatározó arisztokrata családjává.

¹¹⁰ KAMARAHASZNA 40.

¹¹¹ C. TÓTH 2007. 459.

¹¹² BORSODI OKLEVÉLTÁR 1990. 61.

¹¹³ E. KOVÁCS 2014. 217. (DF 250 969.) Sztáncsi nem élt a pápai kérvény benyújtásának lehetőségével, ezért korábban nem mutatták ki a király kíséretében. CSUKOVITS 1998. passim.

¹¹⁴ ZICHY XII. 172–174.

¹¹⁵ ENGEL 2003A. Főrendek és országgyűlési követek 1439–1457. 1444A.

¹¹⁶ ZICHY X. 122–123. Vö. ENGEL 2003B. Baksa rokonsága 8. tábla: Csapi (Eszenyi).

¹¹⁷ DL 99 501.; DL 57 690. vö. ENGEL 2003A. Zemplén megye, szűkebb időközzel.

¹¹⁸ DL 88 203.

¹¹⁹ Vö. ENGEL 2003A.

¹²⁰ ENGEL 2003A. Zemplén megye.

További familiárisok

A fent ismertetett három család története, amellel hogy a forrásokkal adatolhatóan többször is összekapcsolódik a Perényiek históriájával, jól mutatja a család regionális befolyásának változását. Az eddig említettekén túl természetesen sokkal több nemes szolgált a familiában, birtokigazgatóként, helyettesként, jogi képviselőként, vagy egyszerű szolgálattevőként. Az ismert familiárisok listáját ehelyütt a terjedelmi korlátokat szem előtt tartva nem közöljük,¹²¹ azonban érdemes még néhány családot kiemelni.

Korlátfalvi (Corlathfalua) László fia Egyed Perényi Péter fia János abaúji alispánja volt 1395-ben,¹²² majd Imre jogi képviselője volt 1406-ban.¹²³ Talán neki volt rokona Korlátfalvi „Lancelát” László, aki 1422-ben olaszi officialisként,¹²⁴ majd 1424-ben ügyvédként tűnik fel.¹²⁵ Nyomári Tamás fia János és László közül előbbi már 1412-től,¹²⁶ utóbbi pedig 1417-től¹²⁷ jogi képviselője a Perényieknek 1420-ig.¹²⁸ Hangácsi Jakab 1414-ben Perényi Imre újvári várnagya,¹²⁹ 1417 és 1420 között jogi képviselője volt Hangácsi Páll – vélhetően testvérével – együtt.¹³⁰ Berencsi „Magnus” Mihály hosszabb ideig is tetten érhető terebesi várnagyként. Első említése 1413-ból,¹³¹ utolsó pedig 1422-ből való,¹³² de már 1412-től Perényi familiáris volt.¹³³

Külön érdemes foglalkoznunk a Semsei család tagjaival, akiknek atyafiságát Kádas István vizsgálta részletesen. Véleménye szerint a Semseiek – név szerint Demeter fia László és János, valamint annak fiai – az 1380-as évek végétől a Perényi család szolgálatában álltak.¹³⁴ Valóban, Demeter fia László Perényi Miklós bán katonája 1389-ben,¹³⁵ majd Perényi János alpohárnokmestere 1395-től 1396-os haláláig.¹³⁶ László testvérének, Jánosnak fiai – különösen István – az 1420-as években a nyalábi Perényiek familiárisa, nevezetesen Perényi Péter országbíró zempléni alispánja.¹³⁷ Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a két család története, birtokai, így véleményünk szerint familiája is elválasztandó egymástól. Igaz, a Semseiek később ismét feltűnnek Perényi János tárnokmester szolgálatában: Semsei Frank fiai, László és Rudolf 1452-ben egy hatalmaskodás résztvevői, László pedig 1454-ben altárnokmester.¹³⁸

¹²¹ A gyűjtés doktori disszertációm függelékében lesz olvasható.

¹²² ZSO I. 4036. sz.

¹²³ ZICHY V. 440.

¹²⁴ ZSO IX. 921. sz.

¹²⁵ ZSO XI. 669. sz.

¹²⁶ ZICHY VI. 216–9. sz.

¹²⁷ ZSO VI. 724. sz.

¹²⁸ ZSO VII. 2276. sz. Megjegyzendő, hogy Nyomári László már 1404-ben Csorbakő beiktatásánál királyi ember. ZICHY V. 359.

¹²⁹ ENGEL 2003A. Várnagyok és birtokosok, Újvár (Sáros m.)

¹³⁰ Jakab: ZSO VI. 724. sz. ZSO VII. 2232. sz. lásd még ZSO V. 1324. sz. Pál: ZSO VI. 2703. sz.

¹³¹ ENGEL 2003A. Várnagyok és birtokosok, Terebes.

¹³² ZSO IX. 1138. sz.

¹³³ ZSO III. 2877. sz.

¹³⁴ KÁDAS 2014A. 447.

¹³⁵ ZSO I. 1265. sz.

¹³⁶ ZSO I. 4114. sz., ZSO I. 4496. sz.

¹³⁷ KÁDAS 2014A. 447.

¹³⁸ DL 106 096., DL 14 784.

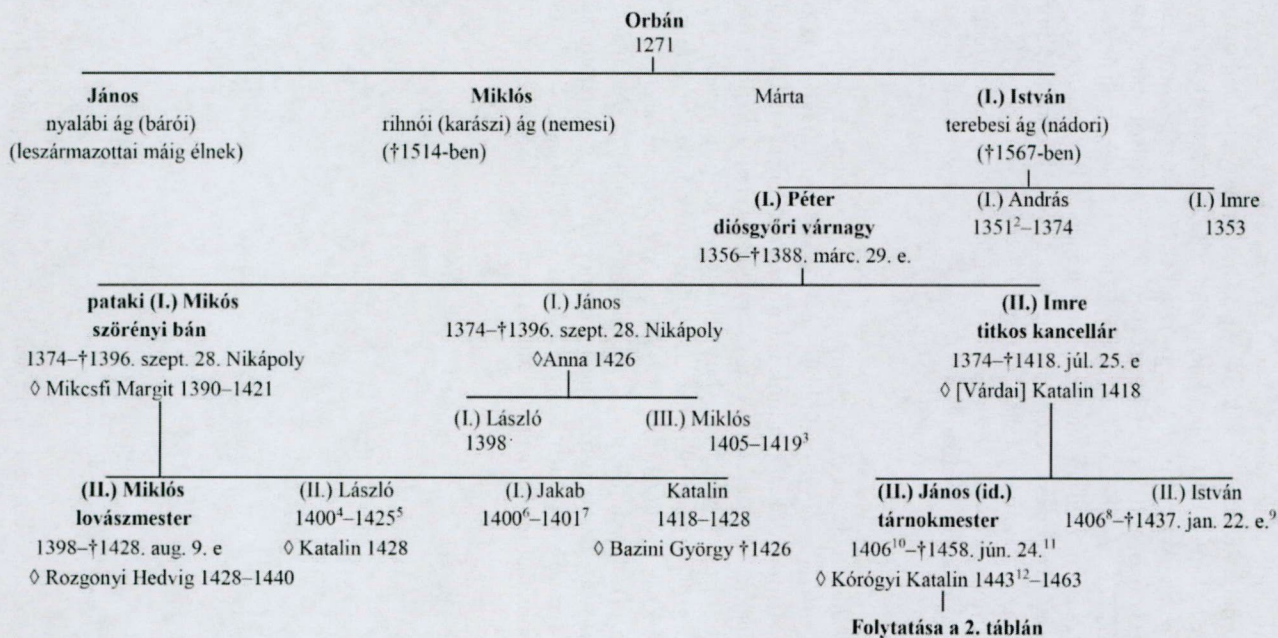
Készítettünk egy térképvázlatot, melyen a familiárisok ősbirtokainak meghatározására tettünk kísérletet, vagyis a családnevükben megjelölt helység nevét jelöltük be.¹³⁹ Ez alapján fényt deríthetünk a Perényi család „toborzási” területére, arra az akció rádiuszra, melyen belül a szolgálattelvőiket toborozták, illetve hatalmi befolyásuk volt. Ha három időegységre osztjuk vizsgált korszakunkat, akkor jól látható, hogy 1403 (Csorbakó megszerzése) előtt, 1403 és Perényi István 1437-es halála között, majd 1437 után honnan kerültek ki zömében a familiárisok. Az egyes besorolásokat a legkorábbi említés alapján tettük meg. A térképvázlat alapján kijelenthető, hogy az ismert források szerint a Perényiek familiája az Abaújban, Észak-Borsodban és Közép-Zemplénben élő nemesek számára volt vonzó. 1403 előtt elsősorban Perény (Alsómindszenti, Gagy, Semsei, Korlátfalvi) és Terebes (Felcsebi, Szinyéri, Izsépi) közeléből álltak szolgálatukba. Csorbakó megszerzését követően jelennek meg Abaúj és Borsod megye határáról a familiárisok (Berencsi, Hangácsi, Nyomári), majd az 1420-as évektől a zempléni terület kerül a középpontba (Lesztéméri, Pelejte, Cseleji, Kazsui, Sztáncsi, Kázméri). 1437 után pedig egyértelműen a füzéri és a terebesi uradalomhoz közeli területek birtokosai tűnnek fel a Perényiek szolgálatában.

Összegzés

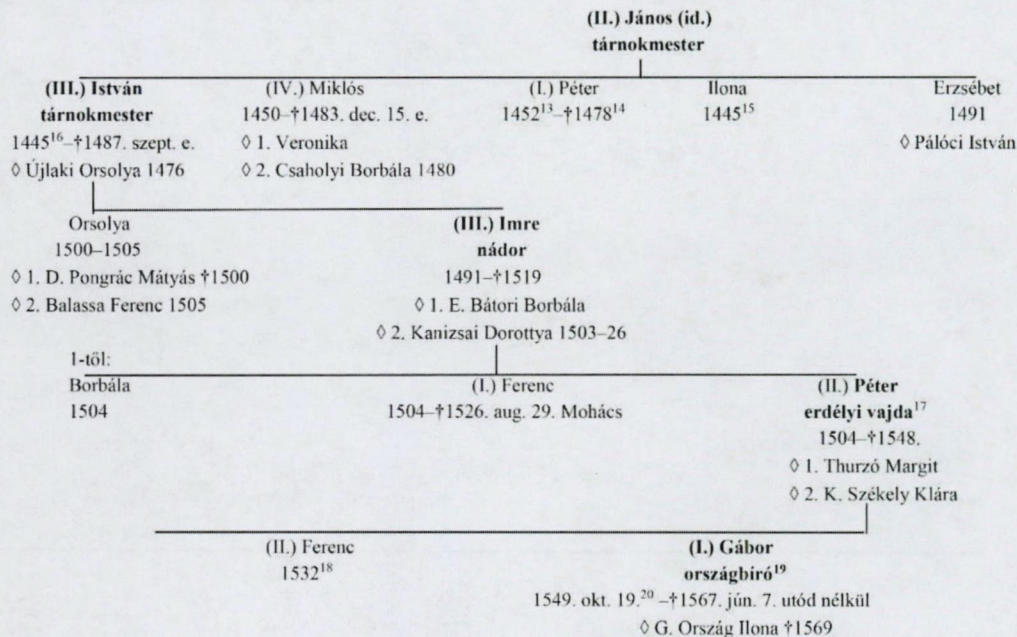
A bemutatott kép nyilvánvalóan hiányos és torz, hiszen az 1430-as évektől kezdve a feldolgozott források egyre ritkulnak, a szentmiklósi, újvári, füleki uradalom igazgatóiról, szolgálattelvőiről alig tudunk valamit. A tendencia viszont nyilvánvaló, Kubinyi András elmélete, melyet az Újlaki család kapcsán vezetett le¹⁴⁰ itt is helytállónak tűnik: a bárói családok birtokai körül saját birtokkal rendelkező nemesek igyekeztek a hatalom birtokosának szolgálatába állni, ezzel a bárói család hatalma túlnyúlhat annak birtokhatárain. Vagyis egy család befolyása nem csak saját, de familiárisai birtokára is kiterjeszthető. Ha ezt elfogadjuk, akkor megállapítható, hogy a Perényiek Terebes 1387-es megszerzésétől a Terebesi-medencében meghatározó hatalommal bírtak, hasonlóképpen a Hernád völgyében Kassától délre. Az 1410-es években befolyást szereztek délebbre is, ennek azonban nem sikerült huzamosabb ideig megmaradnia.

¹³⁹ A térképvázlatot ld. függelék 5. ábra. A településnevekből eredeztetett családnevek elméleti hátterére l. ENGEL 1998A. 9–26. Különösen: 19–21. A térkép alapjául az Engel Pál által szerkesztett digitális térkép szolgált. ENGEL 2001.

¹⁴⁰ KUBINYI 1973. passim

1. ábra. A Perényi család terebesi ágának leszármazása (1. tábla)¹

A Perényi család terebesi ágának leszármazása (2. tábla)

¹ Engel Pál leszármazási ábráját vettük alapul, a kiegészítések Perényi család.

² ZICHY IV. 256–258.

³ ZSO VII. 646. sz.

⁴ ZSO II. 740. sz. Vö. CDH X/3. 238–239.

⁵ ZSO XII. 1069. sz.

⁶ ZSO II. 740. sz. Vö. CDH. X/3. 238–239.

⁷ ZSO II. 940. sz. Vö. MNL OL DL 7645.

⁸ ZICHY V. 442. DL 78 698.

⁹ DL 95 200.

¹⁰ ZICHY V. 442. DL 78 698.

¹¹ A terebesi római katolikus templomban található sírköve szerint 1458. június 24-én hunyt el. Vö. ENGEL–LÖVEI–VARGA 1983. 38.

¹² DF 213 095. Vö. IVÁNYI BARTFA 406. sz. SZIRMAY–KOVACHICH 1804. 25–26.

¹³ ZICHY IX. 332–333. DL 81 073.

¹⁴ LÖVEI 2009B. 86. és 341.

¹⁵ DL 13 846.

¹⁶ DL 13 846.

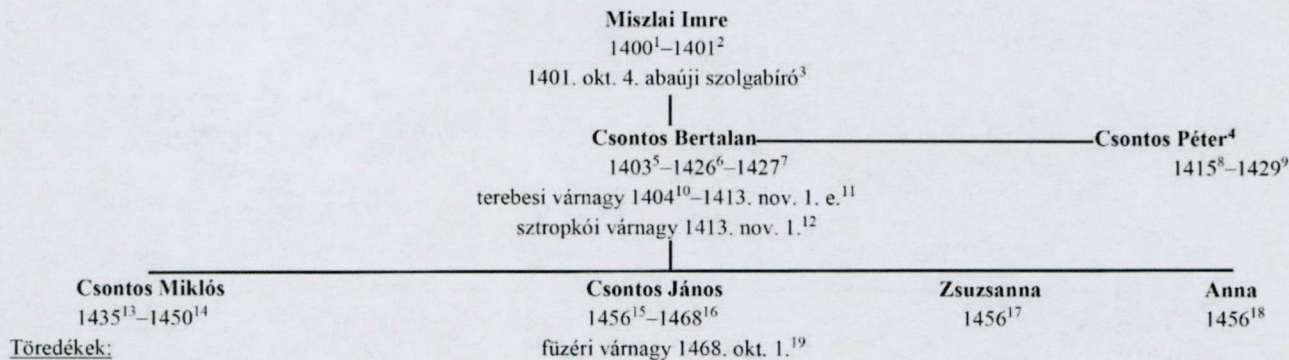
¹⁷ PUSKÁR 239.

¹⁸ PUSKÁR 242.

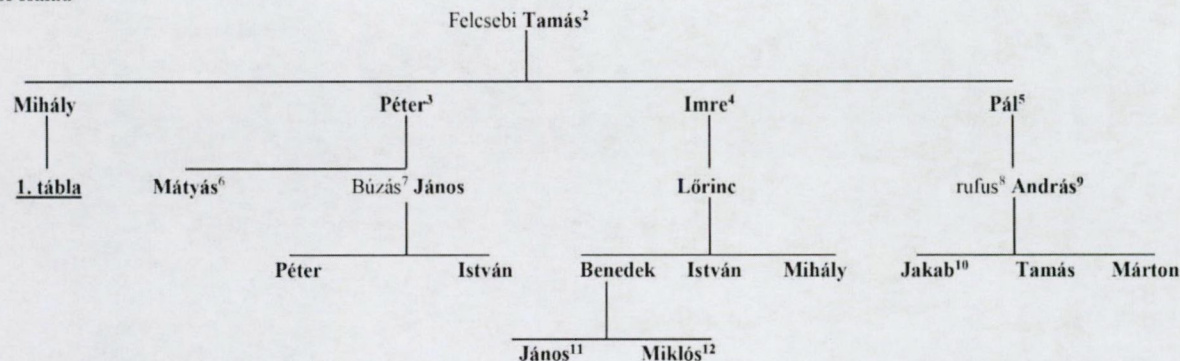
¹⁹ NAGY 1857–68. IX. 233.

²⁰ Uő.

2. ábra: Alsómindszenti/Miszlai/Legenyei Csontos család

¹ ZsO II. 688. sz. vö. ZICHY V. 231.² ZsO II. 1253. sz.³ ZsO II. 1253. sz.⁴ Bertalan Péter nevű testvére: ZsO VII. 1105. sz.⁵ ZsO II. 2635. sz.⁶ ZsO XIII. 1051. sz.⁷ KAMARAHASZNA 27.⁸ ZsO V. 1324. sz.⁹ SZABOLCS II. 407. sz.¹⁰ ZsO II. 3575. sz. vö. KÁROLYI I. 525.¹¹ ZsO IV. 1783. sz. 2. 1413. nov. 1-én már sztrapkói várnagy és 1413. november 13-án már Berencsi Mihály a terebesi várnagy ZsO IV. 1276. sz.¹² ZsO IV. 1783. sz.¹³ DF 250 853.¹⁴ Szerbia 163–164.¹⁵ DF 222 664.¹⁶ DL 38 787.¹⁷ DF 222 664.¹⁸ DF 222 664.¹⁹ DL 16 769.²⁰ ZsO I. 289. sz. A rokoni kapcsolat nem bizonyított.²¹ A rokoni kapcsolat nem felderített, de Bertalannal közösen nyerik Legenye és Újór birtokokat 1403-ban (ZsO II. 2635. sz. és 2734. sz.) továbbá együtt nyernek címeradományt Zsigmondtól (ZsO VI. 2034. sz.)²² A rokoni kapcsolat nem felderített (frater), de Bertalannal közösen nyernek újadományt Alsókoksára ZsO VI. 2067.

3. ábra: A Felcsebi család¹

Töredék:

Lőrinc deák fia Miklós megszerezte Cseb egy részét¹³

Felcsebi Miklós fia János lázadó¹⁴

¹ A leszármazás három oklevél alapján: 1404. aug. 3. DL 8976. ZsO II. 3338. sz.; 1417. jún. 11. DF 221 018. ZsO VI. 560. sz.; 1418. febr. 22. DF 221 117. ZsO VI. 1545. sz. L. még ZsO XI. 890. sz.

² Csak DF 221 018. és DF 221 117. Vö. ZsO IV. 1079. sz.

³ Csak DF 221 018. Vö. ZsO VI. 1506. sz. és 1517. sz. Fiaira L. még ZsO IX. 816. sz. és ZsO IX. 830. sz.

⁴ Csak DF 221 018. és DF 221 117. Vö. ZsO VI. 1517. sz. Fiaira L. még ZsO IX. 816. sz. ZsO IX. 830. sz.

⁵ Csak DL 8976. és DF 221 117.

⁶ Csak DF 221 117.

⁷ ZsO VI. 1506. sz.

⁸ ZsO VI. 1517. sz.

⁹ Vö. ZsO VI. 1517. sz.

¹⁰ Csak DL 8976.

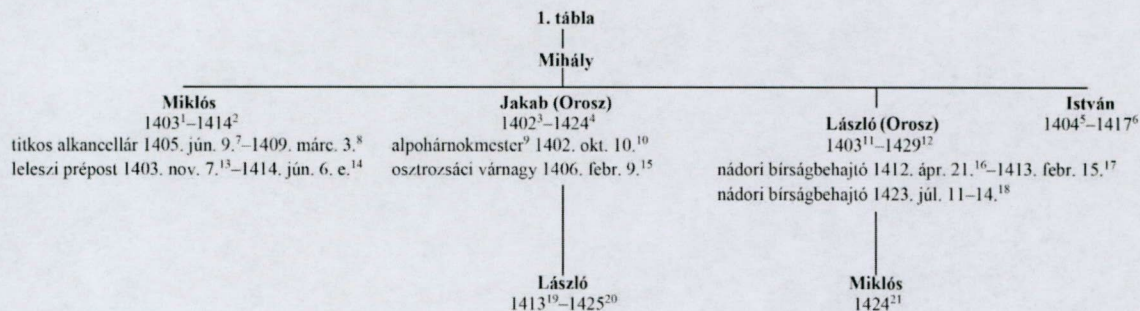
¹¹ Csak DF 221 117.

¹² Csak DF 221 117.

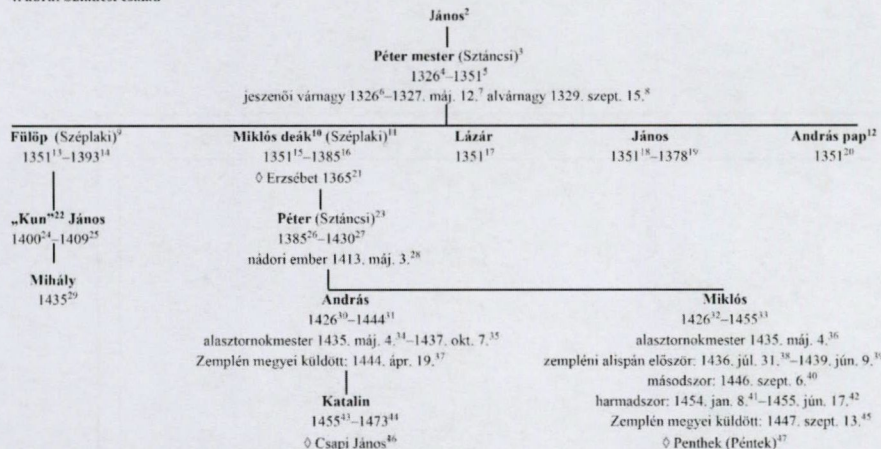
¹³ ZsO I. 5666. sz.

¹⁴ ZsO II. 3040. sz. L. még ZsO II. 292. sz.

A Felcsébi Orosz család

¹ ZsO II. 2758. sz.² ZsO IV. 1970. sz.³ ZsO II. 1973. sz.⁴ ZsO XI. 890. sz.⁵ ZsO II. 3338. sz.⁶ ZsO VIII. 560. sz.⁷ Első említés: ZsO II. 3958. sz.⁸ Utolsó említés: ZsO II. 6621. sz.⁹ Percnyi Imre alpohárnokmester: A dominusz tisztségbetöltését I. az Archontológiában.¹⁰ Relator: ZsO II. 1973. sz.¹¹ ZsO II. 2758. sz.¹² DL 69 798.¹³ Prépostként említik: ZsO II. 2758. sz. és LELESZ II. 106. sz. Zsigmond király felszólítja a leleszi szerzeteseket, fogadják el kinevezett prépostjuknak Miklóst, kelet nélkül de 1405. okt. 16. előtt: ZsO II. 3575. sz. Pápai kinevezése három évre 1407. dec. 20. ZsO II. 5853. sz.¹⁴ ZsO IV. 2065. sz. 1414. jún. 6-án már Csicsen Orosz János fia Miklós a péprost. ZsO IV. 1970. sz. 1414. máj. 11-én már nem szerepel testvéreivel együtt. ZsO IV. 2558. sz. 1414. okt. 12-én már néhai.¹⁵ ZsO II. 4448. sz.¹⁶ Bereg és Szabolcs megye: ZsO III. 2006. sz. Abaúj és Sáros megye ZsO III. 2472. sz.¹⁷ ZsO IV. 173. sz.¹⁸ Abaúj és Sáros megye ZsO X. 941. és 952. sz.¹⁹ ZsO IV. 1079. sz.²⁰ ZsO XII. 611. sz.²¹ ZsO XI. 890. sz.

4. ábra: Sztáncsi család¹

Töredékek:

Sztáncs fia János és fiai Máté és Lukács⁴⁸
 Sztáncsi László fia Pongrácz és neje Margit⁴⁹
 Sztáncsi Imre fia László⁵⁰
 Sztáncsi Dénes fia István⁵¹
 Sztáncsi Lőrinc⁴²

¹ Engel Pál lezárnadusi ábráját vettem alapul, a kiegészítéseket jogvetekben pótlóan: Vö. ENGEL, 2003B, Sztáncsi cs.

² JOKEL, XI, 214. sz.

³ DF 269 781, „Petr de Stranch”

⁴ ZICHY I, 287–291, Vö. Engel 2003B, Sztáncsi család. Első említésük 1322. szerepel, a becsúszott forrás nem tudjuk.

⁵ DF 269 781.

⁶ ZICHY I, 287–291.

⁷ AOKIT, XI, 214. sz.

⁸ ADALFROK 1913, 114.

⁹ DF 269 793, „Nicola et Philippi de Seplak”

¹⁰ ASK AS Stranch Nr. 3, „Nicola Latoran”

¹¹ DF 269 793, Nicola et Philippi de Seplak.

¹² DF 269 781, „sacerdos”

¹³ DF 269 781.

¹⁴ ZICHY IV, 522–523.

¹⁵ DF 269 781.

¹⁶ ZICHY IV, 507.

¹⁷ DF 269 781.

¹⁸ DF 269 781.

¹⁹ DF 269 781.

²⁰ DF 269 781.

²¹ DF 271 085.

²² ZICHY V, 251–252.

²³ ASK AS Stranch Nr. 4.

²⁴ ZICHY V, 251–252. A nádori gyűlés 1400 decemberében zajlott, a konventi jelentés 1401 januárjában kelt. Vö. ENGEL, 2003B, Sztáncsi cs.

²⁵ ZICHY V, 581–582.

²⁶ ASK AS Stranch Nr. 3.

²⁷ ZICHY VIII, 504.

²⁸ ZsÓ IV, 532. sz.

²⁹ BORSOSI OKLEVÉLTÁR 1900, 61.

³⁰ ZICHY VIII, 503.

³¹ DRH 356.

³² ZICHY VIII, 503.

³³ Az Erdélyi Múzeum Ölevedei. Történelmi Tár 1890, 107. DF 253 507.

³⁴ DF 250 969.

³⁵ ZICHY XII, 172–174.

³⁶ DF 250 969.

³⁷ DRH 356.

³⁸ DL 99 501.

³⁹ DL 57 690.

⁴⁰ DL 88 205.

⁴¹ SZTÁNCY II, 508.

⁴² DL 66 914.

⁴³ Az Erdélyi Múzeum Ölevedei. Történelmi Tár 1890, 107. DF 253 507.

⁴⁴ ZICHY XI, 133.

⁴⁵ ENGEL, 2003A.

⁴⁶ ZICHY X, 122–123.

⁴⁷ ZICHY X, 125–128.

⁴⁸ 1326-ban Szénáson bírók voltak Péter várnagy bíróinak határozatánál említik.

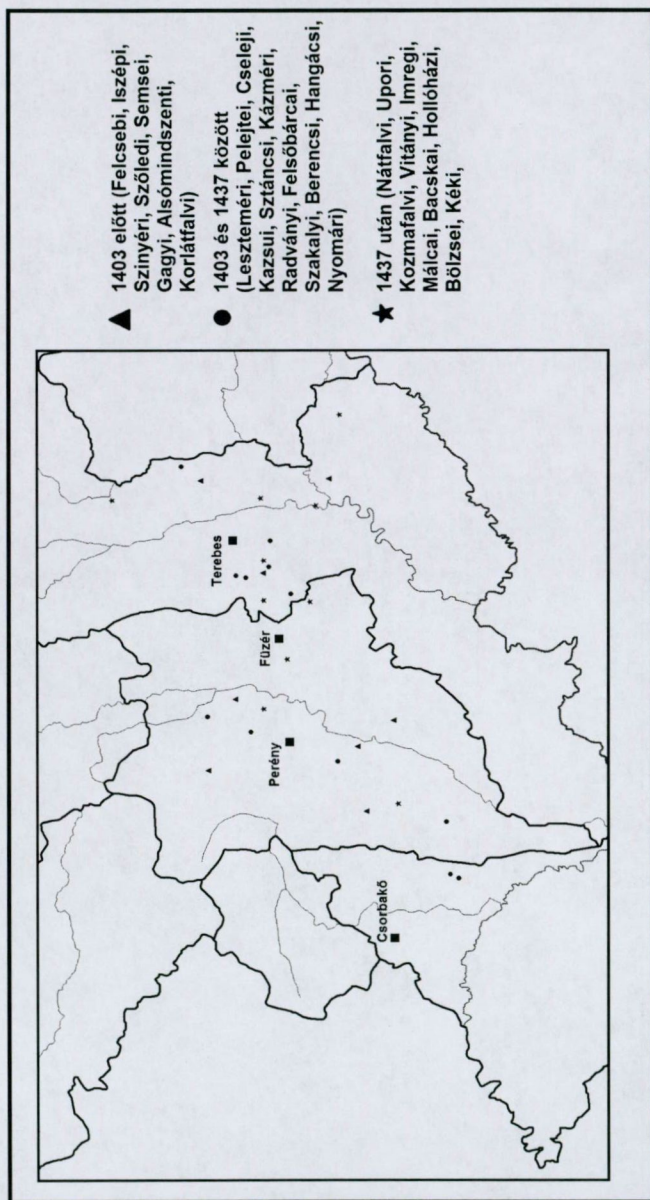
⁴⁹ ZICHY III, 148. A rokoni kapcsolat nem felderített.

⁵⁰ ZsÓ IV, 2853. sz.

⁵¹ DL 13 380.

⁵² ZICHY VIII, 503. A rokoni kapcsolat nem egyértelmű.

5. ábra: A terebesi Perényi család ismert familiárisainak ősbirtokai¹⁴¹

¹⁴¹ A térkép alapjául az Engel Pál által szerkesztett digitális térkép szolgált. ENGEL 2001.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AMK AS Archív mesta Košic, Košice, Archivum secretum
- AOKLT. *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia I–XV., XVII., XIX–XXVIII., XXXI.* Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Tóth Ildikó. Bp.–Szeged 1990–.
- BÁNYFFY *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez I–II.* Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. Bp. 1908–1928.
- BORSODI OKLEVÉLTÁR 1990 Tóth Péter: *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei.* Miskolc 1990. (Borsodi Levéltári Füzetek 28.)
- CDH *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus. I–XI.* Edd. Georgius Fejér. Budae 1829–1844.
- CSÁNKI Oklevelek a Hunyadiak korából. I–II. Közli: Csánki Dezső. *Magyar Történelmi Tár* 50 (1902) 276–302., 346–374.
- CSICSERYI Kárfy Ödön: Csicsery család levéltára I–V. *Magyar Történelmi Tár* 48 (1900) 385–410; 49 (1901) 41–70; 223–238; 554–564; 50 (1902) 6–80.
- DF MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL MNL OL Diplomatikai Levéltár
- DRH *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt. Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. II. Fontes. 11.)
- DRUGETH SAP PP A homonnai Drugeth család levéltára (ŠAP PP)
- IVÁNYI BARTFA Iványi Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526.* I. Bp. 1910.
- KAMARAHASZNA Engel Pál: *Kamarabaszna-összeírások 1427-ből.* Bp. 1989. (Új Történelmi Tár 2.)
- KÁROLYI Géresi Kálmán: *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára I.* Bp. 1882.
- LELESZ II. C. Tóth Norbert: *A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei. II. közlemény 1400–1410. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár II. kötetéhez).* Nyíregyháza 2006. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 48.)

- LELESZ III. C. Tóth Norbert: *A leleszi konvent statutoriae sorozatának 1387–1410 közötti oklevelei. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár I–II. kötetéhez.)* Nyíregyháza 2006. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II. Közlemények 36.)
- SZABOLCS II. C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526).* Szerk. Németh Péter. Budapest–Nyíregyháza 2003. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 53.)
- SZERBIA Thallóczy Lajos–Áldásy Antal: Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. (Bp., 1907.) Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 2.)
- SZTÁRAY *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II.* Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1887–1889.
- ZICHY *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára I–XII.* Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kamberer Ernő, Dőry Ferenc, Lukcsics Pál. Bp. 1871–1931.
- ZSO *Zsigmondkori oklevéltár I–II/1–2. (1387–1410)* Összeállította Mályusz Elemér; III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván; VIII–IX. (1421–1422) Borsa Iván, C. Tóth Norbert; X. (1423). C. Tóth Norbert; XI. (1424) Neumann Tibor, C. Tóth Norbert; XII. (1425) Közzéteszi C. Tóth Norbert, Lakatos Bálint, XIII. (1426) Közzéteszi C. Tóth Norbert, Mikó Gábor, Lakatos Bálint közreműködésével. Bp. 1951–. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3-4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55.)
- SZAKIRODALOM
- ADALÉKOK *Adalékok Zemplénvármegye történetéhez.* Szerk. Dongó Gyárfás Géza. 1–24. (1896–1926)
- BÁRÁNY 2004 Bárány Attila: Zsigmond király 1416-os angliai kísérete. *Aetas* 19 (2004/3-4) 5–30.
- BÓNIS 1971 Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp., 1971.
- BOROVSKY 1896 Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai.* Bp. 1896.
- C. TÓTH 2007 C. Tóth Norbert: Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában. *Századok* 141 (2007/2) 391–470.
- C. TÓTH 2009A C. Tóth Norbert: Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódja. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. Bp.–Piliscsaba 2009. 447–485.

- C. TÓTH 2013 C. Tóth Norbert: *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437*. Bp. 2013. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 4.)
- CSUKOVITS 1998 Csukovits Enikő: Egy nagy utazás résztvevői (Zsigmond király római kísérete). In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 11–35.
- E. KOVÁCS 2014 E. Kovács Péter: *Zsigmond király Sienában*. Bp. 2014.
- ENGEL 1968–70 Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században 1–2. In: *Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp. 2003. 13–72.
- ENGEL 1977 Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 83.)
- ENGEL 1998A Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp. 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.)
- ENGEL 1998B Engel Pál: A török-magyar háborúk első éve, 1389-1392. *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998) 12–28.
- ENGEL 1999 Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In: *Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp. 2003. 578–599.
- ENGEL 2001 *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a Magyar Királyság területéről*. Szerk. Engel Pál. Bp. 2001.
- ENGEL 2003A Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. In: *Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret*. Bp. 2003.
- ENGEL 2003B Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: *Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret*. Bp. 2003.
- ENGEL–LŐVEI–VARGA 1983 Engel Pál, Lővei Pál, Varga Livia: Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről. *Ars Hungarica* 11 (1983) 21–48.; 209–224.
- KÁDAS 2014A Kádas István: Középkori család- és birtoktörténet: a Semseiek. *Fons* 20 (2014) 423–454.
- KÁDAS 2014B Kádas István: Északkelet-Magyarország szolgabírói a Zsigmond-korban. Archontológia. In: *Magister Historiae*. Szerk. Belucz Mónika, Gál Judit, Kádas István, Tarján Eszter. Bp. 2014. 101–127.
- KÁDAS 2014C Kádas István: Az Abaúj megyei szolgabírói társadalom a Zsigmond-korban. *Korall* 15 (2014/57) 57 110–132.

- KUBINYI 1973 Kubinyi András: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 4 (1973) 3–44.
- KUMOROVITZ 1928 Kumorovitz L. Bernát: A leleszi konvent oklevéladói működése 1569-ig. *Turul* (1928) 1–38.
- KUMOROVITZ 1934 Kumorovitz Lajos Bernát: *A leleszi prépostság tagjai és birtokhelyi személyzete 1569-ig*. Különlenyomat az 1934-es Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára készült gödöllői emlékkönyvből. Bp. 1934.
- LÓVEI 2009B Lóvei Pál: „*Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria*” – Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. Akadémiai doktori disszertáció. Bp. 2009.
- LUKAČKA 1997 Ján Lukačka: Notár kráľa Žigmunda Martin z Malých Bošian. *Slovenská archivistika* 32 (1997/1) 37–43.
- NAGY 1857–68 Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII kötet és Pótlékkötet. Pest 1857–1868.
- NAGY 1886 Nagy Iván: A Chontos család címere 1418-ból, és némi heraldikai észrevételek. *Turul* 4 (1886) 162–166.
- NOVÁK 2011 Novák Ádám: Johannes de Peren Magister Tavernicorum Regalium. In: Keresztény szellemben a tudomány útján: III. Kárpát-medencei Keresztény Tudományos Diákköri Konferencia válogatott tanulmányai. Szerk. Kozma Gábor, Szeged 2011. 103–114.
- NOVÁK 2014 Novák Ádám: Rezidencia-választás kérdése a Perényi családban – Csorbakő szerepe. In: *Tavaszi Szél 2014 Konferenciakötet*. III. Kötet. Debrecen 2014. 282–289.
- NOVÁK 2015A Novák Ádám: Egy felső-magyarországi bárói család birtoklástörténete 1465-ig. A terebesi Perényiek. *Agrártörténeti szemle* (2015) 1–48.
- NOVÁK 2015B Novák Ádám: Vizsgálati szempont egy 15. századi arisztokrata működéséhez - Perényi János tárnokmester pecsétjei. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 8. Szeged 2015. 181–200.
- PÁLOSFALVI 2004 Pálosfalvi Tamás: A pozsonyi vár elfoglalása 1450-ben. In: *Analecta Mediaevalia II. Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányos a magyar középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Piliscsaba 2004. 197–219.
- PETRIK 2000 Petrik Iván: A Pelejteiek. Egy középkori Zemplén megyei köznemesi család vizsgálata. *Fons* 7 (2000/2) 199–247.
- PUSKÁR 2003 Puskár Anett: Perényi Péter politikai pályafutása. In: *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei* 2. 2001–2002. évi dolgozatok. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc 2003. 237–252.

◆ A TERESESI PERÉNYI CSALÁD FAMILIÁRIS HÁLÓZATA ◆

- SÜTTŐ 2003 Süttő Szilárd: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. I–II. kötet*, Szeged 2003. (Belvedere-monográfiák 2.)
- SZEKFŰ 1912 Szekfű Gyula: *Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Értekezések a Történeti Tudományok köréből* 23 (1911–1915) 75–196.
- SZIRMAY–
KOVACHICH
1804. Szirmay Antal: *Notitia historica comitatus Zempléniensis*. Edita et indicibus provisa industria Martini Georgii Kovachich. Buda 1804.
- TÓTH-SZABÓ 1917 Tóth-Szabó Pál: *A cseh-buszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Bp. 1917.

Abstract

Familiar Network of the Terebes branch of the Perényi family until 1458

For years the Terebes branch of the Perényi family has been standing in the centre of my research. Some chapters of my upcoming PhD thesis have already been published as segment-papers, such as the history of the family's landholdings, or the sketch of the activity and seal usage of the Master of the Treasury, János Perényi. In this present paper I take up a socio-historical research, in which I have collected the people and noble families that served the Perényi family, and drew the curve of their career. For it is well-known from the sources and literature that the members of the family disposed of an extensive familial network. Imre Perényi was indicated in the 1410 banner record with 15 spears. István Perényi undertook missions in Italia with 14 horsemen in 1433. According to the military decree of 1435, János Perényi was obliged to provide 200 horsemen for the defence of the Western borders. In 1439 King Albert in the donation of Sáros highlights that János Perényi have supported King Sigismund in the West "with a fair number of escort". In 1458 they had to manage 10 manors, with at least 7 castles in them. In this paper I endeavour to find out who were those that the members of the above mentioned family were able to count on. As far as possible I review the careers of three major families. Through them, the roles that the members of the family played in regional and national political levels can be nuanced. By recording all the known familiaries and examining their geographical spread, we are able to draw a picture of the family's territorial base, and furthermore we can point out the connections between the lands, residences and network of familiaries of the Perényis'.

Mentalitás- és művelődéstörténet

PÉTER BARA

Texts and Contexts

*Closing the Gap between Leo of Chalcedon and Anna Komnene*¹

Anna Komnene (1081–ca. 1155), the daughter of the Byzantine emperor, Alexios I (r. 1081–1118), composed her work, the *Alexiad* in the 1140s and early 1150s.² The *Alexiad* is a historical work which records the deeds of Alexios I in an epic and apologetic manner through the eyes of a daughter who made painstaking efforts to preserve the proper memory of his father. When doing so, the princess left a highly valuable source material concerning events of the late-eleventh century. Between 1082 and 1094 a long-lasting religious controversy took place in Constantinople which was led by Leo, the metropolitan bishop of Chalcedon, and commonly called as the Komnenian Iconoclasm, or Komnenian Iconoclast Debate. In addition to late-eleventh-century sources, Anna left the most coherent account of the controversy. In *Book 5* of the *Alexiad*, the historian gave an overview of the entire debate in her own reading, while in *Book 7*, she portrayed Leo of Chalcedon as a holy saviour and benefactor of the imperial family, more closely of George Palaiologos. Modern research, however, in most of the cases, handled Anna's statements regarding the Komnenian Iconoclasm at face value and did not take into consideration seriously that Anna Komnene wrote her exposition in the mid-twelfth century and that the controversy had a legacy already before Anna Komnene put to parchment her narrative.

Therefore, this study aims at enlisting and analysing the surviving testimonies and

¹ I would like to express my gratitude towards Terézia Olajos, Tibor Almási, Niels Gaul, Christian Gastgeber, Johannes Preiser-Kapeller and Michael Grünbart for their professional support. Without the financial aid of the *Österreichischer Austauschdienst*, the *Aktion Österreich-Ungarn Stiftung* and the *Osteuropaprogramm* of the *Katholischer Akademischer Ausländer-Dienst* my research could not be carried out. I am grateful to the organizers of the 10. *Szegedi Medievalisztikai Konferencia* for their efforts and work in the course of the conference and during the publication procedure, as well. The paper presented in June 2017 focused only one aspect of the problem now treated, namely the analysis of the apparition of Leo of Chalcedon to George Palaiologos. Since then, however, I have made substantial progress in my research and published Leo of Chalcedon's *Apology* based on the ms. *Cod. Escorialensis Y. 2.7. (262)*. This unpublished oration opened a new ground regarding the evaluation of Leo of Chalcedon's intellectual achievements which required a novel approach to the Komnenian Iconoclast Debate. The present study represents this new approach concerning the afterlife of the Komnenian Iconoclasm.

² Based on her own statement: AL 14. 7. 5–6, see also: MAGDALINO 2000, 15. In this study I abbreviate some primary sources and inventories in a particular way which the reader can find in the bibliography, otherwise I use abbreviations common in the field of Byzantine studies (Please visit <https://www.doaks.org/research/publications/resources-for-authors-and-editors/byzantine/list-of-abbreviations-used-in-byzantine-publications>, accessed 15 Sept 2017). Transliteration of Greek names and terms follow the system of the ODB.

their contexts which can be regarded as reflections on the Komnenian Iconoclast Debate lasting until the 1140s. After a short overview of the controversy, the study focuses on two sources from the early 1090s, the critique of John IV Oxeites and the so-called Reform Edict of Alexios I. After this, the mid-twelfth-century is examined, in which Anna Komnene's statements about the Debate can be assessed. The present paper lays the ground for the detailed examination of Anna's account about Leo of Chalcedon and the Iconoclast Controversy which, nonetheless, goes over the limits of this study.

The Komnenian Iconoclast Debate

The following chart displays essential details of the Komnenian Iconoclast Debate.³

1081 October	Normans of Southern Italy launch their invasion against Byzantium	
1081 December	a synod approves the alienation of sacred objects	
early 1082	Leo's protest	
1082 Spring	Leo, member of the synod which condemns John Italos	
1082 August	Alexios promises in a <i>chrysobull</i> never to confiscate church treasures again	
1082-83	Leo's letter to Alexios in which he asks for Patriarch Eustratios' deposition	
1083	a committee, after the examination of the confiscation, acquits Alexios I	
1084	Eustratios Garidas' official examination and acquittance, the patriarch nevertheless abdicates	
1084	Leo refuses to concelebrate with Niko- laos III, the new patriarch	
1085 November	Alexios launches an examination against Leo	

³ The overview here mirrors my view of Leo's controversy which I will present in detail in my prospective PhD Dissertation. For the Komnenian iconoclast debate, see: ANGOLD 2000, 45–73; ARMSTRONG 1996, 219–231; BARBER 2007, 131–158; CARR 1995, 579–601; Frankopan 2007, 1–34; FRANKOPAN 2008, 71–88; GAUTIER 1971, 213–284; GERHOLD 2012, 87–104; GLAVINAS 1972; GRUMEL 1944, 126–133; GRUMEL 1941–42, 333–341; LAURIOTES 1900, 403–407, 411–416; STEPHANOU 1946, 177–199; STEPHANOU 1943, 5–64; THOMAS 1987, 186–214.

end of 1085	Leo delivers his <i>Apology</i> in attendance upon Alexios I	
1086 January	Leo is deposed from his office	
1086	Leo accuses his adversaries with iconoclasm	
1086	Petcheneg invasion	
1086–early 1091	second confiscation of church treasures	
1087 August	Battle of Distra	1087 plot of high ranking officials (CHEYNET 1990, No. 122.)
between 1087 and 1089	Leo is banished to Sozopolis	
before 1094	Leo's theory on icons based on his correspondence is examined	1091 Konstantinos Humbertopoulos' conspiracy (CHEYNET 1990, No. 124.) 1092 John Komnenos' plot (CHEYNET 1990, No. 125.)
end of 1094	synod in the Blachernai-palace, the controversy ends	early 1094 Nikephoros Diogenes' scheme (CHEYNET 1990, No. 128.)

Leo of Chalcedon was the leading figure of the so-called Komnenian Iconoclasm, opposing the religious politics of Alexios I Komnenos.⁴ The prelate was member of the episcopal bench appointed before Alexios' accession. When Alexios I alienated sacred objects of churches and monasteries in order to be able to pay his mercenaries against the Normans in 1081, Leo entered into an open conflict with the new imperial policy. He publicly criticized the reigning family and its policy, and demanded Patriarch Eustratios Garidas' abdication (r. 1081–1084) who was the appointee of the Komnenoi. Finally Garidas renounced his throne, but this did not satisfy Leo who subsequently turned against those members of the permanent episcopal synod of Constantinople who had not sided with him previously. Since members of the synod aimed at deposing

⁴ The notion has been introduced by Annemarie Carr (CARR 1995, 579). Victoria Gerhold (GERHOLD 2012, 87) also applied the term 'Chalcedonian controversy', but I prefer the former in order to avoid the confusion with the fifth-century synod and the debates following it.

the prelate and the emperor also summoned him for a hearing, Leo delivered an apologetic oration (his *Apology*) at the end of 1085. In the oration the metropolitan elaborated the idea on the basis of canon law that Alexios I and his companions were sacrilegious and the alienation of church property was impiety. As a consequence, the permanent synod censured him with the charge of insubordination in 1086 and the prelate lost his see. After the second confiscation of church property, following the Pecheneg invasion in 1087, Leo renewed his opposition. The bishop was sent into exile to Sozopolis at the Black Sea at the end of 1087. From the period of Leo's exile a couple of letters survived.⁵ In his letter to his nephew, Nikolaos, Leo explained in detail his theory of icons.⁶ The letter's content came to light which initiated the synod held in the Blacher-nai-palace in 1094. Leo admitted his doctrinal error and was restored to his bishopric.

John IV Oxeites and his Critique

The first reflections on the Komnenian Iconoclasm, not coming from parties involved in debate, were worded already during Leo's exile. Early 1091, the emperor faced enemies in two fronts: on the one hand, the Pechenegs approached the capital arriving to the small fortress called Choirobakchoi, situated only a distance of one walking day from the capital.⁷ On the other hand, Tzachas, a Turkish commander constructed a naval fleet at Smyrna and occupied a number of islands at the Aegean coastline from Rhodes to Mytilene. In 1090–91, Konstantinos Dalassenos recovered Chios, nevertheless, Tzachas recovered his losses, proclaimed himself emperor and sought alliance with the Pechenegs.⁸ Alexios I prevailed over the nomads at Choirobakchoi in February 1091, however, the success was only partial. In the escalating situation, the emperor returned to the capital and assembled a meeting in late February, or early March to council the expertise of civilian and ecclesiastical leaders. John IV Oxeites, patriarch of Antioch (r. ca. 1089–1100) addressed the emperor in an oration, and also made a written summary of his claims.⁹

John Oxeites' address is an outstanding example for *parrhesia*, the unrestricted expression of opinion in attendance upon a potentate. Not much is known about John Oxeites' career. He was a monk who was appointed to the sensible position of the patriarch of Antioch ca. 1088–1089. The prelate, though, occupied his see only after the oration under discussion was delivered and returned from Antioch, banished by the Latin authorities in 1100. John also wrote a treatise on the *charistikion*, rejecting the institution.¹⁰ John's present address mixes harsh critique with the praise of the ruler

⁵ Four letters were written by the metropolitan, his nephew's, Nikolaos' letter to Leo, and Basil, metropolitan of Euchaita's letter to Isaac Komnenos the *sebastokrator*, see: LAURIOTES 1900, 403–407, 411–416.

⁶ *Letter to Nikolaos of Hadrianople*, LAURIOTES 1900, 414–416.

⁷ AL 8.1.1–5.

⁸ ODB 3, 2134, s. v. 'Tzachas'; FRANKOPAN 1998, 346–350; FRANKOPAN 2012, 58–64;

⁹ We are aware of the assembly from these documents. For John IV, Oxeites, see ODB 2 1049 s. v. 'John IV (V) Oxeites'. The oration and the written summary was reedited and published by Paul Gautier: GAUTIER 1970, 5–55. A comparative analysis is provided by Peter Frankopan: FRANKOPAN 2008, 71–88.

¹⁰ On the term, see ODB 1 412 s. v. 'charistikion'; BARTUSSIS 2012, 153–155.

which explains the further success of his career and the emperor's benevolence towards him.

John Oxeites claimed in his talk that God stopped protecting Byzantium. The reason for this was the impiety of the people and the personal vices of Alexios I and his family.¹¹ In John's view, the main failure of the people was that they thought that all the evil befalling Byzantium had been the result of some kind of automatism and they did not see God's hand in the events:

The majority of the people believed that maybe some kind of automatic working of natural forces, or a fortuitous cause had merged the empire into the waves of difficulties. Thus, I heard some people saying that it was destined to be so, therefore it happened. Others think that God only cares for the salvation of our souls, allowing that way the issues of the world just to happen by chance. I think that these are lies and perverse opinion of some people which the the Lord of all¹² with thousands of testimonies from the Scripture refute. οἱ πολλοὶ κατὰ τινα ἴσως αὐτοματισμὸν ἢ ἀποκλήρωσιν ᾤοντο τὴν οἰκομένην τοῖς τῶν συμφορῶν νῦν περιιλύζεσθαι ρεύμασιν. Ἦκουσα οὖν ἐγὼ τινων λεγόντων ὡς ἔμελλεν ἄρα ταῦτα οὕτως ἔσεσθαι καὶ διὰ τοῦτο καὶ γίνεται, ἐτέρων δὲ καὶ δοξαζόντων μόνης τὸν Θεὸν τῆς σωτηρίας κήδεσθαι τῶν ἡμετέρων ψυχῶν, τὰ δ' ἐν κόσμῳ πράγματα οὕτως ὡς ἂν τύχη φέρεσθαι καταλείπειν. τὰς οὖν τοιαύτας ψευδεῖς ἡγοῦμαι τε καὶ κακοδόξους ἐνίων δόξας τὸν τῶν ὅλων πρῶτανιν ἐξελέγχοντα μετὰ μυρίων τῶν ἀπὸ τῆς γραφῆς μαρτυριῶν.¹³

With regard to Alexios' role in the events, John Oxeites contended that the situation of the empire had deteriorated since Alexios' accession to the throne.

O what distinction, what good reputé and honour, what benevolence you had from everybody's side [...] But you were such and this kind only before your rule [...] Since then you, who had accessed the highest power, all the contrary befell: war, disarray and misery. ὦ πόσης λαμπρότητος, πόσης εὐκλείας καὶ τιμῆς, πόσης καὶ τῆς παρὰ πάντων ἀπέλαυσας εὐνοίας [...] ἀλλὰ τοιοῦτος μὲν καὶ τηλικούτος σὺ πρὸ τῆς βασιλείας [...] λοιπὸν δὲ καὶ αὐτῆς ἐπιβάντι τῆς πρώτης ἀρχῆς τάναντία σοι πάντα συμβαίνειν ἐκάστοτε, πόλεμοι, καὶ ταραχαὶ καὶ συμφοραί.¹⁴

In John's view, God demonstrated his tutelage for Alexios I Komnenos before his accession to the throne also by means of miracles:

There are a number of trustworthy tokens of God's pity upon you. Incredible miracles which occurred, and those especially in the most difficult moments. Miracles which took place earlier on many occasions particularly for your sake. εἴσι σοι πολλὰ τῶν οἰκτιρμῶν τοῦ Θεοῦ τὰ ἐχέγγυα· αἱ ἐκ τοῦ παντός χρόνου

¹¹ GAUTIER 1970, 21.

¹² That is Jesus Christ's crucifixion.

¹³ GAUTIER 1970, 21.16–20.

¹⁴ GAUTIER 1970, 25.26–31; 27.1–3.

παράδοχοι θεοσημῖαι καὶ μάλιστα ἐν τοῖς περιστατικοῖς τῶν καιρῶν· τὰ εἰς αὐτόν σε πολλάκις πρότερον θαυματουργήθεντα.¹⁵

However, after the new dynasty started to wield power, a number of shortcomings can be attributed to Alexios and the imperial family. First, Alexios came to power as a usurper and his troops pillaged Constantinople upon their entry.¹⁶ The way in which the extended Komnenian family wields power, was a disaster for the polity: members of the imperial family cared only about their own wealth.¹⁷ The *basileus* should not have chosen his relatives, but more honest men.¹⁸ In addition to this, when the *basileus* faced the Norman threat and suffered losses from Bohemond, he neither did see it as a token of God's warning, nor did he do penance.¹⁹ Instead, Alexios rather put his confidence in troops, armies and humans means.²⁰ Third, the Komnenoi imposed a heavy taxation system on their subjects and the comportment of local *archontes* and tax collectors was unbearable.²¹ Hence, the peasants suffer, they do not know where to flee.²² Fourth, due to the accession of the new dynasty, the affairs of the church also worsened. Alexios confiscated church valuables and gave ecclesiastical institutions into *epidosis*.²³ What is more, during the confiscation, bishops and clergy were maltreated and assaulted.²⁴ As the result of all this, the Pechenegs and Tzacha's navy arrived to punish Byzantium as 'the Iliads of evil'.²⁵

The prelate advised Alexios, his family and the people to repent seriously.²⁶ John also emphasised the importance of philanthropy on the side of the emperor.²⁷ Furthermore, the Patriarch suggested to turn to the Theotokos in the Blachernai. John reminded Alexios that with the help of the miraculous *maphorion* of the Blachernai church in 860, the invading Rus' army had been turned away from the city walls.²⁸ The written summary of the oration put particular emphasis on the words of the Psalmist:

If we are forced to do battle, let Christ be himself the commander and chief of the *tagmata* and none of our enemies could humble us saying with the Psalmist: 'these with their chariots, others with their horses, but we will be made powerful with the name of our Lord'. εἰ δέ ποτε καὶ στρατεύειν ἡναγκαζόμεθα, στρατάρχης ἐν ἡμῖν αὐτὸς ὁ Χριστὸς καὶ συνταγματάρχης καὶ ἐν τῷ μηδενὶ ἂν τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν ἐταπείνου ὥστε καὶ λέγειν ἡμᾶς μετὰ τοῦ ψάλλοντος δύνασθαι· οὗτοι ἐν

¹⁵ GAUTIER 1970, 37.13–16.

¹⁶ GAUTIER 1970, 29.1–5.

¹⁷ GAUTIER 1970, 21; 23; 41.18–20.

¹⁸ GAUTIER 1970, 43.16–20.

¹⁹ GAUTIER 1970, 29.1–5.

²⁰ John alludes here to *Pr* 143, 6–8 (LXX).

²¹ GAUTIER 1970, 31.9–15.

²² GAUTIER 1970, 35. 24.

²³ On the term, see BARTUSSIS 2012, 153 fn. 77.

²⁴ GAUTIER 1970, 31.15–33.13.

²⁵ GAUTIER 1970, 31.5: αἱ τῶν κακῶν Ἰλιάδαι.

²⁶ GAUTIER 1970, 37 sqq. *passim*.

²⁷ GAUTIER 1970, 43.26–27.

²⁸ GAUTIER 1970, 39.23–27.

ἄρμασιν καὶ οὗτοι ἐν ἵπποις, ἡμεῖς δὲ ἐν ὀνόματι Κυρίου Θεοῦ μεγαλυνθησόμεθα (Ps 19.8 LXX).²⁹

Therefore, John Oxiteas gave a complex interpretation of Alexios I's difficulties, approaching the question from all aspects he deemed important. One of the core problem was the Komnenian Iconoclasm: the alienation of church property for secular purposes. John Oxiteas expressed a theory that 'God punished Byzantium' taking into consideration a religious deed thus reward, sin therefore punishment scheme. It can be assumed that his advice was considered seriously, as the next source under examination, namely Alexios' Reform Edict suggests.

The Reform Edict of Alexios I

The Novel or Edict which Alexios issued with the intention to reform the preaching, or teaching standards of the clergy is one of his most important acts.³⁰ The Edict has been studied especially from the aspect of its influence on higher education of Constantinople and its impact on the intellectual milieu of the twelfth-century. However, other related questions, such as to what degree was the Novel the initiative of Patriarch Nikolaos III Grammatikos (r. 1084–1111), or the Edict's dating and circumstances of its release, are still far from being resolved.

Alexios Reform Edict is mostly known to Byzantinists as the 1107 Edict. Nevertheless, the late Andreas Schminck in 'a somewhat surprising footnote'³¹ dated the Novel to June 1092. Schminck's opinion was included in Dölger's renewed inventory of imperial documents,³² without further scholarly reflections on the topic since then. Andreas Schminck argued:

Die Novelle ist aus inhaltlichen Gründen eher in das Jahr 1092 zu verweisen (wobei sich die Jahresangabe im *Cod. Marc. Gr.* 49, f. 346v, leicht als ein paläographisches Versehen, nämlich als ein durch die Indiktionsangabe verursachte Dittographie, [τῆς ἐ' ἰνδικτιῶνος τοῦ ,ςχ'ε' ἔτους statt ἐ' ἰνδ. τοῦ ,ςχ' ἔτους], erklären ließe).³³

Schminck contended that due to a dittographic failure of the scribe an inaccurate dating has been transmitted.³⁴ The reader of the manuscript finds the dating at the bottom of f. 346v which, however, does not help in elucidating the problem. I can only confirm, on the one hand, that Gautier's edition of the manuscript is accurate; on the other

²⁹ GAUTIER 1970, 51.13–17.

³⁰ The Novel was edited by Paul Gautier: GAUTIER 1973, for further discussions consult DW 1995, § 1168b, and MAGDALINO 1996, 199 fn.1.

³¹ As it is called by Ludwig Burgmann: BURGMANN 1996, 189; For the footnote itself, see SCHMINCK 1991, 563–565, fn. 40.

³² DW 1995, § 1168b

³³ SCHMINCK, 'Entwicklung', 564, fn. 40.

³⁴ I have the impression that Schminck based his claim on a parallel place. In the same long footnote (under the letter 'g') the scholar mentioned Zachariä von Lingenthal's idea to date a verdict concerning an ecclesiastical dispute (§ 1168c) from 1082 to 1092. The redating is based on a similar failure which Schminck supposed regarding the 1107 Edict: ἰνδ. ε' instead ἰνδ. ἐ'. Nonetheless, this is only an assumption, since Schminck did not explain his idea which died with him.

hand, I am willing to accept Schminck's idea, because those passages of the edict which I analyse here, fit to the historical context of the late 1080s and early 1090s.³⁵

Alexios' Edict, in brief, aims at rising the clergy's standard of preaching and teaching for the moral and religious emolument of the Christian flock.³⁶ The orders of the Novel must have been a law (νόμος κοινός καὶ θέσπισμα), binding throughout the empire.³⁷ In spite of the fact that the Edict focused on the staff of the Great Church of Constantinople (the Hagia Sophia) whom Alexios chose as his primary allies in his dealing with the church, the edict was also meant to influence the clergy in the provinces. Alexios ordered the patriarch to survey the moral and intellectual standards of the members of the Great Church and expected the same from the metropolitans in their dioceses with respect to their priests.³⁸ In order to improve the intellectual standards of the clergy, Alexios I provided imperial funds to establish professional chairs to preach (the so-called *didaskaloi*, 'teachers'). These four positions³⁹ were recruited from members of the Great Church and were highly encouraged (even with additional salary) to enter priesthood, moreover, to become metropolitans in the provinces. In addition to this, Alexios ordered the revision of stipulations of canon law, namely Patriarch Photios' (r. 858–867 and 877–886) *Nomokanon of Fourteen Titles*.⁴⁰ Furthermore, the emperor urged to controll vagrant monks more strictly.⁴¹

Alexios I argued for issuing the Novel in two grounds (1) the faithful, particularly the more simple, were in danger and (2) the clergy did not perform his duties properly, especially preaching and teaching.⁴² The Edict was written in the first person singular, the emperor addressed the Patriarch and the episcopal synod. Paul Magdalino emphasised that the wording of the Novel suggests unprofessional drafting: the lack of a proper *prooimion*, the repetitive argumentation excludes the possibility that Alexios issued the Novel only to demonstrate imperial authority over the church.⁴³ The Edict did not mean simply to emulate Alexios' great predecessors, such as Justinian I (r. 527–565) and Herakleios (r. 610–641) in its form. Alexios had had the means to do so, since he had John Taronites,⁴⁴ an expert of Roman law, or Johannes Solomon⁴⁵ to draw up his official documents. In addition to the more simple execution of the document, which could be the token of Alexios' personal involvement in its issuing, the Edict's content also testified about an emperor burning with religious zeal. The emperor insisted recur-

³⁵ I plan to treat the Novel elsewhere, considering comparative legislative material and discussing its content in its entirety.

³⁶ GAUTIER 1973, 183; 186.

³⁷ GAUTIER 1973, 193.

³⁸ GAUTIER 1973, 199.

³⁹ Teacher of the Psalms, Apostles, Gospels and the Master of Rhetoricians.

⁴⁰ GAUTIER 1973, 197.

⁴¹ GAUTIER 1973, 197.

⁴² GAUTIER 1973, 183.

⁴³ MAGDALINO 1996, 204–205.

⁴⁴ See Anna Komnene's testimony: AL 13.1.3.

⁴⁵ The *protopreodros* Johannes Solomon assisted in issuing a number of Novels, such as DW 1995, § 1004, 1047, 1082, 1083, 1113, 1122, and 1133, see SCHMINCK 1991, 564, fn. 40.

rently⁴⁶ that the situation was urgent:

We will not have any kind of excuse, unless we rise [spiritually] from the dead and we correct what is bad, renovating the good which is despised. What kind of good? The one which is incomparably better than any good thing: the one which makes us undoubtedly fitting to God, which hardly could be seen already since long due to negligence. Οὐχ ἔχομεν πάντως ἀπολογίαν τινά, εἰ μὴ διεγερωμένοι ἅπαντες καὶ διόρθωσιν τοῦ κακοῦ ποιήσομεν, ἀνακαινίζοντες τὸ καταφρονηθὲν καλόν. Ποῖον καλόν; Τὸ ἀσυγκρίτως μείζον ἁπάντων τῶν καλῶν, τὸ οἰκιοῦν ἡμᾶς δηλονότι τῷ Θεῷ τὸ διὰ χρόνιας ἤδη ἀμαυρούμενον ἀμελείας.⁴⁷

If Schminck's new dating of the Novel to 1092 holds, what were those circumstances in which the emperor was urged to apologise for the state of religious life? I believe that two contemporary events were influential on Alexios' issuing of the Novel. On the one hand, the empire's escalating military situation and John Oxeites' address, delivered a year before the Edict's assumed release. On the other hand, the opposition of members of the Byzantine church against Alexios' measures and their professional qualities also has to be taken into consideration. First, I look at the former topic.

As I have already canvassed when examining John Oxeites' address, the empire was in a precarious situation in the early 1090s threatened by the Pecheneg and Seljukian invasion. The Pechenegs were ultimately defeated at the battle of Lebonion on 29 April 1091, so the threat from the North ceased to exist.⁴⁸ This, probably, diminished the pressure on the people and on Alexios. However, the threat from the Aegean Coastline was still impending. Earlier research assumed that the Seljukid Tzachas was defeated during the year 1092, or at the latest in early 1093. However, Peter Frankopan contended that this happened only at the turn of 1097/1098.⁴⁹ After the ultimate fall of Asia Minor in the early 1090s to the Turks, only the arrival of Western knights of the First Crusade provided impetus for recovery.⁵⁰ As it were, when Alexios' Edict could have been issued during the summer of 1092, the situation was still not favourable.

I am of the opinion that John Oxeites alarmist approach and his claim that God punishes Byzantium influenced Alexios when issuing the Novel. The disorganised form of the Edict may be explained by the fact that Alexios I felt himself personally responsible to act for the improvement of the faith.⁵¹ John Oxeites urged repentance and renovation by turning to God which are key points in the Edict. The emperor's claim that the faith is in neglect matches John Oxeites' contention.⁵² With the help of John's oration, it is possible to define the nature of this negligence (ἀμελεία). In the section already quoted, John directed the attention of Alexios I towards different kinds of intel-

⁴⁶ GAUTIER 1973, 181 and 183: general neglect of faith, 186: low intellectual standards of the clergy, 195: the neglect of stipulations of canon law.

⁴⁷ GAUTIER 1973, 181, l. 25–28.

⁴⁸ Anna Komnene is the only source narrating the events, AL 8.4–6. On details of the battle, see KOVÁCS 2014, 174–189.

⁴⁹ FRANKOPAN 1998, 346–350; FRANKOPAN 2012, 63.

⁵⁰ FRANKOPAN 2012, 101–155.

⁵¹ To behave as the guardian of orthodox faith, was central in Alexios' self-representation throughout his reign, see: MAGDALINO 1996, 203; MALAMUT 2007, 191–267.

⁵² See above fn. 26–29 for John's view, fn. 45 and 46 for Alexios' Edict.

lectual deviation from orthodoxy.⁵³ The prelate mentioned two approaches to the events, (1) the world is governed by αὐτοματισμὸς or ἀποκλήρωσις and, (2) God cares only for the salvation of the soul (ψυχή). The identification of the first tenet referring to αὐτοματισμὸς or ἀποκλήρωσις is rather puzzling, so the solution of the problem requires further research.⁵⁴ However, I suppose that the latter idea can be in connection with the bogomil heresy.⁵⁵

This dualist heresy appeared in Bulgaria in the tenth century.⁵⁶ At the time of Alexios, bogomil beliefs seemed to be present in the empire, a physician called Basil ‘the Bogomil’ exercised influence among courtiers,⁵⁷ and also among the more simple people.⁵⁸ In 1111 Alexios summoned Basil for a private discussion, about which notes were taken in secret and after which Basil was publicly burnt in the Hippodrome of Constantinople. Alexios commissioned a monk, Euthymios Zigabenos to make an inventory about the known heresies, in which a chapter *Against the Bogomils* was also included.⁵⁹ According to the bogomil world view, the matter and the created world, including men, themselves are despicable and bad.⁶⁰ The soul is the most precious part of man, the Father’s creation and main concern. The Bogomil reading of divine salvation focused on the human soul, as Zigabenos singled out: the Father sent Archangel Michael, his ‘word/Logos’ and ‘had mercy upon the soul, which is his own inflation. κατελήσας τὴν ψυχὴν, τὸ ἴδιον ἐμφύσημα’.⁶¹ Therefore, it is plausible that in Alexios’ view, the Christian faithful were in danger, because they were threatened by Bogomil beliefs and also by tenets which denied the role of divine providence in governing the empire. In the escalating situation, Alexios seems (1) to create a group of intellectual

⁵³ GAUTIER 1970, 21.16–20.

⁵⁴ The ‘automatic working of natural forces’, and the ‘fortuitous cause’ show some parallels with the the eleventh-century polymath, Michael Psellos’ thoughts about the forces governing human history, see: KALDELLIS 1999, 101–108. Psellos was not alive when John Oxeites delivered his talk (KALDELLIS 2011, 651–664), nonetheless his views might have been widespread via his writings and among his students.

⁵⁵ A similar assumption was made by MAGDALINO 1996, 215.

⁵⁶ Most recently: KUSABU 2013; overarching works: OBOLENSKY 2004, esp. 59–214; RUNCIMAN, 1982, 63–82; ANGELOV 1978, 34–156; LOOS 1974, 47–112.

⁵⁷ AL 15.9.2 ; ODB 1 268 s. v. ‘Basil the Bogomil’; GRESS-WRIGHT 1977, 163–185.

⁵⁸ Euthymios Zigabenos, *Against the Bogomils*, PG 1292 B. It is difficult to define to what degree Bogomil tenets were widespread in monastic circles. The Edict’s hint to vagrant monks can be associated with the itinerant preaching profile thought to be characteristic of dualist heresies, such as the Late Antique Manichee, or the Kathars of Southern France in the thirteenth century. However the evidence concerning Bogomilism during the reign of Alexios I leaves one clueless in this respect. MAGDALINO 1996, 216 pinpoints that Alexios did not commission monks to restore the orthodox faith and there is evidence from the 1140s about monks persecuted for dualist beliefs.

⁵⁹ ODB 3 2227, s. v. ‘Zigabenos, Euthymios’; JUGIE 1912, 215–225; Zigabenos’ inventory is called *Panoplia dogmatike*. Its most accessible edition is PG 130. 1289D–1331D.

⁶⁰ Euthymios Zigabenos, *Against the Bogomils*, PG 1300 C: ‘For they not only classify the creation of men as one of the bad things, but [they think likewise] about the creation of the first heaven, the earth, and to put it simply, about all things that pertain to the earth. ἐκεῖνοι γὰρ τῷ πονηρῷ οὐ μόνον τὴν τούτων [τ. ε. ἀνθρώπων] δημιουργίαν ἀπονέμουσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ πρώτου οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ἀπάντων τῶν ἐγκοσμίων’.

⁶¹ Euthymios Zigabenos, *Against the Bogomils*, PG 1302 B.

clergymen in the capital to reply to these beliefs, and (2) to raise the intellectual standards of the provincial clergy to take care of the faithful in the provinces.⁶²

The other factor which could have influenced Alexios' Novel, was the opposition of clergymen against the initiative of the novel Komnenian government. With the accession of the Komnenoi, the status of the Byzantine church changed notably. Alexios I's religious policy was labelled as 'interventionist' and 'oppressive' by modern interpreters.⁶³ Undoubtedly, the new *basileus* aimed at controlling the church and, in order to fulfill this purpose, Alexios had to tame the episcopal bench which he inherited and also to find allies among churchmen. During this procedure, Alexios chose the clergy of the Patriarch, the deacons and priests of Hagia Sophia in particular.⁶⁴ This explains why the emperor's measures were directed towards the clergy of the Great Church, despite the fact that the order equally bounded ecclesiastics residing in the provinces. The metropolitans step by step gave way to Alexios' ascendancy, in line with events of the Komnenian Iconoclast Debate. The Blachernai-synod marked not only the end of the controversy with Leo, but also with the members of the old episcopal bench. However, this procedure did not go smoothly and the opposition posed by the metropolitans was significant. It manifested in the Komnenian Iconoclasm, on the one hand, and Niketas of Ankyra's opposition, on the other.

Niketas, the metropolitan bishop of Ankyra, was the ringleader in a debate between the metropolitans and the patriarchal clergy between 1084 and 1088.⁶⁵ The controversy arose regarding the status of two episcopal sees, Madytos and Basileion, which were suffragans of Ankyra. Emperor Konstantinos Doukas (r. 1059–1067) raised both sees to metropolitan status, however, one of them died and Niketas of Ankyra aimed at having the see returned under the jurisdiction of Ankyra. The case brought about a fierce antagonism between the metropolitan party and the patriarchal clergy who were the new allies of Alexios I. The debate ended without changing the status of the two metropolitan sees with the intervention of Alexios I who demonstrated that *Canon 12* of the Council of Chalcedon (451) does not apply for the emperor who has the right to intervene in affairs of the church.⁶⁶ As a result of the controversy Niketas of Ankyra resigned his see in protest. During the dispute, Niketas of Ankyra composed four orations to buttress his position from different aspects.⁶⁷ These are *On Ordinations*, *On Synods*, *On the Elections*, and *On the Right of Resignation*. The works *On Ordination* and *On the Elections* show Niketas' reaction to imperial intervention in episcopal appointments. The oration *On Synods* argued for the metropolitans' right to have their local synods in the capital. The last work was produced when Niketas handed in an entreaty to the permanent episcopal synod upon his resignation at the end of the controversy. Niketas' works

⁶² There is no evidence to estimate to what degree Bogomilism was widespread in the provinces. The focus of the edict on the more simple men (see: GAUTIER 1973, 179. l. 5 'ἀπλουστέροι') suggest broader social influence.

⁶³ ANGOLD 2000, 45–72; MAGDALINO 2009, 267–268.

⁶⁴ TIFTIXOGLU 1959, 25–59; ANGOLD 2000, 54–63.

⁶⁵ For Niketas of Ankyra, see ODB 3 1481, s. v. 'Niketas of Ankyra'; ANGOLD 2000, 54–57; DARROUZÈS 1966, 37–53. Despite the fact that Alexander Kazhdan disputed Jean Darrouzès' identification of the anonymous author of the five treatises with Niketas of Ankyra (see: *VizVrem* 30 (1969) 283), I find Darrouzès' arguments convincing.

⁶⁶ On the question, see SARADI 1991, 149–165.

⁶⁷ DARROUZÈS 1963, 160–266.

are rhetoricised in the middle style, use legal language, scholarly prose and a canonical argumentation, involving church canons and patristic sources to a greater, stipulations of secular law on a lesser degree.

The other way in which the opposition of the metropolitan party against Alexios' policy took form, was the Komnenian Iconoclasm. Niketas' works can be compared to an important document of this controversy: Leo of Chalcedon's *Apology*.⁶⁸ At the end of the year 1085, Leo of Chalcedon was called by Alexios for an official hearing. This happened after Leo replied in an entreaty to the synod the members of which contemplated to depose him due to his long and stubborn resistance. Leo held a defence speech which he turned into an accusation against the *basileus*. The prelate charged the emperor with idolatry and iconoclasm. Leo composed a legal treatise (ἀπόδειξις) on the alienation of sacred objects and their use for minting coins. The *Apology*'s use of rhetorical tools, its scholarly language, the application of canonical and patristic source material can be compared to Niketas of Ankyra's orations. Both metropolitans fought against Alexios' measures using means provided by canon law.

Both Leo and Niketas protested that way, because Alexios I launched a discourse, finding legal explanations for his acts. His expropriation of church property was based on a stipulation of secular law, namely Iustinianos' *Seventh Novel*,⁶⁹ while in Niketas' instance, the emperor did not take into consideration *Canon 12* of Chalcedon. Alexios I not only presented himself as acting on a legal basis, but had in mind to control the escalating debate also on the theoretical ground. The aim was undoubtedly to grant himself the greatest possible flexibility (*oikonomia*)⁷⁰ to use secular (*nomoi*) and ecclesiastical (*kanones*) sources of law simultaneously, according to his purpose.⁷¹ This gives reason why the Reform Edict orders the revision of Photios' *Nomokanon of Fourteen Titles*, a collection which encompassed stipulations of both secular and ecclesiastical law:

The *Book of the Nomokanons* has to be read out in its entirety in front of the holy and sacred synod. From the canons which are in present subjects to comparative examination,⁷² those which concern piety and confirm the right teaching that we accepted as a tradition, in every way reworked, must be observed. The other canons must be given to our imperial majesty in an annotated form,⁷³ in order to apply it *flexibly* [italicised by the author] after examining it thoroughly together with your holiness [i.e. Patriarch Nikolaos III Grammatikos]. ἀναγνωσθήτω καὶ τὸ τοῦ νομοκάνονος βιβλίον ἅπαν ἐνώπιον τῆς ἱερᾶς καὶ ἀγίας συνόδου, καὶ ἀπὸ τῶν

⁶⁸ Leo of Chalcedon's *Apology* will be published critically in my prospective dissertation, together with an ample discussion of its contents.

⁶⁹ CIC 3. 60.1–8; CIC 1.10.6–8.: Sacra. etiam per nostram constitutionem alienari et obligari prohibuimus, excepta causa redemptionis captivorum. On the use of Justinianic legislation during the eleventh century, see: CHITWOOD 2017, 174–182.

⁷⁰ On the term, see ODB 3 1515 s. v. 'oikonomia'.

⁷¹ For the imperial use of secular and canon law during the Komnenian period, see MACRIDES 1990, 61–87; PERENTIDIS 1991, 141–149; STOLTE 1991, 543–555.

⁷² That is the actual meaning for Alexios' contemporaries is considered.

⁷³ Both Paul Gautier (GAUTIER 1973, 196: tous les autres qu'on aura écartés) and Paul Magdalino (MAGDALINO 1996, 202: while the others should be removed and referred to the emperor) interpret it as 'put aside', however the verb also has this meaning, cf. LSJ sv. 1334: 'extract and compile the remarks of others', and παρεμβολή: compilation of a set of critical remarks, *ibidem*.

παραθεωρουμένων νῦν θείων κανόνων οἱ μὲν πρὸς εὐσέβειαν ὀρῶντες καὶ τι συστατικὸν τοῦ ὀρθοῦ δόγματος παραδιδόντες ἡμῖν παντὶ τρόπῳ ἀνανεωθέντες τηρεῖσθωσαν, οἱ δὲ λοιποὶ παρεκβληθέντες δοθήτωσαν καὶ τῇ βασιλείᾳ μου, ἵνα κοινῇ τῇ ὑμετέρᾳ ἀγιότητι περὶ τούτων συνδιασκεψαμένη τὸ δέον *οἰκονομήσῃ*.⁷⁴

The Komnenian Iconoclasm and Niketas of Ankyra's case entailed discussions of legal nature and the imperial need for legal inventories which might have eased the administrative running of the church under the supervision of the emperor. The analysis of Alexios' Reform Edict is noteworthy from the aspect of the Komnenian Iconoclasm, because it indicates a change with respect to clergymen. During the early Komnenian period, the new rulers faced the opposition of ecclesiastics with legal expertise and the courage to defy the emperor. The new Komnenian lords immediately tried to control the legal discourse and found for themselves fresh allies among clergymen for whom new standards were established: instead of involvement in political debates, the importance of pastoral duties, especially preaching and teaching were emphasised.

Anna Komnene and the context of her presentation of the Komnenian iconoclasm

It is a well-known fact that Anna Komnene wrote the bulk of the *Alexiad* after 1143, the accession of Manuel I Komnenos.⁷⁵ Nevertheless, the way in which the context of the mid-twelfth century composition influenced Anna's narrative needs further clarification. It has been emphasised that the blossoming encomiastic literature during Alexios' successors meant a great stimulus for Anna to preserve a decent and fitting memory of his father.⁷⁶ The eulogists of the new emperors compared John II and Manuel I to Alexios I and, as a result of a dynastic development, the son and the grandson surpassed the grandfather in the eyes of the encomiasts. Anna aimed at saving the image of an Alexios which was the image cultivated by Eirene, Alexios' wife, and by Anna and her husband Nikephoros Bryennios. In other words, an image was to be perpetuated by the group, which fell from power with the succession of John II, Anna's brother. Paul Magdalino called attention to certain topics which particularly merited Anna's attention. According to all likelihood, Anna elaborated particular topics to react to opinions which assessed Alexios I negatively in the light of the achievements of his successors. These are Alexios' role in the First Crusade; the high moral standards in Alexios' court; the rejection of astrology; and the importance of learning. These critiques ought to be read in the context of Manuel I's successes in Antioch, the frivolity of his court, Manuel's passionate interest in astrology, and the image of a 'philosopher king' which developed as a result of the internal power struggles within the Komnenian family between John II and Isaakios, Anna's brother. However, other points are also worth mentioning which are singularly important for our argumentation.

Regarding Leo's controversy, Anna stated that it had had repercussions until the time when the chronicler composed the *Alexiad*.⁷⁷ From Anna's narrative it seems that Leo's *parrhesia*, or his claim that the emperors were iconoclasts, were not the reason for

⁷⁴ GAUTIER 1973, p.197, l. 282–287.

⁷⁵ AL 14. 7. 5–6.

⁷⁶ MAGDALINO 2000, 15–45.

⁷⁷ AL 5.2.4.

this. Alexios and his family were compared to iconoclast emperors implicitly by other critiques, such as John Oxeites and Niketas of Ankyra. Though Niketas of Ankyra abdicated from his see, John was an insider in the Komnenian system occupying the sensible position of the patriarch of Antioch.⁷⁸ I assume that Alexios' alienation of church property and his ecclesiastical policy brought about the accusations of him during the reign of Manuel I. Anna Komnene's account supports this view. The description of the events in the *Alexiad* starts with the scenario in the Hagia Sophia where Isaakios the *sebastokrator* entered and forced the episcopal synod of Constantinople and the clergy of the Great Church to let the rulers confiscate church property not in use any more.⁷⁹ Anna concluded the events with the following authorial comment: 'The original proposal was passed. This became the subject of a very serious accusation against the emperors [...], not only on that occasion, but even later, right down to our own time. τὰ δεδογμένα ἐκράτει. τοῦτο ὕλη μεγίστης κατηγορίας τοῖς βασιλεῦσιν ἐγένετο...οὐ τότε μόνον, ἀλλὰ καὶ μέχρι καιροῦ διαρκέσασα'.⁸⁰ The scanty evidence that might be culled from different sources, tell about alienation of a greater dimension. Leo of Chalcedon in his letter to Alexios I made the following outburst:

If you wish to listen to the testimonies one by one: the monasteries: what number of holy objects those were deprived of! The hermitages: to what degree their decorations were taken away! The sanctuaries: to what extent those lost their decent outlook!..The poor boxes in churches shout more clearly than thousand testimonies! εἰ δὲ βούλει καὶ κατὰ μέρος ἀκοῦσαι τοὺς μάρτυρας, τὰ μοναστήρια, ὅσα ἱερὰ ἐσυλήθησαν· τὰ ἀσκητήρια, ὅσα τὰ οἰκεῖον περιῆρηνται κόσμον· τὰ θυσιαστήρια, ὅσα γυμνωθέντα τῆς εὐπρεπείας αὐτῶν...αὐτὰ τὰ κιβώτια..μυρίων μαρτύρων τρανότερον βοῶσιν.⁸¹

With regard to the alienation, even Alexios I himself confirmed in one of his imperial documents from July 1082 that 'this trespass was committed in a number of holy churches. τοῦτι μὲν τὸ ἔργον ἐν πολλαῖς τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν διέπραξάτο'.⁸²

In the *Alexiad*, Anna Komnene used every occasion to express that his father had expropriated only a small number of objects. Moreover, she listed with care what institutions suffered from the confiscation and how they were compensated for their losses.⁸³ Alexios, later during his reign, tried to strengthen the financial basis of the episcopate.⁸⁴ The emperor sanctioned that prelates can collect the *kanonikon*, the tax for their pastoral duties, not only from the clergy, but also from laymen.⁸⁵ Additionally, Alexios was eager to retrieve episcopal lands and properties that had been given to lay and ecclesiastical owners as *kharistike*.⁸⁶ However, compared to Alexios I's harsh treatment of the church in the first decade of his rule, and also taking into account his more lenient

⁷⁸ MAGDALINO 2009, 268–274.

⁷⁹ AL 5.2.

⁸⁰ AL 5.2.4.

⁸¹ *Letter to Alexios I*, LAURIOTES 1900, 403.

⁸² RHP 5 282.

⁸³ AL 5.2; 6.3.5.

⁸⁴ ANGOLD 2000, 61–63.

⁸⁵ DW 943–944, 1127; GD 942.

⁸⁶ GD 952 for the metropolitan of Kyzikos.

approach afterwards, Manuel I made extraordinary concessions to the church during the first half of his reign. The concessions might have provided grounds to criticise Alexios I's church policy. This might be the *κατηγορία* to which Anna referred to in the section quoted above.

It has been noted there is a turning point in Manuel's dealing with the church starting from 1147 and taking full shape eventually in 1166.⁸⁷ The Byzantine church was divided by factionalism and the young emperor realised that his involvement in affairs of the church is necessary. From 1147 onwards, Manuel adopted the title *epistemonarches*, 'chief scientific expert' in the government of the church. His interventions were occasioned by internal conflicts within the church that took shape under the guise of theological debates and were palpable by the frequent changes of patriarchs.⁸⁸ One way how the *basileus* attempted to win the favour of the church, especially until 1158, was his generosity.⁸⁹ Upon his accession to the throne in 1143, Manuel bribed the patriarchal clergy for their support.⁹⁰ In 1144, the emperor exempted provincial priests from special taxes, to which he added further exemptions a year later.⁹¹ In the years 1148–1149, the bishopric of Korfu was granted 80 peasants and 40 houses, and further additions in a year's time.⁹² About the same time, the bishopric of Kroia received imperial donations, likewise the see of Thessalonike before 1155.⁹³ Furthermore, imperial chrysobulls testify to Manuel's largess. In 1146, the emperor confirmed the landholdings, possessions and privileges of monasteries around the capital.⁹⁴ In 1158, Manuel confirmed the same legislation for monasteries with some extensions, even if the respective owners could not verify their claim of possession by written evidence. The imperial fisc should have donated those items to monastic institutions which the monasteries claimed to be their own.⁹⁵ Imperial measures did not exclude the episcopate and the patriarchal clergy from such benefactions. The same allowances were provided to episcopal and metropolitan sees in 1148 and to the clergy of the Hagia Sophia in 1153.⁹⁶ Such excessive concessions did evoke reactions from Manuel I's encomiasts.

In an oration, which was delivered by Michael ὁ τοῦ Ἀγχιάλου, the later patriarch of Constantinople,⁹⁷ and dated recently to 1150, the orator made the following statement:⁹⁸

⁸⁷ MAGDALINO 2009, 286; ANGOLD 2000, 86–89. For and overview of Manuel's church policy, see ANGOLD 2000, 73–115; MAGDALINO 2009, 276–315.

⁸⁸ For Jean Darrouzès' view on the frequent alteration of patriarchs, see DARROUZÈS 1970, 7–20. The period between 1143 and 1170 witnessed seven incumbents of the patriarchal office.

⁸⁹ SVORONOS 1973, 373: 'En somme, de 1143 à 1158, Manuel, tout en essayant de sauvegarder dans une certaine mesure les droits de l'État, cède continuellement aux exigences de l'Église'.

⁹⁰ DW 1330.

⁹¹ DW 1334, 1341a.

⁹² DW 1371a, 1371b.

⁹³ DW 1387, 1395c.

⁹⁴ DW 1347.

⁹⁵ DW 1347, 1419.

⁹⁶ DW 1372, 1390.

⁹⁷ 1170–1179.

⁹⁸ The inaugural oration of Michael of Anchialos was published by Robert Browning who dated it to 1165–1167: BROWNING 1961, 173–214. However, Ioannis Polemis dated the speech as pertaining to Manuel's 1150-campaign against Hungary: POLEMIS 2011, 162–172.

Ο, of what happiness, or rather to say of what largesse! [Manuel] filled all that pertains to the holy lords and he worked for them so eagerly. Come here, o height of the saintly hierarchy, who are in charge of the mystical services, all-hallowed stewards of grace, raise your voice and as with a trumpet spread the news of the imperial magnificence, of the divine zeal, of his deeds which are visible everywhere. ὦ πόσης εὐδαιμονίας, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀγαθουργίας, τὰ τῶν ἱερῶν ἀνακτόρων ἐνέπλησε καὶ περὶ ταῦτα δειπνήθη φιλοτιμότερον· καὶ δεῦρο ἡ τῆς θείας ἱεραρχίας ἀκρότης, οἱ τελετάρχαι τῆς μυστικῆς ἀγιστείας, οἱ παναγεῖς οἰκονόμοι τῆς χάριτος, ὑψώσατε φωνήν, ὡς ἐν σάλπιγγι τὰς αὐκρατορικὰς μεγαλοπρεπείας ἀνακηρύξατε, τὸν θεῖον ζῆλον, τῶν ἔργων τὴν περιφάνειαν.⁹⁹

Michael the Rhetor, one of the mid-twelfth century teachers of the Patriarchal School, extolled Manuel I's achievement concerning the same campaign in the autumn of 1150 in an oration delivered in 1152.¹⁰⁰ The rhetorician labelled Manuel I's eagerness in support of the church as 'great accomplishments which had not been achieved by any of the emperors. ὅπ' οὐδενὸς βεσιλέων κατορθωθέντα μεγαλουργήματα'.¹⁰¹ Michael the Rhetor was the protégé of the archbishop of Thessalonike, probably Basil of Ohrid, and made a career in the Patriarchate as a teacher and *protekdikos*.¹⁰² Michael of Anchialos was connected to the episcopal bench through his protector, the metropolitan of Anchialos. He acted as the head of the patriarchal chancellery and, as Michael the Rhetor, occupied the position of the *protekdikos*. Michael was appointed by Manuel as *consul of the philosophers*.¹⁰³ It is plausible to argue that both orations voiced the opinion of that group of the church, which increasingly found and expressed its self-confident and distinct intellectual character from the early Komnenian period. Manuel's support of the church implied a mutual collaboration between him and the churchmen. The emperor needed the church to acknowledge his position and provide a stable backing for his military operations.¹⁰⁴ And indeed, in Michael of Anchialos' oration the emperor is praised as the patron of learning and philosophy,¹⁰⁵ an invincible commander at the battle of Tara during his recent campaign against the Hungarians,¹⁰⁶ and also against all his enemies, both Eastern and Western.¹⁰⁷ In addition to this, Manuel is eulogised as a law-giver,¹⁰⁸ and the benefactor of the church. Michael the Rhetor's oratory pieces are sources of primary importance descanting Manuel I's campaigns of 1149–1153.¹⁰⁹ Thus, an inflated image of Manuel I as benefactor of the church and as an unrivalled military leader were present side by side in some, especially ecclesiastical, oratory pieces of the early 1150s.¹¹⁰

⁹⁹ BROWNING 1961, 196.

¹⁰⁰ On Michael the Rhetor, see ODB 2 1369 s. v. 'Michael Rhetor', on the oration under discussion see REGEL 1982, XVIII.

¹⁰¹ REGEL 1982, 138, l. 16.

¹⁰² An ecclesiastical judge, see ODB 3 1742 s. v. 'protekdikos'.

¹⁰³ Dated traditionally ca. 1165, based on his inaugural oration. However, according to Polemis (see fn. 98 above), the speech must be dated to early 1151, thus Michael's appointment is also worth reconsidering.

¹⁰⁴ MAGDALINO 2009, 284. This mutual support stayed the same which resulted in that Manuel's praise and public propaganda is connected to a substantial degree to churchmen as public orators and churches as channels of communication. This means that the two surviving instances of

Conclusions

In sum, between the early 1090s and Anna Komnene's presentation of the Komnenian Iconoclast Debate in the 1140s, events of Leo's controversy were assessed in different ways. John IV Oxeites presented Alexios I's church policy and his alienation of church property as a trigger bringing about divine punishment and the military situation at the turn of 1090/1091 which seemed disastrous to the prelate and presumably to other contemporaries, as well. Alexios I's Reform Edict suggests that Leo of Chalcedon, together with other clergymen, were seen as people stirring up trouble by using their canonical expertise. They argued against the imperial policy and promoted the idea of a church which was more independent than Alexios I would have liked to see. Alexios had in mind bishops and priests who concentrated rather on their pastoral duties instead of governing the church. This was the prerogative of Alexios I, the patriarch, and of those people to whom the emperor conceded such a function, especially due to their loyalty.

In the 1140s Alexios I's expropriation of church property was in the critics' cross-fire, similarly to his heavy taxation and questionable economic policy. Manuel I's munificent measures concerning the church set Alexios' grandson in such a favourable light that Anna Komnene had to confess that the because of minting coins from church valuables during the Komnenian Iconoclast Debate, Alexios' church policy came under serious critique.

eulogy just exposed, which are related to the context of the court, might have had many counterparts among people attending church services.

¹⁰⁵ BROWNING 1961, 188–190.

¹⁰⁶ BROWNING 1961, 197–201.

¹⁰⁷ BROWNING 1961, 195, 196, 197.

¹⁰⁸ BROWNING 1961, 196.

¹⁰⁹ REGEL 1982, XVIII.

¹¹⁰ It is noteworthy that posterity is aware of Manuel's donations to the church from the orations mentioned above and from references in Theodore Balsamon's commentaries on canon-law (for the details, see fn. 89–96.) who was also an ecclesiastic. Other encomiasts, such as Theodoros Prodromos, or his younger colleague Manganeios Prodromos, did extoll Manuel's virtues, but not in the field of church policy.

Bibliography

PRIMARY SOURCES

- AL *Anna Comnenae Alexias*. Eds. Athanasios Kambylis, Dieter R. Reinsch. CFHB XL. Berlin-New York 2001.
- DARROUZÈS 1970 *Georges et Démétrios Tornikès: Lettres et discours*, ed. Jean Darrouzès. Paris 1970), 7–20
- LAURIOTES 1900 Alexander Lauriotes: Ἱστορικὸν ζήτημα ἐκκλησιαστικὸν ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 10 No. 36 (1900) 403–407; 10, No. 37 (1900) 411–416
- REGEL 1982 *Fontes rerum Byzantinorum, Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, Vol. 1. Ed. Vasilij E. Regel. Leipzig 1982.
- RHP *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, 6 vols. Eds. Georgios Rhalles, Michael Potles. Athens 1852–59, repr. 1962.

SECONDARY LITERATURE

- ANGELOV 1978 Dimitar Angelov: *Les Balkans au Moyen Age: la Bulgarie des Bogomils aux Turcs*. London 1978.
- ANGOLD 2000 Michael Angold: *Church and Society under the Comneni 1081–1261*. Cambridge 2000.
- ARMSTRONG 1996 Pamela Armstrong: Alexios Komnenos, Holy Men and Monasteries. In: *Alexios I Komnenos*. Eds. Margaret Mullett, Dion Smythe. Belfast 1996.
- BARBER 2007 Charles E. Barber: Leo of Chalcedon, Euthymios Zigabenos and the Return to the Past. In: *Contesting the logic of painting*. Leiden 2007.
- BARTUSSIS 2012 Marc Bartussis: *Land and Privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia*. Cambridge 2012.
- BROWNING 1961 Robert Browning: A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century. *Balkan Studies* 2 (1961) 173–214.
- BURGMANN 1996 Ludwig Burgmann: Lawyers and Legislators. Aspects of Law-Making in the Time of Alexios I. In: *Alexios I Komnenos*. Eds. Margaret Mullett, Dion Smythe. Belfast 1996.
- CARR 1995 Annemarie W. Carr: Leo of Chalcedon and the Icons. In: *Byzantine East, Latin West: Art historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*. Ed. Doula Mouriki. Princeton 1995.
- CHEYNET 1990 Jean-C. Cheynet: *Pouvoir et contestations à Byzance 963–1250*. Paris 1990.
- DARROUZÈS 1966 Jean Darrouzès: *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*. Paris 1966.

- DW *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, Teil 2. Regesten von 1025–1204. Eds. Peter Wirth, Franz Dölger. Munich 1995.
- FRANKOPAN 1998 Peter Frankopan: *The Foreign Policy of the Emperor Alexios I Komnenos (1081–c. 1100)*. PhD Dissertation. Oxford 1998.
- FRANKOPAN 2007 Peter Frankopan: Kinship and the Distribution of Power. *EHR* 495 (2007) 1–34.
- FRANKOPAN 2008 Peter Frankopan: Where Advice Meets Criticism in 11th century Byzantium: Theophylact of Ochrid, John the Oxite and Their (Re)presentations to the Emperor', *Al-Masaq* 20 (2008) 71–88.
- FRANKOPAN 2012 Peter Frankopan: *The First Crusade. The Call from the East*. Berlin 2012.
- GAUTIER 1970 Paul Gautier: Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis 1er Comnène. *REB* 28 (1970) 5–55.
- GAUTIER 1971 Paul Gautier: Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique. *REB* 29 (1971) 213–284.
- GAUTIER 1973 Paul Gautier: L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé. *REB* 31 (1973) 165–201.
- GD *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches, fasc. ii et iii: Les registres de 715 à 1206*. Eds. Venance Grumel, Jean Darrouzès. Paris 1947, revised ed. 1989.
- GERHOLD 2012 Victoria E. Gerhold: Le "mouvement" chalcédoine: opposition ecclésiastique et aristocratique sous le règne d'Alexis Comnène (1081–1094). *Erytheia* 33 (2012) 87–104.
- GLAVINAS 1972 Alexander Glavinas: *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081–1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἀγίων εἰκόνων ἔρις (1081–1095)*. Thessalonike 1972.
- GRESS-WRIGHT 1977 Gress-Wright, D: Bogomilism in Constantinople. *Byz* 47 (1977) 163–185.
- GRUMEL 1941–42 Venance Grumel: L'affaire de Léon de Chalcédoine: le décret ou 'semeioma' d'Alexis Ier Comnène (1086). *EO* 39 (1941–42) 333–341.
- GRUMEL 1944 Venance Grumel: L'affaire de Léon de Chalcédoine. Le chrysobulle d'Alexis Ier sur les objets sacrés. *EB* 2 (1944) 126–133.
- JUGIE 1912 Martin Jugie: La vie et les oeuvres d'Euthyme Zigabène. *EO* 15 (1912) 215–225.
- KALDELLIS 1999 Anthony Kaldellis: *The Argument in Psellos' Chronographia*. Leiden 1999.
- KALDELLIS 2011 Anthony Kaldellis: The Date of Psellos' Death, Once Again... *BZ* 104.2 (2011) 651–664.

- KOVÁCS 2014 Szilvia Kovács: The Cuman Campaigns in 1091. *Golden Horde Review* 1 (2014) 174–189.
- KUSABU 2013 Hisatsugu Kusabu: Orthodox Identity for Byzantine Theologians, Heresiologists, and “inquisitors”: a Byzantine View of Popular Faith in the Twelfth Century. In: *Medieval Identities: Political, Social and Religious Aspects. The Eighth Japanese-Korean Symposium on Medieval History of Europe, August 21, 2013 - August 22, 2013, Tokyo, Japan*. Ed. Atsushi Kawahara. Tokyo 2013.
- LOOS 1974 Milan Loos: *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Prague 1974.
- MACRIDES 1990 Ruth Macrides: Nomos and Kanon on Paper and Court. In: *Church and People in Byzantium*. Ed. Rosemary Morris. Birmingham 1990.
- MAGDALINO 1996 Paul Magdalino: The reform edict of 1107. In: *Alexios I Komnenos*. Eds. Margareth Mullett, Dion Smythe. Belfast 1996.
- MAGDALINO 2000 Paul Magdalino: The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid-Twelfth Century in the *Alexiad*. In: *Anna Komnene and her Times*. Ed. Th. Gouma-Peterson. New York 2000.
- MALAMUT 2007 Élisabeth Malamut: *Alexis Ier Comnène*. Paris 2007.
- OBOLENSKY 2004 Dimitrij Obolensky: *The Bogomils*. Cambridge 2004.
- PERENTIDIS 1991 Stavros Perentidis: Un canon peut-il être périmé? Mentalités et autorité du text canonique au XIIe siècle. In: *Byzantium in the 12th Century*. Ed. Nicholas Oikonomides. Athens 1991.
- POLEMIS 2011 Ioannis Polemis: Notes on the Inaugural Oration of the Patriarch Michael of Anchialos. *Byzantinoslavica* 1–2 (2011) 162–172.
- RUNCIMAN 1982 Steven Runciman: *The Medieval Manichee*. Cambridge 1982.
- SARADI 1991 Helen Saradi: Imperial Jurisdiction over Ecclesiastical Provinces. The Ranking of New Cities as Seats of Bishops or Metropolitans. In: *Byzantium in the 12th Century*, ed. Nicholas Oikonomides. Athens 1991.
- SCHMINCK 1991 Andreas Schminck: Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenen-epoche. In: *Byzantium in the 12th Century*, ed. Nicholas Oikonomides. Athens 1991.
- STEPHANOU 1946 Pelopidas Stephanou: Le procès de Léon de Chalcédoine. *OCP* 9 (1943) 5–64.
- STEPHANOU 1946 Pelopidas Stephanou: La doctrine de Léon de Chalcédoine et de ses adversaires sur les images. *OCP* 12 (1946) 177–199.
- STOLTE 1991 Bernard Stolte: Civil Law in Canon Law: a Note on the Method of Interpreting the Canons in the Twelfth Century. In: *Byzantium in the 12th Century*. Ed. Nicholas Oikonomides. Athens 1991.

◆ TEXTS AND CONTEXTS ◆

- SVORONOS 1973 Nicholas Svoronos: Un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène. In : *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*. London 1973.
- THOMAS 1987 John P. Thomas: *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*. Washington 1987.

Absztrakt

Szövegek és összefüggések

A szakadék csökkentése Leó, Chalkédón püspöke és Anna Komnéné között

I. Alexios Komnénos bizánci császár (u. 1081–1118) uralkodásának egyik leghevesebb egyházi polémiája volt a Komnénos-kori képromboló vita. Leó, Chalkédón püspöke állt a császárral szembeni egyházi ellenállás élére, mely 1082–1094 között zajlott. Kortárs források mellett a vita legrészletesebb leírását Anna Komnéné, I. Alexios leánya hagyta ránk *Alexias*ának 5. és 7. könyvében.

Anna atyjának halála után, 1134 körül fogott történeti munkájának, az *Alexias*nak írásához, melyen haláláig, tehát feltehetően 1156-ig dolgozott. Az *Alexias* megírásával a történetíró legfontosabb célja az volt, hogy méltó emléket állítson apjának. I. Alexios II. Ióánnés (1118–1143) és I. Manuél Komnénos (1143–1180) követték a császári trónon. Egyfajta dinasztikus fejlődés értelmében II. Ióánnés és I. Manuél reprezentációjának több eleme a Komnénos-dinasztiát a 11. század végén újraindító I. Alexios uralkodásának fényében került bemutatásra. A 12. századi udvari szónokok szemében a fiú és az unoka felülmúlták I. Alexios II. Ióánnésnek és Manuélnek elődjükkel való összevetése során I. Alexios eredményeivel kapcsolatban kritikus megjegyzések is elhangzottak, melyeket Anna Komnéné nem tudott szó nélkül hagyni az *Alexias* megírásakor.

Az újabb szakirodalomban (R. J. Lilie, R. D. Thomas és P. Magdalino) az *Alexias*nak mint 12. századi középi alkotásnak az olvasata egyre nagyobb hangsúlyt kap. Jelen tanulmány ennek az irányvonalnak a meglátásait viszi tovább a Komnénosi képromboló vita elemzése kapcsán. A vita eddigi vizsgálói szóltak arról a tényről, hogy az *Alexias* vonatkozó információi nem mindig pontosak, illetve, hogy bizonyos részletek elsikkadnak a történetíró tálalásában. A probléma megoldásához elengedhetetlen a Komnénos-kori képromboló vita utóéletének beható vizsgálata, valamint a 12. század középi kontextus Annának a vitáról adott beszámolója szempontjából releváns elemeinek kiemelése. Jelen tanulmányban ezeket vizsgálom. Először IV. Ióánnés Oxeítés antióchiai pátriárkának I. Alexioshoz intézett 1091-es *Szónoklatát* mutatom be, amit I. Alexios ún. Reformrendelete követ. A tanulmány második felében az *Alexias* megírásának 12. század középi kontextusának releváns aspektusaira derül fény.

Felnőttek és gyermekek a középkori Magyarországon*

A gyerekekhez való viszonyulás középkori történetéről számos tekintélyes munka látott már napvilágot a nemzetközi szinten.¹ Magyarországon sem ismeretlen a téma, ám a nálunk megjelent vonatkozó munkák² adatgazdagságuk, gondolatébresztő voltak mellett is inkább népszerűsítő jellegűek. Tartalmas magyar szakmunkák segítik a gyerek-kortörténetben való eligazodást, ám ezek a magyar középkori állapotokat kevésbé tárgyalják.³ Tanulmányomban olyan véleménykülönbségből indulok ki, mely a nemzetközi szakirodalomban néhány évtizede merült föl. Mára ugyan úgy tűnik, eldőlt a vita, de azért érdemes megvizsgálni, hogy magyar források alapján milyen benyomás alakul ki bennünk: a középkori magyarországi ember vajon közönyösen viszonyult a gyermekeihez, vagy találunk példát az aggódó, féltő hozzáállásra?

Álláspontok az egyetemes szakirodalomban

Philipp Ariès azon a véleményen van, hogy a gyerekekhez való szeretetteljes magatartás csak a késő középkorban, kora újkorban kezdett kialakulni. Szerinte az emberek még a kora újkorban is közönyösek voltak a gyermekek halálával szemben: a magas gyermek-halandóság miatt érzelmi falakat emeltek magukban, hogy ne fájjon nekik a kicsik elvesztése. Ariès idéz Montaigne-től: „Két vagy három gyermeket vesztettem el csecsszopó korban, nem sajnálat, de keserűség nélkül”. Valamint hivatkozik Molière a *Képzelt betegéből* Bérólde szavaira: „... vagyonodhoz csak egy lányod van, mert a kicsit még nem számítom.” Ariès szerint 7 éves korától a középkori ember a felnőttek világának vált a részévé, így nem létezett mai értelemben gyermekkor.⁴

* Köszönöm Galamb György, Papp Sándor, Piti Ferenc, Csernus Sándor, Tóber Márta, Poór Péter, Nóbik Attila, tanácsait, segítségét. Az angol összefoglalás korrigálásáért Tóth Sándor Lászlónak tartozom köszönettel.

¹ A fontosabb munkákról hasznos áttekintést lásd: PUKÁNSZKY 2001–31, valamint szövegrészeket közöl, és A gyermekkor a történelemben c. bevezetőben (7–12. o.) áttekintést ad VAJDA – PUKÁNSZKY 1998. Tárgyalják a következő műveket: Jan Hendrik van den BERG: *Metabólica*; ARIÈS: 1987.; Lloyd DeMause, *The History of Childhood*, 1974.; Linda Pollock: *Forgotten Children*, 1983.; Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. Paris, 1982., 1997.; Shulamit Shahar: *Childhood in the Middle Ages*, New York 1992.

² CSUKOVITS 1993.; UÓ.: 1997, 16–18; UÓ.: 1999, 136–140; ZSOLDOS 1997, 13–15.

³ PUKÁNSZKY 2001. Iskolatörténetről, neveléstörténetről jóval bővebb a magyar szakirodalom. A neveléstörténet és gyerekortörténet közti különbségről lásd pl. a következő kötet bevezetőjét: VAJDA – PUKÁNSZKY 1998, 8.

⁴ ARIÈS 1987, 43.; „Két vagy három gyermeket vesztettem el a bölcsőből, nem sajnálat, de harag nélkül” ARIÈS 1987, 170.; („J'ai perdu deux ou trois enfans en nourrice non sans regrets mais sans fascherie” idézi ARIÈS 1973, 60.; „J'ai perdu deux ou trois enfans en nourrice non sans

Ami a Montaigne-től való idézetet illeti, tegyünk hozzá pár megjegyzést. A 16. századi gondolkodó a fenti mondatot a következő című esszéjében írja: „Arról, hogy jó és rossz megítélése nagyrészt fogalmainkon múlik” (I. 14.). A vonatkozó gondolatmenetben a fájdalmakat elviselni tudó emberekről értekezik. A fenti mondat és a közvetlenül utána következő újabb fordításban így hangzik: „Magam is elvesztettem még csecsemő korában két vagy három gyermeket, és ha nem is sajnálkozás nélkül, de harag nélkül fogadtam ezt. Holott nincs még egy esemény, amely jobban elevenébe váгна az embernek.”⁵ A gyerekek elvesztése fölötti fájdalom létezését tehát nem tagadja Montaigne, sőt hangsúlyozza.

A magyar pedagógiatörténet egyik klasszikusa, Prohászka Lajos az 1940-es évek második felében hasonlóan fogalmazott, mint később Ariès: Prohászka szerint „A középkor nem ismerte a gyermeket.” Meglátása szerint a középkori ember alkalmatlan volt „gyöngédebb érzelmek kifejezésére, még akkor is, ha történetesen átélte őket.”⁶

Lloyd DeMause tovább megy Ariès álláspontjánál: szerinte „A gyermekkor története rémálom, amelyből most kezdünk felébredni.”⁷ Ariès és DeMause meglátását a későbbi kutatás jelentősen árnyalta. Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou* c. könyvében egy oksztán falu lakóinak világképét elemzi. Rámutat arra, hogy a korabeli nők is aggódva, szeretetteljesen fordultak gyermekeik felé, pl. egy kisgyermekes anya megetette gyermekét akkor is, amikor ezt a helyi eretnek hiedelem tiltotta; egy várandós nő féltette szíve alatt hordott gyermekét a folyón való átkeléskor stb.⁸

A gyerekek középkori helyzetét, a hozzájuk való viszonyulást Shuelmit Shahar izraeli történésznő külön könyvben tárgyalta. Rámutat arra, hogy napjainkban is létezik gyerekek elleni erőszak, mégsem mondhatjuk, hogy általánosan ez jellemezné a „modern nyugati világ” gyerekekkel szembeni hozzáállását. Figyelemre méltó megállapítása, hogy a „középkori nevelési elméletek több vonatkozásban is közelebb voltak a modern pszichológusok és nevelők által elfogadottakhoz, mit a 18. században kialakult elméletek.”⁹ Könyvében olvashatunk példákat a középkori gyerekekkor szomorú oldaláról is, de arra is hoz példákat, hogy a középkori emberek is aggódva szerették gyermekeiket. Felidézi egy anya történetét, aki a helyi babonának engedve kitette ugyan beteg gyermekét egy bizonyos fánál, de aztán visszament és megmentette, amikor látta, hogy feltűnt egy

regrets ni sans fascherie” idézi ARIÈS 1973, 178.); MOLIÈRE, Képzelt beteg. III. felvonás, 3. jelenet, 822; PUKÁNSZKY 2001, 12–15., 57–58.

⁵ MONTAIGNE 2001, 14. esszé, 84–85. o. (Ariès egyébként mindkét fenti idézetnél az Essais II. 8-ra hivatkozik, a magyar fordítás is ezt veszi át.)

⁶ PROHÁSZKA 2004, 86. 87.

⁷ DEMAUSE: 1998, 13.; PUKÁNSZKY 2001, 17.

Lasareff Szűz Mária és a gyermek Jézus ábrázolására hoz képzőművészeti példákat, melyek az anya és kisgyermek közötti szeretetteljes kapcsolatot is példázzák, pl. szoptató Szűz Mária, édesanya arcát megérintő Gyermekek. LASAREFF 1938, 26–65.; Forsyth ugyancsak képzőművészeti példákkal támasztja alá, hogy a középkorban a 9–12. században is számon tartották a gyermeki sajátosságokat, nem tekintették őket kicsinyített felnőttek. Példái közt emlékeztet az autun-i Szt. Lázár székesegyház oszlopfője a napkeleti bölcsek hódolatáról, melyen a gyermek Jézus az ajándék fedele után nyúl. A velencei Szt. Márk székesegyház 13. sz.-i freskóján a gyermek Ábelt Forsyth szerint helyes arányokkal ábrázolják. FORSYTH: 1976-77, 31–70.

⁸ LADURIE 1997, 301-302., 328., 298., 299.; PUKÁNSZKY 2001, 16–17., 65–66.

⁹ SHAHAR 2000, 20., 17.

farkas.¹⁰ Shahrar olyan középkori nevelőről is tud – a 15. századi Giovanni Dominici az illető –, aki a nevelésben fontosságot tulajdonított a játéknak.¹¹

Tekintetbe véve a szakirodalomban megjelent fenti, különböző álláspontokat, fölmerülhet a kérdés: mit állíthatunk a magyarországi források alapján?

Rémálomszerű esetek

A középkori Magyarországon is találunk példát rémtörténetbe illő jelenetekre. Ilyen esetről ad hírt az a Siratóéneke (Planctus), mely a tatárjárás szörnyűségeit foglalja versbe. Ezek közt szerepel, hogy a tatárjárás során egyes szülők gyermekeket dobtak tűzbe vagy vízbe.¹² Troppaui Márton szerint az anyák egyenesen megették gyermekeiket a tatárjárást kísérő éhínség idején.¹³ Brodarics István szerint a mohácsi csatavesztés után anyák földbe ásták gyerekeiket, nehogy sírásuk elárulja őket az üldözőknek.¹⁴ Felmerül a kérdés, vajon a valóságot írták-e le, vagy arra törekedtek, hogy hatásvadász módon borzolják az olvasó kedélyét. Amennyiben a valóságot mondták el, tébolyító vészhelyzetekről olvasunk, melyek szélsőségesen kegyetlen tetteket hívnak elő az emberből. Érdekes azonban helyütt megemlíteni egy régészeti leletet, a tatárjárás korából. 2005-ben, Cegléd környékén egy 13. századi falu feltárása során a régészek két kisgyerek, egy fiú és egy lány, valamint egy 20 és 30 év közötti asszony csontvázára bukkantak. A gyerekek a ház kemencéjében rejtőztek el, édesanyjuk feje a kemencén belülre került, lábai azon kívül maradtak. Az anya tehát azon volt, hogy megvédje gyermekeit. A füstben fulladhattak meg, miután a házat fölgújtották a támadók.¹⁵

Hain Gáspár 17. századi krónikája megőrzött egy adatot egy lányanyáról, aki megölte gyermekét, ezután 1516-ban clevenen eltemették. Ez példa a gyermekgyilkosság léteire, de arra is, hogy az ítélező a gyermekgyilkosság megszüntetésére törekedett.¹⁶ Hasonló kegyetlen módon igyekezett védeni a gyerekeket Budai Jogkönyv: a gyermekét erkölcstelenségre adó anyát a törvény szerint zsákba kellett tenni, és a Dunába kellett dobni.¹⁷

Mai szemmel nézve kegyetlen szigorra jelent példát a Nagyfaluba való Apafi Miklós, 1447-ben kelt végrendelete. A nemesember így végrendelezik: „Mihály fiamat ostor alatt tartásátok”. Felvetődhet az ötlet, hogy mindez jelképesen értendő, bár szerintem a szó szerinti értelmezés a valószínűbb. A mai olvasóban visszatetszést kelt Apafi Miklós

¹⁰ SHAHAR 2000, 222–114. Az esetet Étienne de Bourbon jegyezte föl.

¹¹ SHAHAR 2000, 172–173.; Shahrar munkájából lásd még PUKÁNSZKY 2001, 60–65.

¹² Planctus 596.; Siratóéneke ... In: *Tatárjárás* 2003, 161.

¹³ OPPAVIENSIS 2003, 48. Martinus gondolatait a német nyelvű Szepesszombati Krónika is átveszi. Szepesszombati 282.; A vonatkozó részt magyarul Katona Tamás fordításában lásd *Tatárjárás* 2003, 210–211.

¹⁴ BRODARICS 1979, 46.

¹⁵ GULYÁS 2014, 29–56.; Uő: Halottak....; Köszönet Tóber Mártának, Poór Péternek, akik emlékeztettek a leletre.

¹⁶ HAIN 1910, 16. Shahrar utal olyan törvényre, mely előre megfontolt gyermekgyilkosság esetére elevenen eltemetést vagy megégetést helyez kilátásba, és ezt „az esetek egy részében végre is hajtották.” SHAHAR 2000, 216–217. Shahrar a következő munkára hivatkozik: Y. Brissaud: *L'infanticide a la fin du Moyen Age: Ses motivations psychologiques et sa repression. Revue historique de droit français et étranger* 50 (1972) 229–256.

¹⁷ *Buda város jogkönyve*, Nr. 293. (468. o.)

szigora, még ha az odafigyelést, a szülői aggodalmat vesszük is észre a végső rendelkezésben. Az okirat a Bethlen család gyűjteményében maradt ránk.¹⁸

Gyengéd érzések

A fenti példákkal szemben a gyerekekkel szembeni gyengédségre is találunk példát középkori forrásainkban. Illik megemlékeznünk a Szent István Intelmeiként számon tartott királytükörről, melyben a szöveg beszélője fiamnak, „mindennél drágább fiam”-nak nevezi az olvasóját, az utolsó fejezetben különösen féltő szeretet hangján szól: „hőn szeretett fiam, szívem édessége, az elkövetkezendő nemzedék reménye...” Az *amabilissime* fordulat a bevezetőben és az utolsó fejezetben fordul elő, a *charissime* a közbülső fejezetek közül többben. Havas László szerint az Intelmek szövegének személyes hangvétele különbözik a Karoling királytükörök stílusától.¹⁹

Végrendeletben is találunk szeretetteljes szavakat: Edelpeck Borbála, Mátyás király fiának anyja ezekkel a szavakkal végrendelezik Corvin János számára: „Item meinen lieb Sun und Herrn hertzog Hannsen...” Vagyis kedves fiának, János herceg úr számára végrendelezik.²⁰ A hivatalos szövegben ott a tiszteletteljes címzés, de a szeretetteljes szófordulat is.

I. András király és öccse Béla herceg között azért robbant ki a viszály, mert András megkoronáztatta fiát, Salamont. A krónikás a gyermek Salamon koronázásának leírását ezekkel a szavakkal vezeti be: „a fia iránti szeretet András királyban legyőzte az igazságságort”.²¹ Vagyis fiát akarta örökösévé megtenni, nem pedig a testvérét. Elgondolkodhatunk azon, hogy András döntésében mennyiben volt szerepe a politikának és mennyiben az apai érzéseinek. Salamon a német király sógora volt, a német szövetség fenntartása tehát fontossággal bírt András számára, a primogenitura elvének alkalmazását „nyugatos” politikája részeként is felfoghatjuk. A súlyos beteg ember esetében azonban nem lehet kizárni a személyes megfontolást, az apai érzéseknek való engedést sem.

Arra is találunk példát, amikor az apa hadjáratba vonul a fiáért. Amikor Gut-Keled Joachim elrabolta V. István fiát, a későbbi IV. Lászlót, az apa sereggel vonult Joachim ellen, és megostromolta Kapronca várát, ahol a királyfit fogságban tartották.²² Az ostrom sikertelen maradt, és V. István hamarosan meghalt. Lászlót megkoronázták, és királyként folytatódott hányatott élete.²³

¹⁸ Az idézetet magyarul lásd: CSUKOVITS 1997, 16.; DL 62 844 oklevél. Albert, fehérvári főesperes átiratában. „item conmittimus, quod Michael puer noster debet esse sub flagello” A kérdéses mondat újabb kori átiratban olvasható. (Köszönet Piti Ferenc segítő közreműködéséért!)

¹⁹ „fili amabilissime”, Praefatio; „fili charissime” cap.I,1; II,2.;V,2. VIII,2.; charissime fili, cap. III,1.; „fili mi amabilissime, dulcedo cordis mei, spes futurae sobolis...” cap. X. *Intelmeik* 2004. Havas szerint itt Cicero, De officiis c. műve szolgálhatott mintául az Intelmek szerzőjének. Ezt a munkát Marcus nevű fiának írta Cicero, és harminckétszer szólítja meg benne a fiút. HAVAS X–XII.

²⁰ RITÓÓKNÉ 104. 10. jegyz.

²¹ *Chronica* 91. fej. *Képes Krónika* 62. o.; ZSOLDOS 1997, 15.

²² *Kun László emlékezete*, 51–52; KRISTÓ 1998, 245.; ZSOLDOS 1997, 15.

²³ KRISTÓ 1998, 245.; ZSOLDOS 1997, 15.

A fenti források az apák érzéséről tanúskodtak. Az anya aggodalmáról szolgáltatt figyelemre méltó példát Kis Károly, nápolyi király és felesége története. Az Anjou családból való Károly ezen a néven a harmadik volt a nápolyi trónon. A magyar előkelők egy része meghívta őt a magyar királyság élére. Idehaza akkor Nagy Lajos lánya, Mária királynő uralkodott, de a nemesség egy része férfi királyt akart. Thuróczy János elbeszélése szerint a Magyarországra készülő Kis Károly felesége rosszat sejtett, és őrjöngve követelte, hogy legalább kisfiát, Lászlót ne vigye magával. László így Nápolyban maradhatott. A királyné félelmei beigazolódtak, hisz Károly Budán 1386 februárjában merénylet áldozata lett, és hamarosan meghalt.²⁴

Az újszülött királyi élete iránti fokozott figyelemről tanúskodik a 16. századi Brutus János históriája. A humanista szerző II. Ulászló fiának, Lajosnak a születését beszéli el. Lajos idő előtt jött a világra; koraszülött volt. Sertések testét vágták föl, és a disznók testébe helyezték az újszülöttet, hogy az állatok testének melege életben tartsa őt.²⁵

Imádság a gyermekért

A trónörökös iránti aggodalomban a személyes érzelmeken túl jelen van az ország sorsa iránti aggodalom is. A gyermekek iránti gyengédségről személyesebb formában tanúskodnak az értük mondott imák. Erre is találunk példát középkori forrásainkban. Az egyik példát egy 12. századi német hittérítő, Bambergi Ottó életrajzában olvashatjuk. Herbord készítette. Bambergi Ottó kapcsolatban állt II. (Vak) Béla magyar királlyal, így az életrajzban Béláról is olvashatunk. Megtudhatjuk, hogy Béla német földre küldte kislányát, Zsófiát, hogy majd Konrád király fiához menjen feleségül. Amikor az apa megválni készült a lányától, ezt az imádságot mondta Herbord szerint: „Ég és föld Ura, te mindent látsz, én viszont semmit sem látok. Ő az én egyetlen leányom, könyörületeségedben ezzel az egyetlen leánygyermekkel örvendeztetél meg engem. Ma őt tanúbizonyságod mellett – mert téged hívtalak segítségül – férjhez adom. Őt – a te kíséretében – jelen lévő követekre bízom, de legyen köztem és közted oly erős megállapodás, Istenem, hogy te őt soha el nem hagyod.”²⁶ Természetesen lehetnek kétségeink afelől, hogy a német szerző vajon Béla király szavait adta-e vissza. Bambergi Ottó életrajza párbeszédes formában, művészien megírt szöveg.²⁷ Herbord művének másik részében arról olvashatunk, hogy Bambergi Ottó játszadozó gyerekeket áld meg. A gyerekekért mondott ima tehát visszatérő vonása az életrajznak.²⁸ Az imádság leginkább a szerző hozzáállását példázza. Herbord nagyobb vonalaiban azonban mégis tisztában volt a magyarországi állapotokkal. Béla életét ismerve, magunkat az ő helyzetébe bele-

²⁴ THURÓCZY 2001, 189- fejr. 218. o.

²⁵ GROÁK 2000, 88–90.

„Equidem a nonnullis audivi, post longam disceptationem, in sue media per spinani secta, atque exenterata infantem, quoad bestiæ calor iniperet deferuere, medicos impositum habuisse;” BRUTUS 1863, 70.

²⁶ MAKK 2000, 76.; Lásd még: PAULER 1899², 249.; „Domine Deus coeli ac terræ, tu omnia vides, ego autem nichil video. ... Haec, inquit, Domine, michi unica filia est; hac me sola feminea prole in tua miseratione beati, hanc hodie te teste, te invocato in auxilium nostrum, ad nuptias mitto, hanc te comitante presentibus nunciis committo, tali fixa inter me ac te, domine Deus, conditione, ut nunquam eam deseras. ...” HERBORD, Liber I. 35.

²⁷ Lásd WATTENBACH 1894.

²⁸ HERBORD III. 19.; Herbords Leben des Bischofs Otto ... III. 19.

élve nem zárható ki, hogy a kislány jelenléte valóban szelídebb érzéseket hozott a vak ember vértől és viszályoktól terhes életébe, és aggodalommal töltötte el a Zsófiától való megválás.²⁹

Ha a fenti példa hitelessége nem is teljesen meggyőző, jobban megbízhatunk a következő történet valóságtartalmában. A forrásunk ezúttal egy szentté avatási jegyzőkönyv, melyben eskü alatt tett vallomások olvashatók. 1276-ban a pápa megbízottai tanúkat hallgattak ki IV. Béla lányának, Margitnak életéről és a közbenjárására történt csodákról. A kihallgatások jegyzőkönyvében olvashatunk a gyermekért való imádságról is. Egy asszony vallomása szerint egy kisfiú elalvás előtt „... szolt anyjának, hogy vessen rá keresztet és mondja el az »Ave Mariá«-t, de azt nem tudom, rajzolt-e rá keresztet s elmondta-e az »Ave Mariá«-t.” Ezek után tragédia történt: „leomlott a fal”, maga alá temette a kis Benedeket. Élettelennek tartották, amikor kiemelték a romok alól. Miután Szent Margit közbenjárását kérték, a kisfiú életre kelt.³⁰ A vallomást tevő asszony nem biztos benne, hogy az anya elmondta-e az imát Benedekért. Az elbeszélés azt a benyomást kelti, hogy a tragédia azért következett be, mert nem imádkoztak a gyermekért.

További példák a gyengédségre

Szent Erzsébet életéről Apoldai Dietrich írt hosszabb munkát. Megtudhatjuk, hogy Erzsébetet négy éves korában küldték a szülei Tübingiába, leendő férjéhez. Édesanyja, Gertrúd az elbeszélés szerint kincsekkel látta el a lányát. A felsorolásban figyelemre méltó, hogy ezüstkádat is küldött „leánya fürdetéséhez.” A kincsek nyilván hozzájárultak ahhoz, hogy a menyasszonyt nyugatra küldő magyar királyi család tekintélyét emeljék, de talán nem túlzás azt mondani, hogy Gertrúd gondosságát is példázzák.³¹

Szent Erzsébettel kapcsolatban érdemes fölhívni a figyelmet egy francia forrásra. Jean de Joinville megírta a 14. sz. elején IX. (Szent) Lajos király életét. Megemlíti benne egy lakomát, melyet Szent Lajos 1241-ben, Saumurben rendezett. Leírása szerint jelen volt a lakomán egy „tizennyolc esztendő s német ifjú, akiről azt mondák, hogy Tübingiai Szent Erzsébet fia.” Joinville leírása szerint „Úgy mesélték, hogy mély tisztelete jeléül az anyakirályné homlokra csókolta, mert úgy hallotta, hogy ezt tenni anyjának is szokása volt.”³² Ha az elbeszélésnek hihetünk, akkor Szent Erzsébetnek szokása volt megcsókolni a fiát. Erzsébet 1231-ben halt meg, 1235-ben avatták szentté, vagyis a saumuri lakoma idején már szentként tisztelték őt.³³

Árpád-házi Margit fent említett szentté avatási jegyzőkönyvéből megismerhetjük IV. Béla király apai magatartását. Margit gyóntatója, Marcellus testvér, a domonkos rend egykori tartományfőnöke is letette vallomását. Eszerint „... Béla király, Boldog Margit atyja eljött a monostorba, hogy szóljon leányával, akiről most beszélünk, és kezét a vál-

²⁹ Hasonlóképp láttatja a király lelkiállapotát Spiró György Vak Béláról szóló drámai műve második részének vége felé.

³⁰ *Árpád-házi Szent Margit*... 106. vallomás, 297. o.; MR 375. o.,... dixit matri sue, quod ipsa signaret eum et diceret 'Ave Maria', sed nescio, si fecerit et dixerit 'Ave Maria'

³¹ Theodorico de Apolda 343; DIETRICH VON APOLDA 17–18.; DÜMMERTH 1977, 392.

³² JOINVILLE 2015, 24. fejezet, 53–54. o.

³³ A gyengédségről tanúskodó fenti adatnak érdekes ellenpontja, hogy Joinville saját fiát így említi, amikor születésének örömnépeiről beszámol: „megszületett a fiam, Jean, Ancerville ura...” JOINVILLE, 25. fejezet, 60. o. (Az adatokért köszönet Csernus Sándornak.)

lára tette;³⁴ Margit, ahogy gyóntatójának bevallotta, attól tartott, hogy apja megérinti a hátán levő vezeklőcszközt. A mi szempontunkból Marcellus vallomása azért érdekes, mert megismerhettük belőle Béla gyengédségét, melyet a lányával szemben tanúsított. Marcellus vallomása sajnos nem tartalmazza, hogy hány éves volt Margit a történet idején. Más vallomásokból tudjuk, hogy a királylány 12 éves korától viselte rendszeresen a ciliciumot, bár már jóval korábban, 6 évesen, más vallomásban 7 évesen magára öltötte.³⁵

Felnőttek viselkedése a gyermeket ért baleset során

Szentek közbenjárására történt csodák jegyzékében gyakori történet, hogy egy gyerek megbetegszik, vagy más súlyos veszélybe kerül. Imádkoznak érte, és a szent közbenjárására visszanyeri egészségét. Számunkra most azért érdekesek ezek az elbeszélések, mert kiderül belőlük a bajba került gyermek szüleinek vagy környezetüknek a hozzáállása a gyerekkel és a tragikus helyzettel szemben. A szülők a csodajegyzékek szerint komolyan aggódnak, amikor gyermekük bajba kerül, és könnyes szemmel, térdre esve kéri a szent közbenjárását.³⁶ Számos példát találunk tehát arra, hogy a szülők nem voltak közönyösek. Nem az volt a hozzáállásuk, hogy a „kicsi nem számít.”

Helyenként mégis rábukkanunk olyan fordulatokra, melyek mintha közönyre utalnának, vagy legalábbis kevés megértésről tesznek tanúbizonyságot. Erre találunk példát Kapisztrán Szent János közbenjárására történt csodákról készült újlaki jegyzőkönyvben. A jogi szöveg 1460-ból való, tehát nem sokkal Kapisztrán 1456-ban történt halála után jegyezték fel a sírjánál történt csodákat. Eszerint Sagyas Bálint felesége tojáshéjat adott játszani Borbála nevű kislányának. A gyermek „egy darabot a szájába vett, amely megakadt a torkán, úgy hogy sem lenyelni, sem kiköpní nem tudta.” Már a halálán volt. „Akik pedig összefutottak, azt mondták az anyjának, hogy ne gyötörje magát a leánya halála miatt, mert úgyszincs már mentség, és vigasztalták őt.” Az anya azonban fogadalmat tett, „hogy a gyermeket elviszi János fráter sírjához.” Ezután „kijött a tojáshéj a leány szájából.” A szülők pedig teljesítették a fogadalmat.³⁷ A szomszédok alkalmasint jóhiszeműen vigasztalták a haldokló gyermek anyját, a mai olvasó szemével azonban csekély együtt érző képességről tesz tanúságot a viselkedésük.

Hasonló fordulatot találunk abban a leírásában, amelyet Geszti János készített Kapisztrán közbenjárására történt csodákról. Eszerint, amikor egy gyerek halálveszélyben forgott, a környezet így vigasztalta az anyát: „Ó, jó asszony, ne aggodalmaskodj, hiába, a

³⁴ *Árpád-házi Szent Margit* 38. vallomás, 189. o.; MR 276. o. „... rex Bela, pater istius beate Margarethe venerat ad monasterium istud conferendo cum dicta filia sua, apposuit manum super humerum suum...”

³⁵ Katalin nővér vallomása szerint „hétesztendő, vagy kicsit több, esetleg kevesebb volt...” amikor a ciliciumot magára öltötte, *Árpád-házi Szent Margit*I. vallomás, 62. o.; Olimpiadész szerint akkor hatsztendő volt Margit, és ő, Olimpiadész alig tudta leszedni róla a ciliciumot. Tizenkét évesen kezdett ciliciumot hordani. XIV. vallomás, 122. 123.

³⁶ HADNAGY 2001, 2. fejezet (375-376. o.); 4. fej. (377-378.); 5. fejezet (378 -381.); 7. fej. 382. o.; 12. fej. 383.; 17. fej. 385-386. o.; 21. fejezet; 33. fejezet; 34. fej. 389. o.; 45. fej.; 56. fej.; 57. fej. 395. o.

GESZTI 2001, 1. fej. 408; 40. fej. 431; 43. fej. 343. o.;

Újlaki jegyzőkönyve 1983. 21. 29. 35. 143. 145. 148. 151. 167. 169. 170. 172. 174. fej.

A fogadalomtétel szertartásosságáról lásd FÜGEDI 1977, 881-883.

³⁷ *Újlaki jegyzőkönyve* 98. fej.. 45. o.

fiad a halál ölelésében és hatalmában van, és nem tudod őt megmenteni, mivel hamarosan minden test közös útjára lép.” Ha a környezetet csekély részvétet mutatónak értékelhetjük is, az anyát azonban semmiképp: „A kétségbeesett anya... könnyes szemekkel és széttárt karral könyörögve fogadalmat tett fia helyett...” A fiú ezután meggyógyult.³⁸

A csodajegyzék olyan elbeszélést is tartalmaz, melyben az édesanya aggodalmából kiolvasható némi önzés: „Az anya fájó szívvel látta, hogy fia hamarosan követi minden test útját, és meg kell válnia tőle, és el kell szakadnia öreg kora támaszától, és elválni szeme fényétől. Sírva tett helyette fogadalmat Isten emberének sírjára...”³⁹ Szegény ember számára különösen valós veszély lehetett, ha öreg korára támasz nélkül maradt.⁴⁰

Különösen megindító annak az anyának a hite, akit a szomszédai nemhogy nem vigasztalták, de csúfolták is: „az összes szomszédasszonya sértegette és gúnyolta őt, azt mondogatva, hogy már nem is a fia fekszik ott, hanem a fia képében az ördög vagy egy kísértet.” „És valahányszor a szegény asszony aratni ment a földre, a karjában és az ölében vitte őt magával.” Miután az édesanya fogadalmat tett, hogy elzarándokol Kapisztrán János sírjához, a gyermek életre kelt.⁴¹

A gyerekek egészségéért nem csak a szülei aggódhattak. Olvashatunk a közelben levő emberek segítő, serény közreműködéséről is. Ilyen példát találunk Hadnagy Bálint, 15–16 század fordulóján élt pálos szerzetes munkájában. Ő a Remete Szent Pál közbenjárására 1422 és 1505 között történt csodákat írta meg.⁴² Egyik elbeszélése szerint „egy Karos nevű birtokon Zemplén vármegyében, a Tiszának nevezett folyó partján, az egri egyházmegyében az ottani fiatalok egy népes csapata e folyó gyenge jegére rohant játszani, amint ez abban az életkorban szokás”. A jég beszakadt egy nyolc éves fiú alatt, a gyerek pedig az örvénybe került. A többi gyerek azt mondta az „aggódva kérdezősködő anyának: mintha valahol látták volna a fiút, aki kevéssel azelőtt velük együtt kenyeret játszott, hogy cselből elfutott.” Az anya panaszára az emberek feltörték a jeget, és hálókkel kiszabadították a gyermeket. A kisfiú élettelennek látszott. Miután anyja fogadalmat tett, a gyermek életre kelt.⁴³ A fenti szöveg azért is figyelmet érdemel, mert korabeli játékokra is forrásul szolgál.⁴⁴ Az is megállapítható belőle, hogy a korabeli felnőttek tudatában voltak a gyerekkor sajátosságának, hisz a jégen való játékról ekként

³⁸ GESZTI, 36. fejezet. 428–429.

³⁹Uo. 33. fej.

⁴⁰ Egy Montailou-ba való parasztember is hasonlóképp beszélt: „Raymond fiam halálával mindent elvesztettem, amim volt. Most már senkim sem maradt, aki dolgozna nekem.” LADURIE 1997, 300. Ladurie elemzésében hozzáteszi, hogy az apa Raymond nevű fiát önmagáért szerette. Ezt is mondta: „Remélem, hogy fiam jobb helyen van, mit ahol én vagyok most.”; SHAHAR 2000, 259.

⁴¹ Uo. 45. fej. 435. o.; Más középkori elbeszélésben is olvasható, hogy az édesanya nem hiszi el fia halálát. Bernardus Guyardus is gyűjtött ilyen történetet. Eszerint a fiú azután kelt föl, hogy az anya a templomban az Istennek, a Szent Szűznek és Szt. Vincének ajánlotta, misealapítványt tett majd újabb fogadalmat is tett. *Miracula Veneti* 1866, 512–513.; SHAHAR 2000, 258., 272.

⁴² HADNAGY 2001, 369–371.

⁴³ „... in quadam possessione Karus vocata in comitatu Zempleniensi in ripa fluvii Dicia vocati existenti habtans diocesis Agriensis popularis manus iuvenum ad glacies teneras ipsius fluvii puerilibus exercitiis, ut ea etas assolet, vacans concurrisset.” *Miracula Sancti Pauli* 2003, 5. fej. 68/69.; Lásd még: HADNAGY 2001, 5. fejezet. 378–381.

⁴⁴ Játékokról lásd pl. CSUKOVITS 1997.; CSUKOVITS 1993, 30–35.; ZOLNAY 1997, 428.; PETÉNYI 1996, 109–116. Lásd még: PETÉNYI Sándor: *Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary*. Krems 1994.

szól szöveg: „cz abban az életkorban szokás.” A bajba jutott gyerekért nem csak az édesanya aggódik: sokan látnak munkához, hogy a kisiút kimentsék.

Kapisztrán János közbenjárására történt csodák jegyzékében olvashatunk egy familiárisról, aki az apródját küldte „egy kölessel teli mély verembe.” Az apród a leírás szerint megfulladt a köles gőzétől. A familiáris ezután imádkozott, fogadalmat tett, mire az apród életre kelt.⁴⁵ Egy másik történetben a csónakból a Dunába esett egy kislány. A „parton egy ember észrevette, csónakba szállt és kiemelte”.⁴⁶ Egy további történetben özvegyasszony próbál kihúzni egy kislányt a kútból. Ő is beleesett, és egy 18 éves lány húzta ki mindkettőjüket. A gyermek azonban mozdulatlan maradt. „Mialatt mindnyájan keseregtek, egy Klára nevű kegyes asszony nagy lelki odaadással és bizalommal hívta segítségül a szent atyának, Kapisztránói Jánosnak érdemeit, megígérve, hogy sírjához elviszi a kislányt, ha könyörgésére visszaadja a kislány életét.” Fügedi Erik elemzése szerint Klára a közösség tekintélyes tagjaként érezhette kötelességének, hogy a gyerek életéért mindent megtegyen.⁴⁷

A csodajegyzékekben gyakran olvashatunk gyerekeket ért balesetektől. Ezek közt figyelemre méltó, amikor a gyerek édesanyja ágyában hal meg. Magyar forrásaink közül Margit szentté avatási jegyzőkönyvében is találunk ilyen esetet. Az édesanya így kezdi vallomását: „Ikreim születtek, és a kislány meghalt egy éjszaka az ágyamban, a kezeim között, és eltemettük.” Vallomása szerint „később „a kisiút is halva találtam az ágyamban...” A Sebestyén nevű kisiút utóbb életre kelt. ⁴⁸ A következő vallomás az apáé. Amikor arról kérdezik, hogy született-e a feleségének Sebestyén nevű fiukkal „egyidejűleg még egy gyermeke”, az apa ezt válaszolta: „Igen, egy kisleány, akit anyja egyszer csak halva talált a bölcsőben.”⁴⁹ Az apa vallomása tehát nem esik egybe pontosan az anyáéval. Az anya szerint az ágyban halt meg a gyerek, az apa szerint a bölcsőben. Shahar a középkori gyermekekről szóló könyvében kitér a szülő vagy dajka ágyában bekövetkezett halálesetekre is. Anyák és dajkák annak ellenére vitték ágyba a kisgyerekeket, hogy ezt a prédikátorok és gyóntatók ellenezték. A korabeli lakásviszonyok, a hideg szoba, kevés takaró érthetővé teszi, hogy a szegényes körülmények közt élők saját ágyukba vitték a kisgyermeket, noha ebből halálos balesetek következtek.⁵⁰

A törvény hozzáállása

Péter Katalin a gyerekekkel szembeni jóindulatú hozzáállás példaként idézi az 1514. évi 21. törvénycikk 3. paragrafusát. Ez a paragrafus megengedi a földesúr birtokáról elköltöző asszonynak, hogy „gyenge korú” fiát magával vigye. Dózsa parasztháborúja után az 1514-es törvény tiltja a földesuraik ellen föllázadt jobbágyok szabad költözését,

⁴⁵ *Új lak jegyzőkönyve...* 166. fejt.

⁴⁶ FÜGEDI 1977, 882.

⁴⁷ FÜGEDI 1977, 885–886.

⁴⁸ *Árpád-bázi Szent Margit* ... 70. vallomás, 244–245. o.; MR 325. „Habui duos filios uno partu, et puellam inveni mortuam in brachiis meis, de nocte in lecto meo, et sepulta fuit, et postea alterum inveni mortuum in lecto meo...”

⁴⁹ *Árpád-bázi Szent Margit* ... 71. vallomás, 248. o.; MR 329. „Interrogatus, si quando natus fuit iste filius suus Sebastianus de dicta uxore sua, alius natus fuit cum eo in eodem partu, respondit: «Sic, quedam puella, quam mater sua invenit mortuam in cunabulo».”; A baleset-témához lásd még: KLANICZAY 2004, 49.

⁵⁰ SHAHAR 2000, 154–15.; LADURIE 1997, 299.

sőt, a jobbágyság helyét pótló özvegyek költözését is. Az 1514-es törvény 21. cikkének 1. paragrafusa szerint azok a lányok és özvegyek, akik „másoknál laknak vagy különben jobbágyság helyét nem pótolják, szabadon férjhez mehetnek és elköltözhetnek.” A második paragrafus azonban újabb megszorítást tesz: „De ha házasulandó fiaik vannak, azokat nem szabad magukkal vinniük.” A 3. §-ban is megszorítást találunk, bár némi engedelmény is megjelenik benne: „Sőt ha az anya az ő fiát, gyenge kora miatt, magával vinné, ez a fiu mindazáltal (teljes vagy házasodásra alkalmas kort érve) régi lakóhelyére köteles visszatérni.”⁵¹ Hozzáteszem: odafigyelésre van szükség ahhoz, hogy a szigorú tilalmakat megfogalmazó paragrafusokban észrevegyük a gyerekekkel szembeni jóindulatot. Azt azonban valóban magától értetődőnek tekintette a törvényalkotó, hogy a kiskorú fiút nem szakíthatják el az édesanyjától. A törvény szerint a házasodásra alkalmas kort elérő fiúnak vissza kellett térnie földesurához. Kérdés, mennyiben volt lehetőség ennek a betartatására.

Kisgyermekhez való beszéd

Mentalitástörténet szempontjából figyelemre méltó jelenség a csecsemőkhöz, kisgyermekhez való beszéd. László Gyula szerint a „tente baba” altatódalunk „rég óvószokások csökevénye”. Vámbéry Ármin tapasztalatai szerint a török népek a gyermeket fenyegető rossz szellemeket ugyanis azzal akarták becsapni, hogy csúnya néven nevezték. Ilyen a „Jaman bala (rossz gyermek), Tentek vala (ostoba gyermek)” stb.⁵²

Történelmi személyiség nevével is találkozunk gyerekriasztó mumus szerepében. Ilyen II. István király (1116–1131). A krónikás a következőképp írja le Görögország elleni hadjáratát: „Mert bizony valamennyi király úgy félt István királytól, mint a mennykőcsapástól, úgyhogy a síró csecsemőket István nevével fenyegetve csitították.”⁵³ Az Acephalus-kódex valamivel bővebben hozza lényegében ugyanezt: „Valamennyien ugyanis úgy félték István királyt, mint a villámcsapást, a síró kisgyermekket is István király nevének fenyegetésével bírták rá az elcsendesedésre, amikor a királyt emlegették a szülők síró kisgyermekük előtt: íme jön István király, [és azok] nyomban elcsendesedtek a félelem miatt, mormogni sem mertek.”⁵⁴ A fenti sorok Kristó Gyula szerint a II. István kori krónikafolytatásból valók lehetnek.⁵⁵

Példák a képzőművészetből

A gondolatmenet végén hozzunk néhány példát középkori magyar családbrázolásokról. Ekként értékelhetjük Szt. István és Gizella miseruhájának csoportképét. A miseruha felirata szerint 1031-ben készült, a 12. században alakították koronázási palásttá. Felül-

⁵¹ PÉTER 1999, 5–6. sz. 141–148. 143.; PUKÁNSZKY 2001, 59–60.

„§ 1. Puella tamen, et aliae mulieris viduae, quae apud alios habitant; vel aliter vices jobagionum non gerunt; nuptui libere tradantur, et recedant:

§ 2. Filios tamen si nubiles habuerint: secum abducere non possint.

§ 3. Imo, si propter teneram aetatem, mater filium secum abduceret; nichilominus tamen filius ipse, (perfecta, seu nubi aetate adveniente), ad habitacula sua pristina redire teneatur.” *Magyar Törvénytár* 1899, 714.

⁵² LÁSZLÓ 1988, 258–259.

⁵³ *Képes Krónika*, 156. fejezet, 102. o.

⁵⁴ Idézi: KRISTÓ 2002, 37.

⁵⁵ KRISTÓ 2002, 37.

ről lefelé haladva a mennyei seregeket látjuk rajta: angyalokat, prófétákat, apostolokat, a legalsó köríven pedig vértanúkat. A vértanúk sorában ábrázolták István királyt és Gizella királynét, akik 1031-ben még életben voltak. Kettejük között egy ifjút képét látjuk, akinek nincs odaírva a neve. Hagyományos értelmezés szerint ő Imre herceg, a királyi pár fia. A palást 1031-ben készült, Imre herceg halálának évében. Györffy György szerint Imre halála után kerülhetett rá az ő és szülei képe a miseruhára. Tóth Endre szerint azonban Imre halála „már nem befolyásolhatta” a munkát.⁵⁶ Amennyiben 1031-ből már magyar családbábrázolásról beszélhetünk, az azért is érdekes, mert Ariès könyvében első családi portrék közt szerepelnek a velencei dózse-palota ún. menyegzői oszlopfőjének képei, a 14. század végéről, 15. sz. elejéről. Az egyik faragvány a halott gyermeke előtt álló házaspárt ábrázolja.⁵⁷ Korábbi családbábrázolásra is akad azért példa: A 13. század elejéről való a reini ciszterci apátság mintakönyve (Reiner Musterbuch / Reunermusterbuch). Egyik miniatúrája megjelenít egy szorosan bepólyált, nyűgös arcú kisgyermeket, akit nővérkéje vigasztal, rámutatva az egymásra figyelő boldog szülőkre.⁵⁸ A Vézelay templom egyik oszlopfőjén ugyancsak bepólyált, halott kisgyermeket látunk, mellette a levert apa. A másik oldalon Szt. Benedek áll, az ő imájára kel majd életre a gyermek. Az oszlopfő másik oldalán látható, ahogy az apa beteg gyermekét viszi.⁵⁹

Középkori magyar csecsemőábrázolásra fontos a példa az ún. Szent István-szarkofág. Eredetileg római készítmény lehetett, de a keresztény vallásnak megfelelően átalakították.⁶⁰ Rövidebbik oldalán egy angyalt látunk, ahogy pólyás babát visz az égbe. A gyermek nyilván az emberi lelket jelképezi.⁶¹ A kisbaba nyakig be van pólyálva, hasonlóan más középkori ábrázolásokhoz, leíráshoz.⁶² Különböző álláspontok vannak arra vonatkozólag, hogy mikor alakították át keresztény módra a szarkofágot. Az egyik nézet szerint Géza fejedelem számára készült, mások úgy vélik, hogy István király vagy fia, Imre szarkofágja lehetett, esetleg már csak szentté avatásuk után helyezték maradványaikat ebbe a szarkofágba.⁶³

Magyar középkori családbábrázolások közt említésre méltó Lokietek Erzsébet királynét gyermekeivel megjelenítő ábrázolás a Képes Krónikából. Kristó Gyula rámutat az ellentmondásra, miszerint a képen öt kisgyereket látunk, a krónika szöveg azonban

⁵⁶ GYÖRFFY 2000, 354.; TÓTH 1997, 18. 45.; Kovács Éva sem ért egyet Györffy azon nézetével, miszerint Imre halála után a szülők szenvedését fejezhette ki, hogy a mártírok közt ábrázolták őket. KOVÁCS 1980, 65.

⁵⁷ ARIÈS 1987, 216-217.

A képet lásd: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/4163_-_Venezia_-_Palazzo_ducale_-_Capitello_24_-_Fasi_della_paternit%C3%A0_-_Foto_Giovanni_Dall'Orto%2C_30-Jul-_\(letöltés_ideje:_2018.02.13.\)](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/4163_-_Venezia_-_Palazzo_ducale_-_Capitello_24_-_Fasi_della_paternit%C3%A0_-_Foto_Giovanni_Dall'Orto%2C_30-Jul-_(letöltés_ideje:_2018.02.13.))

⁵⁸ FORSYTH 1976-77, 31–70. 36. 38.

⁵⁹ FORSYTH 1976-77, 38. 39. 63.

⁶⁰ NAGY 1954, 101–106.

⁶¹ Lásd pl. BUBRYÁK 2007, 1. [2008] 5–28. 9.

⁶² Középkori pólyásábrázolásokat lásd: PUKÁNSZKY 2001, 59. 69.; SHAHAR 2000, 148–153., 149.; Venantius Fortunatus költeményében Szűz Mária a gyermek Jézus „Kézét lábát szoros pólyába burkolta.” LYMAN 1998, 82.

⁶³ KRALOVÁNSZKY 1988, 168.; A mennyországba jutott lélek figyelemre méltó ábrázolása, amikor a mennybe fölvetett Szűz Máriát jelenítik meg gyermekként Krisztus karjában. A történelmi Magyarország területéről példa rá a kassai Szent Erzsébet dóm oltárképe. TÖRÖK 1973, 180–181. o. 38. és 39. kép.

Károly négy fiáról beszélt. A szöveg azonban csonka. Kristó szerint a két koronás gyerek Erzsébet jobb oldalán Lajos és András, a velük szembe forduló gyerek a királyné bal oldalán István herceg, a velünk szembe forduló gyerekek pedig lányok. Az ő fejüket pártá ékesítheti. Kristó szerint a művész Károly király gyerekei közül csak azokat ábrázolta, akik megélték a fiatal felnőtt kort. A csecsemőként elhunyt Károlyt és a kisgyerekként meghalt Lászlót nem festette meg.⁶⁴

Ebben a sorban említhetjük Bernhard Strigel 1512-1515 körül készült festményét II. Ulászlóról és gyermekeiről. A képen Ulászló király mellett védőszentje, a csatabárdos László király foglal helyet, és Szűz Mária pártfogásába ajánlja védencét. Ulászló mögött gyermekei, Lajos és Anna láthatók.⁶⁵

Összegzés

A középkor sok tekintetben keményebb, kegyetlenebb kor volt a mostaninál. Ez érvényes a korabeli gyerekek életére is. Az akkori életmódból, gondolkodásból fakadhat, hogy kevésbé óvták gyerekeiket a balesetektől. Ugyanakkor magyar forrásokból is számos példa hozható arra, hogy a végveszélybe került gyerekekért komolyan aggódtak a szüleik. A környezet részéről tapasztalhatunk olyan vigasztaló szavakat, melyek a mai olvasó számára közönyösnek tűnnek, ám segítő hozzáállásra is van példa, a szülők részéről pedig az aggodalomról tanúskodnak a források. Láthattunk példát a gyermekért mondott imádságra, mely fontos megnyilvánulása a személyes érzéseknek. A gyerekekkel szembeni szülői közöny meglepte tehát a magyar forrásokból kevésbé igazolható. Arra is akad forrás, hogy korabeli felnőttek számon tartották a gyermekkor, a fiatalkor sajátos, a felnőtt állapottól különböző voltát. Megállapításaim lényegében egybe vágunk a gyermekkor-történet újabb kutatóinak – pl. Shulemit Shaharnak – megállapításaival, de magyar források vizsgálata ekként is hozzájárulhat a középkori gyermekkortörténet, valamint a középkori gondolkodás egy szeletének jobb megértéséhez.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

*Árpád-házi
Szent Margit*

Árpád-házi Szent Margit legrégibb legendája és szentté avatási pere. Ford. Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna. jegyzeteket írta Bellus Ibolya. Bp. 1999.

DIETRICH
VON APOLDA

Dietrich von Apolda: *Szent Erzsébet élete*. I. könyv, II. fejezet. Bev.: Gecser Ottó, ford. Bellus Ibolya. In: *Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II.* Szerk. Madas Edit és Klaniczay Gábor. Utószót írta Klaniczay Gábor. Bp. 2001.

⁶⁴ KRISTÓ 2005, 25–26.; Csapodiné szerint a koronás Lajoson és Endrén kívül István, Károly és László látható a képen. CSAPODINÉ 1986, 556–557.

⁶⁵ Szépművészeti Múzeum képe.

http://www.szepmuveszeti.hu/adatlap/szent_laszlo_maria_oltalmaba_ajanjla_10493 (utolsó megtekintés: 2018. 02. 13.)

Lásd PÁSZTOR 2000. címlapján.

- BRODARICS** Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról.* (Gondolkodó magyarok.) Ford. Kulcsár Péter. Előszó, jegyz. Szigethy Gábor. Bp. 2003. Lásd még: <http://mek.oszk.hu/05800/05872/html/index.htm> (utolsó letöltés: 2017).
- BRUTUS 1863** *Brutus János Mibály magyar királyi történetíró Magyar Históriaja. 1490–1552.* A M. Kir. Egyetemi Könyvtár eredeti kéziratából a szerző életével közli Toldy Ferencz. Első kötet. II. Ulászló király országlata. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XII.) Pest 1863. http://real-eod.mtak.hu/1853/1/2_MHHS_Irok_Scriptores_12.pdf (letöltés ideje: 2017.05.02.)
- Buda város jogkönyve* *Buda város jogkönyve* II. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. Szeged 2001.
- Chronici Hungarici Comp...* Chronici Hungarici Compositio saeculi XIV. Ed. Domanovszky Sándor. In *SRH I*.
- GESZTI 2001** Geszti János: Kapisztrán Szent János csodái. 36. fejezet. Ford. Fügedi Krisztina, bev. Stanko Andrić. In: *Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II.* Szerk. Madas Edit és Klaniczay Gábor. Utószót írta Klaniczay Gábor. Bp. 2001.
- HADNAGY 2001** Hadnagy Bálint: Remete Szent Pál csodái. A budaszentlőrinci mirákulumok könyve. Bev. és ford. Sarbak Gábor. In: *Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II.* Szerk. Madas Edit és Klaniczay Gábor. Utószót írta Klaniczay Gábor. Bp. 2001.
- JOINVILLE 2015** Jean de Joinville: *Szent Lajos élete és bölcs mondásai.* Közzéteszi Csernus Sándor. Bp. 2015.
- OPPAVIENSIS** Martinus Oappaviensis: Krónika a pápákról és a császárokról. In: *Tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003. 48.*
- Miracula Sancti Pauli* *Miracula Sancti Pauli Primi Heremite.* Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve, 1511. Szerk. bev. ford. Sarbak Gábor. Debrecen 2003.
- Miracula Veneti* *Miracula Veneti, maxime civibus ad invocationem S. Vincentii facta.* In: *Acta Sanctorum.* Vol. 10. Aprilis Tomus 1. Ed. Godefrido Henschenio, Daniele Papebrochio. Parisiis et Romae 1866.
- Szepesszombati** *Chronicon, quod conservatur in monte S. Georgii* (Szepesszombat, Georgenberg, Spiška-Sobota). Ed. Béla Pukánszky. In: *SRH. II. 282.*; A vonatkozó részt magyarul Katona Tamás fordításában lásd: In: *Tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003. 210–211.*
- DI.** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- HAIN 1910** Hain Gáspár lőcsei krónikája. Kiad. Bal Jeromos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél. Lőcse 1910

- HERBORD *Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis.* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum XXXIII.) Hrsg. Rudolf Köpke. Hannover 1868. Liber I. 35. In: *Quellensammlung*
- Herbords Leben des Bischofs Otto* ... *Herbords Leben des Bischofs Otto von Bamberg. Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit.* 2. Ausgabe. Band 55. Übersetzt von Hans Prutz. 2. Auflage. Neu bearbeitet von Wilhelm Wattenbach. Leipzig 1894. In: *Quellensammlung*...
- Képes Krónika* *Képes Krónika.* Fordította Bollók János. Bp. 2004.
- Kun László emlékezete* *Kun László emlékezete.* Szerk. Kristó Gyula, Szeged 1994. 13. forrás, Kordé Koltán, fordításában.
- Magyar Törvénytár* 1899 *Magyar Törvénytár.* Ford. Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen. 1000 év törvényei. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=1318> (utolsó letöltés: 2018.02.13.)
- MOLIÈRE Molière, Képzelt beteg. Ford. Illyés Gyula. In: *Molière összes drámái* II. Szerk. Süpek Ottó jegyzetei alapján jegyz. Lackfi János. Bp. 2002.
- MONTAIGNE 2001 Montaigne: *Esszéek.* Első könyv. Bajcsa András fordításának felhasználásával fordította Csordás Gábor. Pécs 2001.
- MR Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tomus I. 1103–1276. Ed. Fraknoi Vilmos. Budapest 1896.
- Planctus destructionis* *Planctus destructionis regni Hungariae per Tartaros.* Ed. Ladislaus Juhász. In: SRH II. 596.
- Quellensammlung* 1999 *Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte. Fortsetzung.* (CD-ROM) Berlin 1999.
- Intelmelek* *Sancti Stephani regis primi Hungariae: Libellus de institutione Morum. Szent István. Intelmek* I. A szöveget gondozta és fordította HAVAS László. Debrecen 2004.
- Siratóének Magyarországról...* *Siratóének Magyarországról, mikor a tatárok pusztították.* Ford. Vas István. In: *Tatárjárás.* Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003. 157–162. 161.
- THEODORICO DE APOLDA Theodorico de Apolda Vita s. Elisabethae de Thuringia. I,2. „Transmisit ... dolium argentum pro balneo filiae, ...”. In: Albinus Franciscus Gombos: *Catalogs fontium historiae Hungaricae*, III. Bp. 1938.
- THURÓCZY 2001 Thuróczy János: *A magyarok krónikája.* Bp. 2001. Vonatkozó fejezetet ford. Bellus Ibolya.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum* II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1938.

Újlak jegyzőkönyve *Újlak város jegyzőkönyve Kapisztrán János újlaki sirjánál történt csodákról 1460-ból.* Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. Ford. Hegedűs Antal. Újvidék 1983.

SZAKIRODALOM

ARIÈS 1973 Philipp Ariès: *L'enfant et la vie familiale sou l'Ancien Régime.* Paris 1973.

ARIÈS 1987 Philipp Ariès: *Gyermek, család, halál.* Vonatkozó fejezet Szapor Judit fordítása. Bp. 1987.

BUBRYÁK 2007 Bubryák Orsolya: „meditullio basilicae erutum”? Megjegyzések a Szent István szarkofág provenienciájához. *Ars Hungarica* 35 (2007/1) 5–28. 9 o.
http://epa.oszk.hu/01600/01615/00004/pdf/01bubriak_5_28.pdf
 (letöltés ideje: 2017.04.10.)

CSAPODINÉ 1986 *Képes Krónika.* Ford. Bellus Ibolya. Tanulmányok: Dercsényi Dezső, Kristó Gyula, Csapodiné Gárdonyi Klára, jegyz. Kristó Gyula. Bp. 1986.

CSUKOVITS 1993 Csukovits Enikő: *Királyi gyermekek – gyermek királyok.* Bp. 1993.

CSUKOVITS 1997 Gyermekek a középkori Magyarországon. *História* 19 (1997/5-6) 16–18.

CSUKOVITS 1999 Gyermekek a késő középkori Magyarországon. *Műhely* 22 (1999/5–6) 136–140.

DÜMMERTH 1977 Dümmerth Dezső: *Az Árpádok nyomában.* Bp. 1977.

DEMAUSE Lloyd deMause: A gyermekkor története. (Részletek) In: *A gyermekkor története: szöveggyűjtemény.* Szerk. Pukánszky Béla, Vajda Zsuzsanna. Bp. 1998.

FORSYTH 1976-77 Ilene H. Forsyth: Children in Early Medieval Art. Ninth Trough Twelfth Centuries. *Journal of Psychohistory.* 4 (1976-77) 31–70.

GULYÁS 2014 Gulyás Gyöngyi: Egy elpusztult tatárjáráskori ház Cegléd határában. In: „*Carmen miserabile*”. *A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk. Rosta Szabolcs, V. Székely György. Kecskemét 2014. 29–56.

GROÁK 2000 Groák Lajos: Egy király születése – A frissen leölt sertések bendőjében nevelt II. Lajos király. (Krúdy Gyula "Mohács" című regényének orvostörténeti vonatkozásai) *Irodalomismeret* 11 (2000/1) 88–90. <http://www.c3.hu/~iris/00-1/groak.htm> (letöltés ideje: 2017.09.12.)

GULYÁS Gulyás Gyöngyi *Halottak a kemencében.*
http://sirasok.blog.hu/2010/04/16/halottak_a_kemenceben (letöltés ideje: 2017.04.26.)

- FÜGEDI 1977 Fügedi Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyv társadalomtörténeti tanulságai, *Századok* 1977.
- GYÖRFFY 2000 Györffy György: *István király és műve*. Bp. 2000.
- HAVAS Havas László: Bevezetés. In: *Sancti Stephani regis primi Hungariae. Libellus de institutione Morum. = Szent István. Intelmek I.* A szöveget gondozta és fordította Havas László. Debrecen 2004.
- KLANICZAY 2004 Klaniczay Gábor: A csodatörténetek retorikája a szentté avatási perekben és legendákban. In: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs. Debrecen 2004. 29–49.
<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101429/CSK031.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (letöltés ideje: 2017.09.22.)
- KOVÁCS 1980 Kovács Éva: István király és Gizella királyné miseruhája. In: Kovács Éva, Lovag Zsuzsa: *A magyar koronázási jelvények*. Bp. 1980.
- KRALOVÁNSZKY 1988 Kralovánszky Alán: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultushelyének kérdése. In: *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp. 1988. 167–172.
- KRISTÓ 2002 Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002.
- KRISTÓ 2005 Kristó Gyula: Károly Róbert családja. *Aetas* 20 (2005/4) 14–28.
- LASAREFF 1938 Victor Lasareff: Studies in the Iconography of the Virgin. *Art Bulletin* 20 (1938) 26–65
- LÁSZLÓ 1988 László Gyula: *A bonfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1988
- LEROY LADURIE 1997 *Montaillon, egy okszitán falu életrajza: 1294–1324*. Ford. Jászay Gabriella. Bp. 1997.
- LYMAN 1998 Ifj. Richard B. Lyman: Barbárság és vallás: késő római és kora középkori gyermeknevelési szokások. In: *A gyermekkor története: szöveggyűjtemény*. Szerk. Pukánszky Béla, Vajda Zsuzsanna. Bp. 1998.
- MAKK 2000 Makk Ferenc: *A tizenkettedik század története*. Bp. 2000.
- NAGY 1954 Nagy Emese: A székesfehérvári koporsó ikonográfiája. *Művészettörténeti Értesítő* 3 (1954/1) 101–106.
- PAULER 1899² Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Bp. 1899².
- PÁSZTOR 2000 Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp. 2000.
- PETÉNYI 1996 Petényi Sándor: Nevelés és játék a középkorban. In: *A magyar iskola első évszázadai. (996–1526)*. Szerk. G. Szende Katalin, Szabó Péter közreműködésével. Győr 1996. 109–116
- PÉTER 1999 Péter Katalin: Jobbágy gyermekek a kora újkori Magyarországon. *Műhely* 22 (1999/5–6) 141–148

- PROHÁSZKA 2004 Prohászka Lajos: *Az európai középkor, reneszánsz és a 16. század neveléstörténete*. Prohászka Lajos egyetemi előadásából II. Szerkesztette, a jegyzeteket kiegészítette és a kísérő írást írta Orosz Gábor. Debrecen 2004.
- PUKÁNSZKY 2001 Pukánszky Béla: A gyermekkor története. 2001.
http://www.pukanszky.hu/Gyermekek_2001/1_A%20gyermekkor%C3%B6rt%C3%A9net%20tudom%C3%A1nyt%C3%B6rt%C3%A9nete.pdf (2016. 11. 1.)
http://www.pukanszky.hu/Gyermekek_2001/3_K%C3%B6z%C3%A9pkor%20_%C3%A9s_renesz%C3%A1nsz.pdf (letöltés ideje: 2016. 11. 6.)
- RITOÓKNÉ Ritoókné Szalay Ágnes: „*Nympha super ripam Danubii*” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*.
<http://vmek.oszk.hu/05400/05421/05421.pdf> (letöltés ideje: 2017.09. 23.)
- SHAHAR 2000 Shulamit Shahar: *Gyermekek a középkorban*. Ford. Pukánszky Katalin, Vajda Zsuzsanna. Bp. 2000.
- TÖRÖK 1973 Török Gyöngyi: Die Ikonographie des letzten Gebetes Mariä. *Acta Historiae Artium* 29 (1973) 151–205.
- TÓTH 1997 Tóth Endre: István és Gizella miseruhája. *Századok*. 131 (1997/1) 3–74. (Századok, DVD Rom 2007.)
- VAJDA – PUKÁNSZKY 1988 Vajda Zsuzsanna – Pukánszky Béla (szerk.): A gyermekkor története: szöveggyűjtemény. Bp. 1998.
- WATTENBACH 1894 Wilhelm Wattenbach: Vorwort. Herbords Leben des Bischofs Otto von Bamberg. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. 2. Ausgabe. Band 55. Übersetzt von Hans Prutz. 2. Auflage. Neu bearbeitet von Wilhelm Wattenbach. Leipzig 1894. In: *Quellensammlung...*
- ZOLNAY 1977 Zolnay László: *Kincses Magyarország*. Bp. 1997.
- ZSOLDOS 1997 Zsoldos Attila: Az Árpádok gyermekei. Gyermekek a koraközépkorban. *História* 19 (1997/ 5–6) 13–15.

Abstract

Adults and Children in Medieval Hungary

Were the adult people in the Medieval Hungary indifferent to their children or can we find examples for the attitude of loving care? Some stories in Hungarian sources reflect a horroristic picture. According to a contemporary writer István Brodarics, after the lost battle of Mohács (1526) mothers buried their little children, so that the cry of the babies did not betray them. On the other hand, there are many examples in the sources about the gentleness and loving care of the adults toward their children. According to Herbord's biography about St. Otto of Bamberg, King Bela the Blind told a beautiful prayer for his little daughter, when he let her go to the German Empire to get married there. In the catalogue of the miracles that happened through the intercession of Saint Margaret of Hungary we can read about a little boy, who asked her mother to pray for him. King Bela IV. put his hand on the shoulder of her daughter, Margaret, when he was talking to her. In sources telling about accidents that happened to children we can read some strange reactions of some adults, but also about the serious anxiety of their parents. The assumed indifference of the parents towards their children cannot be really proved based upon Hungarian sources. There are examples, where surrounding people were helpful to children, with whom the accident happened. The collection of the miracles – that happened due to the intercession of Saint Paul the Hermit – mentions that the young people were just playing on the ice, as it was a general habit of that time of life. So, the author was aware of the habit of youngsters which was different from that of the adults.

Brezovai Lőrinc Zsigmond-ellenes szatírái

Brezovai Lőrinc (Vavřinec z Březové) személyében elsősorban a Huszita Krónika¹ szerzőjét tisztelhetjük, azonban a modern kutatások egyre inkább úgy tartják, hogy a *Karolinum* néhai magisztere történetírói tevékenysége mellett számos politikai jellegű vitairatot és szatírárt is írt. Vélhetően az ő munkásságának tulajdonítható az a két latin és cseh nyelvű² Zsigmond-ellenes gúnyirat is, amelyek 1420-ban, Luxemburgi Zsigmond cseh királlyá koronázását követően *Satira Regni Boemie in Regem Hungarie Sigismundum* és *Corona Regni Boemie Satira in Regem Hungarie Sigismundum*³ címen láttak napvilágot. A két mű kifejezetten azzal a céllal született, hogy a királyi idoneitás fogalmával, illetve annak kritériumaival érvelve bebizonyítsák, hogy Zsigmond alkalmatlan az uralkodásra, továbbá nem méltó arra, hogy cseh király legyen. Brezovai Lőrinc az uralkodó szakrális karaktere, harci képessége, származása, a király és a nép viszonya, nemesi jelleme, a keresztény hit védelme, és a koronázás jogszerűsége alapján vizsgálta meg Zsigmond jellemét. Gúnyirataiban pedig e pontok mentén állította szembe a számára ideális uralkodóval, IV. Károly német-római császárral. Brezovai szatírái lényegében a huszita propagandairodalom jeles alkotásai. Habár a gúnyiratok roppant provokatív módon támadják a cseh trónörököszt, alapvetően rendkívül fontos adalékul szolgálnak az európai Zsigmond-kép vizsgálatához, valamint a cseh társadalomnak a Luxemburgi-dinasztiáról kialakult emlékezetéhez. Jelen tanulmányban elsősorban azt kívánom megvizsgálni, hogy milyen történeti események készítették Brezovai Lőrincet a gúnyiratok megírására, továbbá azt, hogy a cseh magiszter milyen érvek alapján támadta Zsigmond személyét.

Történeti áttekintés

Ahhoz, hogy megértsük Brezovai Lőrinc Zsigmond-ellenes szatíráinak mondanivalóját némileg át kell tekintenünk azokat a korabeli eseményeket, amelyek arra sarkallták a *Karolinum* néhai magiszterét, hogy ilyen formában adjon hangot elégedetlenségének. Husz János (†1415) és Prágai Jeromos (†1416) konstanzi máglyahalálát követően IV. Vencel cseh királynak egy rövid ideig még sikerült megőriznie a békét, azonban nem

 Jelen kutatás a NTP-NFTÖ-16-0625 Nemzeti Tehetség Program keretében és finanszírozásával valósult meg.

¹ BŘEZOVÉ 1954.

² A cseh nyelvű gúnyiratok *Žaloba koruny české k Bohu na krále uherského a sbor Kostnický* (=A cseh korona panaszai Istenhez a magyar királyról és a konstanzi zsinatról) és *Porok české Koruny králi uherskému, že neřádně korunu přijal a v království české se násilím získal* (A cseh koronát ért igazságtalanság/átok a magyar királyhoz, hogy a cseh királyság koronáját nem rend szerint szerezte meg és a cseh királyságba erőszakkal nyomul) címen jelentek meg ugyanebben az időben. DAÑHELKA 1952, 23-32., 32-40.

³ DAÑHELKA 1952, 168-178.

sokkal később, 1419. augusztus 16-án ő is elhunyt. A király halálhíréből megrondult csehek között forrongás kezdődött. A prágaiak huszita többségét az azt megelőző félév során sértette Vencel király „pálfordulása”, aki minden erejével igyekezett az új hitelveket visszaszorítani. Másrészt pedig a katolikus papok viselkedése is ellenérzést keltett bennük az 1419 februárjában visszakapott templomaik kapcsán, ugyanis elkezdtek újra felszentelni a templomokat, oltárokat, falképeket, edényeket, és rövid időn belül igyekeztek a huszitákat kizárni a misékről, illetve a szentségek kiszolgáltatásából.⁴ Augusztus 17-én a huszitizmussal szimpatizáló tömeg a templomok körül zsúfolódott össze, ahol összezúzták az orgonákat és a képeket, különösen azokban a templomokban, ahol nem engedélyezték a kelyhes úrvacsorát. A huszita krónika kiemeli, hogy szerzeteseket és plébánosokat, akik mindennapi feladataikat végezték, foglyul ejtették, néhányukat pedig állítólag úgy megverték, hogy a hír hallatán sokan elrejtőztek félelmükben.⁵ A zavargások hatására a cseh nemesek augusztus végén rögvest Budára indultak, hogy segítséget kérjenek a magyar királytól valamint, hogy feltétlen hűségükről biztosítsák Zsigmondot. Ezt követően pedig a tartományi és udvari hivatalnokok követei is megjelentek a király színe előtt, aki kénytelen volt összehívni a tanácsot. Zsigmond cseh és itáliai tanácsosai elsősorban azt szorgalmazták, hogy a török ellen gyűjtött haddal minél hamarabb induljon el cseh földre, és vegye birtokába a koronát, mielőtt még a husziták kerítenék hatalmába. Ezzel szemben a magyar és német tanácsosok azt javasolták, hogy először a törököt űzze el a magyar határtól, majd a győztes sereggel induljon csak Csehországba. Az utóbbi javaslat mellett döntött a magyar király, és ezért elrendelte, hogy a cseh hivatalnokok és alattvalók egyelőre Zsófia királynénak engedelmeskedjenek, segítségére pedig Čeněk z Vartemberka vezetésével helytartótanácsot állított fel.⁶

Vencel halálát követően Čeněk z Vartemberka legfelsőbb várnagy (*Burggraf*) tartománygyűlésre hívta egybe a cseh rendeket, hogy a szükséges reformok előmozdításával konszolidálja a prágai helyzetet.⁷ Tárgyalásaikról csupán néhány cikkely maradt fenn azok közül, amelyeket hitlevélbe foglaltak, hogy az országba érkező új király elé terjesszék. A cikkelyek a Palacky által közölték alapján a következők voltak: A király engedjen szabad utat Isten törvényeinek és Igéjének, különösen a minden keresztényt megillető két szín alatti áldozásnak! Száműztetés terhe mellett tiltsa meg, hogy huszitákat becsméreljék, vagy eretnekséggel vádolják, valamint terjesszék a legközelebbi zsinat elé a kehely körül forgó vitákat! A Cseh Királyságban ne viselhessenek a klerikusok világi hivatalokat, örökre vessen gátat az egyházi adókkal történő üzérkedésnek! A pápai bullákat és leveleket cseh földön csak a királyi tanács jóváhagyásával léptesse érvénybe! Ne engedje, hogy csehek külföldön hívjanak perbe akár egyházi, akár világi ügyben! A papszentelést ne kössék újabb eskükhöz és fogadalomhoz! Az egyetem hallgatói ismét élhessenek a jogaikkal! A viszálykodás megfékezése érdekében szigorúan tiltsa meg, hogy Husz János és Prágai Jeromos magiszterek emlékét befektítsék! Min-

⁴ PALACKÝ 1984, 186.; BŘEZOVÉ 1954, 347.

⁵ BŘEZOVÉ 1954, 347.; HÖFLER 1969, 158-162.

⁶ NOVOTNÝ 2012, 57-75.

⁷ Skorka Renáta jegyzi meg, hogy Wartenberka alapvetően azok közé a főnemesek közé tartozott, aki szakítani kívánt a katolikus egyházzal, és Husz követőjeként az egyház reformját sürgette, ám hajlandó volt Zsigmondot támogatni a radikális huszitákkal szemben. Zsigmond őt bízta meg az ország vezetésével, de szembefordult Zsigmonddal miután a pápai legátus kihirdette V. Márton pápa bulláját. WINDECKE 2008, 370.j.

demellett a cseh rendek a politikai kormányzat kapcsán is megfogalmazták óhajaikat: a még meglevő kincsekhez a király ne nyúljon, kivéve, ha erre a királyi tanács külön felhatalmazást ad! Törölje el a szabálytalan adókat, továbbá a Cseh Királyságban cseh nyelven folyjék a bíraskodás! Emellett arra kérték Zsigmondot, hogy erősítse meg azokat az intézkedéseket és határozatokat, amelyeket a magisztrátus az ország és a város megnyugtatóra hozott Vencel király halálát követően. Végezetül pedig azt kívánságuk, hogy a hívek legalább az evangéliumot és az apostoli leveleket cseh nyelven olvashassák a misén. Zsigmond válaszelevelé sajnos nem maradt fenn. Annyi azonban ismert, hogy a magyar uralkodó ugyanolyan rend és szokás alapján kívánt uralkodni, mint ahogy néhai atyja a dicső és szent emlékeztető IV. Károly császár.⁸

1417. december 24-én a husziták támadásai miatt Zsigmond félbeszakította a török-ellenes hadjáratát és seregével megindult a Cseh Királyság felé.⁹ A cseh határ felé vonuló félelmetes erőkről hamarosan mendemondák születtek, és rövid idő alatt újjáéledtek a chiliasztikus nézetek,¹⁰ aminek hatására a huszita prédikátorok az idők végezetéről (*consumatio seculi*) kezdtek prédikálni. Zsigmond eretnekek elleni hadjáratát V. Márton pápa is támogatta, ezért 1420. március 1-én kiadta az *Omnium plasmatoris domini bulláját*, amelyben teljes bűnbocsánatot ígért azoknak, akik a wyclifi, huszita (*Wiclefistarum Hussistarum ac ceterorum hereticorum*) eretnokség kigyomlálásában segédkeznek.¹¹ Március 17-én Boroszlóban Ferdinand de Palacios lugoi püspök, pápai legátus (*legatus missus*) hirdette ki a bullát, ennek következtében Prágában Jan Želivský huszita prédikátor sermójában úgy írta le Zsigmondot, mint a hétfejű, hét-koronájú vörös sárkányt, amely ellen az igazhitűeknek – tehát a huszitáknak – harcolniuk kell, mert el akarja nyelni az égi asszony magzatát, vagyis a megszületett igazságot.¹² A szenvedélyes szónoklatok hatására a fanatizált hívek elkötelezték magukat, hogy életüket, és javaikat áldozzák fel a hitükért.¹³ A sereg közeledte miatt hamarosan Čeněk z Vartemberka is döntéskényszer elé került, és szembefordult Zsigmonddal, hiszen a keresztes had közeledte sértette a cseh nemesség méltóságát. Április 12-én letartóztatta két katolikus királpárti nagybátyját, majd elfoglalta a Hradzsín legfontosabb pontjait, és fogságba vetett hetvenhat papot, akiknek vagyonát elkobozta. Zsigmond királynak visszaküldte a Sárkányos jelvényét,¹⁴ majd pedig szövetséget kötött a prágaiakkal. A szerződés tartalma szerint megtagadták engedelmségüket Zsigmondnak, akit zsarnokként írtak le, majd hozzátették: a keresztény világ förtelmes gyálázatára, hogy a király megalázta őket. Sérélmeik fontos pontja volt, hogy a magyar király a keresztény jogot és rendet megsértve kiadta az eretnekek ellen szokásos keresztet. A Kutná Hora-i vitézeknek parancsot adott a kelyhesek kivégzésére. Eltérte a brandenburgi örögrózságot, zálogba adta Altmarkot, Boroszlót romlásba taszította. Ezen kívül szövetségre lépett Klem Ruprecht fiával, János herceggel is. Felmerült továbbá Husz János megégetése illetve általában véve megfogalmazták, hogy Zsigmond szé-

⁸ PALACKÝ 1984, 190–191.

⁹ ENGEL – C. TÓTH 2005, 104–105.

¹⁰ Messianisztikus irodalom egyik fajtája, az ezeréves birodalom eljöttét váró mozgalmak irodalma.

¹¹ PALACKÝ 1873, 12.; ŠMAHEL 2002, 1071.

¹² PEREMSKÁ 2011, 51–53.

¹³ KALOUS 2016, 121.

¹⁴ WINDECKE 2008, 151.

gyenletes módon arra készül, hogy kiirtsa, s kíméletlenül elpusztítsa a Cseh Koronát.¹⁵ A szerződés szövegét, bár ezeket részletekbe menően nem ismerjük, valószínűleg több nyelven is megfogalmazták, majd másolatban terjeszteni kezdték az egész országban.¹⁶

1420 májusában Zsigmond benyomult az országba, ám Prága ostromával kívárta a hónap végét. A szatírák szempontjából e ponton az úgynevezett Vitkov-hegyi csatát kell kiemelnünk, amely július 14-én zajlott le. A meissenick és a türingiaiak azt a feladatot kapták az uralkodótól, hogy vegyék be a Vitkov-hegyet, ami stratégiai fontosságú magaslat volt. Jan Žižka, a rendelkezésünkre álló források alapján huszonhat férfi, két nő, valamint egy hajadon társaságában a hegyen tartózkodott. Különösebb ellenállást mindaddig nem tanúsítottak, amíg az ellenséges csapatok a cölöperődítményekhez nem értek, ahol viszont már ádáz csata bontakozott ki a szemben álló felek között. Nemsokára világossá vált, hogy a husziták sokáig nem tarthatják fenn állásaikat, ám egy váratlan pillanatban harcosok sokasága tódult ki a város kapuin és megütköztek a hegyet ostromló keresztésekkel.¹⁷ Az ütközetet követően Zsigmondnak be kellett látnia, hogy a város egészét képtelen uralma alá hajtani, azt azonban szükségesnek látta, hogy mielőtt Prágát elhagyná, a cseh koronát a fejére helyeztesse, és ezáltal szentesítse jogait. Július 28-án a Szent Vitus-székesegyházban számos herceg és prelátus jelenlétében került sor Zsigmond cseh királlyá koronázására. A husziták azonban ezt jogszerűtlennek nyilvánították, és koronázási ordo megsértésével vádolták Zsigmondot. Mindemellett a körülményeket tovább súlyosbította az, hogy az újdonsült cseh király lassan kifogyott az anyagi forrásaiból, emiatt pedig áruba kellett bocsájtania a Szent Vitus-székesegyház kincseit és szent képeit, majd megparancsolta, hogy a szent ereklyékről verjék le az aranyat, ezüstöt, hogy a katonák zsoldját ki tudja fizetni. A legjobban az háborította fel a cseheket, hogy azt az aranyládát is elzalogosította, amelyben Szent Vencel csontjait őrizték.¹⁸

A kéziratok és tartalmuk

A Zsigmond-ellenes szatírák Jiří Daňhelka levéltári anyaggyűjtése révén kerültek a figyelem középpontjába, amelyeket a *Husitské sklady Budyšínského rukopisu* című könyvében számos más huszita gúnyírral és kiáltvánnyal egyetemben 1952-ben publikált.¹⁹ Tekintettel arra, hogy a kéziratok szerzősége már keltezésüktől fogva ismeretlen volt Daňhelka gondos vizsgálatnak vetette alá az iratokat, hogy felfedje a szerzőjük kilétét, végül arra a következtetésre jutott, hogy a nyelv és forráshasználat miatt a szatírák írója azonos a Huszita Krónika szerzőjével, Brezovai Lőrincel. Néhány évvel később Ferdinand Seibt szintén hasonló következtetésre jutott, sőt pontosította a cseh nyelvű szatíra datálását, amely 1420. június 20-a körül készülhetett el, majd ezt követte a latin változat, amely Zsigmond koronázását követően, július végén láthatott napvilágot. Mindemellett Seibt arra is rámutatott, hogy a cseh szatírához képest a latin nyelvű gúnyirat jóval szofisztikáltabb hangnemben íródott. Ez utóbbi ugyanis azzal a kifejezett céllal készült, hogy a szerző szélesebb rétegek számára is ismertté tegye a csehországi eseményeket,

¹⁵ PALACKÝ 1873, 19.; GRANT 2015, 109-120.

¹⁶ DAÑHELKA 1952, 15-16.

¹⁷ FUDGE 2002, 26-29.

¹⁸ PALACKÝ 1984, 270.

¹⁹ DAÑHELKA 1952, 168-178.

továbbá hogy megmutassa a világnak azt, hogy Zsigmond magyar király milyen könnyörtelenül bánik a cseh néppel, tágabb értelemben a huszitákkal.²⁰ Ugyancsak érdekes megállapításokat tett Jiří Kejř, aki szerint a szatírák különös eszmetörténeti jelentőséggel bírnak. Kutatásai révén rámutatott, hogy a gúnyiratok nem csupán Zsigmond legitimitását kívánták megkérdőjelezni, hanem egyenesen a huszitákat próbálták egyfajta új politikai erőként legitimálni, amely magához ragadhatja a koronát. Továbbá Kejř nézete alapján az is számottevő, ahogyan a gúnyirat az egyszerű nép és a király viszonyát vázolja, hiszen szerinte Brezovai Lőrinc talán éppen azt próbálta igazolni, hogy a királyság csak úgy működhet, ha az uralkodót vagy a koronát a társadalom alacsonyabb rétegei által alkotott politikai test is támogatja.²¹ Szintén erre a megállapításra jutott John Klassen is, aki a szatírákkal kapcsolatban igen óvatosan fogalmazva egyfajta korai államelméletet igyekezett bizonygatni, ám ez a megállapítás az iratok ismeretében kevésbé igazolható.²²

Brezovai Lőrinc kézírataiban alapvetően Zsigmond szakrális karakterét, a harci képességét, fényes származását, a király és a nép viszonyát, nemesi jellemét, a keresztény hit védelmének kötelességét, és cseh királlyá koronázást tárgyalja, s ezek alapján állítja szembe apjával, IV. Károly német-római császárral. Tekintve, hogy a szövegekben a tárgyalt témák nem logikus struktúra alapján épülnek egymásra, szerencsésebb az egyes attribútumokhoz kapcsolódó részeket önállóan tárgyalni. Az első jól megragadható kritikai pont az uralkodó szakrális karakterét illeti. Károly császár közismert volt jámborságáról és mély vallásosságáról,²³ amelyet a prágai mágiszter méltatott is. Ám ezzel szemben Brezovai Zsigmondot valamennyi gúnyiratában Krisztus ellenségeként, az ördög által inspirált gonosztevéként festette le, aki nőket, szüzeket, özvegyeket, gyermekeket, és papokat gyilkol. A cseh nyelvű kéziratban a szerző alighanem Jan Želivský jól ismert prédikációjából merítve a magyar királyt a mennyből alávetett sárkány alakjához hasonlította.²⁴ Tekintve, hogy Zsigmond már régóta a husziták által vizionált Antikrisztusaként tűndökölt, és a belpolitika számára sem volt ismeretlen a magyar király által alapított Sárkányos Társaság, Brezovai számára minden bizonnyal kézenfekvő volt, hogy ezáltal Zsigmondot ő maga is a János jelenéseiből ismert égből alávetett sárkányhoz hasonlítsa. A leendő cseh királyról alkotott sajátos vízió, a későbbiekben kiváló táptalaja lett a huszita propaganda Zsigmond-ábrázolásainak (*draco rufus*).²⁵ Ugyanakkor Zsigmond démonizálása mellett Brezovai Lőrinc az aktuálpolitikai eseményekre is utalt, hiszen ekkoriban érkezett meg Prágába Ferdinand de Palacios pápai legátus, aki azt tanácsolta a magyar királynak, hogy keresztessivel gyökerestül irtsa ki a huszitákat. E

²⁰ SIEBT 1987, 19–21.

²¹ KEJŘ 1984, 105.

²² KLASSEN 1992, 267–281.; KLASSEN 1978, 47.

²³ ŠMAHEL 2015, 199–227, 22–301.; BOEHM 2005, 23–35.; ANNONIACO 1913, 38.; MACHILEK 1978, 94.; KÜHNE 2000, 32–106.; KUBÍNOVÁ 2006, 217–286.; FEDELES 2015, 82–84.; KLANICZAY 2000, 263.

²⁴ „Tentot jest, jako sě jistě domnievam, onen ještě hrozný, od tvého milého apoštola viděný, črvený, sedmihlavý, desiete rohy zrohalitý a sedmi kounami korunovaný, jenž oně dvanácti hvězdami korunovaný, slavné láká ženy a plod její ušlechtilý, bolestně rozený, plí obžerlivými usty vražedně sežřati. DAÑHELKA 1952, 25.; A latin szatírában a következőképp jelenik meg: „Hic est, ut conicio, draco ille magnus et rufus septem capitum, decem armatus cornibus ac septem diadematibus coronatus, qui illi fetose insidians puerpurae fatumque ipsius generosum cupit ingluvis ore vorare.” 178.

²⁵ FUDGE 1993, 133–151.; FUDGE 1996, 39–50; HORVÁTH 1937, 57.

hírek kapcsán a prágai magiszter a pápai legátus személyét is megrótt. Vele kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy ő maga nem is a Szentszéktől érkezett, hanem valójában az ördög küldötte, és ő lesz az első, aki vért fog ontani a testvérek között. A gondolatmenet zárásaként a prágai magiszter megjegyezte, hogy a magyar király megsértette a szent törvényeket és több ízben blaszfémiát követett el.²⁶ Noha a blaszfémia az első három szent törvény megsértését takarta, a szöveg kontextusa azt a benyomást kelti, hogy Brezovai az ötödik, „*Ne ölj*” parancsolatra, valamint ezzel párhuzamban a Kutná Hora-i kivégzésekre utalhatott.²⁷

Ami az uralkodó harci képességeit illeti, a latin nyelvű szatírában Brezovai Lőrinc Károly császár uralkodói erényeinek bemutatásával kezdi okfejtését. Károlyról megállapítja, hogy harmonikus, nyugodt jellem volt, mindig igyekezett békés úton rendezni a viszályokat, az ellenséget távol tartani a Cseh Királyság határaitól. Amikor azonban a harc elkerülhetetlenné vált, az isteni gondviselés halált bocsájtott riválisaira, így nem volt szüksége arra, hogy alattvalóit hadba hívja. Jellemét tekintve a prágai magiszter kiemelte, hogy csak úgy virágzott benne a sarjadó erő élénk férfiasága, és arról is meg volt győződve, hogy Károly a férfias erények eleven képmásának számított.²⁸ Emellett azt is hangsúlyozza, hogy Károly magasra emelte a Cseh Korona méltóságát, és igyekezett kiszélesíteni az ország határait. Ezzel szemben Zsigmondot gyávának, és éretlennek titulálta, ami szerinte idővel nőiessé tette a magyar királyt, és ennek következtében harc képtelenné vált. A szerző példaként két aktuálpolitikai eseményt is említett, az egyik vélhetően az 1396-os nikápolyi csata – bár ezt expressis verbis nem nevezi meg a szerző –, a másik pedig az 1420-as Vitkov-hegyi ütközet. Majd ezt követően Pál apostol Timóteushoz írt második levelének szavait újraértelmezve akképp érvelt Zsigmond ellen, hogy nem koronázhatják meg azt, aki nem bizonyít a harcban.²⁹ Nem mellesleg Zsigmond köztudottan nagy hódolója volt a női nemnek, így Brezovai Lőrinc ezt sem habozott ellene fordítani. Ebből kifolyólag a nikápolyi csata kapcsán azt írta a magyar királyról, hogy prostituáltakkal és más becsstelen nőkkel hancúrozott miközben a serege a török ellen harcolt.³⁰ Brezovai ugyancsak szégyenletesnek tartotta a vitkovi csatát, amely során Zsigmondot és kereszteseit egy harminc fős, elsősorban jobbágy nőkből, férfiakból, és gyermekekből álló huszita csapat megfutamította. A gúnyirat szerint a csata méltán nevetségessé tette a husziták ellen vonuló kereszteseket. A szerző tehát a forrásunk latin változatában nem habozott közhírré tenni, hogy a király és keresztesei nyúlként futottak el közönséges parasztok elől, akik még csak lovagok sem voltak.³¹

A cseh és latin nyelvű kéziratok szerint Brezovai nagy tisztelője volt az első három Luxemburgi királynak: Jánosnak, Károlynak, valamint Vencelnek, ám ettől függetlenül gúnyírataiban világosan elhatárolta őket a Cseh Királyság első és legendás uralkodóhá-

²⁶ DAÑHELKA 1952, 33-34.

²⁷ HALAMA 2004, 139-146.

²⁸ „Ipse nimirum vir virtutis vivido virore virescens, imo ut arbitror omnium virtutum viva imago” DAÑHELKA 1952, 168.

²⁹ A latin változatban: „evangelii predicator Paulus (...) Nemo ait coronabitur, nisi qui legitime certaverit. Numquid tu legitima manu bellasti, dum olim ex cunctis ferme partibus orbis innumero bellatorum agmine aggregato stipatus”. DAÑHELKA 1952, 176. Eredeti: Ha pedig küzd is valaki, nem koronáztatik meg, ha nem szabályszerűen küzd. 2Tim 2,5

³⁰ DAÑHELKA 1952, 176.

³¹ FUDGE 2002, 26-29.

zának tagjaitól a Přemysl-dinasztiától. Kissé zavaros mondanivalójából kitűnik, hogy még III. Vencelt a dinasztia utolsó férfi tagját is többre tartotta, mint a Luxemburgi-ház királyait. János királyról azt írta, hogy habár idegen (*advena*)³² volt szeretetébe fogadta Csehországot, és szorgalmasan gyarapította dicsőségét.³³ Vencel és Károly jellemzése abszolút összeforrt a prágai magiszter szatírájában, hiszen nehezen szétválasztható, hogy kire érti azt, hogy jámbor emlékeztető kiváló herceg volt, és még inkább alázatos barát. Bár vélhetően e szavakkal Károlyt tüntette ki, hiszen sorai folytatásában kiemeli, hogy uralkodása alatt béke volt, és túlradó örömmel, valamint minden jóság bőséges gyümölcseivel volt megáldva az ország.³⁴ Ezzel ellentétben Zsigmonddal kapcsolatban igen markáns véleményt fogalmazott meg, ugyanis nem tartotta többre egy nemtelen jobbágnál (*ingenuus*). Sőt egy helyen azt írta róla, hogy valójában nem is tartozik a közvetlen családhoz, ő csupán egy idegen ágacska, aki trágyával van befedve. Így a szerző istenítéletet emlegetve azt javasolta a huszitáknak, hogy üssék le e beteges fejet e bűnös házról.³⁵ E gondolat más-más kontextusban többször is előfordul a cseh nyelvű szatírában, ami alapjába véve a zsarnokölés egyfajta koncepciójának tekinthető – tehát a szerző Zsigmond meggyilkolásának – jogszerűségét tárja elénk.

A prágai magiszter alapelvei alapján az egyik legfontosabb elvárás egy középkori uralkodóval szemben a hívei jólétének biztosítása volt. Károly felismerte, hogy a jólét és az egészség a királyság gazdaságán múlik. Ha erős lábakon áll az ország, akkor a királynak módjában áll a hívek életkörülményeit javítani, emiatt hatalmát gazdaságstratégiai lépésekkel is növelni kívánta. Első lépésben megkísérelte a kelet-nyugati kereskedelmi útvonalat Csehországon is átvezettetni, majd folyószabályozásokba kezdett, és gátakat, valamint zsilipeket is építtetett.³⁶ Az Elbán hajóflottát, Prágában pedig kikötőt létesített. Ezért Adalbertus Ranconis filozófus az uralkodót a *pater patrie* jelzővel tüntette ki.³⁷ Ezzel szemben Brezovai úgy jellemezte, mint aki eltaszította magától a cseheket, és nem csupán a gazdaságot, de még a cseh nép örökségét is lerombolta, pedig a cseh korona valaha, mint édesanyja nevelte, erkölcsre tanította, és megmutatta neki hogyan kell fejedelmi életet élni. Ezt elfeledve Zsigmond barátságtalanul közeledett Bohemia fiaihoz. Fosztogatott, rombolt és gyilkolt, mindemellett pedig elárulta Csehország két szeretett fiát, Husz Jánost, valamint Jeromost, és abban az időben minden erejével, és vagyonával azon ügyködött, hogy kiirtsa a cseheket, és ártatlanok vérével áarassa el e földet. E bűnök miatt Brezovai Lőrinc ismét Zsigmond meggyilkolására szólította fel olvasóit.³⁸

³² Noha Brezovai nagy tisztelettel beszélt János, Károly, és Vencel királyról emellett pedig még a *magnificus* jelzővel is kitüntette őket, valamennyi Luxemburgi uralkodóval szemben erősen érezte, hogy ők csupán jövevények, nem a Přemysl-dinasztiából valók. Károly önéletrajzában először Jánosra vonatkozóan ismerhető fel ez a különbség, azonban később Károlynál is megjelenik az *advena* jelző, hiába nyeri el halála után a *sanctus* (János érsek nevezi őt több ízben szentnek), vagy a *pater patrie* jelzőt a jövevény szerep mindvégig rajtuk marad. NAGY 2014, 59–65.; KLANICZAY 2000, 240–286.; HORVÁTH 2016, 31.

³³ DAÑHELKA 1952, 24.

³⁴ DAÑHELKA 1952, 24.

³⁵ DAÑHELKA 1952, 30.

³⁶ CROSSLEY – OPACIC 2006, 196–235.; STROMER 1978, 63–73.

³⁷ E jelzőt használja Brezovai is. DAÑHELKA 1952, 30.; HEROLD 2009, 78.

³⁸ DAÑHELKA 1952, 28.

Ami a nemesi jellemet illeti, Brezovai kéziratában igyekezett a nemesi és lovagi érények ellentétjével illetni Zsigmondot, hogy ezáltal is még inkább negatívan minősítse a magyar uralkodót. A gúnyiratban úgy festette le a magyar királyt, mint aki valójában nem is örökösként (*heredis*), hanem ellenségként (*hostis*), nem hitvesként (*maritus*), hanem rosszakaróként (*inimicus*)³⁹, nem kormányzóként (*rektoris*), hanem megrontóként (*corruptoris*), nem védelmezőként (*protectoris*), hanem pusztítóként (*vastatoris*) érkezik, és ezért természetes emberi jelleméből kifordulva indulatos vadállattá változott.”⁴⁰ Majd ezt követően falánk farkasnak, kapzsi rókának, kutyának, süket kígyónak nevezte az uralkodót. E jelzők igen kedveltek voltak a humanisták körében, igen gyakran használták, ha valakit meg akartak fosztani emberi mivoltától. Vélhetően Brezovai Lőrinc is e céllal hasonlította Zsigmondot különböző állatokhoz.

Az utolsó és legfontosabb kérdéskör, amit a prágai magiszter mindkét gúnyiratában nagy gonddal fejtegetett, Zsigmond koronázási ceremóniája volt. Brezovai elsősorban a koronázás szabálytalanságaira próbált rámutatni nem kevés élcelődéssel. A prágai magiszter leginkább azt sérelmezte, hogy Zsigmond a Vitkov-hegyi ütközetet követően – megfogalmazása szerint – álnok módon, idegen püspökök és világi méltóságok jelenlétében önkényesen koronáztatta meg magát, illetve azt, hogy nem tette le a koronázási esküt.⁴¹ Ezt, Brezovai János Evangéliumának jó pásztor fejezetével állította párhuzamba: „Bizony, mondom néktek: aki nem az ajtón megy be a juhok aklába, hanem másfelől hatol be, az tolvaj és rabló. De aki az ajtón megy be, az a juhok pásztora. Ennek ajtót nyit az ajtóőr, és a juhok hallgatnak a hangjára, a maga juhait pedig nevükön szólítja és kivezeti. Amikor a maga juhait mind kivezeti, előttük jár, és a juhok követik, mert ismerik a hangját. Idegent pedig nem követnek, hanem elfutnak tőle, mert az idegenek hangját nem ismerik. (...) Aki énelőttem jött, mind tolvaj és rabló, de a juhok nem is hallgattak rájuk. Én vagyok az ajtó: ha valaki rajtam át megy be, megtartatik, az bejár és kijár, és legelőre talál. A tolvaj csak azért jön, hogy lopjon, öljön és pusztítson: én azért jöttem, hogy életük legyen, sőt bőségben éljenek.”⁴²

Összegzés

Összegezve a bevezetésben feltett kérdéseket Brezovai Lőrinc magiszter szatíráiról elmondható, hogy a gúnyiratok megírását a 1415 és 1420 közötti események, elsősorban Husz János, prágai Jeromos, és IV. Vencel király halála, részint pedig V. Márton *Omnium plasmatoris domini bullája*, Čeněk z Varternberka szövetségekötése a prágai polgárokkal, a Vitkov-hegyi csata és Zsigmond cseh királlyá koronázása inspirálták. Ezen aktuálpolitikai események közvetett, vagy közvetlen módon a kéziratokban is megjelennek. Valamennyi változatban kimutatható, hogy a szerző ezen eseményekre alapozta az érveit. Munkájához a kortárs prédikátorok sermóit használta fel, ahogy ezt a huszita Antikrisztus képzet kapcsán is tapasztalhattuk. A negatív Zsigmond-kép kialakításával kapcsolatban feltűnő, hogy a szerző nagymértékben támaszkodott IV. Károly jellemrajzára, akit művében az ideális uralkodó archetípusaként jellemzett, és érényeit, valamint cselekedeteit állította szembe fiával, Zsigmonddal. Brezovai érvrendszere jófor-

³⁹ inimicus~ellenséges

⁴⁰ DAŇHELKA 1952, 29, 169.

⁴¹ DAŇHELKA 1952, 32, 33, 39.

⁴² Jn 10: 1-10.; SEIBT 1965, 19.

mán ellentétpárokra épül. Míg szerinte Károly erős, férfias jellem volt, Zsigmond gyenge és feminin. Míg Károly jelleme nemes volt, Zsigmond már sokkal inkább bestiális. Maga a koronázás, és annak szabálytalansága, pontosabban a husziták által szabálytalannak tartott koronázási ceremónia egyfajta végső érvként jelenik meg Zsigmonddal szemben, amit a szerző a jó pásztor bibliai képével érzékeltetett, és dramatizált. Brezovai kéziratának Zsigmond-képe vélhetően mély gyökeret vert a cseh társadalom gondolkodásában, hiszen míg Károly a huszita felkelés után is a „haza atyja” képében tündökölt, Zsigmondra még napjainkban is ugyanezen jelzők vetnek árnyékot.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ANNONIACO 1913 Johannis Porta de Annoniaco: *Liber de coronatione Karoli IV. imperatoris*. Edidit: Ricardus Salomon. Hannoverae, Impensis bibliopolii Hahniani 1913.
- BŘEZOVÉ 1954 Vavřinec z Březové: *Husitská kronika - Píseň o vítězství u Domažlic*. [Chronicon Laurentii de Brzyezowa] Státní Nakladatelství Krásné Literatury, Hudby a Umění. Praha 1954.
- DAÑHELKA 1952 Jiří Daňhelka: *Husitské skladby Budyšínského rukopisu*. Praha 1952.
- HÖFLER 1969 Geschichtsschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen. Hrsg. Karl Adolf Höfler Constantin. Graz 1969. In: *Fontes rerum austriacarum*. Vol. I. 7.
- PALACKÝ 1873 *Urkundliche Beiträge des Hussitenkrieges*. Band 1 (1419-1428). Hrsg. von Franz Palacký. Prag 1873.
- WINDECKE 2008 *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*. Szerk.: Skorka Renáta. Budapest 2008.

SZAKIRODALOM

- BOEHM 2005 Barbara Drake Boehm: Charles IV: The Realm Of Faith. In: *Prague: The Crown Of Bohemia 1347-1437*. Szerk. Barbara Drake Boehm, Jiří Fajt. Prague 2005.
- CROSSLEY
OPACIC 2006 Paul Crossley - Zoë Opacic: Die Krone des böhmischen Königtums. In: Karl IV., Kaiser von Gottes Gnaden. Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1347-1437. Szerk. Jiří Fajt. München 2006.
- ENGEL-C.
TÓTH 2005 Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. Budapest 2005.
- FEDELES 2015 Fedeles Tamás: „Isten nevében utazunk” - *Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban*. Pécs 2015.

- FUDGE 1993 Thomas Fudge: Art and Propaganda in Hussite Bohemia. *Religio: Revue pro religionistiku* 1 (1993/2) 135-153.
- FUDGE 1996 Thomas Fudge: The Crown and the Red Gown: Hussite Popular Religion. In: *Popular Religion in Germany and Central Europe 1400-1800*. London 1996.
- FUDGE 2002 Thomas Fudge: *The Crusade against Heretics in Bohemia, 1418–1437: Source and Documents for the Hussite Crusades*, Burlington 2002.
- GRANT 2015 Jeanne E. Grant: *For the Common Good: The Bohemian Land Law and the Beginning of the Hussite Revolution*. Leiden 2015.
- HALAMA 2004 Ota Halama: The Martyrs of Kutná Hora, 1419-1420. In: *The Bohemian Reformation and Religious Practice*. Vol. 5. Part 1. Praha 2004.
- HEROLD 2009 Vilem Herold: "Vojtěch Raňkův of Ježov (Adalbertus Rankonis de Ericinio) and the Bohemian Reformation," In: *The Bohemian Reformation and Religious Practice*. Vol. 7. Szerk. Zdeněk V. David and David R. Prague 2009.
- HORVÁTH 1937 Horváth Henrik: *Zsigmond király és kora*. Budapest 1937.
- HORVÁTH 2016 Horváth Illés: „Ó, micsoda tiszteletreméltó, drága és leírhatatlan ajándék, gyengeség teljes megsegítője, Szent Zsigmond teste!” *Valástudomány szemle* 12 (2016/2) 29-50.
- KALOUS 2016 Antonín Kalous: The Papacy and the Czech Lands between Reform and Reformation (1417–1526). In: *The Papacy and the Czech lands. History of Mutual Relations*. Szerk. Tomáš Černušák et al. Rome-Prague 2016.
- KEJR 1984 Jiri Kejr: *Husité*. Praha 1984.
- KLANICZAY 2000 Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest 2000.
- KLASSEN 1978 John Klassen: *The Nobility and the Making of the Hussite Revolution*. (East European Monographs. Vol. 47.) Boulder 1978.
- KLASSEN 1992 John Klassen: Images of Anti-Majesty in Hussite Literature. In: *Bohemia* 33 (1992) 267-281.
- KUBÍNOVÁ 2006 Kateřina Kubínová: *Imitatio Romae. Karel IV. a Řím*. Prague 2006.
- KÜHNE 2000 Hartmut Kühne: *Ostensio reliquiarum. Untersuchungen über Entstehung, Ausbreitung, Gestalt und Funktion der Heilumsweisungen im römisch-deutschen Regnum*. Berlin 2000.
- MACHILEK 1978 Franz Machilek: „Privatfrömmigkeit und Staatsfrömmigkeit” In: *Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen*. Szerk. Ferdinand Seibt. München 1978.
- NAGY 2014 Nagy Balázs: Az uralkodó emlékezete. IV. Károly császár önletrajza és a történeti emlékezet alakítása. *Aetas* 29 (2014/1) 59-65.

- NOVOTNÝ 2012 Robert Novotný: Die Konfessionalität des böhmischen und mährischen Adels in der Zeit der Regierung Sigismunds von Luxemburg. In: *Kaiser Sigismund (1368-1437): Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen*. Szerk. Karel Hruza, Alexandra Kaar. Wien 2012.
- PALACKÝ 1984 František Palacký: *A huszitizmus története*. Budapest 1984.
- PEREMSKÁ 2011 Lenka Peremská: *Pražský tyran, nebo zastánce chudých?* Živá Historie. květen 2011.
- SEIBT 1965 Ferdinand Seibt: Slyšte Nebesa: eine hussitische Propagandaschrift. In: *Hussitica: Zur Struktur eine Revolution*. Köln 1965.
- SEIBT 1987 Ferdinand Seibt: *Hussitenstudien: Personen, Ereignisse, Ideen einer frühen Revolution*. München 1987.
- STROMER 1978 Wolfgang von Strome: Der kaiserliche Kaufmann - Wirtschaftspolitik unter Karl IV. In: *Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen*. Szerk. Ferdinand Seibt. München 1978.
- ŠMAHEL 2002 František Šmahel: *Die hussitische Revolution*. Hannover 2002.
- ŠMAHEL 2015 František Šmahel: *The Parisian Summit, 1377–78. Emperor Charles IV and King Charles V of France*. Karolinum 2015.

Abstract

Anti-Sigismund satires of Lawrence of Brezova

The person of Lawrence of Brezova (*Vavřinec z Březové*) is primarily known as the author of the Hussite Chronicle, however, modern research has increasingly established that the late magister of *Karolinum* has written several political polemic papers and satires. Those two pamphlets against Sigismund, written in Latin and Czech languages that were published in 1420 after Sigismund of Luxembourg was crowned King of Bohemia under the titles of *Satira Regni Boemie in Regem Hungarie Sigismundum* and *Corona Regni Boemie Satira in Regem Hungarie Sigismundum*, were probably written by him. These two works were created with the express purpose of using the concept of royal idoneity and its criteria as arguments, to prove that Sigismund is unfit for ruling, furthermore, he is not worthy of becoming the King of Bohemia. Lawrence of Brezova scrutinized the character of Sigismund based on his sacred nature, fighting skills, the relationship between the king and his people, his character as a nobleman, the defence of the Christian faith and the legitimacy of his crowning. In his pamphlets he contrasted Sigismund with the ideal ruler, Charles IV, the Holy Roman Emperor. Essentially, the satires of Brezova are outstanding works of Hussite propaganda literature. Although the pamphlets attack the Czech royal heir in a very provocative way, basically they provide very important data for the assessment of the image of Sigismund in Europe and for the remembrance of the Luxembourg dynasty by the Czech society. In this study I mainly try to assess what were the historical events that spurred Lawrence of Brezova to write the pamphlets, and what arguments were used by the Czech magister to attack the person of Sigismund.

Anonymus: Hivatalnok vagy irodalmár?

História az oklevelekben – oklevelek a historiában

Anonymus személye, társadalmi pozíciója és regényes Gestájának mondanivalója, társadalmi kötődései talán a legvitatottabb és legösszetettebb problémái az Árpád-kor kutatásának. Szakmai körökben komoly meglepetést okozott, amikor két szaktekintély, a magyar nyelvűtudós Jakubovich Emil 1927-ben és az osztrák középkortörténész Konrad Heilig 1932-ben II. Béla, illetőleg annak fia, II. Géza uralkodását jelölte meg a Gesta keletkezési idejeként. Jakubovich a Gesta helyneveinek 1150 tájára jellemző formája nyomán, Heilig pedig egy új és objektívnek tekintett módszerrel, a Gestában megtalálható oklevél-formulák vizsgálatával, amelyek szerinte egyértelműen II. Géza notariusá, Barnabás szerzőségére mutatnak.¹ A magyar kutatás nem fogadta el álláspontjukat, jóllehet nagymértékben alapoztak fenti eljárásaikra. 1933-ban az egyik legelismerettebb magyar krónika-kutató, Domanovszky Sándor vitáikban cáfolta Heilig megállapításait.² 1937-ben pedig Szilágyi Loránd az oklevél-formulák és a helynevek vizsgálata nyomán egyaránt III. Béla korát látta bizonyíthatónak.³ A magyar kutatás ezen az úton továbbhaladva szinte a teljes bizonyosságig eljutott a III. Béla-kori keltezés ügyében: „Az Árpád-kori társadalom- és politikai történet komoly és elismert művelői számára már nem rejtély, hogy Anonymus melyik Béla király jegyzője volt. A szöveg minden vonatkozását olyan mértékben kapcsolhatónak tartották a XII-XIII. század fordulójának Magyarországhoz, sőt Kelet-Közép-Európa adott politikai viszonyaihoz, hogy már az 50 évvel korábbra vagy későbbre helyezését sem tekintették lehetségesnek.”⁴ E határozott állásfoglalás alapjául a számos korhatározó adat mellett, Szilágyi Loránd valóban megbízhatónak tűnő elemzése szolgál: azok a „kutatók, akik egy-két jelenség analógiáit II. vagy IV. Béla korában vélik megtalálni, általában elmulasztják a fáradságos munka újbóli elvégzését, minden társadalomtörténeti jelenség szisztematikus összevetését a teljes okleveles anyaggal.”⁵

Valóban annyira egyértelmű a Gestában tapasztalt jelenségek megfeleltetése a III. Béla és fiai idejében kimutatható társadalmi és politikai helyzetnek, hogy az minden további kétséget kizár? Jóllehet Szilágyi elemzése valóban „a keletkezés korának szinte biztosan megfelelő betájolása,”⁶ ám a kutatás által felhasznált további támpontok értelmezése számos problémát vet fel. A Gesta korhatárait és megszületésének mozgatórugóit tárgyaló terebélyes szakirodalomból nem rajzolódik ki egy olyan koncepció

¹ CSAPODI 1978; THOROCZKAY 1994/1995, 96-99.

² DOMANOVSKY 1933.

³ SZILÁGYI 1937.

⁴ GYÖRFFY 1988, 9.

⁵ GYÖRFFY 1988, 54.

⁶ THOROCZKAY 1994/1995, 102.

sem, amely rendszerszerű magyarázattal szolgálna a mű elkészültének motivációira. A kutatás nem találta egyértelmű előképét a Gestában tükröződő társadalmi viszonyoknak, hiányzik a honfoglalás bemutatásához használt 12. századi események szerepének magyarázata. A következőkben a Gesta értékelésénél a kutatás által használt legfontosabb szempontokat vonom vizsgálat alá.

A Gesta kora - formulák és helynevek

Elsőként Madzsar Imre,⁷ majd az osztrák Konrad Heilig figyelt fel arra, hogy Anonymus oklevélformulákkal hitelesíti művét: „...az Anonymus-kódex szövege két szabályszerű oklevélformulát tartalmaz. Ezek a következők: „Ut si quis iuramenti statuta infringere voluerit, anathemati subiaceat in perpetuum” és: „Sed istud notum sit omnibus scire volentibus...”⁸ Szilágyi Loránd erre alapozó munkája nyomán III. Béla kora elfogadottá vált a kutatásban. Szilágyi óta azonban a királyi oklevéladás kutatása fontos új eredményekre jutott. Kubinyi András hangsúlyozta, hogy Szilágyi nem vette figyelembe a hamis vagy interpolált okleveleket, amelyek pedig többségükben eredetiekre mennek vissza.⁹ Szilágyi kizárólag a királyi kápolna vagy kancellária által kiállított oklevelekkel foglalkozott, az egyházi és magánokleveleket nem vette figyelembe. Ebből kifolyólag számos, a Gestában szereplőkkel egyező formulákat és terminusokat hozó, az általa megállapítottához képest lényegesen korábbi időben kiállított oklevelet figyelmen kívül hagyott. Eljárása nem indokolt, hiszen a hasonló formulák mögött a királyi kápolna terminológiája keresendő: „A nótárius szerepe [II. Géza és III. István alatt] már a megfogalmazásban az oklevélnyerővel való közreműködés és - olykor - az oklevelek letisztázásává is bővült.”¹⁰ A magyar krónika 12. századi szövegében az 1058-as német-magyar békekötés kapcsán olvasható formula feltűnő egyezést mutat a Gesta formulakincsével: „si quis de successoribus suis ad debellandum Hungariam arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret”.¹¹ Kristó Gyula szerint „a legkorábbi történeti munkánkban olvasható oklevélformulának mintát, példát szolgáltató oklevelek nem keletkezhettek 1146-1158 előtt és 1171-1178 után, vagyis azoknak II. Géza és III. István korában kellett íródniuk.”¹² Nem véletlen, hogy Kristó Anonymus jegyzői működését is legkésőbb 1178-ig keltezte.¹³ A Szilágyi által hosszú évtizedekkel ezelőtt elvégzett elemzést tehát mindeképpen indokolt jra elvégezni.

Azon oklevelek formuláinak elemzése, amelyeket Szilágyi nem vizsgált, eltérő eredményeket mutat. A szigrlák már 1141-től, a *bone memorie* formula egyenértékű megfelelőivel 1138-tól adathozható.¹⁴ A szigrlák és a dictus-os szerkezetek használatára más forrástípusokban már a 12. század elejéről is van adat.¹⁵ A *gloriosissimus* nem csak III. Bélára volt használatos, és nála sem volt kizárólagos. Emellett a II. Géza és III. István

⁷ MADZSAR 1926, 19.

⁸ HEILIG 1932, 417.

⁹ KUBINYI 1975, 72. 96. l.j.

¹⁰ SZENTPÉTERY 1930, 53, 56, 58, 60.

¹¹ SRH I. 349.

¹² KRISTÓ 1969, 12.

¹³ KRISTÓ 1994, 60.

¹⁴ CAH 17. RA 68; CDH II. 94-109. RA 63.

¹⁵ 1120/21. évek, „dictus abbas” kifejezés: CSÓKA 1976, 196.

korában gyakori *gloriosus* is megtalálható a Gesta 3. caputjában, az Álmostól leszármazó királyokra használva. A kettő együtt II. Géza messze leggyakoribb jelzője.¹⁶ A *Croatia* névalak hamis oklevélben 1137-ben, hiteles oklevélben már 1141-ben is felbukkan.¹⁷ Az *in perpetuum* pápai oklevelek salutatio-jából ismert lehetett a 12. század első felétől, hazai oklevélben is megjelenik 1135-ben.¹⁸ A pápai oklevélformuláknak a hazai oklevelezésre gyakorolt hatására Kristó Gyula már régen figyelmeztetett.¹⁹ Az *in perpetuum concessit* már 1157-től adatolható, a hozzá hasonló alakokkal együtt.²⁰ Az *accepta...licentia* formula csak két, 1150 előtti oklevélből ismert.²¹ A *cum omnibus appendiciis* terminus 1135-1166 között használatos, utódja a Gesta által nem használt *pertinentiis* kifejezés.²² A jellegzetes *pro suo fidelissimo servitio/obsequio* szintén ezekben az évtizedekben gyakori.²³ Az ellentmondás hiányának rögzítéséről ugyanez mondható el.²⁴ A Gesta jellegzetes átokformulái is korán megjelennek. A *Si quis...infringere voluerit* 1150-től, a *sub(iacet) anathemate sit* és a *persolvat* 1146-tól, az *iram dei/regis incurrat* 1138-tól.²⁵ Az oklevél „pagina” neve az 1150-es évektől fordul elő.²⁶ A „civitas” szó az 1130-as évek végéig jelentkezik megyeszékhelyül szolgáló várak nevéként, később már dalmáciai valódi városok megnevezése.²⁷ A „castrum” 1162-től jelenik meg a várak nevéként.²⁸ A *Geyza* név *Geyza* alakban még III. Béla idején is jelentkezik, tehát ekkor sem kizárólagos az előbbi változat. Bizonyító ereje III. Béla korára ennek sincsen.²⁹ A Szent Márton hegye név 1138-tól megtalálható oklevelekben.³⁰ A *Sunad* alakot 1184 után felváltja a *Cenad/Chanad* forma.³¹ Az *Ultrasilvania* 1184 után átadja helyét *Transylvania*-nak.³² Az 1150-es, 1160-as években még csupán egyszer-ször feltűnő, ritka *Austria*-t a Gesta sem ismeri.³³ A *communi consilio/consensu* 1141-46-tól az oklevelek szinte állandó kifejezése, de csak 1181-ig él.³⁴ Joggal figyelmeztetett már igen régen Csóka Lajos, hogy a Gestában 24 esetben szereplő *primates* terminus 1172 utáni hiánya erősen ellentmond a III. Béla-kori datálásnak.³⁵ A 12. században általános *principes*, *primates* ellenében a *nobiles* a közönséges nemesekre értve Szilágyi szerint csak 1181-től adatolható.³⁶ Scines asszony végrendeletében azonban már

¹⁶ Szilágyi 1937, 34-36. III. Bélára *illustris* CAH 45; CDH II. 250-251. *illustrissimus* RA 130. CAH 40. *pissimus* CAH 48.

¹⁷ CAH 17. RA 68.

¹⁸ CDH II. 82-85. RA 59.

¹⁹ KRISTÓ 1969, 10.

²⁰ RA 80. CAH 22; RA 86. CAH 27.

²¹ CAH 16; CAH 19. RA 72.

²² CDH II. 82-85. RA 59; CDH II. 109. RA 64; CDH II. 120. RA 70; CDH II. 174. RA 111.

²³ CAH 25. RA 83; CAH 30; CAH 36. RA 105; CDH II. 184-185. RA 117.

²⁴ CDH II. 88-92. RA 74; CAH 20. RA 73; RA 111. CAH 34.

²⁵ CDH II. 130. RA 78. CAH 21; CAH 20. RA 73; CDH II. 109. RA 64.

²⁶ RA 84. CAH 26.

²⁷ CDH II. 94-109. RA 63; CDH II. 118-119. RA 69.

²⁸ RA 101. CAH 29.

²⁹ CDH II. 188-189. RA 140.

³⁰ CDH II. 110-113. RA 66.

³¹ CDH II. 217-218; CDH II. 244-245. RA 148.

³² CDH II. 217-218; RA 155. CAH 47.

³³ RA 80. CAH 22; RA 104. CAH 30.

³⁴ CDH II. 88-92. RA 74; CAH 41. RA 131.

³⁵ CSÓKA 1962, 156.

³⁶ SZILÁGYI 1937, 21-22.

1146-ban szerepel az *optimates* (*episcoporum et comitum*) csoportjával szemben az *aliorumque nobilium* nevű csoport.³⁷ A Gestában ismeretlen, oklevélben 1164 után már nem használatos *magnates* és a Gesta oklevélben 1171-ben feltűnő *iobagiones* kifejezése közelebbi vizsgálatot igényel. A *magnates* rövid ideig és ritkán használt terminusként aligha bír bármilyen jelentőséggel, a *iobagiones* esetében pedig valószínűsíthető, hogy a főnemességre már korábban is használatban lehetett, hiszen azonos jelentésű latin megfelelője, az *optimates*, amely 1146-ig oklevelekben is feltűnik, magyarul 'jobbággy'-ként hangozhatott.³⁸ Ezek mellett a királyilag megerősített magánoklevélben 1195-ben felbukkanó, a Gestában nem szereplő *baro* terminus lehet korjelző.³⁹ Szilágyi Loránd Béla király említése miatt törekedett kimutatni a Gesta oklevélformuláinak II. Géza és III. István korát követő használatát. Egyes terminusoknak a megjelölt időszaknál későbbi ideig kimutatható használatát az időhatárt kitágító jelenségekként értékelte (mint például a principes 1201-ig).⁴⁰ Ez az eljárás azonban ellentétben áll azon jogos megállapítással, amely szerint a Gesta megírásának időszaka abban a periódusban kereshető, amikor az oklevelek tömegében a formulák egyezésének maximuma mutatható ki, azaz a Gestában megtalálható formula-típusok egyidejűleg jelentkeznek.⁴¹ A Gestában fellelhető oklevélformulák egyidejűleg 1138/1146-1171/1185 között voltak használatban. A harmincegy általam vizsgált formula és terminus közül ugyan 25 használatban volt még 1180 után is, ám 29 már 1160 előtt feltűnik az oklevelekben. A Gesta oklevélformuláinak használati időintervallumát néhány, pontosan a Gestában használt alakjában fellelhető formula tovább szűkíti: az *accepta licentia* 1131-1146, a *cum omnibus appendiciis* 1135-1166, a *communi consilio* 1141-46-1158 (hamis) között lelhető fel az oklevelekben. Ezek együttesen az 1150-es és 1160-as évekre utalnak. Kristó az 1058-as békeszerződés krónikabeli leírásánál használt 12. századi formula 1152-1163/64 közötti időre utaló „*perpetuo eius anathemati subiaceret*” része kapcsán figyelmeztetett feltűnő rokonságára az anonymusi „*anathemati subiaceat in perpetuum*” formulával, mely utóbbi szintén a narratív forrással (ez esetben a Gestával) egykorú oklevélből származik.⁴² E korhatározástól nem jelent jelentős elmozdulást Szovák Kornél újabb felismerése a Gesta Tőhötöm birtoklását jelző „*pacifice et feliciter*” szókapcsolatának feltűnéséről egy 1177 körüli oklevélben III. Béla kormányzásának „*feliciter et pacifice*” jelzőjében.⁴³

Szilágyi a Gesta helynévanyagának vizsgálatakor az oklevelek helyneveit 1150 előtti és utáni csoportra osztva elemezte. Annak eldöntésére törekedett, hogy helyesírásuk II. vagy III. Béla időszakára jellemző formákkal egyezik-e. Elemzése az 1150-1200 közötti időszakot valószínűsítette, ám a kevés eredeti korai oklevél és a késői másolatoknak az ortográfiát torzító hatása miatt jelentős mértékű bizonytalansággal.⁴⁴ Ezen az időszakon

³⁷ CAH 19. 56-57. 18. sor.

³⁸ Vö. lat. 'optimus'~'optimates' m. 'jó'~'jobbák/jobbággy'. Egy 1082-re hamisított oklevélben már szerepel az udvari előkelőségek nevéként a jobbággy szó. II. Géza idejében hamisíthatták, a jegyző neve mellett több formula is erre utal: *coram iobagionibus nostris*; Barnabas, *notarius noster*; *anathema sit*; *ad Fiscum regium ... persolvere teneatur*. 1082(1146-1158?) CDH I. 448-458. RA 21.

³⁹ CDH II. 300.

⁴⁰ SZILÁGYI 1937, 18.

⁴¹ KRISTÓ 1969, 10.

⁴² KRISTÓ 1969, 11.

⁴³ SZOVÁK 1991, 4-5.

⁴⁴ SZILÁGYI 1937, 166.

belül is több esetben mindössze két-három vagy éppen csak egyetlen előfordulásra alapozhatta csak megállapításait. A Gesta névalakjainak szinte tökéletes megfelelői, Egur 1067, Soba/Saba 1067/1138, Turda 1075-ből, Byhor/Bycor 1113-ból, Zubur 1113-ból, Musun 1137-ből, Oba/Obad 1138-ból, Tosu 1138-ból, Titul 1156-ból, Forcos 1156/1162 évekből adatolt, több név azonban nem bír korai adattal, így valódi támpontot nem nyújtanak. Ilyenek a Zotmar 1181, Temes 1183, Tychon 1184, -uduor 1193, Racus 1199, Ziloc, Zobolsu a váradi regestrumból. Fontos kiemelni, hogy a Gesta Musun neve 1203-ban már Mossun/Mosson alakú, Egur 1181-ben már Eger, Soba a váradi regestrumban már Chaba, éppúgy, mint a Gesta Sunad-jának 1200 körüli Chanad alakja. Ugyanakkor például az Uertus név 1086-ban még Uuertis, a 13. század elején Uertus, éppúgy, mint a Gestában, de bizonytalan, hogy az írásmód mikor változott meg. Szilágyi az okleveles anyagban egy archaizáló áramlatot mutatott ki a helynevek írásában a 13. század elején. Ekkor újra megjelenik a végvokális, „Forcosu, Chenadu” alakok olvashatók az oklevelekben. Szilágyi szerint ez az irányzat jelentkezik Gestában, ám ebben az esetben ezzel nem érthetünk egyet, hiszen Anonymus a végvokális nélküli Forcos, Sunad alakokat használja.⁴⁵ A helynevek alakjai tehát nagyon bizonytalanul használhatók fe a Gesta keltezéséhez. A 12. század végén már eltérő formák is jelentkeznének, a helynevek alapján a Gesta keltezéséhez leginkább az 1150-70 közötti évek jöhetnek szóba, akár az oklevélformulák esetében.

Oklevéladás és történetírás

A Gesta a hivatalos oklevelezés formulakészletével leírt adományozásokkal a birtokjog biztosítása terén hidat alkot az oklevelek és a narratív források között.⁴⁶ Az a tény, hogy szerzője királyi jegyző, figyelmünket a 12. század folyamán kialakult kancelláriai írásbeliségre irányítja. II. Géza és III. István alatt a királyi udvarban az oklevél-kiállítással hivatásszerűen foglalkozó szervezet fokozatosan a maga hatáskörébe vonta az uralkodó pecsétjével megerősített oklevelek kiadását.⁴⁷ Jól ismert a királyi kápolna kulturális jelentősége. Tagjai, főleg a királyi nótáriusok, fontos szerepet játszottak a hazai latin nyelvű krónikairódalom kialakulásában. Mályusz Elemér állapította meg, hogy történetírásunk abban a korban és azon a helyen indult meg és bontakozott ki, ahol a legtöbb és legjobbnak értékelhető okleveleket írták. Ebben a tekintetben a 12. századi Magyarországon mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt II. Géza uralma volt kiemelkedő. III. István idejében már visszaesés mutatható ki, III. Béla uralkodásának első felében az oklevelek pedig sokszor kezdetlegesebbek, mint II. Géza és III. István idejében.⁴⁸ Az oklevéladás és a történetírás a Gestához igen hasonlóan néha egyazon dokumentumban jelentkezett. III. István korától kezdve a kancellária jegyzői a királyi privilégiumok narrációjába a megadományozott érdemeit ismertető, történeti jellegű leírásokat illesztettek.⁴⁹ A magyar történetírás fontos axiómaváltása kötődik II. Géza udvarához. A király bel- és külpolitikai törekvéseinek megfelelően nem a vallásos, térítő, Szent István, hanem a harcos, hódító király eszménye lett a példa, amihez jól illeszkedik a császárokkal

⁴⁵ SZILÁGYI 1937, 166-169.

⁴⁶ SZILÁGYI 1937, 28; KRISTÓ 1969, 12; GYÓRY 1948, 78.

⁴⁷ KUBINYI 1975, 67.

⁴⁸ GYÓRY 1948, 200.

⁴⁹ KUBINYI 1975, 106.

is szembeszegülő dicsőséges honfoglalók képzele.⁵⁰ Aligha véletlen, hogy egyedülként II. Géza adta a honfoglaló vezér, Árpád nevét egyik (a harmadik) fiának.⁵¹ Az ősök felfedezése, a pogány elődökkel való azonosulás egy jól ismert európai irányzatba illeszkedik. A *chanson de geste* műfaja az oklevélformulák által kijelölt időszakban, az 1140-es, 1150-es évektől kibontakozó francia reneszánsz jegyében alakult ki, amelyet a latin nyelvű magyar irodalom időbeli szinkronban követett.⁵²

A vallásos elem háttérbe szorulása István korabeli értékelésében a honfoglalást is más megvilágításba helyezte, a honfoglalók pogánysága másodlagossá vált. Ez az új ideál aligha független II. Géza francia kapcsolataitól, és az ott szárba szökkenő antikvitás tisztelettől: a magyarok számára a szkíták a franciák pogány trójai őseinek kínálkozó párhuzamát nyújtották. II. Géza udvara tudós és művelt püspökeivel, a külföldi iskolázottságú egyháziakkal igen jelentős hellyel bír a magyar kultúrtörténetben.⁵³ II. Géza korában a királyi kápolnának külföldi származású, tanult tagjai is voltak, mint magister Matheus és Primogenitus.⁵⁴ Az őskronika gestává átváltított folytatásának számos jellegzetessége kapcsolódik e korhoz. Borisz 1147-es incidensének leírása a francia királlyal és II. Gézával a kánonjog ismeretére utal, az 1071-es nándorfehérvári ostrom leírásában pedig a trójai monda kör ismerete tükröződik. Szerzője a párizsi egyetemen nyerhetett egyházi képzetséget, itt ismerhette meg a II. Géza udvarának lovagi szelleméhez illő Trója-történetet.⁵⁵ Győry János is II. Géza francia kapcsolataival magyarázta a magyar krónika és a Gesta utalásait a lovagkorra és a *chanson de geste* stílusának alkalmazását.⁵⁶ Hangsúlyozta a Loire vidéki geszták számos párhuzamát Anonymusszal, a rómaiak jogelődként való feltüntetésében, a történetek etimológiákra alapozásában, a trójai származás és a Sicambria-monda említésében.⁵⁷ A honfoglalókkal „szkita”-ként büszkélkedő Gesta világképe az Álmos-ág első uralkodóinak eszméivel mutat rokonságot, akik Álmos és Árpád neveit adták legifjabb fiaiknak. A Gesta irodalomtörténeti tanulságai az oklevélformulák kronológiájával feltűnően egyezően II. Géza és III. István uralmának időszakára utalnak.

A 13. század eleji társadalom és a Gesta: ellentmondó magyarázatok

Közmegegyezés a kutatásban a Gesta társadalmi képének aktualitása a 12-13. század fordulójára. Ám a pontosabb keltezéssel a kutatás három erősen vitatott, egymással ellentétes irányba mutató társadalmi folyamat tükröződését fedezte fel a Gestában. Felmerült az Imre-kori nemzeti jogon birtokló főnemesség támogatása, II. András új intézkedéseinek propagálása és az Aranybulla utáni időszak egyaránt.⁵⁸ A súlyos ellentmondások további kutatást igényelnek. Győrfy szerint a Gestában adományozott comitatusok, várak, népek mintái nem lehetnek a II. András-kori birtokadományok, mert azok soha sem voltak vármegyéni méretűek, és a Gestában megadományozottak

⁵⁰ KRISTÓ 1972, 60-62; KRISTÓ 2002, 42-49.

⁵¹ SRH I. 460.

⁵² HAJNAL 1993, 5.

⁵³ KRISTÓ-MAKK 2000, 201.

⁵⁴ KUBINYI 1975, 96. Gesta Frederici IV, 24.

⁵⁵ KRISTÓ 1986a, 492-493.

⁵⁶ GYÓRY 1948, 61-62.

⁵⁷ GYÓRY 1948, 91-92. 56.

⁵⁸ THOROCZKAY 1994/1995, 104-125.

utódai még Anonymus korában is birtokolták azokat.⁵⁹ Kristó II. András birtokpolitikáját elemezve azt állapította meg, hogy Anonymus az adományozásoknál használt kifejezéseket (*remunerare, largē*) az 1190-es évektől az oklevelekben megjelenő terminológiából kölcsönözte.⁶⁰ Ez esetben a korabeli kancellária oklevelezésével közvetlen kapcsolatban kellett állnia, arra rá kellett látnia. Ám az általa használt kancelláriai formulák az 1185, sőt 1178 előtti időre mutatnak.⁶¹ Az 1193-tól kialakuló gyakorlatban, a Gestával ellentétben, elsősorban jövevények nyertek nagy birtokokat az ország szélein és nem ősi nemzetségek az ország belsejében. II. András donációiban sietősség, kapkodás, rögtönzés figyelhető meg, sokszor ezek viharos sebességgel, néhány év alatt más tulajdonosokhoz kerültek.⁶² Vajon a Gestában örök időkre nyert megyényi földek valós előképei András többnyire ritkán lakott határvidékeken tett, sokszor időleges adományai? András 1210-től elvben is rögzítette, hogy a határtalan bőkezűséget kiterjeszti az érdemeket nem szerzőkre is.⁶³ Árpád azonban csak a tényleges fegyvercs földfoglalóknak, a győzelmek hírhozóinak és a hasznos támogatást nyújtó jövevényeknek osztogatott, szó sincsen érdemteleniségről. Györffy pontosan ezért vélte úgy, hogy Anonymus az Imre-korig regnált régi elitet védelmezte az Andrással feltűnő érdemtelen jövevényektől, felkapaszkodóktól.⁶⁴ Árpád osztogatása hátterében így nem András elveit, hanem a II. Béla-kori elitváltást kereshetjük, amelyet a Gesta találó allegóriaként az általános osztzkodást jelentő honfoglalással hoz párhuzamba.

Váczy Péter szerint a Vérszerződés a *Contrat social* első jelentkezése a magyar állam életében. Érvénye még csak az arisztokráciára terjed ki, az egész nemesi communitas-ra majd az Aranybullában érvényesül.⁶⁵ Deér József úgy vélte, Anonymus a hét vezér lezármaszöttai, III. Béla és fiai idején az ország főtisztviselőit adó nemzetségek számára igényelt jogot a kormányzati részvétetre. Az Aranybulla viszont már ezekkel szemben védi a közsabadok és a királyi népek jogait.⁶⁶ A Gestában tehát az állam és a társadalom 12. század második felére jellemző kapcsolatrendszere tükröződik leginkább. A Vérszerződés, Árpád fejedelem és előkelői közös döntéseinek hangsúlyozása az Álmosági királyokra tereli a figyelmet. A kutatás az Álmos-ág hatalomra kerülésével hozta összefüggésbe a királyi tanács szerepének megnövekedését.⁶⁷ A király körüli egyházi és világi előkelők, a hivatali arisztokrácia, a comesek egyetértésének említése már a 12. század elején is olvasható: „*audiens a regni mei primatibus, tam episcopis quam comitibus...consilio...*”⁶⁸ Az egyenes ági öröklést, fiának az uralkodó életében történő hatalomba iktatását propagáló Anonymus eljárását III. Béla fiának, Imrének apja életében történt megkoronázásával hozza kapcsolatba a kutatás. Azonban már II. Béla, II. Géza és III. István is saját fiaikat dezignálták trónörökösként, bár ekkor még élt a

⁵⁹ GYÖRFFY 1988, 64.

⁶⁰ KRISTÓ 2001, 268.

⁶¹ KRISTÓ 2001, 60.

⁶² KRISTÓ 2001, 267.

⁶³ KRISTÓ 2001, 267.

⁶⁴ Györffy 1988, 47.

⁶⁵ VÁCZY 1932, 47–48.

⁶⁶ DEÉR 1938, 179–185.

⁶⁷ MAKK 1972, 41–46.

⁶⁸ CAH 15, RA 61.

senioratus rendszere is. Anonymus pontosan ilyen helyzetben propagálhatta tudatosan a fiúöröklést, ahogy a formulákat is tudatosan válogatta.⁶⁹

12. századi események a Gestában. Kálmán és Álmos viszálya

A Gesta létrejöttét magyarázó hipotézisek nem nyújtanak választ arra az alapvető problémára, hogy szerzőnk miért a honfoglalás eseményeit és helyszíneit használja mondani-valója kifejtésére, a „honfoglalás” fogalma miképpen reflektálhat műve eszmei hátterére.

Anonymus a nagy Etil folyón való átkelés után Szuzdálnál vezeti el a magyarokat: „*terram...Ruscie, que vocatur Susudal...*”. Nem meggyőző Domanovszky értelmezése Szuzdal 12. század végi oroszországi hegemoniájáról. A másik lehetséges értelmezés, az „Oroszország Szuzdal környéki részei” feloldás azért nem indokolt Domanovszky szerint, mert a honfoglalók nem haladhattak ténylegesen Szuzdal felé.⁷⁰ Anonymus Taksony idején a Volga-Etil mellett fekvő Bularból jött izmaelita bolgárokról szól. A Bularból II. Géza idejében érkezett muszlim Abu Hamid Al-Garnati a Szuzdalt érintő nyugati kereskedelmi úton érkezhett.⁷¹ Anonymus így a szuzdali fejedelemségből Magyarországra vezető útvonalra is gondolhatott. A Gestában Szuzdal Ruscia része, Kijevet, Háliscot, Lodomériát Ruthenia-nak mondja.⁷² A 14. századi krónikakompozíció Szár László és I. András kijevi házassága kapcsán szintén a Ruthenia nevet használja, a Susdalia kifejezés Anonymushoz hasonlóan a honfoglalóknak onnan a fehér kunok és Kijev érintésével nyugatra vonulásának leírásában jelenik meg.⁷³ A Szuzdal név egyik forrásunkban sem egész Oroszország neve tehát, csak az Etil/Volga közeli részek neve, ahogy Pais Dezső fordította: „...Oroszországba nem értek, azon a részen, melyet Szuszdálnak hívtak.”⁷⁴

A következő események világosan a Kálmán- és az Álmos-ág viszályához kapcsolódnak. Álmosnak a kunok és Kijev feletti diadala az Álmos-ág hadi kiválóságát hangsúlyozhatja a kunoktól 1099-ben súlyos vereséget szenvedett, megalázó kudarcának megbosszulását tizenhét évvel később még fiára, II. Istvánra is örökül hagyó Kálmánnal szemben. A kijevi rusz fejedelem meghódolása a kijevi fejedelem unokája, az Álmos-ág uralmát komolyan veszélyeztető Borics megalázása, alávétése miatt is szerepelhet. Kijev és Szuzdal fejedelmeinek adófizetése egyedül Jurij Dolgorukijra utalhat, aki Borics nagybátyjaként, II. Géza és sógora, Izjaszláv fő orosz ellenfeleként, 1125-től vlagyimir-szuzdali, Izjaszláv ellenében 1149-től 1151-ig és 1155-től 1157-es haláláig kijevi nagyfejedelem volt.⁷⁵ A Bors által a csehek és a lengyelek ellen a Zólyom-erdőben emelt kő és fa crődítések említése⁷⁶ kifejezetten a 12. század első felére utal. A csehek egykorú nyugat-felvidéki pusztításai mellett a lengyelek 1132-ben Boriszt támogatva éppen Bors földjén, a Sajónál törtek be az országba. Ezt megelőzően, a 11. század közepétől II. István koráig jó volt a viszony a lengyelekkel. Habár, 1149/1150 és 1189 között nincs

⁶⁹ I. JUHÁSZ 2017.

⁷⁰ DOMANOVSKY 1933, 50-54.

⁷¹ ZIMONYI ISTVÁN: KMTL 28.

⁷² SRH I. 41-42.

⁷³ SRH I. 344-345. 286.

⁷⁴ ANONYMUS 1975, 84.

⁷⁵ DOMANOVSKY 1933, 52-53.

⁷⁶ SRH I. 76.

nyoma szorosabb kapcsolatnak, 1189-től újra kimutatható szövetségi viszony.⁷⁷ Az előkelők által II. István ellenében királlyá tett Bors comest az uralkodó Bizáncba üzentte, oda, ahol az Álmos-párt számos tagja tartózkodott.⁷⁸ Így valószínű, hogy II. Béla oldalára állt a hatalomváltáskor. A krónika Szvatoplukját Anonymusnak Salán bolgár vezérre kellett cserélnie, mert II. Béla nagyapját, Álmos herceg apósát, a kijeji fejedelmet szintén Szvatopolknak hívták.⁷⁹ A csehek nyitrai jelenlétét Nyitrának 1109-es, Szvatopluk cseh király általi elfoglalása magyarázhatja. A Kálmántól elvett Nyitrát most Álmos fiának vezérei veszik vissza!⁸⁰ A Salánnak ajándékba küldött 12 fehér ló egyetlen 12. századi magyar párhuzama az 1134-ben II. Béla követe, Péter fehervári püspök által Lothár császárnak ajándékba vitt két fehér paripa.⁸¹

Györffynél néhány sor különbséggel olvashatunk arról, hogy a bolgárok, vlachok és kunok együtt szereplése a Gesta megírását az Aszenidák 1186 utáni bolgár cárságának időszakára datálja, míg a bolgár Salán görög alárendeltsége ugyanezt az 1186 előtti bulgáriai bizánci uralom idejére teszi.⁸² A három népcsoport már a 12. század elejétől együtt élt bulgár területen, így együttes említésük nincs ellentmondásban Salán bolgár fejedelem görög alárendeltségével és nem datálja a Gestát 1186 utánra. Fontos korhatarozó adat Anonymus megjegyzése: „*biszzen ma is a rómaiak legelnek Magyarországon javaiból*” (9. c.). Kristó az 1147-es német-római keresztesekről a magyar forrásokat nyilván nem ismerő Schünemann elutasító álláspontját fogadja el, aki „római” név alatt a pápaságot értette. Eközben Gertrúd kíséretének esetében a középkori magyar források „Romanus” népnévét a magyar névhasználat ismeretében az 1147-ben is szereplő német-rómaiakkal azonosítja.⁸³ Aligha véletlen, hogy az éppen 1147-ben Magyarországon járt Odo De Deogilo Pannóniát Julius Caesar legelőiként említi,⁸⁴ a kortárs Michael konstantinápolyi patriarcha pedig 1165-67 körül a Pannónia részét képező Szerémséget kitűnő lónevelőnek nevezi.⁸⁵ Kristó valószínűsítette, hogy a Nibelung-ének végső formájának megszületésével nagyjából egy időben, Lübecki Arnold és Anspertus munkáiban megjelenő Ecilburg név az 1189-ben Magyarországon járt szerzők révén válhatott itthon ismertté, így Anonymus sem használhatta volna korábban.⁸⁶ A kutatás azonban pusztán a Nibelung-ének lejegyzését teszi az 1200 körül időre, amely nem is maradt fent, legkorábbi szöveghagyománya a 13. század első feléből származik. Gondolhatnánk tehát akár IV. Béla korára is, ugyanakkor a németek által már a 11. század óta hunoknak tartott magyarokhoz szomszédokként szóban már korábban eljuthattak az Atilához fűzött német legendák. Anonymus az általa még Biharban és Békésben ismert, Erdélyben meg sem említett székelyeket Attila népének gondolja. A hon-

⁷⁷ KRISTÓ 2000, 1-18.

⁷⁸ MAKK 1972, 44.

⁷⁹ MAKK FERENC: KMTL 40.

⁸⁰ KÖBLÖS JÓZSEF-SZÓKE BÉLA MIKLÓS: KMTL 498-499.

⁸¹ CFHH I, 442.

⁸² GYÖRFFY 1988, 33. 13. l. Az ellentmondásra felfigyelt már a kutatás, és azt a Gesta több, eltérő időben történt megfogalmazásával magyarázta: INOKAI TÓTH 1947. Ezt a lehetőséget azonban az újabb kutatás kizárja.

⁸³ KRISTÓ 1983, 378-382.

⁸⁴ CFHH III. 1720: „Terra hec in tantum pabulosa est, ut dicantur in ea pabula Iulii Cesaris extitisse.”

⁸⁵ ÁMTBF 155: „...a Szerémség Paionia legkövérebb földje, a lónevelő, a folyók öntözte.”

⁸⁶ KRISTÓ 1983, 377.

foglalóknak szorgalmasan ellenfeleket kereső Névtelen vajon miért pusztán szlávokat és vlachokat említ az erdőn túli földön? Írott forrásainkból annyi bizonyos csupán, hogy a székelyek II. András idején már Dél-Erdélyben éltek (1213), a későbbi Szászföldön.⁸⁷ Tényleges megtelepedésük nyilván jóval korábbra tehető, írott forrásban megjelenésükkor már közismert lehetett újabb lakóhelyük.⁸⁸ Erdélyi említésük hiánya Anonymusnál ezért valós korhatározónak látszik, legkésőbb a 12. század utolsó éveire. Kristó jogosnak tartotta Pauler Gyula érvelését, aki Styria ismeretlenségét Anonymusnál kizáró okként jelölte meg IV. Bélát illetően, és III. Béla korát erősítő érvként hivatkozott rá.⁸⁹ Az Ausztria név hiánya Anonymusnál éppen ennyire fontos korhatározó. Az Ausztria név 1136 előtt nem volt ismert, nálunk először 1151 körül II. Géza oklevelében szerepel Ausztria hercege.⁹⁰ Míg az 1150-1160-as években újdonsága miatt nálunk ritka, addig a 12-13. század fordulóján már közismert elnevezés lehetett, használata Anonymusnak még nem volt magától értetődő. Horvátország meghódításának anakronisztikus beépítésére a honfoglalás történetébe a Kálmán általi végleges meghódítás tényének feledtetésére, Álmos herceg horvát királyságának hangsúlyozására kerülhetett sor. Álmos horvátországi királysága, II. Béla és II. Géza hadjáratai egyeznek Zolta határkijelölésével (Göncöl-hídja, Dalmácia, Spalato, Basil kapuja, Szerdika).⁹¹ A két Impériumtól független, Attila nyomán birtokló magyarok eszméje, Álmosnak a kijevei ütközet előtt elhangzott lelkesítő szózata arról, hogy egyetlen imperátor sem győzte le soha a szkítákat, kizárólag I. Manuel és Barbarossa Frigyes császár uralma idején indokolt (1152-1180). Barbarossa 1152-es, Manuel 1156-os, az ország hűbéri alávetését célzó tervei, az 1163-64-es válságidőszak, Bizánc 1167-es zimonyi győzelme jelzi a helyzet ekkori súlyosságát. III. Béla idejének bizánci-magyar kapcsolatai nem egyeztethetők a Gesta e súlypontjaival. Hogy kit tekintettek hatalmukat megalapozó ősüknek a 13. század eleji királyok, arról a szoros magyar kapcsolatokkal rendelkező Albericus Trium Fontium számol be: „*ab isto [Geysa II.] descenderunt isti moderni reges Hungarie.*”⁹² Anonymus szinte ugyanezt állítja Álmosról: „*progenio eius sancti reges et duces erant nascituri.*”⁹³ Nézetem szerint a Névtelen dicső Attilája és Árpádja, a két imperátortól független legdicsőösebb (gloriosissimus) II. Géza, a „hunok királya” lehet, ahogy húga, Zsófia nevezte.

Hylaris dator: a jegyző Béla királya

A Gestában a honfoglalás harcaiként bemutatott 12. századi események a fentiek szerint Kálmán és Álmos utódainak küzdelméhez kapcsolódnak. Árpád apja, Álmos első feje-

⁸⁷ KORDÉ ZOLTÁN: KMTL 623-625.

⁸⁸ KRISTÓ 2005, 106-119: a régészeti adatok arra utalnak, hogy keletre költözésük előtt az erdélyi székelyek Kálmántól II. Géza és III. István koráig a későbbi Szászföldön éltek. Az Andreanum (1224) rendelkezése bizonyítja, hogy a székelyek nagy számban ekkoriban költözhetek keletre. Háromszékben ugyanakkor székelyekhez kötött köznapi temetők keletkeznek II. Géza korában, ám ezek etnikai hovatartozása bizonytalan, a helynevek alapján szlávokra is gondolhatunk. Kristó elemzéséhez annyit tennék hozzá, hogy a békési-bihari székelyek Erdélybe költözésének időpontja talán összefügghet Háromszék, Csík és Gyergyó 13. századi betelepítésével.

⁸⁹ KRISTÓ 1983, 374.

⁹⁰ DHA I. 22. 60. 2. sor.

⁹¹ MAKK 1978, 3-24. KRISTÓ 1986, 77-88. II. Géza. MAKK 1980, 41-56. KRISTÓ-MAKK 2000, 177-188 II. Béla, 187 Bosznia, 189-204 II. Géza.

⁹² CFHH I. 28.

⁹³ SRH I. 38.

delemlként való szerepeltetését már Jakubovich Emil a Gesta történetének Álmos herceg személyéhez kapcsolódásával magyarázta.⁹⁴ Álmos személyének kiemelése valóban ezzel magyarázható, hiszen 10. századi forrás igazolja Árpád elsőségének korábbi hagyományát.⁹⁵ Álmosnak a Gestában mesterien kiemelt kiváltságtottsága csak Álmos herceg utódainak, a vak II. Bélának és a kisgyermek II. Géának, a német császártól elismert Kálmán-örökös Borisztól és II. István kijelölt örökösétől, Saultól is fenyegetett legitim uralmát igazolhatja. Feltűnő a párhuzam a két Álmos története között. A Gesta szerint Álmost fejedelemmé (dux) az előkelők közös akaratukból tették, származása okán, utódaira is érvényesen. Álmos herceg (dux) fiát, a vak Bélát az előkelők éppígy közös akaratukból tették királlyá származása és élő örököse (II. Géza) miatt, Saul ellenében.⁹⁶ A vérszerződés büntetése a királyi családban viszályt szító, Álmos és Béla megvakításában bűnös Kálmán-párti előkelőknek az aradi gyűlésen (1131) és a Sajónál (1132) történt példátlan, tömeges legyilkolására utalhat.⁹⁷ Úgy tűnik, hogy az Álmost/Bélát megválasztó előkelők örökös helye a tanácsban és a méltóságokban szintén nem elvi útmutatás, hanem tényleges elítváltásra utalhat: II. István önkényével szemben II. Béla és II. Géza idején a királyi tanács komoly súllyal bírt a döntésekben.⁹⁸ Freisingeni Ottó tanúsága szerint a magyarok minden fontos ügyet körülményesen megtanácskoztak II. Géza korában is.⁹⁹ Amint a korabeli oklevelek is rögzítik, a döntések a Gesta kifejezésével „*communi consilio*” történtek! Az aradi leszámolás elítváltást, az Álmos-ági főurak hatalomátvételét eredményezte. II. Béla kormányzata új honfoglalást hajtott végre: tabula rasa történt az elit körében.¹⁰⁰

A Gestát a korabeli oklevelekkel rokonító számos jellemzője közé tartozik a hitelességét erősítő, a Prológusban olvasható intitutatio: „*bonae memoriae gloriosissimi bele regis Hungarie*”. Az oklevelekben azonban többnyire megtalálható az uralkodó apjának vagy sorsszámának megjelölése is. A Gesta olvasói számára ennek hiányában is egyértelműnek kellett lennie, melyik Bélára gondolhat a szerző. III. Béla azonos nevű nagyapját mindössze harminc, őt azonos nevű unokája, IV. Béla, csupán negyven évvel követte a trónon. Az egy-egy nemzedéknél alig hosszabb időközök mindenképp igényelték volna a pontosabb identifikációt. Enélkül egyedül az I. Bélát hetven évvel követő II. Béla személye nem lehetett kétséges. Egyedül II. Béla adományozott a Gesta Árpádjához hasonlóan, áldomást téve, szinte naponta lerészegedve birtokokat híveinek. A krónika szerint Béla jókedvében sokszor meggondolatlanul adakozott: teljes egészében illik rá a Gesta Álmosának jelzője, a hylaris dator. Az Aradon kivégzett Kálmán-párti főurak birtokait a székesegyháznak adományozta a király feltehető, hogy ekkor a király világi hívei is kaptak javakat.¹⁰¹ II. Béla személye az apai örökségre egyedülként hivatkozó II. Géza okleveleiben¹⁰² és a Gestában is az Álmos-ág hatalmának megalapítása miatt bírhatott meghatározó fontossággal. Az Álmos-ág és híveik jogbiztosítása hivatalos formu-

⁹⁴ SRH I. 40, 3. jz.

⁹⁵ TÓTH 2015, 201–214.

⁹⁶ II. Béla trónra kerülésére lásd: MAKK 1972, 40–48.

⁹⁷ SRH I. 447–451.

⁹⁸ MAKK 1972. 46.

⁹⁹ „In hoc tamen Grecorum imitantur sollertiam, quod nullam rem magnam sine crebra et longa consultatione adgrediuntur.” CFHH III. 1767.

¹⁰⁰ MAKK 1989, 40.

¹⁰¹ MAKK 1972. 46. 110. lj. SRH I. 447.

¹⁰² KUBINYI 1975, 73–74.

lakkal narratív forrásban az oklevelezés korai szakaszára utal. Az elbeszélő források az oklevél nélküli korban primer szerepet élveztek, de még Nagy Lajos is a (Hartvik-féle) Szent István-legendából akarta megtudni a karakói vár jobbágysai és népei jogait.¹⁰³ Az oklevéladást II. Géza és III. István idejében magához vonó királyi kápolna francia tanultságú, írói vénájú jegyzője az oklevelekkel egyenrangúnak számító, ám a befolyásos igénylők teljes körét kiszolgálni képes eljárást választva az első foglalat hitelesnek tűnően megőrző, történeti jellegű írásművet alkotott. Ebben az Álmos-ági előkelők régi és Arad után nyert új adománybirtokaik biztosítására irányuló igénye az Álmos-ági uralkodók legitimációs kényszerével kapcsolódik össze. Ezek egymást kölcsönösen megerősítő eseménysorozatként jelennek meg. Az Aradon kiűrt Kálmán-kori elit helyébe lépő előkelőségek összefoglalásának írott bizonyítéka a néhai Béla király nevével oklevélszerűen nyert hitelesítést.

Venerabilis N. – N. Strigoniensis ecclesie archiepiscopus. A Névtelen személye

A szerző nevének „Pdictus” rövidítését Jakubovich Emil a kivakart előlapnak a jelenlegi kezdőlappal azonos szövege alapján egy „P” kezdőbetűs személynév rövidítésének, szíglájának értelmezte. Javaslatát népszerűségét a jegyző személyének azonosításához az új olvasat által nyújtott lényegi előrelépés is indokolta. A Gesta azonban csupán 13. századi másolatban maradt ránk, így a kezdőlap vonatkozásában Jakubovich észrevétele nem lehet perdöntő. A 12. századi királyi jegyzők viszonylag jól ismertsége ellenére Anonymus azonosítása nemzedékek óta sikertelen, az újabb kutatás a szóba jöhető személyek kevésbé ismert életpályája miatt mellékesnek is tekinti ezt.¹⁰⁴ A Gesta bemutatott keletkezési körülményeihez jól illeszkedő életpályájú Barnabas notarius, akinek személyét már Konrad Heilig felvetette, nevének „B” kezdőbetűje mellett azért került ki a kutatás figyelméből, mert úgy vélték, II. Géza jegyzőjeként aligha nevezte volna magát a néhai II. Béla jegyzőjének.¹⁰⁵ Kristó szerint Anonymus azért nevezte magát a néhai Béla király jegyzőjének, mert a levél formájában íródott Gesta címzettje ebben a minőségében ismerte őt.¹⁰⁶ Könnyen elképzelhető, hogy a szerző művében eleve nem is nevezte meg magát, és akár korábbi levélváltásukra is utalhat az „előbb mondott”, „predictus” kifejezés.¹⁰⁷ Régi probléma az is, hogy Anonymus miért nevezi magát a néhai Béla király jegyzőjének, hiszen e pozíció betöltői rendszerint magasabb egyházi méltóságba kerültek később. A név szerint ismert 12. századi királyi notariusok közül János egyszerre somogyi prépost¹⁰⁸ vagy dömösi prépost volt¹⁰⁹, Barnabas egyidejűleg fchervári kanonok, majd (ó)budai prépost,¹¹⁰ Becen egyidejűleg prépost,¹¹¹ Paulus egyidejűleg prépost, majd erdélyi püspök,¹¹² Péter püspök,¹¹³ Adrianus erdélyi püspök,¹¹⁴

¹⁰³ KRISTÓ 1969, 21–23.

¹⁰⁴ KRISTÓ 1994, 8.

¹⁰⁵ DOMANOVSKY 1933, 54.

¹⁰⁶ KRISTÓ 1994, 39.

¹⁰⁷ A „predictus” olvasat lehetőségére l. KRISTÓ 1994, 8.

¹⁰⁸ KUBINYI 1975, 62.

¹⁰⁹ KARÁCSONYI 1928, 589–591.

¹¹⁰ CAH 26. 66. 35. 75.

¹¹¹ KUBINYI 1975, 62.

¹¹² CAH 39, 40, 81, 82.

Kalan kancellár pécsi püspök lett, Katapan kancellár egyidejűleg fehervári prépost volt.¹¹⁵ Anonymus így már notariusként kanonok lehetett, utóbb legalább préposti pozícióba kerülhetett. Hivatkozása korábbi, az elhunyt királynál betöltött alacsonyabb pozíciójára csak ennek szoros kötődésével magyarázható műve mondanivalójához.

Úgy vélem, Szilágyi Loránd Miklós esztergomi érsekben megtalálta a probléma megoldásának kulcsfiguráját. Miklós francia műveltségű klerikusai közül Kalán (1181, 1183), majd Adorján (1185, 1186) III. Béla kancellárja lett. A következő két évtizedben a királyi kancelláriában esztergomi kanonokok töltötték be a kulcspozíciókat, oklevelekben a Gestából ismert formulák tűnnek fel.¹¹⁶ Az első szíglás magánoklevél a Gesta ritmikus mondataival (1183) Miklós érseké, aki II. Géza idején a comes capellae tisztét viselte (oklevelekben 1148-1157/58), így ő volt Barnabás notarius főnöke. III. István idején váradi püspök lett (1163-1180), majd életét esztergomi érsekként fejezte be (1181-83). Ő koronázta meg apja életében, 1182-ben III. Béla fiát, Imrét.¹¹⁷ Barnabás személye több szempontból is figyelemre méltó. A királyi kancelláriának egyre szilárdabb szervezetére utal, hogy tizenkét évig (1146-1158), mindvégig Barnabás notarius és Miklós comes capellae szerepel az okleveleken. Barnabás 1156-ban fejevári kanonok, első példájaként a fejevári káptalan később törvény is biztosította szerepének a kancelláriában. 1158-ban pedig három oklevél is cancellariusnak nevezi, de munkája ugyanaz, írja és a comes capellae-vel együtt megpecsételi az okleveleket.¹¹⁸ 1166-68 táján III. István egyik oklevelének tanúsorában ott találjuk Barnabás Budensis p(re)positus-t.¹¹⁹ 1178-ban III. Béla oklevelében tűnik fel B. Budensis prepositus.¹²⁰ Nem ő az egyetlen volt királyi notarius, aki óbudai prépost lett. A kutatók közül nem egy éppen e méltóság viselőjében kereste Anonymust, a Gestájából kitűnő alapos, Óbudára és Fehérvár környékére vonatkozó helyismerete miatt. Barnabás személye több szempontból is páratlan az Anonymus-jelöltek között. Egyedi módon majd másfél évtizeden át fogalmazta királyi okleveleit. Felkészültségét és széles látókörét jól jellemzi az a tény, hogy munkálkodása során vonta magához a királyi kápolna az oklevéladást. Különleges abban a tekintetben is, hogy hivatali főnöke, végig kollégája, szellemi társa, vélhetően barátja, Nicolaus comes capellae szíglája éppúgy N, mint Anonymus iskolatársáé és levelezésükből kitűnően szellemi társáé. E mellett Nicolaus váradi püspökként vagy esztergomi érsekként egyaránt joggal mondható venerabilis-nak.

A Gesta több formulája két évtizednyi lappangás után, az 1180-as évek elején tűnik fel újra. Barnabás notarius hivatali főnöke, a királyi kápolna vezetője, Miklós, 1180-tól esztergomi érsek, udvarában nevelkedett klerikus, Kalán oklevelében tűnik fel 1183-ban az oklevél „pagina” neve. Kalán 1181-es oklevelében jelenik meg újból a Crowatie alak, az „in perpetuum” formulával együtt.¹²¹ Honnan kerültek elő egyszerre ezek a terminusok? Miklós klerikusai, Adorján, Kalán és Katapán hozták volna magukkal Franciaor-

¹¹³ CAH 40, 83.

¹¹⁴ CAH 47, 96.

¹¹⁵ CAH 46, 47, 92, 96.

¹¹⁶ SZILÁGYI 1937, 182–187.

¹¹⁷ KUBINYI 1975, 94.

¹¹⁸ FEJÉRPATAKY 1885, 24–27.

¹¹⁹ CAH 35, 75.

¹²⁰ MTT 1898, 338-339. RA 129. Domanovszky érvelésével szemben így Barnabás akár Szuzdal oroszországi hegemoniájáról is értesülhetett.

¹²¹ SZILÁGYI 1937, 183.

szágból, ahogy Szilágyi véli? Szilágyi szerint „Ez az érdekes találkozás figyelmeztetésül szolgálhat arra, hogy mily sokféle bonyolult úton vándorolhatott tovább egy-egy stílus-motívum, tehát mennyire helytelen csak egy nyomon elindulni, anélkül, hogy az egészet néznénk. Nem lehetetlen, hogy egyes kifejezések, melyek Gestánkkal kapcsolatban Barnabás írásaiból annyira megkapták Heiligt, valóban tőle származtak és jutottak el Miklós érsek fiatal klerikusaihoz.”¹²² Barnabás kifejezéseit, amint Szilágyi sejteti, közel 20 év után N. élőszóban adta volna át? Valójában Miklós, aki 1183-ban „*N. Strigoniensis ecclesiae archiepiscopus*”, lehet a Gesta Prologusában olvasható „*venerabilis N*”, aki a Gestát ajándékba kapta. Barnabást II. Béla küldhette tanulni külföldre, majd 1146-1158 (1162) között fiának jegyzőjeként példátlanul hosszú ideig szolgálta királyát. Hivatali tevékenysége és az esztergomi klerikusok által forgatott Gestája a királyi oklevelezés mintája lett.

A Gesta megszületése talán nem független III. István és nagybátyjai konfliktusától. Megírását motiválhatta a gyermek III. István politikai-katonai gyengesége, szemben hősének, II. Gézának határozott, erőteljes vezetésével. Miklós, II. Géza kápolnaispánja (*comes capellae*) ugyanis IV. István egyetlen oklevelének tanúsorában már váradi püspökként szerepel. Azzal a Broccha curialis comessel egyetemben, akit Györffy az anonymusi Baracska-nemmel hozott összefüggésbe.¹²³ Ahogy Miklós, talán maga Barnabás is átmenetileg a III. Istvánnál alkalmasabbnak tűnő, „*idoneus*” II. Lászlóhoz, majd IV. Istvánhoz csatlakozhatott. A Gesta az 1160-as, esetleg 1170-es évekbeli óbudai prépostsága idején születhetett, amikor barátja, Miklós, váradi püspök volt. Szembe-ötölő Anonymus jártassága a váradi egyházmegyében, különösen a középkorban az egyházmegyéhez tartozó Kalotaszeg vidékén, amely egyetlen erdélyi helyszíne Gestája cselekményének.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ANONYMUS 1975 Anonymus: *Gesta Hungarorum*, hasonmás. Ford.: Pais Dezső, szerk.: Györffy György. Budapest 1975.
- ÁMTBF Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp. 1988.
- CAH *Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit Georgius Györffy. Bp. 1994.
- CDH II. Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus II. Budae 1829.
- CFHH Gombos, F. Albin: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. I-IV. Bp. 1937-1943.
- DHA *Diplomata Hungariae antiquissima: accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Praefuit Georgius Györffy; adiuverunt Johannes Bapt. Borsá, ... [et al.]. Bp. 1992.

¹²² SZILÁGYI 1937, 183. 2. lj.

¹²³ RA 102. CDH II. 165–167.

- FEJÉRPATAKY 1895 Fejérpataky László: *Oklevelek II. István korából*. (Értekezések a Történettudományok Köréből 16.) Bp. 1895.
- KMTL *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1996.
- MTT *Magyar Történelmi Tár* 3. sorozat 21. kötet 1898.
- RA Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I. kötet 1. füzet*. Bp. 1923.
- SRH *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol. I–II. Budapestini, 1937–1938. Reprint kiadás: Szerk. Szovák Kornél, Veszprémy László. Bp. 1999.

SZAKIRODALOM

- CSAPODI 1978 Csapodi Csaba: *Az Anonymus-kérdés története*. Bp. 1978, 68–81.
- CSÓKA 1962 Csóka J. Lajos: Ki volt Anonymus? *Magyar Nyelv* 58 (1962) 153–159., 336–346.
- CSÓKA 1976 Csóka J. Lajos: Észrevételek a „P. dictus magister” értelmezéséhez (Anonymus hovatartozása). *Levéltári Közlemények* (1976/2) 194–201.
- DEÉR 1938 Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Bp. 1938.
- DOMANOVSKY 1933 Domanovszky Sándor: Anonymus és a II. Géza kori Gesta. *Századok* 67 (1933) 38–54.
- FEJÉRPATAKY 1885 Fejérpataky László: *A királyi kanczellária az Árpádok korában*. Bp. 1885.
- GYÖRFFY 1988 Györffy György: *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás*. Válogatott tanulmányok. Bp. 1988.
- GYÓRY 1948 Győry János: *Gesta Regum – Gesta Nobilium, Tanulmány Anonymus krónikájáról*. Bp. 1948.
- HAJNAL 1993 Hajnal István: Árpád-kori oklevélírások és a francia egyetemek (1920) In: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szöveget írta Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 3–13.
- HEILIG 1932 Konrad Heilig: P. magister quondam Bele regis Hungarie notarius: Gesta Hungarorum. Edidit Ladislaus Juhász. *Századok* 66 (1932) 416–420.
- HORVÁTH 1966 Ifj. Horváth János: P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70 (1966) 1–53. 261–282.

- INOKAI TÓTH 1947 Inokai Tóth Zoltán: Tuhutum és Gelou. Hagymány és történeti hitelesség Anonymus művében. *Századok* 79-80 (1945-1946) (1947) 21-84.
- JUHÁSZ 2017 Juhász Péter: Az Árpádok trónöröklési rendje a 10-12. században. *Aetas* 37 (2017/3) 17-35.
- KARÁCSONYI 1928 Karácsonyi János: A megvakított Álmos herceg krónikása. *Századok* 62 (1928) 589-591.
- KRISTÓ 1969 Kristó Gyula: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 21 (1969) 1-27.
- KRISTÓ 1972 Kristó Gyula: I. István és családja. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 40 (1972) 51-74.
- KRISTÓ 1983 Kristó Gyula: Szempontok Anonymus Gestájának megítéléséhez. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 369-392.
- KRISTÓ 1986a Kristó Gyula: A Képes Krónika szerzője és szövege. In: *Képes Krónika*. Ford.: Bellus Ibolya. Bp. 1986. 459-504.
- KRISTÓ 1986b Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Bp. 1986.
- KRISTÓ 1994 Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. (Irodalomtörténeti Füzetek 135.) Bp. 1994.
- KRISTÓ 2000 Kristó Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10-12. században a források tükrében. *Történelmi Szemle* XLII (2000) 1-18.
- KRISTÓ 2001 Kristó Gyula: II. András király „új intézkedései”. *Századok* 135 (2001) 251-300.
- KRISTÓ 2002 Kristó Gyula: *Magyar Historiográfia I. A történettudomány kézikönyve sor*. Bp. 2002.
- KRISTÓ 2005 Kristó Gyula: *A székek helye eredete*. Bp. 2005.
- KRISTÓ-MAKK 2000 Kristó Gyula-Makk Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*. Szeged 2000.
- KUBINYI 1975 Kubinyi András: királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. *Levéltári Közlemények* 46 (1975) 59-121.
- MADZSAR 1926 Madzsar Imre: *A II. Géza korabeli Névtelen*. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből XXIV. 11. kötet.) Bp. 1926.
- MAKK 1972 Makk Ferenc: Megjegyzések II. Béla történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 40 (1972) 31-49.
- MAKK 1978 Makk Ferenc: Megjegyzések II. Géza történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 62 (1978) 3-24.

- MAKK 1980 Makk Ferenc: Megjegyzések a II. Géza-kori magyar-bizánci konfrontáció kronológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 67 (1980) 41–56.
- MAKK 1989 Ferenc, Makk: *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century.* Translated by György Novák; translation revised by Maurice F. Cassidy and István Petrovics; Hungarian text revised by Pál Engel. Bp. 1989.
- SZENTPÉTERY 1930 Szentpétery Imre: *Magyar Oklevéltan.* Bp. 1930.
- SZILÁGYI 1937 Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. *Századok* 71 (1937) 1–54, 136–202.
- SZOVÁK 1991 Szovák, Kornél: „Wer war der anonyme Notar?” (Zur Bestimmung der Verfassers der Gesta Ungarorum). *Ungarn-Jahrbuch* 19 (1991) 1–16.
- THOROCZKAY 1994/1995 Thoroczky Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993) I–II. *FONS-Forráskutatás és történeti segédtudományok.* 1 (1994/2) 93–149., 2 (1995/2) 117–173.
- TÓTH 2015 Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században).* Szeged 2015.
- VÁCZY 1932 Váczy Péter: *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon.* Bp. 1932.

.Abstract

Anonymous: officer or littérateur?
History in diplomas – Diplomas in history

In the Gesta these noble persons and their genus are originated from the Conqueror leaders. Therefore when the Anonymus wrote about the Hungarian Conquest, in reality he say on the Conquest of the Álmos-party noble elite in the 12th century. The points of the Blood Pact are referring to the agreement of the Lombard League in the second half of the 12th century, which was created against the power aspirations of Frederick Barbarossa. I suggest for the identification of Anonymous, in the person of notary Barnabas, who was in office between 1146-1158, maybe to 1162, under the reign of Géza II. and after was the provost of Óbuda. His chief was Nicolaus, the leader of the king's chapel, where he issued the royal charters at this time. Later, between 1163 and 1180 Nicolaus was bishop of Várad and between 1180 and 1183 he was the archbishop of Esztergom. His clerics founded the royal chancellery under the rule Béla III. (1172-1196). These clerics used those formulas which can be found in the Gesta and in the charters of Barnabas. I think so, Nicolaus was the 'venerabilis N' the addressee of the Gesta and the friend of Anonymus.

Uralkodói látogatások a középkori Bácsban

Az uralkodók tartózkodási helyeinek listája, az itineráriumok¹, fontos részét képezi a történettudományi kutatásoknak. A tanulmány célja, hogy megismertesse a Bácsba tett uralkodói látogatásokat. Helytörténeti szempontból nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a Délvidékre látogató magyar és külföldi uralkodók épp e várost választották hosszabb-rövidebb időre tartózkodási helyül. A mai Vajdaság nyugati részén fekvő Bács a középkori magyar állam egyik fontos települése volt. Azt, hogy a jelentősebb településeink között tartjuk számon, elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy vármegyei központ volt.² A város jelentőségére utal a bácsi székeskáptalan jelenléte, illetve annak hiteleshelyi tevékenysége.³ A település egyházi szempontból kiemelkedően fontos szerepet töltött be, hiszen a 11. század végén és a 12. század elején, illetve a 15. század második felében és a 16. század elején a Kalocsa-bácsi érsekség központja is volt.⁴ Bács

¹ Az *itinerárium* szó alatt alapvetően két forrástípust értünk. Az első típus alatt a kereskedők, zarándokok illetve utazók által fennmaradt jegyzeteket, vagyis mai szóhasználattal útikalauzokat értjük. A másik típus pedig egy utólag mesterségesen összeállított segédlet, melyben (a mi esetünkben, magyar és külföldi uralkodók) tartózkodásának vagy keltezésének helyeit határozhatjuk meg. ENGEL – C. TÓTH 2005, 7. Az uralkodói itineráriumok összeállítása igen összetett munka. Nemcsak az oklevelek keltezési helyeit kell figyelembe vennünk, hanem a királyi pecséthasználatot is, ugyanis egyes esetekben szinte lehetetlen, hogy a király 1-2 nap leforgása alatt több száz kilométert tett volna meg. ENGEL – C. TÓTH 2005, 10-12. A magyarországi történetírásban több uralkodói itinerárium is készült a 19. század második felétől napjainkig. E lábjegyzetben csak felsorolnánk e itineráriumok szerzőit, mivel a művek rövid bemutatását már megtette C. Tóth Norbert Mária királynő és Luxemburgi Zsigmond itineráriumairól szóló könyvében. ENGEL – C. TÓTH 2005, 7-15. Mindenképpen meg kell említenünk Ráth Károlyt, Wertner Mórt, Sebestyén Bélát, Engel Pált, Kristó Gyulát, Zsoltér Rózsát, Zsoldos Attilát, C. Tóth Norbertet, Horváth Richárdot. Tanulmányunkban sajnos nem tudunk több uralkodói itineráriumot felhasználni. Az Engel Pál által összeállított *Királyitineráriumok*, melyben I. Károly és I. Lajos tartózkodási helyeit készítette el a szerző, és amely kéziratban maradt fenn, sajnos nem állt rendelkezésünkre. Ugyancsak sajnos nem sikerült felhasználni Spekner Enikő *Hogyan lett Buda Magyarország fővárosa?* c. könyvét, melyben I. Károly tartózkodási helyeit mutatja be. A magyar történészekon kívül külföldi szakemberek is foglalkoztak a magyar uralkodók tartózkodási helyeinek történetével. Közülük kiemelkedően fontosak Šišić, Hoensch, Dvoráková és Sroka munkái. ENGEL – C. TÓTH 2005. 9.

² MAROSI – TAKÁCS 1994, 73-75.; GYÖRFFY 1987, 201-218., 210-212.; CSÁNKI 1894, 136.; KRISTÓ 1988, 453-454.; BOROVSKY 1909, 35-37.; DUDÁS 1896, 80-82.; SEKULIC 1978, 23.; HARDI 2014, 43-48.

³ GYÖRFFY. 1987, 210-212.; WINKLER 1935, 32-41.; C. TÓTH 2013, 22-24.; ÉRDUJHELYI 1899, 166-167.; PAULER 1899, 170-171.; PARLAGI 2001, 95-113.; KOSZTA 2000, 48.; BÉKEFI 1910, 66-69.; KOSZTA 2012, 108.; ALMAŠI 2013, 4.; WEISZ 2007, 880.

⁴ ENGEL – KOSZTA 1994, 317-318.; KOSZTA 2000, 44-45.; GYÖRFFY 1987, 210, 212.; KRISTÓ 1988, 446-451.; ZSOLDOS 2011, 83.; UDVARDY 1991, 40-45., 56-58.; SEKULIC 1978, 21., 23-24.;

jelentőségét tovább növeli földrajzi elhelyezkedése. A magyar várrendszer délnyugati váraként stratégiaiul fontos szerepet töltött be a déli irányú hadakozások során. A Duna közelsége pedig kedvezett a város kereskedelmének fejlődésében. Az Árpád-kortól jelentős szerepet betöltő város⁵ fénykorát kétségtelenül a 15. század végén és a 16. század elején élte⁶. A tanulmány elsődleges célja, hogy a kutatók rendelkezésére álló adekvát forrásanyagot és szakirodalmat felhasználva bemutassa, hogy mely uralkodók jártak a városban, valamint látogatásaik okára is igyekszik választ adni. Munkám másodlagos céljaként foglalkoztam azzal a problematikával, hogy az uralkodók tartózkodásai valójában tükrözik-e a város jelentőségét.

A városban elsőként megfordult uralkodó, a ma rendelkezésünkre álló írott források tükrében, Árpád-házi királyunk, II. Géza (1141-1162) volt. II. Géza bácsi tartózkodására I. Károly (1310-1342) által 1323. június 2-án kiadott, de csak IX. Bonifác pápa 15. század eleji átiratából ismert oklevél utal.⁷ Az oklevélből kiderül, hogy II. Géza 1158 húsvétján Bácsban gyűlést tartott, ahol kíséretében jelen volt Martirius esztergomi érsek, Mikó kalocsa érsek, Lukács egri püspök, Antimus pécsi püspök, Valter erdélyi püspök és Absalom spalatói érsek:

„Proinde ego Geysa ecclesiarum profectui congratulans..., scilicet Martini (sic) Archiepiscopi, Mykonis, Luce, Absolonis, Antimii, Walterii et ceterorum Episcoporum existentium.... Pasca in Baacy (sic) celebrato.”⁸

C. TÓTH – HORVÁTH – NEUMANN – PÁLOSFALVI 2016, 30-31.; ÉRDUJHELYI 1899, 166-167.; TÓTH 2014, 14-17.; THOROCZKAY 2009, 61-65.; KATONA 2001, XVII-XXV.; VÁROSY 1885, VII-XXXVII.

⁵ Elsősorban a város gazdasági jelentőségére utaló nyomok maradtak fenn. A híres arab utazó Abdallah Muhammad al-Idrisi (1100?-1165) 1154-ben elkészült földrajzi munkájából értesülhetünk Bács városáról. Idrisi szerint a város a jelentősebb városok közé tartozik a Magyar Királyság területén, melynek piacai, kézművesei és iparosai vannak. A leírásból ugyancsak kiderül, hogy a városban mindig olcsó a búza, mert bőségesen terem. ELTER, 1985, 59.; LEWICKI 1945, 129.; GYÖRFFY 1952, 340.; FÜGEDI 1961, 20. Sajnos többet nem tudunk a bácsi piacokról, kereskedelemről és iparról: Mivel Bács ispánsági központ volt, szinte bizonyos, hogy vásártartási szerepet is betöltött. WEISZ 2006, 252.; WEISZ 2007, 880., 916.

⁶ A magyarországi humanizmus és reneszánsz korában a város egyházi és világi tekintetben is a jelentősebb magyar városok közé tartozott. Egyrészt újra a kalocsa – bácsi érsekek székhelye volt, másrészt pedig a városi érseki könyvtár létéről értesülhetünk Váradi Péter érsektől illetve Geréb László érsek végrendeletéből. UDVARDY 1991, 382.; STOJKOVSKI 2011, 260., 263.; HOFFMANN 1929, 131.; ÉRDUJHELYI 1899, 104-105. Továbbá a városban létezett székesskáptalani iskola is. BÉKEFI 1910, 66-69. A bácsi vár újjáépítésére és továbbfejlesztésére is ekkor került sor. HORVÁTH 1987, 54-85.; HENSZLMANN 1870, 25-31., 49-56.; VÉBER 2009, 104-105.; VUJOVIĆ 2016, 83-85.; ZICHY XII. 253-254. A kézművesség fejlettségéről és országos szintű jelentőségéről árulkodik két oklevél, melyben a bácsi aranyműves céhet említik, illetve tudomást szerzünk a brassói és bácsi aranyműves céhek közti gazdasági kapcsolatokról is (DF 278659, DF 278663). A város egyéb jelentőségére utaló tényekről a későbbiekben lesz szó.

⁷AOKLT. VII. 119. 252. számú regeszta. A regesztában tévesen lett feltüntetve az eredeti oklevél évszáma. 1258 helyett 1158 kellene, hogy szerepeljen. MONVAT. I/4. 574.; ZSO II/1. 2502. számú regeszta

⁸RÓKA 1779, 59-60.; MONVAT. I/4. 574.; SEKULIĆ 1978, 23.

Bár a diplomatikai szakirodalom hamisnak tartja az 1158-as évre utaló oklevélrészeket, a benne lévő nevek alapján a történészek arra a következtetésre jutottak, hogy az átirat egy hajdan kiadott oklevél alapján készülhetett.⁹ Ebből kifolyólag, ha valós tartalmat tulajdonítunk az említett oklevélnek, úgy kijelenthetjük, hogy a király a városban tartózkodott, és fontos gyűlést tartott a Kalocsa-bácsi érsekség székhelyén. A bácsi gyűlés programja azonban nem ismert számunkra. A város egyházi jelentőségét igazolja az a tény hogy a király a húsvétot, illetve az azt megelőző böjti időszakot is Bácsban töltötte.¹⁰ Fontosnak tartom azonban azt is kihangsúlyozni, hogy ez a látogatás nem számít egyedi esetnek, hiszen az uralkodók a nagyobb ünnepeket időről időre fontos egyházi központokban ülték meg.¹¹

Az első külföldi uralkodó, akiről biztosan állíthatjuk, hogy a városban járt, az I. Mánuel bizánci császár (1143-1180) volt. Ő azonban egy kevésbé békés ügyben látogatott el Bácsba. A bizánci uralkodó a magyar-bizánci háborúk idején (1164-1167) hatolt seregével északi irányba, egészen a városig.¹² I. Mánuel császár hadjáratáról és bácsi tartózkodásáról Kinnamosz görög történetíró tudósít. Munkájában a következőket olvashatjuk:

„Ilyen előkészületek után István a rómaiak ellen vonult...Akkor (a császár) valahol feljebb átkelven az Isztroszon, egy Pagatzion nevű városhoz érkezett, ez a város történetesen Szirmion metropolisza volt, ott él a nép főpapja, innen a lakosok hatalmas tömege vonult ki, hogy csatlakozzon kíséretéhez. Ekkor e helyen táborozott le, de mihelyt arról értesült, hogy István már a közelben tartózkodik, azonnal felkészült a harcra.”¹³

A fent közölt forrásban szereplő Pagatzion helységnév a történészek véleménye szerint Bács görög neve.¹⁴

Feltételezhetjük, hogy II. Géza uralkodói látogatását követően hosszú ideig nem járt uralkodó a városban, legalábbis írott forrással ezt nem tudjuk bizonyítani. A vármegye területén azonban biztos, hogy jártak uralkodók. Talán ez a tény is hozzájárult ahhoz, hogy a horvát történetíró, Ante Sekulić úgy vélte, hogy III. András (1290-1301) király járt Bácsban.¹⁵ Elméletét András király egyik oklevelével támasztotta alá, mely arról számol be, hogy a király a bélakúti apátságot látogatta meg. Az oklevél keltezésének helye Pétervárad, ahol a ciszterciek apátsága létezett.¹⁶ A történész nyilván úgy vélte, hogy amennyiben András felkeresett több települést is az ország déli részén, biztosan meglátogatta a vármegye központját is.

A sorban következő Anjoui-kori királynői látogatás szintén megkérdőjelezhető. Egyes kutatók lehetségesnek tartották, hogy Mária királynő (1382-1385) is járt a városban. Állításukat megfelelőnek hitt forrással próbálták alátámasztani. A korábban írt

⁹ SZENTPÉTERY I/1 1923, 32.

¹⁰ KOSZTA 2012, 167.; RÁTH 1861, 20.; SEBESTYÉN 1926, 20.

¹¹ Ezzel kapcsolatban bővebb információkat a tanulmányban idézett itineráriumban olvashatunk.

¹² KRISTÓ 2007, 173.; KOSZTA 2009, 95.

¹³ KRISTÓ, MAKK 1981, 40.

¹⁴ SEKULIĆ 1978, 23.

¹⁵ Uo. 25.

¹⁶ COD. DIPL. VI/I. 345.

szakirodalomban, a vármegyével részletesen foglalkozó Borovszky Samu féle Bács-Bodrog vármegye történeti monográfiájában, Reiszig Ede, a Fejér féle Codex Diplomaticus oklevélgyűjteményben olvasottakra hivatkozva állítja azt, hogy a királynő a városban járt 1392 júliusában.¹⁷ Az oklevélben, melyet munkája megírásához felhasznált, és amire hivatkozik is, az alábbit olvashatjuk:

*„Datum Wachye, die Dominico proximo post festum beati Iacobi Apostoli. Anno Domini Millesimo trecentesimo nonagesimo secundo.”*¹⁸

Feltételezhetően a forrásban szereplő Wachye helységnevet értelmezte Reiszig Bácsként. Hasonlóképpen gondolkodott Ráth Károly és Sebestyén Béla is, akik a magyar uralkodók itineráriumaiban szintén a Fejér féle Codex Diplomaticus gyűjteményre hivatkoznak.¹⁹ Ugyanakkor Engel Pál és C. Tóth Norbert összeállította Mária királynő tartózkodási helyeit. Munkájukban, a fenti oklevélben szereplő keltezés helyéül Vác városát jelölik meg, ahol az adott időpontban a királynő járt.²⁰ Az oklevél tanulmányozása során egyértelmű, hogy a benne szereplő Wachye nevű város Vác.²¹

A bácsi uralkodói tartózkodásokra vonatkozóan a legtöbb adatunk Luxemburgi Zsigmond (1387-1437) uralkodásának korszakából származik. Mivel más jellegű forrás nem utal a látogatások okaira, valamint a szakirodalomból sem kapunk választ erre a kérdésre, csak feltételezéseink lehetnek ezzel kapcsolatban. Annyi azonban bizonyos, hogy Zsigmond uralkodása idején a térséget a török veszély fenyegette, így lehetségesnek tartom, hogy a sűrű látogatások egyik oka a törökök elleni hadakozás megszervezése volt.²² Az oklevelek, melyeket az uralkodó Bácsban állított ki 1394-ből, 1395-ből, 1398-ból, 1408-ból, 1410-ből, 1411-ből, 1413-ból valamint 1414-ből származnak.²³ Az 1394-ben, 1395-ben, valamint 1408-ban kiadott oklevelek birtokadomá-

¹⁷ BOROVSZKY 1909, 65.; RÁTH 1861, 20.; SEBESTYÉN 1926, 20.

¹⁸ COD.DIPL. X/2. 120-121.

¹⁹ RÁTH 1861, 97.; SEBESTYÉN 1926, 57.

²⁰ ENGEL – C. TÓTH 2005, 44.

²¹ DF 265731. Talán logikusabbnak is tűnik a Wachye név Váccá való átalakulása, mint az, hogy Bács városáról lenne szó. Reiszig Ede állítását azzal magyarázhatjuk, hogy a város elnevezése és írásmódja a forrásokban eltérő (például: Bachie, Bachye). Feltételezhetjük, hogy a korábbi történetészeket is ez a tény zavarta meg.

²² 1408-as és 1410-es boszniai hadjáratok egyrészt a törökök ellen is irányultak, a hadjáratokkal kapcsolatban lásd még WERTNER 1911, 251-256.; ENGEL – KRISTÓ - KUBINYI 2003, 154-157.; ČIRKOVIĆ 1964, 210-213.

²³ 1394- ENGEL – C. TÓTH 2005, 68.; ZSO I. 392.; 1395- ENGEL – C. TÓTH 2005, 71.; ZSO I. 453-454.; C. TÓTH 2005, 300.; DF 220204. 1398 feb. 2-12, okt. 30-nov. 5- FEKETE NAGY – MAKKAI 1941, 502-503.; ENGEL – C. TÓTH 2005, 74.; ZSO I. 571-572.; RÁTH 1861, 103.; SEBESTYÉN 1926, 61.; TKALČIĆ I. 394.; DF 265827, DL 69285 (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának. Diplomatikai Fényképgyűjteményben és Levéltárában, amely a Hungaricana portálon keresztül érhetünk el, illetve a Zsigmond- kori oklevéltárban megtalálható oklevél keltezési éve kérdéses. Lehetséges, hogy 1394-ben keltezett, azonban pontos meghatározása nem lehetséges, mivel az oklevél igen rossz állapotban maradt fenn), ZSO I. 611-612, 1408.; júl. 5-10- ENGEL – C. TÓTH 2005, 88.; SEBESTYÉN 1926, 64.; ZSO II/2. 147-152.; ZICHY VI. 502.; HÁZI 1/2. 11.; DL 9431, DL 9432, DL 9433, DL 95660, 1410. nov. 19-25- ENGEL - C. TÓTH 2005, 92.; RÁTH 1861, 112.; SEBESTYÉN 1926, 65.; CSÁNKI 1913, 325.; PETRICHEVICH 1/2. 352.; ZSO II/2. 435-436.; DL 9735, DL 92386, DL 9695.

nyokról szólnak. Az 1398-ben kelt oklevelek pallosjog adományozásáról és birtokadományok visszaszolgáltatásáról szólnak. Kivételt jelent a július 7-én kelt oklevél, mely egy királyi parancs. Ebből kiderül, hogy mivel a magyar király az ország déli részén tartózkodik az osztrákok Sopron városa ellen készülődnek.²⁴ 1408-ban és 1410-ben Zsigmond király a törökök elleni boszniai hadjáratokban vett részt, és az oklevelekből tudjuk, hogy ezekben az években Bácsban is járt. Az 1408-as hadmozdulatok előkészítésének idején az uralkodó július 5-én, 7-én és 10-én keltez okleveleket a városból,²⁵ 1410-ben pedig négy oklevele kelt a királynak Bácsból november 21-én, 22-én, 25-én és 29-én. A felsorolt oklevelek között találhatunk birtokadományozást, peres ügyet, tartozás megfizetésére való felhívást és vásártartási engedély megadását is.²⁶

Az említett látogatások mellett, melyek pontos okát nem tudjuk, ismerünk egy olyan esetet is, amely jobban felderíthető.

A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltárában arról olvashatunk, hogy „1413. október 28. Zsigmond király tudatja az ország összes bírósaival, hogy Sávári Soós Simonnak mindennemű pörös ügyében halasztást rendelt el, miután nevezett a Bács várában Lazarevics István szerb despotával tartandó tanácskozásokban részt fog venni.”²⁷

Bár lehetséges, hogy Zsigmond király nem csak a találkozó miatt utazott a városba, de ez sem zárható ki, mivel a két ország hasonló külpolitikai gondokkal nézett szembe, amelyekre közösen kerestek megoldást. Az is elképzelhető, hogy ebben az évben már szóba került a vazallusi függőség a Magyar Királyság és a Szerb Despotaság között, melyet majd az 1426-os tatai szerződésben erősítenek meg.²⁸ A találkozó pontos időpontját azonban még nem sikerült meghatároznunk, mivel a fent említett forrásgyűjteményből az nem derül ki egyértelműen. A keltezés alapján annyiban biztosak lehetünk, hogy a látogatás 1413 legvégére, vagy a következő év elejére esett. Utóbbit azzal a ténnyel igazolhatjuk, hogy Zsigmond 1414 elején keltez egy oklevelet a városban, és csak ezt követően utazik el Nyugat-Európába.²⁹ Fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy a szerb történetírás nem foglalkozik az említett találkozóval.

Kutatásaim során egy olyan 1438. július 22-i birtokadományozásról szóló oklevélre bukkantam, melyet Habsburg Albert adott ki. A keltezés helyéül Bács városa volt megnevezve. Csakhogy ebben az időszakban, pontosabban 1438. június 13-tól augusztus 3-ig, az uralkodó Csehországban, Prágában tartózkodott, sőt nem is tért vissza a Magyar Királyság területére egészen 1439 májusáig.³⁰ Az oklevél tanulmányozásakor a benne szereplő keltezést tüzetesebben tanulmányozva, illetve a már említett itineráriumokat felhasználva, arra a következtetésre jutottam, hogy a szövegben szereplő keltezési hely

²⁴ HÁZI 1/2. 11.; ZICHY VI. 502

²⁵ ZSO II/2. 147-152.; ZICHY VI. 502.; HÁZI 1/2. 11.; DL 9431, DL 9432, DL 9433, DL 95660, WERTNER 1911, 253-256.

²⁶ ZSO II/2. 435-436.; DL 9735, DL 92386, DL 9695.

²⁷ THALLÓCZY 1895, 330.; THALLÓCZY - ÁLDÁSY 1907, 57.; H. o. VII., 445-446,

²⁸ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 157.; C. TÓTH 2009, 88.; LEMAJIC 2007, 443-448.; PRELENDER 1991, 32-41.

²⁹ ZSO. IV. 298, 301.; DL 10133, DL 10135.

³⁰ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 198.; C. TÓTH 2009, 11.

nem lehet Bács. A kérdéses keltezési hely Vác városa volt³¹, ugyanis a király Prágából hazafelé jövet érintette Vácot.³²

A török veszély fokozódásával a magyar uralkodók igyekeztek biztosítani a déli végvárrendszert, valószínű, hogy ezen oknál fogva többször jártak az ország déli részén. Zsigmond királyt követően az első magyar király, aki biztosan felkereste a várost Hunyadi Mátyás (1458-1490) volt. A városban való tartózkodását öt oklevél támasztja alá, melyeket 1463-ban, 1464-ben, 1465-ben, 1475-ben és 1476-ban keltezett Bácsból.³³ Az 1463, 1464, és 1476-os oklevelek peres ügyeket tárgyalnak. Az 1463-as évből származó oklevélből az is kiderül, hogy Mátyás háborúba készül, és a pert emiatt kénytelen elhalasztani.³⁴ Az uralkodó ebben az időszakban a nyugat-szerbiai és boszniai hadakozásokat készíti elő, és ebből az okból kifolyólag az ország délnyugati részén tartózkodik.³⁵ A felsorolt oklevelek közül a legérdekesebbnek egy 1465-ös keltezésű oklevél tűnik, melyet Mátyás király nevében Vitéz János váradi püspök adott ki Robert de Champlayn angol lovag részére, aki Mátyás 1463-as hadjárata során harcolt a törökök ellen.³⁶

Zsigmondhoz és Mátyáshoz hasonlóan II. (Jagelló) Ulászló (1490-1516) király is többször megfordult Bácsban. Látogatásainak több oka is volt, mint például hadjáratok megszervezése, látogatás Váradi Péternél. Tudjuk, hogy országgyűlést hívott össze a városba, sőt még a pestisjárvány elől is ide menekült.³⁷ II. Ulászló hatalomra kerülésé-

³¹ DL 107526

³² RÁTH 1861, 158.; SEBESTYÉN 1926, 76.; ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 198.; C. TÓTH 2009, 11.

³³ 1463- Ebben az évben Ráth Károly nem említi, hogy a király járt volna Bácsban, Sebestyén Béla szerint május 26-án és 30-án keltezett okleveleket a városból. SEBESTYÉN 1926, 86. Horváth Richárd itineráriuma azonban csak a május 30-án keltezett oklevelet említi. HORVÁTH 2011, 73. A Borovszky - féle monográfiában viszont mind a két bácsi tartózkodás megtalálható. BOROVSZKY 1909, 73. Az 1463-ból származó okleveleket a Zichy okmánytárban találhatjuk meg. ZICHY X. 277-278. 1464- a fent említett itineráriumok egyetértének abban, hogy Mátyás november 25-én és 27-én biztos Bácsban volt, hiszen innen keltezett okleveleket, kivéve Ráth Károlyt, aki szerint november 26-án keltezett csak Mátyás oklevelet a városból. RÁTH 1861, 219, SEBESTYÉN 1926, 87.; HORVÁTH 2011, 77. A már említett szakirodalmak és forrásgyűjteményeken kívül, máshol is tudomást szerezhethünk Mátyás látogatásairól. Az 1464. november 26-i királyi látogatásról beszámol többek közt: TELEKI XI. 1855, 98-100.; WERTNER 1912, 89. A november 26-i és 27-i uralkodói jelenlétről beszámol THALLÓCZY 1915, 336. Thallóczy Lajosnak és Horváth Richárdnak köszönhetően ismerjük azon okleveleket is, amelyekkel Mátyás király bácsi jelenlétét tudjuk bizonyítani. Horváth szerint az oklevelek november 25-én és 27-én kelteztek. HORVÁTH 2011, 77. Ezen oklevelek a következők: DL 26406, 36866, 26407, 30207 (az oklevelek keltezési ideje 1464. nov. 26-a, azzal, hogy a 30207-es oklevelet Thallóczy tévesen november 27-re keltezte), DL 102158, DF 288017 (az oklevelek keltezési ideje 1464. nov. 25-e), DL 30860, 30861, 105006 (ezen oklevelek keltezési ideje pedig 1464. nov. 27-e). 1465- Mátyás nevében s Vitéz János váradi püspök által kiállított, egy bizonyos Robert de Champlayn számára kiadott oklevélről van szó. BÁRÁNY 2014, 10. 1475- A szakirodalomban csak Horváth itineráriumában sikerült erre az adatra bukkanni. HORVÁTH 2011, 103. 1476- Ebben az évben tartózkodik utoljára a király a városban. HORVÁTH 2011, 104.; DF 270473.

³⁴ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 221.; PÁLOSFALVI 2009, 55-56.; ZICHY X. 277-278.; GÜNDISH 1991, 82-83.

³⁵ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 221.; PÁLOSFALVI 2009, 55-56.; ZICHY X. 277-278.

³⁶ BÁRÁNY 2014, 10.

³⁷ Ebben a látjegyzetben a király 1494. évi bácsi tartózkodásának és Újlaki Lőrinc elleni hadjáratának előkészítő szakirodalmát és forrásait mutatjuk be, mivel a későbbi bácsi királyi jelenlétekről

nek nehézségeit kihasználva Újlaki Lőrinc és szövetségesei, Kishorvát János és Garai Bánfi Lőrinc a bács-kalocsai érsekség birtokain raboltak és fosztogattak.³⁸ Az Újlaki Lőrinc elleni hadjárat előkészítése céljából az uralkodó 1494 novemberében Bácsba utazik. A király novemberi látogatását bizonyítja az a tény is, hogy Somi Józsnak ajándékozott egy 100 forintos paripát Bácsban,³⁹ amikor is Kinizsi Pál halálát követően őt teszi meg temesi illetve bácsi főispánnak.⁴⁰ Ulászló király II. Gézához hasonlóan, hosszabb ideig tartózkodott a városban.⁴¹ Valószínű, hogy II. Gézához hasonlóan ő is egyházi ünnepet ült Bácsban. Ugyanakkor lehetségesnek tartom, hogy Ulászló az elmérgesedő külpolitikai helyzet miatt tartózkodott huzamosabb ideig a városban. A rengeteg emberáldozatot szedő pestisjárvány miatt az uralkodó sokat utazott, az 1495-ös és 1496-os évben különösen sokszor volt az ország déli végein.⁴² Ulászló az 1495-ös évben két hónapot, november és december is a városban töltötte,⁴³ és még a következő év elején sem távozott Bácsból.⁴⁴ Ezt a hosszabb ideig tartó bácsi tartózkodást több a városban keltezett levél igazolja. Az a tény, hogy 1495. november 20-a és december 31-e között a király a városban van, majd pedig 1496. január 2-én újabb levelet keltez a Bácsból, azt engedi sejtetni, hogy a király a karácsonyi ünnepkört Bácsban töltötte.⁴⁵ 1495. novemberi tartózkodást tovább igazolja II. Ulászló számadáskönyve, melyben arról olvashatunk, hogy ekkor vettek 35 kocsisnak és lovásznak 11 forintért sarut.⁴⁶ Ebből az évből származik még egy adat, melyből azt tudjuk meg, hogy a király egyik emberét elküldte Pozsonyba, hogy érdeklődjön a pestisjárvány ottani pusztításáról:

„A királyi felség által Pozsonyba küldött Pogány Péternek, hogy kiderítse hálnak-e ott az emberek vagy nem, és ezt a királyi felségnek jelentse,...útiköltsége adtunk 16 forintot.”⁴⁷

II. Ulászló esetében az oklevelek mellett olyan egyedülálló, hosszabb elbeszéléseket tartalmazó forráscsoport is a segítségünkre van, mint a külföldi követek jelentései. A

még a későbbiekben lesz szó. RÁTH 1861, 256-257.; SEBESTYÉN 1926, 94-95.; FEDELES 2012, 31-32., 35.; HORVÁTH 2002, 123.; BONFINI 1995, 560., 567.; CSORBA 1997, 111-112.; NEUMANN 2014, 48-56.; VÉBER 2009, 93.; DL 59844, DF 260528, DF 205868, DF 274916, DL 32901.

³⁸ Ezekről a délvidéki zavargásokról a következő helyeken olvashatunk bővebben: FEDELES 2012, 23-26.; BONFINI 1995, 560-561.; CSORBA 1997, 111-112.; NEUMANN 2014, 53-54.

³⁹ FÓGEL 1913, 148.; ENGEL 1797, 164.

⁴⁰ RÁTH 1861, 256-257.; Sebestyén 1926, 94-95.; FEDELES 2012, 32.; BONFINI 1995, 560-561.; NEUMANN 2014, 53-54.; CSORBA 1997, 111.

⁴¹ Lásd a következő oldalon.

⁴² RÁTH 1861, 258.; SEBESTYÉN 1926, 96.

⁴³ BORSA 1991, 177-178.; SCHEIBER 1980, 460. (1495. nov.12. DL 63402, 1495. nov. 23. DL 63406); GÉRESI III. 1885, 20. (1495. dec. 12); TRINGLI 2008, 325. (1495. dec. 29. DL 71059); THALLÓCZY 1915, 113. (1495. dec. 31); RÁTH 1861, 258.; SEBESTYÉN 1926, 95.

⁴⁴ THALLÓCZY 1915, 134.; SEBESTYÉN 1926, 95. (1496. jan. 2). RÁTH KÁROLY szerint a kérdéses oklevél 1496. jan. 1-én keltezett Bácsból, azonban az oklevél keltezését elolvasva megállapíthatjuk, hogy az oklevelet január 2-án adták ki: „*Dátum Bachye, secundo die festi circumcissionis Domini, anno eiusdem millesimo quadringentesimo nonagesimo sexto, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno sexto, Bohemie vero vigesimo quinto.*”

⁴⁵ RÁTH 1861, 259.; SEBESTYÉN 1926, 96.

⁴⁶ E adatot II. Ulászló számadáskönyvéből ismerjük. FÓGEL 1913, 147.; ENGEL 1797, 177.

⁴⁷ NEUMANN 2014, 55.; ENGEL 1797, 178.

velencei, lengyel és francia követek beszámolóí, melyek az 1500-as évből származnak, a török veszélyről tájékoztatnak:⁴⁸ Így például szeptember és október folyamán a szemtanúi voltak annak, ahogy Bács városánál fegyveres csapatok vonultak fel, valamint annak is, hogy a király kihirdette, hogy maga vonul a török ellen.⁴⁹ E háborús elhatározásokat II. Ulászló 1500 októberében a Bácsban megtartott országgyűlésen hirdette ki, melyen megjelent a nemesség java is felfegyverkezve.⁵⁰ A követi jelentéseken kívül szintén izgalmas Marino Sanuto munkája, ugyanis ő a világkrónikájában beszámol a velenceiek és a magyarok közti tárgyalásokról is. Munkájában a tárgyalások időpontját 1500-ra teszi a helyszínét pedig Bácsba. Ezeken a tárgyalásokon maga a király is részt vett.⁵¹ A király bácsi jelenlétét egy a városban keltezett oklevél is megerősíti.⁵²

II. (Jagelló) Lajos (1516-1526) uralkodása az az időszak, amikor az ország komoly fenyegetéssel kellett, hogy szembenézzen. Uralkodása idején az ország déli részét egyre többször veszélyeztették a törökök, így az mindenféleképp a figyelem középpontjába kerül.⁵³ Ugyanakkor a király a belső ügyek intézésével sem késlekedhetett. Ebből kifolyólag az uralkodó 1518-ban országgyűlések megtartását hirdeti ki, melyek közül egyet Tolnán, egyet pedig Bácsott tartottak meg.⁵⁴

Az 1518-as bácsi országgyűléssel kapcsolatban ellentétes szakmai vélemények láttak napvilágot. Fraknói Vilmos szerint, sem a külföldi követek (velencei, lengyel, német, francia) sem a király nem jelentek meg személyesen a bácsi diétán, sőt a főurak többsége is távol maradt.⁵⁵ A későbbi kutatások azonban bebizonyították, hogy ez az elképzelés alaptalan és téves, ugyanis Lajos király október 7-e és 28-a között okleveleit Bácsból keltezte.⁵⁶ Szabó Dezső bizonyíthatónak tartotta, hogy az uralkodó 1518. szeptember 21-én utazott el Budáról Bács városába.⁵⁷ A szeptember 30-án Bácsba induló német császári követ, Cuspinianus Lajos király jelenlétét szintén megerősítette: „*Exivi ad regem Ludovicum et conventum Baciensem.*” (Mi is Lajos király után mentünk a bácsi gyűlésre).⁵⁸ A tanácskozásról a magyar országgyűlések állandó vendégei, a német és a lengyel követek ezúttal sem hiányoztak.⁵⁹ Verancsics Antal szintén beszámol a bácsi országgyűlésről, és Lajos király jelenlétéről is:

„Lajos király Bácsott igen nagy gyűlést títete, kiben mind az egész magyarországi urak ott valának, de semmi jót sem végezének.”⁶⁰

⁴⁸ BALOGH 1929, 29.; WENZEL 1869, 159.

⁴⁹ BALOGH 1929, 29.; SEBESTYÉN 1926, 96.; WENZEL 1869, 159.; FRANKÓI 1916, 170.

⁵⁰ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 351.; SEKULIC 1978, 30.

⁵¹ SEBESTYÉN 1926, 96.; THALLÓCZY 1915, 147.; WENZEL 1869, 159-160.

⁵² THALLÓCZY 1915, 147.

⁵³ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 370-371.; TRINGLI 2009, 86.

⁵⁴ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 378.; SZABÓ 1909, 28.

⁵⁵ FRANKÓI 1896, 420.

⁵⁶ DL 27413 (1518. okt. 7); DL 2309 (1518. okt. 18); IVÁNYI 1917, 91. (1518. okt. 20); SEBESTYÉN 1926, 98.

⁵⁷ SZABÓ 1909, 29.

⁵⁸ KARAJAN 1855, 410.

⁵⁹ DZIALINSKI 1852, 23-24.

⁶⁰ SZALAY 1857, 14.

A forrásokat elemezve leszögezhetjük tehát, hogy Lajos király megjelent és részt vett az országgyűlésen, és kíséretében volt a nádor is. Verancsis munkáját figyelembe véve fogalmazódik meg egy újabb kérdés, mégpedig az, hogy a következő évben, vagyis 1519-ben vajon tartottak-e újabb országgyűlést a városban, valamint, hogy ezen a király megjelent-e.⁶¹

Biztosan állítható, hogy 1519-ben nem tartottak országgyűlést Bácsot, és az uralkodó sem járt a városban. Ez utóbbi tény egyértelműen igazolható, hiszen II. Lajos király ebben az időszakban Csehországban tartózkodott.⁶² Azt pedig, hogy 1519-ben nem volt országgyűlés a városban, több kutató is megerősíti.⁶³ Ezen felül, a köznemesség kimondta, hogy három éven át nem tart diétát. Fontos azt is megemlíteni, hogy amikor a történészek a bácsi diéta végzésére hivatkoznak, az mindig az 1518-as évre vonatkozik. A király csehországi távolléte idején az 1519-ben nádorrá választott Báthori István érdekes módon nem helytartói, hanem nádori minőségben, részleges (partikuláris) országgyűlést hívott össze.⁶⁴ Az 1519-es bácsi országgyűlési törvények az 1518-as bácsi határozatok egy másik változatát tartalmazzák, az említett részleges országgyűlést pedig Budán tartották.⁶⁵

A bácsi végzéseket a Corpus iuris törvénygyűjtemény is közli.⁶⁶ Szabó Dezső szerint nem volt országgyűlés 1519-ben Bácsot. Katona István azon a véleményen van, hogy a magyar rendek Bácsot megerősítették az 1518-as határozatokat, illetve Báthory Istvánt nádorrá választották.⁶⁷ Valószínű, hogy ezekért II. Lajos király nem utazott vissza Magyarországára.⁶⁸

A következő uralkodói „látogatás” lényegesen megváltoztatta a délnyugati kisváros történetét. 1526-ban a török félhold célba vette a magyar várakat, városokat, hogy elérhesse fő célját, a császár városát, Bécsét. Az uralkodó, aki e hatalmas célt kitűzte maga elé, és akinek majdnem sikerült megfosztania a bécsi császárt a címétől, a törökök egyik legjelentősebb uralkodója, I. Szulejmán (1520-1566) szultán volt.⁶⁹

Szulejmán a magyarországi elleni hadjárat első fázisában még nem indult Bács ellen. Fontosabb céljai voltak, jelentősebb, stratégiaiilag fontosabb várakat néztek ki maguknak a támadás első felére. A város azt követően került a szultán látószögébe, hogy előtte győzelmet aratott Mohács mezején.⁷⁰ Ezzel döntő csapást mért a középkori magyar államra, majd pedig az ország szívébe utazva tovább, megérkezett Budára, amit felgyújtott. Szeptember 25-én Szulejmán felgyújtotta Pestet is. Ezt követően döntött úgy, hogy déli irányba vonulva újabb várakat és városokat pusztít el, a lakosságot pedig igába hajtja. A szultán szeptember 30-án érkezett meg Bács vára alá.⁷¹ Bár a városiak, mint az egykorú török történészek is kiemelik, kemény ellenállást fejtettek ki, a törökök mégis elfoglalták. Ekkor a lakosok egy része a ferencesek templomába menekült, mely

⁶¹ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 378.; SZABÓ 1909, 33-34.

⁶² ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 379.

⁶³ Lásd a következő lábjegyzetet.

⁶⁴ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 379.; SZABÓ 1909, 36-37.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ CORP. JUR. HUNG. 1899, 774-788.

⁶⁷ KATONA 1793, 153.

⁶⁸ ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2003, 379.

⁶⁹ B. SZABÓ 2006, 93.; SZAKÁLY 1990, 114.; TRINGLI 2009, 86.

⁷⁰ B. SZABÓ 2006, 93.; KATONA 1976, 167.; TRINGLI 2009, 91-93.

⁷¹ KATONA 1976, 169.

Dzselálzáde Musztafa⁷² a török történetíró leírása szerint hatalmas volt. A templomba menekülők puskákkal és elegendő lőszerrel rendelkeztek, és így hosszabb ideig megtudták védeni magukat, de az oszmánok ágyúi hamarosan rommá lőtték a templomot, melynek védői mind egy szálig a romok között lelték halálukat. A török had a városban nagyszámú foglyot szedett össze és gazdag zsákmányra tett szert. A város környékén talált nagymennyiségű juh közül 50.000 darabot a szultán, 20.000-et pedig Iszkender Cselebi török defterdár (adószedő) számára hajtottak el.⁷³ Az eseményről Dzselálzáde Musztafa a következőképp számol be:

„A Tuna partjához közel volt egy Bads néven ismeretes város, mely a vereséget szenvedett királynak nagy városa vala; volt egy nagy temploma az ördögök imádására, telve a gyeheknára való bálványaival. A szerencsés hadsereg ezt, a pokollal egy helyen álló várost kirabolta, lakosai közül a férfiakat leölte, a nőkből számtalan sokat kézre kerített s egyéb zsákmánynak is nem volt száma és határa. A lakosok színe-java ama templomba zárkózott, mely akkora volt, mint egy vár. A bezárkózott kuttyák ikendiig⁷⁴ harcoltak a győzelmes sereggel s mivel az átkozottaknak puskáik voltak, belülről igen sok műszülmánt vértanúvá tettek, ikendi után megnyílt a győzelem kapuja: a hit harcosai ezt a templomot is szétrombolták s számtalan foglyot ejtettek és határtalan zsákmányt nyertek.”⁷⁵

Bács várának és városának elfoglalásáról, illetve feldúlásáról Kemálpasazáde⁷⁶ török történetíró is beszámolt. Az ő munkájában következőket olvashatjuk:

„Az útjában eső vidéken... , egy erős várhoz érkezett... melyet a nép Bács néven ismert... A mint a győzhetetlen sereg körülfogta a magas falat, a vár parancsnoka s e tartomány válija⁷⁷ és a város többi lakói... e végső szükségükben kegyelemért esedeztek.... Miután a várat..., a benne levő fegyverekkel és egyéb hadi szerekkel együtt átadták a hatalmas szultán szolgáltnak, ők magok... kivonultak, minden málháikat, javaikat a hódítónak hagyva. A hátrahagyott ágyuk és egyéb hadi eszközök a fegyvertár részére lefoglaltattak. Ezután kifosztották a piacokat és utcákat..., fölgyújtották a házakat. E város, mely még az imént pompás rózsáligethez

⁷² Dzselálzáde Musztafa (Musztafa bin Dzselál) a 15. század utolsó felében született Kis- Ázsiában. Már 1520 előtt a diván egyik jegyzője, 1521 és 1525 között a nagyvezír titkára, 1525-től 1534-ig rejsz efendi, 1534 és 1557, majd 1566 és 1567 között nisándzsi. 1567-ben halt meg. Hivatalánál fogva részt vett valamenynyi hadjáratban, sőt az események mozgató rugóit is pontosan ismerhette. Kiváló ismerője és összefoglalója volt az oszmán törvényeknek. Legfontosabb munkája a Tabakátü'l-memalik ve deredzsátü'l-meszálik (Az országok osztályai és az utak felsorolása).

⁷³ THÜRY 1893, 320.

⁷⁴ A dél és a napnyugta közti időszak, a délutáni (harmadik) ima ideje.

⁷⁵ THÜRY 1896, 170.

⁷⁶ Kemálpasazáde, teljes nevén Ahmed Semszeddin bin Szulejmán ibn Kemál pasa 1483 körül született Drinápolyban, a mai Edirnében, Törökországban. Katonai pályára készült, de aztán a tudományoknak szentelte életét. 1526-tól ő volt a török birodalomban a sejhülszlám, a legfőbb vallási méltóság, tehát a törvénytudók, bírák, papok, tanárok testületének feje. 1524-ben halt meg. Egyik legfontosabb műve a Mohácsnéme az 1526. évi hadjáratról szól.

⁷⁷ Török elnevezés, magyar megfelelője a kormányzó.

hasonlított, most égő kemencévé lett, melynek füstje fellegekben szállt föl a kék ég boltozata felé.”⁷⁸

Bács városának elestéről Szulejmán naplójában számol be:

„Híre jött, hogy a padisah az útján Bács nevű helyhez érkezvén, azt feldúlta, kirabolta és elpusztította. Egy csapat gaur a város falán belül levő kolostorba menekülvén, reggeltől estig védte magát, de végre is legyőzvetvén, sok zsákmány és fogoly került kézre s a várost minden részén felgyújtották.”⁷⁹

Szulejmán szultán „látogatása” merőben megváltoztatta a város és annak lakóinak életét. Az egykor virágzó város a török támadás után elnéptelenedett. Később új honfoglalók érkeztek ezekre a vidékekre délről, akiknek a betelepődése nagy változást jelentett arculatán. A délről idetelepült szerbek megjelenésével nemcsak a lakosság összetétele változott meg, de a katolikus vallás is részben kiszorult ezekről a területekről. A város kiváló földrajzi helyzetét azonban az új betelepülők is hamar felismerték, így talán dicsősége egy kicsit tovább élt, hiszen a török vezetés náhiéje központot alakított ki Bácsban.⁸⁰

A munkában felsoroltak mellett talán még más uralkodók is jártak, időztek a városban, az ő neveiket azonban nem őrizték meg számunkra a történelmi források. Azok, akik viszont biztosan tartózkodtak Bácsban a legkülönfélébb okoknál fogva jelentek meg ott. Volt, aki látogatást tett a városban, vendégeskedett, mint II. Géza és II. Ulászló, Volt, aki a város jelentőségét próbálta emelni országgyűlések megtartásával, mint a Jagelló királyok, voltak, akik a nagyobb terveik elérése céljából hadseregükkel jártak Bács városában, mint I. Mánuel Komnénosz bizánci császár, majd pedig a nagy hódító I. Szulejmán szultán. Ezen nagyszabású események mellett azonban voltak olyanok is, akiknek a látogatásáról keveset tudunk, tartózkodásukat mindössze néhány oklevél, adománylevél bizonyítja. Véleményünk szerint helytörténeti szempontból az uralkodói itineráriumok a város jelentőségének vizsgálatához azonban hozzájárulnak, hiszen a környező településeken oly nagy számban nem jelentek meg magyar illetve külföldi uralkodók, mint a középkori Bácsban.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

AOKLT. VII. 1991 *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia* VII. (1323) Főszerk. Blazovich László, Géczi Lajos. Budapest – Szeged 1991

BALOGH 1929 Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500-1526)*. Szeged 1929.

⁷⁸ THURY 1893, 272-273.

⁷⁹ KATONA 1976, 169.

⁸⁰ HEGYI 2001, 471-483.; HEGYI 2002, 200.

- BONFINI 1995 Bonfini Antonio: *A magyar történelem tízedei*. Szerk. Kulcsár Péter, Varga Katalin. Budapest 1995.
- BORSA 1991 Borsa Iván: *A Justh család levéltára 1274-1525*. Budapest 1991.
- Cod. Dipl. 1830 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VI. 1.* Főszerk. Fejér Georgius. Budae 1830.
- COD. DIPL. 1834 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X.2.* Főszerk. Fejér Georgius. Budae 1834.
- CSORBA 1997 Csorba Béla: *Afelett sokszor harcolást tettek...* Budapest 1997.
- CORP. JUR. HUNG. 1899 *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000-1895.* Főszerk. Márkus Dezső. Budapest 1899.
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár.
- DZIALYNSKI 1852 *Acta Tomiciana I. Epistolae, Legationes, Responsa, Actiones, Res Geste (1507-1511).* Főszerk. Działyński Adam Titus. Poznan 1852.
- ELTER 1985 Elter István: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). *Acta Historica* 82 (1985) 53-63.
- ENGEL 1797 Engel Johann Christian: *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer I.* Halle 1797.
- ENGEL – C. TÓTH 2005 Engel Pál, C. Tóth Norbert: *Intineraria regum et reginarum (1382-1438).* Budapest 2005.
- FEKETE NAGY-MAKKAI 1941 Fekete Nagy Antal, Makkai László: *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum.* Budapest 1941.
- GÉRESI 1885 Géresi Kálmán: *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára harmadik kötet.* Budapest 1885.
- GÜNDISCH 1991 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen VII. (1474-1486).* Szerk. Gustav Gündisch. Bukarest 1991.
- H.O. 1880 *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungariae VII.* Főszerk. Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. Budapest 1880.
- HÁZI 1923 Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története. I. rész, 2. kötet, Oklevelek és levelek 1407-től 1429-ig.* Sopron 1923.
- HORVÁTH 2011 Horváth Richárd: *Intineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-(1476)-1490).* Budapest 2011.
- IVÁNYI 1917 Iványi Béla: *A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243-1803. I. Lőcse 1917.*

- KARAJAN 1855 *Fontes rerum Austriacarum I. Österreichische Geschichts-Quellen.* Főszerk. Theodor von Karajan. Wien 1855.
- KATONA 1976 Katona Tamás: *Mohács emlékezete*, Budapest 1976.
- KRISTÓ - MAKK 1981 Kristó Gyula, Makk Ferenc: *III. Béla emlékezete*. Budapest 1981.
- LEWICKI 1945 Lewicki Tadeus: *Polska i kraje sąsiednie w świetle Księgi Rogera*. Kraków 1945.
- MONVAT. I/4. 2000 *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I/4.* Főszerk. Várszegi Asztrik, Zombori István. Budapest 2000.
- PETRICHEVICH 1/2 1942 Petrichevich Horváth Emil: *A Petrichevich család történetének regesztái.* 1/2 1069-1942. Pécs 1942.
- RÁTH 1863 Ráth Károly: *A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei.* Pest 1863.
- SCHEIBER 1980 Scheiber Sándor: *Magyar-Zsidó oklevéltár XVIII. kötet 1280-1789.* Budapest 1980.
- SEBESTYÉN 1938 Sebestyén Béla: *A magyar királyok tartózkodási helyei.* Budapest 1938.
- SZALAY 1857 *Verancsics Antal összes munkái I. Monumenta Hungariae Historica Scriptorum II. Magyar Történelmi Emlékek. Írók II.* Főszerk. Szalay László. Pest 1857.
- TELEKI 1855 Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár XI.* Pest 1855.
- THALLÓCZY 1915 Thallóczy Lajos: *Jajca (bánság, vár és város) története.* Budapest 1915.
- THÚRY 1893 Thúry József: *Török történetírók I.* Budapest. 1893.
- TKALČIĆ 1899 *Monumenta Historica liberae regiae civitatis Zagrabiae I. (1093-1399).* Főszerk. Joannes Tkalčić. Zagrabiae 1899.
- TRINGLI 2008 Tringli István: *A Perényi család levéltára 1220–1526.* Budapest 2008.
- WENZEL 1869 Wenzel Gusztáv: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. *Magyar történelmi tár* 14 (1869/2) 1-280.
- ZICHY VI. 1894 *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo VI.* Főszerk. Nagy Imre. Budapest 1894.
- ZICHY X. 1907 *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo X.* Főszerk. Kammerer Ernő. Budapest 1907.
- ZSO 1951 *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399).* Főszerk. Mályusz Elemér. Budapest 1951.

- ZSO 1958 *Zsigmondkori oklevéltár II. (1400–1410): Második rész (1407–1410).* Főszerk. Mályusz Elemér. Budapest 1958.
- ZSO 1994 *Zsigmondkori oklevéltár IV. (1413–1414).* Főszerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván. Budapest 1994.

SZAKIRODALOM

- ALMAŠI 2013 Almaši Tibor: Glavne institucije pismenosti mesta s javnom verom u srednjem veku na tlu današnje Vojvodine. In: *Srednjovekovna naselja na tlu Vojvodine istorijski događaji i procesi.* Főszerk. Hardi Đura. Sremska Mitrovica 2013.
- BÁRÁNY 2014 Bárány Attila: *Magyarország nyugati külpolitikája (1458-1526),* Debrecen 2014
- BÉKEFI 1910 Békefi Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.* Budapest 1910.
- BOROVSKY 1909 Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye II.* Budapest 1909.
- CSÁNKI 1894 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II.* Budapest 1894.
- CSÁNKI 1913 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában V.* Budapest 1913.
- C. TÓTH 2009 C. Tóth Norbert: Luxemburgi Zsigmond uralkodása 1387-1437. *Magyarország története 6.* Főszerk. Romsics Ignác. Budapest 2009.
- C. TÓTH 2013 C. Tóth Norbert: *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387-1437.* Budapest 2013.
- C. TÓTH-HORVÁTH-NEUMANN-PÁLOSFALVI 2016 C. Tóth Norbert, Horváth Richárd, Neumann Tibor, Pálosfalvi Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458-1526 I. Főpapok és bárók.* Budapest 2016.
- DUDÁS 1896 Dudás Gyula: *Bács- Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája I.* Zombor 1896.
- ELEKES-LEDERER-SZÉKELY 1961 Elekes Lajos, Lederer Emma, Székely György: *Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig.* Budapest 1961.
- ELTER 1985 Elter István: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). *Acta Historica* 82 (1985) 53-63.
- ENGEL – KOSZTA 1994 Engel Pál, Koszta László: Kalocsai érsekség érsekei. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század).* Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994.

- ENGEL-
KRISTÓ-
KUBINYI 2003 Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András: *Magyarország története 1301-1526*. Budapest 2003.
- ÉRDUJHELYI 1899 Érdújhelyi Menyhért: *A Kalocsai érsekség a renaissance-korban*. Zenta 1899.
- FEDELES 2012 Fedeles Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni hadjárat (1494-1495)*. Szeged 2012.
- FÓGEL 1913 Főgel József: *II. Ulászló uvertartása (1490-1516)*. Budapest 1913.
- FRAKNÓI 1896 Fraknói Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440-1526). *A magyar nemzet története IV. kötet*. Főszerk. Szilágyi Sándor, Budapest 1896.
- FÜGEDI 1961 Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. *Tanulmányok Budapest múltjából* 14. 1961.
- FRAKNÓI 1916 Fraknói Vilmos: *Egyháznagyok a magyar középkorból*. Budapest 1916.
- GYÖRFFY 1952 Györffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok osztályának közleményei* 3-4 (1952) 325-362.
- GYÖRFFY 1987 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest 1987.
- HARDI 2014 Hardi Đura: „Castrum Regis Bachiensis“ anno 1328. ili jedan prilog pitanju statusa bačke tvrđave. *Istraživanja* 25 (2014) 43-54.
- HEGYI 2001 Hegyi Klára: Bács: A Balkan- Turkish town in Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2001/4) 471-483.
- HENSZLMANN 1870 Henszlmann Imre: Bács. *Achaeologiai Értesítő* 15 (1870/3) 20-31., 49-56.
- HOFFMANN 1929 Hoffmann Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Budapest 1929.
- HORVÁTH 1987 Horváth Alice: Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon). *Művészettörténeti Értesítő* 36 (1987/1-4) 54-86.
- HORVÁTH 2002 Horváth Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Debrecen 2002.
- HEGYI 2002 Hegyi Klára: *A török Bács. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére* (2002) 199-215.
- KATONA 1793 Katona István: *Historia critica regum Hungariae XII*. Budae 1793.
- KATONA 2001 Katona István: *A kalocsai érseki egyház története I*. Kalocsa 2001.

- KOSZTA 2000 Koszta László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000.
- KOSZTA 2009 Koszta László: Válság és megerősödés 1038-1196. In: *Magyarország története 3.* Főszerk. Romsics Ignác. Budapest 2009.
- KOSZTA 2012 Koszta László: *Fejezetek a korai magyar egyházszerkezet történetéből*, Szeged 2012.
- KRISTÓ 1988 Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest 1988.
- KRISTÓ 2007 Kristó Gyula: *Magyarország története 895-1301.* Budapest 2007.
- LEMAJIC 2007 Lemajic Nenad: Ugovor u Tati između Stefana Lazarovića i Žigmunda Luksemburškog. *Radovi Filozofskog fakulteta* 8 (2007) 443-448.
- LEWICKI 1945 Lewicki Tadeus: *Polska i kraje sąsiednie w świetle Księgi Rogera.* Kraków 1945.
- MAROSI, TAKÁCS 1994 Marosi Ernő, Takács Miklós: Bács. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század.* Főszerk. Kristó Gyula. Budapest 1994.
- NEUMANN 2014 Neumann Tibor: A gróf és a herceg magánháborúja. *Századok* 148 (2014/2) 387-426.
- NEUMANN 2014 Neumann Tibor: II. Ulászló király délvidéki utazásai (1494-1496). *Bácsországi Vajdasági Honismereti Szemle* 68 (2014/1) 49-56.
- PAULER 1899 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.* Budapest 1899.
- PARLAGI 2001 Parlagi Márton: A bácsi káptalan hiteles helyi tevékenysége a 14. század első felében. In: *Tanulmányok a középkorról. A II. medievisztikai PhD- konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai.* Szerk. Weisz Boglárka, Balogh László, Szarka József. Szeged 2001.
- PÁLOSFALVI 2009 Pálosfalvi Tamás: A Hunyadiak kora 1437-1490. *Magyarország története 7.* Főszerk. Romsics Ignác, Budapest 2009.
- PRELENDER 1991 Perlender Ivica: Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi obrambeni sustavi. *Historijski zbornik* 44 (1991/1) 23-41.
- RÓKA 1779 Róka János: *Vitae Vaspremiensium Praesulum*, Posonii 1779.
- SEKULIC 1978 Sekulić Ante: *Drevni Bač.* Split 1978.
- STOJKOVSKI 2011 Stojkovski Boris: Egy bizánci könyv a reneszánszi Bácsban. In: *A magyar tudomány napja a Délvidéken.* Szerk. Szalma József. Újvidék 2011.

- SZABÓ 1909 Szabó Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest 1909.
- SZENTPÉTERY 1923 Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I/1*. Budapest 1923.
- THALLÓCZY 1895 Thallóczy Lajos: Bruchstücke aus der Geschichte der Nordwestlichen Balkanländer. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus der Bosnien und Hercegovina III.* (1895) 298-371.
- THOROCZKAY 2009 Thoroczkay Gábor: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. Budapest 2009.
- TÓTH 2014 Tóth Tamás: *A Kalocsa- Bácsai főegyházmegye 18. századi megújulása*. Budapest–Kalocsa 2014.
- TRINGLI 2009 Tringli István: *Mohács felé 1490-1526*. Magyarország története 8. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest 2009.
- ĆIRKOVIĆ 1964 Ćirković Sima: *Istorija srednjovekovne Bosanske države*. Beograd 1964.
- UDVARDY 1991 Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000-1526)*. Köln 1991.
- VÁROSY 1885 Városhy Gyula: *Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis. Schematismus cleri Archidioecesis Colocensis et Bachiensis 1885*. Kalocsa 1885. VII-XXXVII.
- VÉBER 2009 Véber János: *Két korszak határán, Váradi Péter pályaképe és írói életműve*. Budapest 2009.
- VUJOVIĆ 2016 Vujović Slavica: *Kako očuvati i koristiti kulturno nasleđe. Doprinos vekova Bača*. Novi Sad 2016.
- WEISZ 2006 Weisz Boglárka: *Vámok és vámszedés az Árpád- kori Magyarországon (Történeti áttekintés, adattár)*. Szeged 2006.
- WEISZ 2007 Weisz Boglárka: Vásártartás az Árpád-korban. *Századok* 141 (2007/4) 879-943.
- WERTNER 1911 Wertner Mór: Magyar hadjáratok a XV. század első felében. *Hadtörténeti Közlemények* 12 (1911) 251-276.
- WERTNER 1912 Wertner Mór: Magyar hadjáratok a XV. század második felében. *Hadtörténeti Közlemények* 13 (1912) 54-92.
- WINKLER 1935 Winkler Pál: *A kalocsai és bácsi érseki főkapitány története alapításától 1935-ig*. Kalocsa 1935.
- ZSOLDOS 2011 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*. Budapest 2011.

Abstract

Royal visits on Medieval Bács

The city of Bács was a well-known city in the kingdom of Hungary through the centuries. The golden age of the city were in the middle ages. The history of this town is remarkable not just because it was the seat of the archbishops of Kalocsa from the end of the 11th Century, but also because many rulers came to this city. In 1158 King Géza II (1141–1162) celebrated the Easter holidays in Bács. The byzantine emperor Manuel I Komnenos (1143–1180) conquered the city in 1164 when he marched against Hungary. However, the dwelling of King Andrew III (1290–1301) and queen Mary of house Anjou (1382–1385, 1386–1395) is very questionable. The husband of Mary of Anjou, Sigismund of Luxemburg (1387–1437) was many times in the city of Bács. Moreover, he organised a meeting in the castle of Bács with Stefan Lazarević (1389–1427) who was the despot of Serbia. The presence of King Albert of Habsburg (1437–1439) during 1438 is also unclear. King Matthias Corvinus (1458–1490) travelled to Bács in 1463, 1464, 1475 and 1476. He organised his military campaigns against the Ottoman Empire from the city. During the reign of the Jagiellonian dynasty (1490–1526) the city became a well-known town in central Europe. King Wladislaw II (1490–1516) visited the city and archbishop Peter Váradi many times. King Wladislaw organised the national parliament in Bács in 1500, when an alliance was made between Venice and the kingdom of Hungary against the Ottomans. During the reign of King Ludwig II (1516–1526) another parliament was held in the city in 1518. After the battle of Mohács, the ottoman emperor Suleiman took and burned the city in September 1526 ending the glorious history of the city of Bács.

A második Rómából az elsőbe

*Bizánci tudósok itáliai tapasztalatai saját levelezésük tükrében**

Bevezetés

A XIV–XV. század folyamán Itáliában otthonra lett bizánci tudósok szerepe a reneszánsz kibontakozásában termékeny kutatási terület. Számos mű foglalkozik tudományos munkásságukkal, valamint oktatói tevékenységükkel. Ugyanakkor tapasztalataik, kapcsolataik, illetve gondolkodásuk vizsgálata az eddigiek során kevesebb figyelmet kapott, dacára a tanulmányozásukhoz rendelkezésre álló kivételes forrásanyagnak, a hajdani emigránsok fennmaradt leveleinek.

Ezek az írások – a levél műfaji jellemzői folytán – nem csupán szerzőik kapcsolati hálójáról szolgálhatnak adalékokkal, hanem más forrástípusoknál személyesebb, nyíltabb hangon vallhatnak az őket írók élményeiről és gondolkodásmódjáról is. Tanulmányomban az Itáliába kivándorolt bizánci értelmiséget ért kihívásokat, annak ezekre adott válaszait, illetve felfogásbeli sajátosságait tanulmányozom, vizsgálat tárgyává téve, hogyan jelennek meg mindezek hat, a XV. században Itáliába települt bizánci tudós leveleiben. A szóban forgó szerzők Kónstantinos Laskaris, Andronikos Kallistos, Démétrios Khalkokondylés, Theodóros Gazés, Aristoboulos Apostolios, és Markos Mousourous.

A vizsgált szerzőkről

Az általuk megélt kihívások vizsgálata előtt célszerű röviden bemutatni a fent említett bizánci humanisták életét. Tudjuk, hogy Theodóros Gazés Thessalonikében 1400 körül született, korai pályafutásáról viszont csak kevés adat maradt fenn. Valószínűsíthetően az 1430-as évek végén költözött Itáliába, ahol Ferrarában, Nápolyban, majd Rómában tanárként működött. Rómában csatlakozott a görög születésű Basileios Bessarión bíboros (1403–1472) köré szerveződött szellemi körhöz. Görög nyelvkönyve a humanista művelődés egyik alapműve lett, amit Rotterdami Erasmus is méltatott. Aristotelész és Xenophón számos művét lefordította görögről latinra, valamint Cicero filozófiai írásait latinról görögre. 1475/1476 fordulóján hunyt el a calabriai Policastróban, Bessarióntól kapott javadalombirtokán.¹

Gazést Konstantinápoly 1453-as eleste után követte Itáliába unokatestvére, a szintén Thessalonikében, 1400 körül született Andronikos Kallistos. Kallistos itáliai munkásságával kapcsolatban az 1460-as évektől vannak érdemi információink: 1464-től

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ KAZHDAN - TALBOT 1991, 825–826.

Bolognában, 1469-től pedig Rómában tanított görögöt. 1472-ben Firenzében dolgozott a Medici-családnak, 1476-tól pedig Londonban oktatott 1486 körül bekövetkezett haláláig. A késő-középkori arisztotelianus filozófia egyik jelentős egyéniségének számított, emellett Aristotelész és Apollónios Rhodios munkáit fordította görögről latinra.²

Az általam vizsgált harmadik tudós, Démétrios Khalkokondylés 1423-ban jött a világra egy előkelő athéni család tagjaként. 1447-ben költözött Itáliába, nem sokkal később, 1449-ben pedig már Bessarión bíboros környezetébe került, ahol Theodóros Gazész tanítványa lett. 1463-tól a padovai egyetemen tanított görögöt, 1479-től pedig a Medici-család alkalmazta udvari tanárként. Ebben a minőségében tanította a későbbi X. Leó pápát (1513–1521) is. Khalkokondylés itáliai működésének legjelentősebb eredményei közé tartozik, hogy elsőként adta ki nyomtatásban Homéros eposzait és a Suda-lexikont, a legfontosabb bizánci enciklopédiát, emellett lefordította Galénos Anatómiáját görögről latinra. Meglepően magas kort élt meg, 88 évesen hunyt el 1511-ben.³

Kónstantinos Laskaris 1434-ben született Konstantinápolyban, arisztokrata családba. 1453-ban, a főváros elvétét követően Rodosz szigetére menekült, ahonnan Milánóba ment és a város hercege, I. Francesco Sforza (1450–1466) gyermekeinek görög tanáraként működött. 1465-ben I. Ferdinánd nápolyi király (1458–1494) hívta meg Nápolyba, majd 1466-ban a szicíliai Messinában telepedett le a helyi polgárság invitálására, s itt hunyt el 1501-ben. Legfontosabb műve a *Grammatica Graeca*, a kora újkor elterjedt görög nyelvtankönyve.⁴

Az emigránsok következő nemzedékéhez tartozott Markos Mousouros, aki 1470-ben látta meg a napvilágot Kréta szigetén, egy tehetős kereskedő fiaként. Mousouros 1505-ben lett a padovai egyetem tanára, ahol Rotterdami Erasmus (1466–1536) is hallgatta az előadásait. Később, 1512-ben egyetemi katedrát kapott Velencében, s Aldus Manutiusszal (c.1452–1515) együttműködve kiadta Platón dialógusait. 1516-ban lehetősége nyílt arra, hogy Rómában X. Leó pápa előtt is előadást tartson?). A pápa még ugyancbben az évben Malvasia (Monemvasia) püspökévé nevezte ki, de 1517-es halála miatt nem foglalhatta el a székét.⁵

Mousouros kortársa és munkatársa volt Aristoboulos/Arsenius Apostolios, aki 1468-ban született Krétán. Eleinte kódexmásolói tehetségével tűnt ki, majd 1496-tól Aldus Manutius munkatársa lett Velencében. 1506-ban II. Gyula pápa (1503–1513) Malvasia püspökévé szentelte, ám a helyi, túlnyomórészt ortodox keresztény lakosság ellenszenvvel fogadta, a konstantinápolyi patriarchátussal pedig annyira elmérgesedett a viszonya, hogy 1509-ben I. Pakhomios pátriárka (1503–1504, 1504–1513) kiközösítette. Ennek hatására lemondott tisztségéről, és visszatért Velencébe, folytatva a szövegkiadói munkát Manutius oldalán. 1521-től már Firenzében tanított, részt vett többek közt Aristophanész vígjátékainak 1525-ös firenzei kiadásában. 1538-ban halt meg Velencében.⁶

² ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 35–38.

³ GEANAKOPOLOS 1976, 231–240.

⁴ HARRIS 1995, 122–124.

⁵ PONTANI 2002, 175.

⁶ FEDALTO 2011, 46.

A szülőföld elhagyásának traumája

Az emigránsok nehézségei már Itáliába érkezésük előtt megkezdődtek. Mindenekelőtt nem szabad megfeledkezni arról, hogy szinte valamennyi kivándorolt bizánci tudós kényszer hatására hagyta el szülőföldjét, amire vagy az oszmán uralom, vagy a bizánci egyházi, illetve világi hatóságokkal való összetűzés adott okot. Hazájuk elhagyása a kényszer természetétől függetlenül traumatikus élményt jelentett számukra, ami azonban, úgy tűnik, igen eltérő mértékben viselte meg az érintetteket. Olvashatunk erről a vizsgált szerzők levelezéseiben is. Theodóros Gazés egy, a XV. század derekára keltezhető levelében megemlékszik egy barátjáról, akit még hosszú idővel az Itáliába történt emigrálását követően is gyötört a honvágy, és még mindig mohón kereste a görög társalgás lehetőségét.⁷

Tájékozottságbeli hiányosságok

Lényegesen komolyabb és gyakorlatibb természetű problémát jelentett, hogy a jövevények igen eltérő szintű tudással rendelkeztek az új hazájukról. „Ismereteik” egy része tulajdonképpen pusztán előítélet volt. A késő bizánci társadalomban felettébb negatív kép élt a nyugati nemzetekről, korabeli bizánci terminussal latinokról, amit ránk maradt karakterológiák is tükröznek. Olyan jelzőket társítanak hozzájuk, mint szemtelen, tudatlan, hazug, alattomos, kapzsi, tolvaj, civakodó, erőszakos és szentségtörő. Ezek a nézetek a birodalom szellemi elitjének körében is meglehetősen elterjedtek voltak.⁸

Ugyanakkor pozitív elfogultságra is találunk példát. Előfordult, hogy az érintettek a valóságnál kedvezőbb tulajdonságokat is feltételeztek a majdani fogadó közegről. Kónstantinos Laskaris egy, a XV. század alkonyára datálható levelében bevallotta barátjának, Giovanni Pardónak, milyen keserű csalódást jelentett számára a korabeli Rómába tett első látogatása, hiszen azok a csodás római polgárok, akik latinul és görögül egyaránt beszéltek, már rég eltávoztak, számára nagyon is kiábrándító állapotoknak adva át helyüket.⁹

A fentieket szem előtt tartva kevésbé meglepő, mekkora hiányosságok mutatkoztak a hétköznapi boldoguláshoz szükséges tudnivalók terén. Andronikos Kallistos egy 1465 körül írt, Bolognában kelt levelében arra hívja fel a címzett, vagyis a Padovában élő Démétrios Khalkokondylés figyelmét, hogy – meglepő módon – a korabeli viszonyok között Bolognából Padovába levelet küldeni egyszerűbb Velencén keresztül, mint közvetlenül. Egyúttal azt is elmagyarázza a címzettnek, hogy a Firenze és Velence közti szokásos útvonal nem érinti Bolognát, hanem az Appennineken keresztül tart Ravennába, ahonnan tengeren folytatódik.¹⁰

Úgy tűnik, a címzett igyekezett pótolni tájékozottságbeli hiányosságait, méghozzá feltűnő sikerrel. Démétrios Khalkokondylés ugyanis barátjának, Giovanni Lorenzinek

⁷ „Καὶ διὰ τοῦτο χαίρων ἀεὶ λόγοις Ἑλληνικοῖς μόνοις Λατίνων ὀλιγοῦσις.” PINTO 1975.

⁸ LOSEMANN 1997 pp. 440-441; CUTLER – KAZHDAN 1991, 252-253.

⁹ „Οὐκ ἔστι νῦν Ῥώμη ἐκεῖνη, οὐδὲ οἱ θαυμαστοὶ ἐκεῖνοι πολῖται Ῥωμαῖοι, οἷς ἄμα λατινικῶν λόγων καὶ ἑλληνικῶν ἔμελεν.” MIGNE 1857-1864, 958.

¹⁰ „... ἐγὼ δ' οἶμαι τοῦναντίον, ἅπαν ἐκ τοῦ λόγου συμβαίνειν. Ἐκ μὲν γὰρ Παταίου Ἐνετίαζε πάνυ τοι βραχὺ τὸ διάστημα, Ἐνετίηθεν δ' ὡς ἡμᾶς πολλαπλάσιον, εἰκὸς δὲ καὶ ἄμα ῥῆον τοὺς ἀστυγεῖοντας πρὸς ἀλλήλους φοιτᾶν ἢ τοὺς πόρρω που κατοικοῦντας.” POWELL 1939, 16.

szóló 1472-es, Padovából Rómába címzett levelében már meglepő tájékozottságot mutat a Nápolyi Királyságban uralkodó viszonyokat illetően, a klimatikus viszonyok által indokolt egészségügyi tanácsokkal is ellátva nyugati barátját, akinek erősen féltette egészségét.¹¹

A fogadó közeg, mint kockázatforrás

Más nehézségek forrása úgyszintén a gondolkodásmód terén volt keresendő, ám nem a bizánci humanistákéban, hanem az őket körülvevő itáliai közösségeiben. A görög társadalom nyugatiakról alkotott sztereotípiáival párhuzamosan, Itáliában is léteztek előítéletek a görögökről, mindenekelőtt a nagyszámú görög gyarmattal rendelkező Genova és Velence, valamint az őshonos hellén kisebbségeknek otthont adó Nápoly és Szicília területén. Ezek a korabeli negatív görög-toposzok a helléneket hazugnak, csalónak, pénzéhesnek és bajkeverőnek mutatják be.¹² Érdemes megfigyelni, hogy ez az etnikai „bűnlajstrom” hasonlatosságot mutat a bizánciak nyugatiakról vallott sztereotípiáival.

Mindazonáltal nem volt szükség vallási-etnikai előítéletekre ahhoz, hogy egyes helyi lakosok veszélyforrássá váljanak. A gyűlölködők mellett a görög tudósok rovására tisztességtelenül nyereszkeskedni próbáló helybéliekkel is találkozunk a levéltáranyagban. Így például Aristoboulos Apostolios Markos Mousourousszal közös barátjukhoz, Ióánnész Grégoropouloshoz címzett, Velencébe küldött, keltezetlen levelében elmondja, hogy egy nyomda az előre kialakított tíz és fél aranynál többet kér az általa korábban megrendelt Aristotelész-szöveg kinyomtatásáért, ami nagyon bántja őt, különösen, mivel az összeget barátjától, Aldus Manutiustól kapta kölcsön.¹³

A korabeli Itáliában gyakran számító fegyveres konfliktusokban mozgósított csapatok is komoly veszélyt jelentett a lakosság biztonságára. Jól példázza ezt, hogy Markos Mousouros egy, az 1490-es években született levelében a Velencébe történő utazással szembeni jogos kifogásként említi a térségben állomásozó zsoldos katonaságot.¹⁴

Kapcsolati háló és pályafutás

Az anyagi javakkal állt összefüggésben egy sokkal húsbavágóbb probléma is, amely nem volt más, mint a pusztta megélhetés kérdése. A jövedvények igen ritkán érkeztek vagyonos emberként, így többségüknek sietve állást kellett találnia. Alapvetően a tanítás és a tudományos munka kínálkozott számukra munkalehetőségekként,

¹¹ „Τοῦτο γὰρ ἡμῖν οὐχ ἦμισα δι' ἐφέσεώς ἐστιν ἀκούειν περὶ σοῦ ὡς εὖ ἔχεις ὑγείας, ἥς μάλιστα ἐπιμελητέον τό γε εἰς σε ἦκον, μηδὲν τῶν εἰς ταύτην τεινόντων παρίεντα, τό τε σῶμα μετρίως πόνοις γυμνάζοντα καὶ ποικιλίᾳ σιτίων οὐ χαίροντα τοῖς τε ἀφροδισίοις μετρίως χρῶμενον' φυλακτέον δὲ οὐδὲν ἦττον καὶ τὸ ψυχὸς τῆς χώρας' σφόδρα γὰρ τὰ ἡμέτερα σώματα καὶ μάλιστα ἀγῆθη ὄντα καὶ ὑπὸ τοῦ τύχοντος παραβλάπτονται ψυχούς.” NOIRET 1887, 491.

¹² TOPPING 1976, 3-23; HARRIS 1995, 39-40.

¹³ „... ὦν ὁ μισθὸς συμποσοῦμενος εὐρίσκεται πλείων τῶν παρ' αὐτοῦ αἰτουμένων δέκα χρυσίνων καὶ ἡμισυ.” LEGRAND 1885/1963, 338.

¹⁴ „... τὰς τῶν στρατιωτῶν ἀπειλὰς δειδιττόμενον οὐκ ἐπανελθεῖν Ἐνετίαζε.” LEGRAND 1885/1963, 318.

munkaadóként pedig a főpapi és főúri, olykor fejedelmi udvarok, illetve az alsó-, közép- és felsőfokú iskolák jöhettek számításba.

Démétrios Khalkokondylést érett éveiben az arisztokrácia tagjai már rendszeresen igyekeztek udvaraikba csalogatni. Egy 1472-es, Giovanni Lorenzinek küldött levelében bevallja, hogyan utasította el udvariasan a nápolyi érsek unokatestvérének meghívását az udvarába, abból az okból kifolyólag, hogy egyszerűen nem érezte elég jónak a lehetőséget. Az állás ugyan gazdag jövedelmet és tekintélyt kínált, de elfogadása akadályozta volna a tudományos munkában és korlátozta volna a szabadságát. Khalkokondylés pedig egyiket sem volt hajlandó elfogadni.¹⁵

Khalkokondylés esetének voltak párhuzamai. Komoly karriert futott be Apostolios is, aki egyházi pályára lépve rövid ideig még a jelentős borászati központ, Malvasia (a peloponnészoszi Monemvasia) katolikus püspöke is volt,¹⁶ s a későbbi X. Leó pápával állt levelezésben. Egy, a pápához írt, sajnos datálatlan levelében Aristoboulos egyrészt arra emlékszik vissza, ahogy Gaspari püspökkel¹⁷ görög tudósokról beszélgetett, mikor Rómába látogatott, másrészt felidézi, hogyan hívták meg őt Ióánnés Laskaris¹⁸ és Lorenzo de Medici (1449–1492) Firenzébe, ahol megismerte a későbbi X. Leót, Lorenzo másodszülött fiát is.¹⁹ A beállítás aligha független attól, hogy Apostolios keresztes hadjáratra akarta rávenni a Szentszékét, ám ennél sokkal lényegesebb részletek, hogy a szerzőt szoros kapcsolat fűzte a Medici-családhoz, s ennek révén személyesen ismerte X. Leót pápát is.

Az előbbiekhöz kapcsolódva érdemes megemlítenünk Andronikos Kallistos egy datálatlan levelét, amelyet barátjához, Geórgioshoz írt. Ugyanis, miként azt Andronikos kifejti, közös barátjuk, Geórgios Hermónymos²⁰ nem sokkal korábban még az óhaza egyik tömlöcében sínylődött, a levél írásakor viszont már XI. Lajos (1461–1483) francia

¹⁵ „Ο γάρ Θεόδωρος ἔγραψεν ἡμῖν περὶ Αὐρηλίου τοῦ τοῦ τῆς Νεαπόλεως καρδινάλεως ἀνεψιοῦ», περὶ οὗ καὶ αὐτὸς ἐν Ἑνετίᾳ μοι διελέχθης παρῶν, ὅπως ἐφίεται ἔχειν με παρ' ἑαυτοῦ, λόγων ἑλληνικῶν ἔρωτα ἔχων, καὶ συνεβούλετό μοι · διαταχέων εἰς Ῥώμην παρ' αὐτὸν ἀφικέσθαι· ἐγὼ δὲ ἀπεκρινάμην · μὲν οὐκ ἀπαρέσκειν μοι τὸ πρᾶγμα, αἰτιασάμενος δὲ τίνα τὰ κωλύοντά με τὸ γε νῦν ἔχον πορευθῆναι, ὑπερεθέμην ἕς τὸδε· καὶ εἴη γε ἡμῖν μηδένα τῶν νῦν ἀρχόντων θεραπεύσαντας μηδὲ προσδεθέντας διαγαγεῖν τὸν βίον ἐλευθέρων ἀπάσης ἀγεννοῦς καὶ ἀνελευθέρου κολακείας καὶ θεραπείας! Εὐτύχει καὶ ὥς ἂν ὑγιαίνης ἐν φροντίσι ποίου.» NOIRET 1887, 493.

¹⁶ Apostolios püspöki működését illetően lásd a 6. jegyzetet.

¹⁷ Gaspari püspök személyazonossága egyelőre kérdéses.

¹⁸ Ióánnés Laskaris (c.1445 – 1535) a firenzei görögoktatás vezető alakja volt Lorenzo de Medici alatt. A görög kultúra számos jelentős alkotásának első nyomtatott kiadása fűződik a nevéhez, így például az Anthologia Graccáé, valamint Kallimakhos és Loukianos műveiré. PONTANI 1992, 425-433.

¹⁹ „Εὐχισε γὰρ καὶ ἐν Φλωρεντίᾳ διὰ τοῦ σοφωτάτου Λασκάρεως ὁ φιλέλλην ἐκεῖνος καὶ μεγαλόνομος Λαυρέντιος, τὸ ἄκρον τῆς τῶν Φλωρεντίνων γερουσίας ἁωτὸν τε καὶ κλέος, ὅπου καὶ τὴν σὴν ἔγνω μακαριότητα.» LEGRAND 1885/1963, 341.

²⁰ Geórgios Hermonymos (c.1450–c.1510) a párizsi Sorbonne görögprofesszora, Erasmus, és Guillaume Budé (1467–1540) tanára volt, valamint nemzetközileg elismert kódexmásolónak számított. IRIGOIN 1977, 22-27.

király udvari tudósa volt. Kallistos levelében köszönetet mondott a címzettnek, amiért beajánlotta Hermónymost a királyhoz.²¹

Mind Apostolios, mind Kallistos pályafutásában fontos szerep jutott ajánlóiknak, ami rámutat a kapcsolatrendszer súlyára. Az emigránsok kettős kihívással találták szemben magukat, a hátrahagyott hazai kapcsolati háló megőrzésével, illetve egy új, minél sűrűbb nyugati hálózat kiépítésével. A vizsgált szerzők valamennyien sikerrel oldották meg mindkét kihívást, mint az levélcorpusaikból kitűnik.

Aristobulos Apostolios egyik, sajnos keltezetlen levele jól tükrözi beágyazottságát az itáliai szellemi elitbe. A levél ismeretlen címzettje ugyanis azt a megbízást kapta Apostoliostól, hogy utazzon Velencébe, és találkozzon Aldus Manutiusszal, a feladó közeli barátjával. Ezt követően – Manutius útmutatása szerint – tíz arany értékben könyveket kellett vásárolnia a városban. Mindezek mellett az ő feladata volt elhozni Manutiustól Aristophanés vígjátékai és a Lexikon²² egy-egy nyomtatott példányát Apostolioshoz.²³

Egy másik, Kréta szigetén, 1497. október 1-én kelt, a Velencében élő Ióánnés Grégoropulosnak szánt levele szerint Apostolios jókívánságai mellett egyfelől könyveket küld a címzettnek, másfelől üzeni kíván vele más, Velencében élő barátainak is. Utóbbiak közül név szerint említi Aldus Manutiust, akihez majd el fogja küldeni a megígért könyveket, és egy bizonyos Raphaelt,²⁴ aki azonos lehet Raphael Regiusszal, a padovai egyetem tanárával és Rotterdami Erasmus barátjával.²⁵

Összegzés

A vizsgált szerzők levelezése élénk, részletekbe menő képet tár elénk a XV. századi Itáliába kivándorolt görög értelmiséget ért kihívásokról, néhány sikeresnek bizonyult megoldási stratégiáról, ahogy a tetteik mögött meghúzódó szempontokat is jobban megérthetjük általuk. Ennek fényében célszerűnek látszik megvizsgálni más kortárs bizánci szerzők levelezését a tanulmányban alkalmazott szempontok szerint, ami egyfelől további adalékokkal szolgálhatna, másfelől perspektívába helyezhetné a vizsgált szerzők reakcióit. Ez egyúttal – a korabeli itáliai görög diaszpóra tagjai közti sűrű kapcsolati háló folytán – árnyalhatná is a tanulmányozott levelekben közöltek. Utóbbi

²¹ „... μόλις ἐλευθερωθεὶς τοῦ δεσποτηρίου, μὴ δυνάμενος ἀποδοῦναι τὸ χρῆος, ἐμοῦ γενομένου ἐγγυποῦ, ἔρχεται ἤδη πρὸς σέ, θαρρῶν εἰς σέ μετὰ Θεὸν, καὶ διὰ σοῦ εἰς τὸν γαληνότατον βασιλέα τῶν Φράγκων.” BOISSONADE 1833/1962, 423.

²² Sc. *Dictionarium graecum copiosissimum*.

²³ „Ἐνθὺμησιν ποιούμεῖ σοι τῷ αἰδεσιμωτάτῳ πρωτοϊερεῖ καὶ πατρὶ μοι πνευματικῷ ἵνα, θεοῦ σῶζοντος, συνευρεθῇς ἐν Βενετίᾳ τῷ λογίῳ ἀνδρὶ Ἀλδῶ καὶ λέξης αὐτῷ περὶ τῶν δέκα χρυσίνων οὓς ὀφείλω ἀποτίσειν ἐκείνῳ βυβλίῳ, ὡς ἔτοιμός εἰμι ᾧντιν ἂν ἐκείνῳ δοκεῖ. Καὶ, εἰ βούλεται, περὶ τῶ γε τῷ χρηστῷ ᾧ καὶ καθ' ἡμῶν, ὡς ἔοικε, γέγραφε. Καὶ διὰ τοῦτ' αἰδεῖτο τὰ κείνου γράμματα ἡμῖν ἐπιδείξειν. Κομίσεις δὲ καὶ ὅσα ἐξετύπωσε τῶν βυβλίων ἐπανερχόμενος ὡς ἡμᾶς, δηλονότι τὰς τοῦ Ἀριστοφάνους κωμωδίας καὶ τὸ Λεξικόν.” LEGRAND 1885/1963, 338.

²⁴ „Ἐς τὸδε προσεδόκων τὰς βίβλους ἃς παρήγγειλα τῷ κυρίῳ Ἀλδῶ πέμψειν, ἵνα καὶ ἡμεῖς ἀντιπέμψωμεν ἃς παρήγγειλε. ... Τὸν κύριον Ῥαφαῆλον χαίρετισον ἀπὸ λόγου μου...” LEGRAND 1885/1963, 337.

²⁵ Raphael Regius, avagy Raffaele Regio (1440 – 1520) a reneszánsz szövegkritika úttörői közé számított. Legjelentősebb eredménye annak bebizonyítása, hogy a *Rhetorica ad Herennium* nem lehet Marcus Tullius Cicero műve. MURPHY – WINTERBOTTOM 1999, 77-87.

szempontjából igen hasznos lenne a bizánci humanisták itáliai levelezőpartnerei levélhagyatékainak vonatkozó anyagát is feldolgozni.

A pontos értelmezés érdekében figyelmet kell szentelni a feladók és címzettek közötti kapcsolat jellegének, valamint az adott helyzet diktálta szerepeknek. Ugyanígy a bizánci levéltudományra jellemző kiterjedt formai kötöttségeket is szem előtt kell tartani, mivel ezek alapvetően befolyásolják a leírtak tartalmát és formáját, aminek sok tekintetben csak az utóbbi időszakban kezdett méltó figyelmet szentelni a bizantinológia. Nem túlzás kijelenteni, hogy kivételes értékű forrásokról van szó, amelyek még hosszú ideig szolgálnak majd adalékokkal az őket hátrahagyó szerzők életét, illetve ugyanígy az általuk alkotott sokszínű közösséget illetően.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- BOISSONADE 1833/1962 Boissonade, J. F.: *Avéxδota. Anecdota graeca e codicibus regis* V. Paris 1833. (Reprint Hildesheim, 1962).
- LEGRAND 1885/1963 Legrand, É.: *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVI siècles*. II. Paris 1885. (Reprint Bruxelles, 1963).
- MIGNE 1857-1864 Migne, J.-P.: *Patrologiae cursus completus series Graeca*. Paris 1857-1864, Tomus 161.
- NOIRET 1887 Noiret, H.: Huit lettres inédites de Démétrius Chalcondile. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* 7 (1887) 472-500.
- PINTO 1975 *Teodoro Gaza*. A cura di Emilio Pinto. Napoli 1975.
- POWELL 1939 Powell, J. E.: Two Letters of Andronicus Callistus to Demetrius Chalcocondyles. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 15 (1939) 14-20.

SZAKIRODALOM

- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 2001 Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε.: *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*. Baniyas, Thessaloniké 2001.
- CUTLER – KAZHDAN 1991 Cutler, A. – Kazhdan, A. P.: *Barbarians*. In *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Szerk. Kazhdan, A. P. New York, Oxford 1991. 252-253.
- FEDALTO 2011 Fedalto, G.: *Le Chiese d'Oriente*. Milano 2011.
- GEANAKOPLOS 2011 Geanakoplos, J. D.: The Career of the Byzantine Humanist Demetrius Chalcondyles at Padua, Florence and Milan. In: *Geanakoplos, J. D.: Interaction of the Sibling Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*. Yale University Press, 1976. 231-253.
- HARRIS 1995 Harris, J.: *Greek Émigrés in the West, 1400-1520*. Camberley 1995.

- IRIGOIN 1977 Irigoin, J.: Georges Hermonyme de Sparte: ses manuscrits et son enseignement à Paris. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 36 (1977) 22-27.
- KAZHDAN – TALBOT 1991 Kazhdan, A. P. – Talbot, A. M.: *Gazes, Theodore. In The Oxford Dictionary of Byzantium*. Szerk. Kazhdan, A. P. New York, Oxford 1991. 825-826.
- LOSEMANN 1997 Losemann, V.: Barbaren. In: *Der Neue Pauly* II. 1997. 440-441.
- MURPHY – WINTERBOTTOM 1999 Murphy, J. J. – Winterbottom, M.: *Raffaele Regio's Quaestio Doubting Cicero's Authorship of the Rhetorica ad Herennium*. *Rhetorica* 17 (1999) 77-87.
- PONTANI 1992 Pontani, A. : Per la biografia, le lettere, i codici, le versioni di Giano Lascaris. In : *Dotti bizantini e libri greci nell'Italia del secolo XV*. Szerk. Cortesi, M., Maltese, E. V. Napoli 1992. 425-433.
- PONTANI 2002 Pontani, F.: Musurus' Creed. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 43 (2002/2003) 175-213.
- TOPPING 1976 Topping, P.: Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete. *XVe Congrès International d'Études Byzantines*. Athènes 1976. 3-23.

Abstract

From the Second Rome to the First One

Italian Experiences of Byzantine Scholars in the Mirror of Their Letters

The paper deals with the Italian experiences of seven notable Byzantine intellectuals: Aristobulus Apostolius, Andronicus Callistus, Demetrius Chalcocondyles, Theodore Gaza, George Gregoropulus, Constantine Lascaris and Marcus Musurus. The investigation relies on the surviving letters of the aforementioned scholars as its sources, attempting to present the common problems faced by these Byzantine immigrants, just like their attempts to handle and solve them.

Steppetörténet

Gondolatok a *De administrando imperio* besenyő-képéről és a kelet-európai erőviszonyokról a 9. század végétől a 11. század közepéig

Nehezen képzelhető el őseink 9–10. századi történetének rekonstruálása a *De administrando imperio*¹ elemzése és a besenyők szerepének vizsgálata nélkül. Míg az előbbi korai történelmünk egyik legjelentősebb írott forrásaként tartják számon, addig az utóbbira többnyire úgy tekintenek, mint a magyarok honfoglalás előtti vándorlásának, végső soron pedig a Kárpát-medence birtokbavételének kiváltó okára. Ez utóbbira is elsősorban a *DAI* alapján gondolhatunk. A *DAI* hatása a kutatásra megkérdőjelezhetetlen, hiszen ez az egyetlen olyan, az eseményekkel majdhogynem kortárs írott forrás, amely bár a magyarok korai történetét fejezetekre tagolva beszéli el, az egybefüggő elbeszélés érzetét kelti. Azonban a magyar példa kiválóan szemlélteti, hogy az elsőre koherensnek tűnő forrás nemcsak feloldhatatlannak tűnő belső ellentmondásokkal és értelmezéssel nehezítésekkel terhelt, de más írott kútfőkkel összemérve is elbizonytalanodhatunk a kinyerhető információkkal kapcsolatban.² Mindez persze nem változtat azon a tényen, hogy a *DAI* részletgazdagságával páratlan írás a kutatók számára egy forrásszegény korból. Ugyanakkor ez a forráshiány csak növeli a vele szemben támasztott elvárásokat, ami egyben elfogultsághoz és torzuláshoz is vezethet. A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a *DAI* besenyő-képe, s ezzel összefüggésben az a külpolitikai útmutatás, melyet VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (913–959) bizánci császár kívánt a fiára, Romanos-ra hagyni, milyen mértékben tükrözheti a korszak kelet-európai erőviszonyait, összehasonlítva más írott forrásokkal.

„Konstantinápoly városa, a melyet előbb Bizantiumnak, most Új-Rómának neveznek, szerfölött vad népek közt fekszik.”³

A bizánci állam rendkívül kedvezőtlen geopolitikai elhelyezkedésére hívja fel a figyelmet a 10. század közepén Cremonai Liudprand, mikor arról ír, hogy északról félelmetes népekkel: a magyarokkal, a besenyőkkel, a kazárokkal, a ruszokkal és a bolgárokkal határos a birodalom.⁴ A bizánciak számára is nyilvánvaló volt az erőviszonyok kiegyenlítetlensége, és ehhez megfelelően igazították a külpolitikai és a katonai gondolkodást. Ebből adódóan háborús időkben úgy kívánták elhárítani a fenyegetést, hogy

¹ A továbbiakban: *DAI*.

² HARMATTA 1998.; TAKÁCS 2003.; SZABADOS 2011.

³ LIUDPRAND 1908, 82.

⁴ „Nova nunc dicitur Roma, inter ferocissimas gentes est constituta. Habet quippe ab aquilone Hungarios, Pizenacos, Chazaros, Rusios, quos alio nos nomine Nordmannos appellamus, atque Bulgarios nimium sibi vicinos...” Cremonai Liudprand, MGH SS 41. 9.

lehetőleg ne kelljen döntő és az erőforrásokat felemészítő összecsapásba bocsátkozniuk. Ez a diplomácia szintjén elsősorban a tárgyalást és a lefizetést, a harcmezőn pedig a különböző időhúzó, az ellenség gyengeségeit, a földrajzi és évszaki viszonyokat figyelembevevő taktikák használatát jelentette. A Bizánci Birodalom északi határainak a védelme két pilléren nyugodott. Az egyik ilyen pillért a krími bizánci birtokok jelentették, melyeken keresztül a birodalom a steppe népeivel tarthatott kapcsolatot, valamint ráláthatott a térség történéseire. A másik pillér szerint Bizánc saját katonai erejének kímélése érdekében előszeretettel próbálta igénybe venni más népek seregeit az éppen aktuális érdekeinek megfelelően, melyhez az ideált egy olyan népcsoport jelentette, amely bárhol és bármikor bevethető.⁵ A kazárok is ezt a szerepet töltötték be,⁶ de a magyaroknál is megfogható. Erre példa a Symeon bolgár uralkodó (893–927) elleni közös magyar–bizánci fellépés volt.⁷ Őscink a besenyőkhöz hasonlóan kereskedelmi kapcsolatokat áptak a krími bizánci területekkel,⁸ de fenyegethették is azokat.⁹ Látható, hogy a magyarok geopolitikai szempontból ugyanazt a helyet foglalták el, amit később a besenyők is. A *DAI* szerint a besenyők a magyarok etelközi szállásait foglalták el. Besenyőország a Duna alsó folyásától a Don melletti Sarkelig húzódott. Nyolc törzsükből négy a Dnyeper folyótól nyugatra, négy pedig attól keletre helyezkedett el¹⁰ [lásd a mellékelt térképet]. Bár hajlamosak lehetünk Bizánc nomádok feletti befolyását magától értetődőnek venni, ennek számos akadálya lehetett: a földrajzi, a kulturális és a politikai okok, illetve az eltérő külpolitikai célok.¹¹ Arra, hogy az elmélet gyakorlati alkalmazásának korlátai lehettek, már Frank E. Wozniak is felhívta a figyelmet a besenyők példáján keresztül, melyet Bizánc más népekkel szembeni érdekérvényesítő képességéről írt tanulmányában fejtett ki.¹²

„Ímé, tanítást adok neked...”¹³

A kutatás szerint a *DAI* valamikor 948 és 952 között keletkezhetett. A szakirodalomban elterjedt nézet VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár személyéhez kötni, de más meglátások is felmerültek már. Mindenesetre elképzelhető, hogy segítői mellett ő is hozzájárult a munka elkészültéhez.¹⁴ A tartalmát tekintve államkormányzati és belső használatra szánt munkában Konstantin császár meglehetősen személyes hangvételben közli fiával, az akkor már megkoronázott Romanos-szal a *DAI* megírásának célját:

⁵ WOZNIAK 1984, 299–301.; HALDON 1999, 37–66.; HALDON 2006; NOONAN 2006, 160–163.

⁶ BOBA 1967, 39.; WOZNIAK 1984, 301., 312.

⁷ OSTROGORSKY 2003, 226–227.; TÓTH 2016, 372–383.

⁸ Ibn Ruszta, HKÍF 34.; KMOŠKÓ I/1. 1997, 208–209.; Gardézi, HKÍF 38.; ZIMONYI 2005, 39.; Marvazi, HKÍF 45.; ZIMONYI 2005, 45.; A magyar–bizánci kereskedelemre vö. ZIMONYI 2005, 247–250.

⁹ Konstantin-legenda, HKÍF 160.

¹⁰ *DAI* 2003, 166–169., 182–183.; PÁLÓCZI 2014, 23–24.

¹¹ MEŠKO 2015

¹² WOZNIAK 1984

¹³ *DAI* 2003, 44–45.

¹⁴ A véleményekre vö. HOWARD-JOHNSTON 2000, 308–310.; ŠEVČENKO 2006.; FARKAS 2014, 268.

„...azon voltam, hogy mindennapi és általánosan használt nyelvezettel tanítsalak meg azokra a dolgokra, amelyekről úgy hiszem, hogy tudnod kell, és amelyek minden nehézség nélkül meg tudják adni neked a hosszú tapasztalatból eredő belátást és bölcsességet.”¹⁵

Azaz hogy beavassa mindazon, a birodalom külpolitikájával összefüggő ismeretekbe, melyek a leendő uralkodónak hasznára lehetnek a későbbiekben.

A munka egészének alapos vizsgálata számos problémára derített fényt. Úgy tűnik, hogy a *DAI* a koncepciójába beilleszthetőnek ítélt szövegek összeszerkesztéséből jött létre. Különböző eredetű, keletkezési idejű és változó céllal létrejött forrásokat használhattak fel: bizánci krónikákat, földrajzi és asztrológiai munkákat, okleveleket, követi jelentéseket, útleírásokat, illetve szóbeli közléseken alapuló információkat. Ezek között vannak ismert történeti munkák is, többségük azonban ismeretlen eredetű irattári anyag lehetett, míg kisebb részük a *DAI* számára készített feljegyzés. Forrásait a mű híven közli, de ezeket nem próbálja tartalmilag egyeztetni, így a szöveg ellentmondásokkal terhelt. Tulajdonképpen egy nyers iratgyűjtemény, amely számos aránytalanságával, következetlenségével és hiányával (például kihagyták belőle a dunai bolgárok leírását), a befejezetlenség benyomását kelti.¹⁶

Az előszóban olvashatunk a munkában kifejtendő négy fő témáról, amelyek a következők: 1. az egyes népek Bizánchoz való viszonya és az, hogy miképp lehet őket egymás ellen katonailag felhasználni, 2. milyen követelésekkel állhatnak elő az idegen népek, és miként lehet azokat elhárítani, 3. az egyes népek ismertetése, 4. a Bizánci Birodalomban történt változások. Ennek megfelelően a *DAI* négy fő részre bontható, melyek közül a harmadik további három alrészre.¹⁷ Az első két rész (az első tizenhárom fejezet) foglalkozik a Romanos-nak írt külpolitikai útmutatással,¹⁸ míg a harmadik rész alapvetően történeti-diplomáciai témájú fejezetekből áll. Ezek között kapott helyet a magyarok (türkök) és a besenyők történetével foglalkozó ún. „északi dosszié” (37–42. fejezet).¹⁹ Romilly Jenkins úgy vélte, hogy Konstantin császár két fázisban szerkesztette a *DAI* szövegét; az első, történeti-diplomáciai jellegű fejezeteket a 940-es években, a külpolitikai koncepciót pedig később.²⁰ Ezzel szemben James Howard-Johnston azt gondolja, hogy az első tizenhárom fejezet az, amely Konstantin császár saját munkájának tekinthető, míg a harmadik rész valójában az apja, VI. Leó császár (886–912) idején készült, és kisebb módosításokkal emelték be később a *DAI* szövegébe.²¹ Ez az elmélet egybecseng Kapitánffy István azon elképzelésével, miszerint a korai magyar történelemre vonatkozó fejezetek nem Bulcsú és Termacsu szóbeli közlésén, hanem az eseményekkel egykorú vagy közel egykorú forrásokon alapulnak.²²

A számunkra különösen fontos első tizenhárom fejezet két (esetleg három) részre osztható: az 1–8. fejezetek foglalkoznak kifejezetten a besenyők katonai alkalmazásának

¹⁵ *DAI* 2003, 48–49.

¹⁶ A *DAI* jellemzésére vö. Moravcsik Gyula, *ÁMTBF*, 30–32.; Moravcsik Gyula, *DAI* 2003, 3–17.; KAPITÁNYFFY 2017, 465.; A *DAI* által használt források felsorolását lásd *DAI* 2003, 337–341.

¹⁷ Moravcsik Gyula, *DAI* 2003, 5.

¹⁸ *DAI* 2003, 48–77.

¹⁹ Uo. 166–189.

²⁰ JENKINS 1967, 12.

²¹ HOWARD-JOHNSTON 2000, 321., 327.

²² KAPITÁNYFFY 1999; KAPITÁNYFFY 2017, 466–467.

lehetőségeivel. Többnyire a ruszok (oroszok) utazásáról szóló 9. fejezet tartalmát tekintve némileg kilóg ezek sorából, majd a 10–12. fejezetek a kazár–úz–alán–volgai bolgár relációt írják le.

Az 1–8. fejezetek tehát a besenyők kiemelt szerepét hangsúlyozzák. Ennek lényege röviden az, hogy képesek a birodalom potenciális északi ellenségei: a ruszok, a magyarok és a dunai bolgárok ellen harcolni, ugyanakkor veszélyesek Bizánc krími területeire is.²³

Így „Olyan egyezséget kell velük kötni, hogy ahol a császárnak szüksége van rájuk, szolgálatot tegyenek, akár az oroszok, akár a bolgárok, akár a türkök ellen. Mert ezeknek módjukban áll mindazok ellen harcolni, s minthogy sokszor mentek ellenük, most már félelmetessé váltak szemükben.”²⁴

Az 1. és a 6–8. fejezetek elsősorban a besenyőkkel kötendő megállapodások menetével foglalkoznak.²⁵ Mindezek alapján Konstantin császár legfőbb tanítása fiának az, hogy a besenyők lefizetése és katonai felhasználása a megoldás a ruszok, a magyarok és a bolgárok jelentette veszélyre. E koncepció kritika nélküli átvételét mutatja Georg Ostrogorsky munkájának néhány sora:

„A besenyők által előidézhető veszélyekre nyomatékosan már VII. Kónstantinosz Porphyrogennétosz is felhívta a figyelmet a külpolitikáról szóló értekezésében. Bizánc szövetségesként használta fel őket az északra felgyújtó mindenkor ellen-ségeikkel szemben. A harcedzett nomád néppel kötött szövetség, amely a kívánt időben hátba támadta a bolgárokat és a magyarokat, valamint eltorlaszolta az oroszok útját dél felé, a bizánci politika legnagyobb fegyverténye volt a 10. században.”²⁶

Azt, hogy mennyire nem volt ilyen egysíkú, besenyő-centrikus a bizánci külpolitika már 950 előtt sem, jól illusztrálja Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka két levele. Az első Symeon bolgár uralkodóhoz 924/925 táján írta, amelyben felhívja utóbbi figyelmét arra, hogy császári biztatásra egy rusz–besenyő–alán–magyar közös fellépésre számíthat.²⁷ A második levelében arról panaszkodik, hogy a bizánci állam az egyházi kincsek kisajátításával finanszírozza a besenyők, magyarok és más népek katonai segítségét.²⁸ Emellett magát a *DAI*-t is meg lehetne említeni, amelynek 13. fejezete a kazárok, a magyarok, a ruszok és más északi (szkíta) népek Bizáncnak tett szolgálataira utal, természetesen fizetség fejében.²⁹

Kérdés, hogy mi lehet az a hosszú évek tapasztalatából eredő belátás és bölcsesség, amire a császár hivatkozik. Értelemszerűen ez maga az írásmű, azon belül pedig elsősorban a didaktikus jellegű első tizenhárom fejezet. Úgy tűnik, hogy a *DAI* összeállítóinak már rendelkezésére állt a korábban keletkezett „északi dosszié”, s emellett valószí-

²³ DAI 2003, 48–57.

²⁴ Uo. 56–57.

²⁵ Uo. 48–49., 52–57.

²⁶ OSTROGORSKY 2003, 295.

²⁷ Nikolaos Mystikos, ÁMTBF 24–25.; vö. HKÍF 99–100.

²⁸ Nikolaos Mystikos, HKÍF 98.

²⁹ DAI 2003, 66–67.

nüleg minden olyan, fent említett, különböző eredetű, korú és célú forrás, melyeket beépítésre érdemesnek tartottak. Feltételezhető, hogy ezek a források is hatással voltak a *DAI* didaktikus részének megalkotására. Az előadásmód ugyanis folyamatosan múltbéli eseményekre utal, a 8. fejezetben pedig konkrét példaként hozza fel állítása alátámasztására a Gabriel-féle követség történetét.³⁰

Besenyők a ruszok útjában?

A *DAI* 2. fejezete kifejezetten a besenyő–rusz kapcsolatról szól. Ez alapján a két nép határos volt egymással, és amíg a besenyők gyakran végigportyázták a ruszok területeit, addig az utóbbiak a béke megőrzésére, illetve szövetségük és segítségük megnyerésére törekedtek, ugyanis „erős ez a nép”. Ez a törekvés abból adódott, hogy a ruszok a besenyőktől szereztek be a megélhetésükhöz szükséges állatfajtákat, mint a szarvasmarhát, lovakat és a birkákat is, hiszen – állítja a *DAI* – egyiket sem lehetett megtalálni a Rusz területén. A következő idézetek is a rusz törekvéshez hasonló gondolatokat fogalmaznak meg, jelen esetben Bizánc külpolitikai érdekeinek szemszögéből:

„Mitöbb, az oroszoknak nincs módjukban hadba vonulni határaikon túl, csak ha a besenyőkkel békében vannak, mivel, amíg ők távol vannak saját földjüktől, ezek támadást intézve elpusztíthatják és feldúlhatják területüket.”

Később hozzáteszi:

„A rómaiak e császári városába sem tudnak eljutni az oroszok se háború, se kereskedés végett, csak ha a besenyőkkel békében vannak...”, mert ha nem, az éppen a folyó zátonyai mellett csónakjaikkal bajlódó ruszokat lemészárolhatják a besenyők.³¹

Idevonható a 4. fejezet is, ahol a besenyő–rusz–magyar kapcsolat kerül tárgyalásra. E szerint sem a ruszok, sem a magyarok nem képesek sereget vezetni Bizánc ellen, vagy követeléseket támasztani a béke fejében, „mert félnek e nép haderejétől, amelyet a császár ellenük fordíthat, mialatt ők a rómaiak ellen hadat viselnek.”³²

A rusz–bizánci kapcsolatok leghamarabb a 830-as évek végétől ragadhatók meg. Ennek alakulásában mérföldkő a 860. évi rusz támadás Konstantinápoly ellen, hiszen innentől válhattak potenciális ellenségekkel Bizánc számára.³³ A következő rusz támadásra a 12. század elején keletkezett ó-keletiszláv *Régmúlt idők elbeszélése*³⁴ alapján 907-ben került sor, de más forrás nem tud róla, így megtörténte vitatható.³⁵ A sikertelen 941-es akció mögött nem a besenyőket sejtethetjük, hanem a rusz sereg vereségét és a görögtűz eredményes alkalmazását a flottájuk ellen.³⁶ A 944-es hadjáratról is csak a *PVL*-ből van

³⁰ A követségre lásd *DAI* 2003, 56–57.

³¹ *DAI* 2003, 48–51.

³² Uo. 50–53.

³³ Kiss 2017

³⁴ A továbbiakban: *PVL*.

³⁵ *PVL* 2015, 38–41.

³⁶ Cremonai Liudprand, *MGH SS* 41. 137–139.; Theophanész folytatója, *NOT I.* 103–105.; *PVL* 2015, 49–50.

tudomásunk. Ennek kapcsán bukkannak fel először a besenyők a ruszok fegyvertársai-ként. Bizánc megvásárolta a békét, de érdekes mozzanat, hogy ezután Igor rusz fejedelem (~912/941–945) a besenyőket a bolgárok ellen küldte.³⁷ A 960-as évek második felében II. Nikephoros Phokas császár (963–969) felbérlette Szvjatoszláv rusz fejedelmet (~945/964–972) a bolgárok megeregulázására, mivel azok nem akadályozták meg a magyarok betöréseit bizánci területre. Az események pontos kronológiája bizonytalan. Röviden: Szvjatoszláv megverte a bolgárokat, eközben azonban besenyő támadás érte Kijevet, így a fejedelemnek vissza kellett vonulnia fővárosa védelmére. A veszedelem elhárítását követően visszatért a Balkánra, egy rusz–magyar–besenyő–bolgár koalíciót szervezett, amely 970-ben Arkadiopolisnál vereséget szenvedett az új császár, I. Joannes Tzimiskes császár (969–976) csapataitól. A következő évben meginduló bizánci ellentámadás Dorostolonnál megadásra és a Balkán elhagyására kényszerítette Szvjatoszlávot, akit hazaútján a besenyők öltek meg.³⁸

Bár a szakirodalomban olvasható, hogy Bizánc „riadóztatta” a besenyőket a ruszok ellen,³⁹ a források egyik esetben sem utalnak erre. A Kijev elleni besenyő támadás hátterét nem ismerjük, de Szvjatoszláv távolléte önmagában megadhatta a lehetőséget a cselekvéshez. A *PVL* tudni véli, hogy a perejeszlavciek értesítették a besenyőket Szvjatoszláv hazaútjáról, és utal az ellenséges viszonyra már a dorostoloni harcok alatt.⁴⁰ Skylitzes szerint a fejedelemnek az volt a kérése, hogy a bizánciak vegyék rá a besenyőket a ruszok átengedésére a földjükön, amit azok megtagadtak. A ruszok korábbi szövetségei ugyanis dühösek voltak Szvjatoszlávra, amiért kiegyezett a bizánciakkal.⁴¹ Az 1043. évi konfliktus háttere homályos. Jaroszláv rusz fejedelem (1019–1054) fiát, Vlagyimirt küldte Bizánc ellen, de útközben a vihar tönkrezúzta a flottájukat. Mindenesetre a besenyőknek itt már nem jutott semmilyen szerep.⁴²

A *DAI* 2. fejezete szerint a ruszok nem tudnak eljutni Konstantinápolyba „se háború, se kereskedés végett, csak ha a besenyőkkel békében vannak...”⁴³ Sajat magának mond ellent a 9. fejezettel, ahol meglehetősen alapossággal számol be a rusz hajósok útjáról a császárvárosba, még a besenyő-veszély ellenére is.⁴⁴ További adalékokkal szolgálnak a *PVL*-ben megőrződött rusz–bizánci szerződések ([907], 911, 944, 971), melyeket az egyes katonai konfliktusok után kötöttek. Az első háromban részletesen szabályozzák többek között a rusz–bizánci kereskedelmet és a ruszok tevékenységét Konstantinápolyban.⁴⁵ Bizánci források szerint Szvjatoszláv a 971-es megállapodásban is kiállt a kereskedelmi érdekei mellett.⁴⁶

³⁷ *PVL* 2015, 50–51.

³⁸ LEON DIAKONOS 2005, 109–112., 128–132., 152–161., 172–189., 192–200.; SKYLITZES 2011, 265–266., 275–278., 281–294.; *PVL* 2015, 63–69.; STOKES 1961, 50–57.; OSTROGORSKY 2003, 248., 250.; STEPHENSON 2004, 47–53.

³⁹ MEL'NIKOVA 2016, 320.; MADGEARU 2016, 373., 377.

⁴⁰ *PVL* 2015, 68–69.

⁴¹ SKYLITZES 2011, 293–294.

⁴² SKYLITZES 2011, 404–407.; *PVL* 2015, 118–119.

⁴³ *DAI* 2003, 50–51.

⁴⁴ Uo. 56–63.

⁴⁵ *PVL* 2015, 39–44., 51–55., 68–69.

⁴⁶ LEON DIAKONOS 2005, 198–199.; SKYLITZES 2011, 293.

A *PVL* szerint Szvjatoszláv „sok hadat viselt”, növelve Rusz területét,⁴⁷ de már a 944. évi rusz–bizánci szerződésből megerősödésük tükröződik vissza, amely megtűtja, hogy a ruszok a krími bizánci területeken hadakozzanak, és a Dnyeper torkolatában telejenek. Emellett a bizánciak elvárják, hogy ha a volgai-bolgárok veszélyeztetik a krími érdekeltségeiket, akkor azt a ruszok ne hagyják.⁴⁸ A muszlim források is növekvő hatalmukról adnak hírt: számuk és erejük nagy, zsákmányolnak, széttűzták a Kazár Birodalmat, megtámadták a volgai-bolgárokat és a burtászokat.⁴⁹ Ez idő tájt Ibn Haukal azt jegyzi meg a besenyőkről, hogy: „Ők a Rūsiya katonai ereje és szövetségesei.”⁵⁰

A besenyők által „féken tartott” magyarok

A *DAI* 3. fejezete szerint

„A türkök nemzetsége szintén nagyon retteg és fél az említett besenyőktől, mint-hogy gyakran szenvedett tőlük vereséget és már-már a teljes pusztulás szélén volt. Ezért a türkök szemében mindég félelmetesnek számítanak a besenyők, s ezek féken tartják őket.”⁵¹

A 4. fejezet arról értekezik, hogy ha a császár békében van a besenyőkkel, sem a ruszok, sem a magyarok nem tudnak Bizáncra támadni. Sőt, még különböző, pénzben vagy árucikkben meghatározott követeléseket sem támaszthatnak a békéért cserébe, hiszen félnek a besenyőktől, akiket a császár ellenük fordíthat, míg ők hadjáraton vannak.⁵² A 13. fejezet újra megismétli, hogy a besenyők megtámadhatják és kifoszthatják a magyarokat.⁵³ A magyarok esetében a didaktikus rész és a történeti rész között világos logikai-tartalmi kapcsolat van. A *DAI*-ban felvázolt honfoglalást megelőző magyar történet középpontjában a besenyőktől elszenvedett vereségek állnak, „a már-már teljes pusztulás széle”, melynek végén a Kárpát-medence birtokbavétele nyújthat némi megnyugvást.⁵⁴ „És attól fogva a türkök nem vették fel a harcot a besenyőkkel.” – állítja a 38. fejezet.⁵⁵ A ruszok, a bolgárok és a magyarok rendkívül nagy félelmét hivatott szemléltetni a 8. fejezetben Gabriel klerikus követsége a magyarokhoz. A követ a következőket mondta a magyarok fejének:

„A császár üzeni: menjetek el és úzzétek ki a besenyőket lakóhelyükről és telepedjete le ti ott (hiszen korábban is ti laktatok ott), hogy közel legyetek császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátok, és hamar megtalálalak benneteket”. A magyarok vezetői visszautasították a kérést, mondván:

⁴⁷ *PVL* 2015, 63.

⁴⁸ *Uo.* 53–54.

⁴⁹ al-Isztahri, *KMOSKÓ* I/2. 2000, 32.; vö. Ibn Haukal, *KMOSKÓ* I/2. 2000, 77., 80.

⁵⁰ Ibn Haukal, *KMOSKÓ* I/2. 2000, 60.

⁵¹ *DAI* 2003, 50–51.

⁵² *Uo.* 50–53.

⁵³ *Uo.* 64–65.

⁵⁴ *Uo.* 170–179.

⁵⁵ *Uo.* 172–173.

„Mi nem kezdünk ki a besenyőkkel; mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók...”⁵⁶

A besenyők szerepének megítélése a magyar honfoglalásban máig vita tárgyát képezi. A források a magyarok vereségéről tudósítanak, de ezek száma és ideje vitatott. Azzal kapcsolatban, hogy a veszteségek mennyire voltak súlyosak, ugyancsak eltérőek a vélemények.⁵⁷ Figyelembe véve a régészeti leletek tanulságait, melyek szerint a nemek eloszlása semmilyen torzulást nem mutat,⁵⁸ a *DAI* víziója a már-már teljes pusztulásról erős túlzásként hat.

A Gabriel-féle követségről csak a *DAI* szövegéből értesülünk. Az esemény időpontja a honfoglalást követő évtizedekre, esetleg a 10. század elejére tehető, de a rendelkezésre álló információk alapján pontosan meghatározni nem lehet.⁵⁹ A követség megítélése változó. Olyan vélemények születtek, mint hogy ez a cselekmény hűen tükrözi a magyarok félelmét,⁶⁰ valamint hogy tulajdonképpen nem is derülnek ki a visszautasítás valós okai,⁶¹ vagy, hogy egyenesen becsapták Gabrielt.⁶² A legszélsőségesebb megítélés szerint pedig nem is az hangzott el valójában, ami ránk maradt.⁶³ Az eseményre vonatkozó más írott kútfő híján lehetetlen megállapítani, hogy melyik vélemény áll legközelebb az igazsághoz.

A történet a *DAI* mondanivalójába tökéletesen illeszkedik, de a felkérés létjogosultsága erősen megkérdőjelezhető, hiszen aligha fűződött hozzá érdeke a magyaroknak. Nincs tudomásunk olyan forrásról, amely jelezné, hogy a magyarok vissza akarták volna foglalni Etelközt, erre csak Gabriel történetéből következtethetünk közvetett módon. Azonban érdemes hangsúlyozni, hogy a bizánciak keresték meg a magyarokat, tehát a bizánciaknak volt szüksége segítségre a külpolitikai céljaik megvalósításához, és nem fordítva. Ha nem állt szándékában a magyaroknak korábbi szálláshelyeik visszaszerzése – fontos, hogy itt nem egy egyszeri támadóhadjáratról van szó – akkor egyáltalán nem magától értetődő az elutasítás oka. Sőt, meglepőnek hathat ezt a saját katonai alsóbbrendűségükkel indokolni. Érdekesség, hogy a *DAI* nemcsak a magyarok félelmét akarja érzékeltetni a Gabriel-féle követséggel, hanem a ruszokét és a bolgárokét is.⁶⁴ Más forrás (például a követjelentés) híján lehetetlen bizonyítani, hogy mi történt pontosan, és milyen motivációk húzódtak meg valójában. Ugyanakkor az is

⁵⁶ Uo. 56–57.

⁵⁷ Elég utalni Tóth Sándor László és Szabados György vitájára. A véleményekre vö. TÓTH 2016, 341–367.; SZABADOS 2011, 134–162.

⁵⁸ ÉRY 1994, 221.

⁵⁹ TÓTH 2016, 366.

⁶⁰ Uo. 366–367.

⁶¹ RÉVÉSZ 1999, 154.

⁶² SZABADOS 2011, 152–153.

⁶³ HÖBLING 2010, 75–77.

⁶⁴ *DAI* 2003, 56–57.; „Olyan egyezséget kell velük kötni, hogy ahol a császárnak szüksége van rájuk, szolgálatot tegyenek, akár az oroszok, akár a bulgárok, akár a türkök ellen. Mert ezeknek módjukban áll mindazok ellen harcolni, s minthogy sokszor mentek ellenük, most már félelmetessékké váltak szemükben. Világos ez a következőkből is. [kiemelés tőlem – Kiss Máté] Ugyanis, amikor egyszer Gábríel klerikust a császár parancsából elküldték a türkökhöz...”

elégtelen magyarázatnak tűnik, hogy a magyarok olyan „visszaautasíthatatlan ajánlatot” kaptak, aminek csak a besenyőktől való félelmük szabott gátat.

A későbbi események nem a *DAI* által leírtakat látszanak igazolni. A besenyők nem-hogy nem tartották féken a magyarokat, de alkalmasint szövetségesként léptek fel Bizánccal szemben. *Szent György csodái* alapján felmerült a magyarok részvétele a 917-es anchialosi csatában a bolgárok és a besenyők oldalán, ez azonban valószínűtlen. Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy a bizánci kormányzat kereste a magyarok kegyeit, de ez végül sikertelen maradt.⁶⁵ A 934-es események leírása megcáfolja a *DAI* azon állítását, miszerint őseink féltek, rettegtek a besenyőktől, illetve nem vették fel velük a harcot a honfoglalás után. Ekkor ugyanis egy besenyő–magyar háborút követően a két fél békét kötött, s közösen léptek fel a birodalommal szemben.⁶⁶ A csataleírásnak olyan értelmezése is lehetséges – bár korántsem bizonyos –, hogy a besenyők a magyaroknak alárendelve harcoltak.⁶⁷ Nem látszik működni a „besenyő fék” a 943.,⁶⁸ 959.,⁶⁹ 961.,⁷⁰ (964., 965.,⁷¹) 968.,⁷² (és 969.⁷³) évi magyar támadások esetében sem. A 970-es Szvjatoszláv által vezetett koalícióban újra együtt harcoltak a magyarok és a besenyők.⁷⁴ A 10. században nyugatra és délre vezetett magyar hadjáratok intenzitása jelezheti, hogy a törzsszövetség különösebben nem érezte fenyegetve magát egy keletről jövő csapástól, s erről nincs is tudomásunk ebben a században. *Szent István király nagy legendája* és Hartvik püspök műve tudósít egy beütésről, amely 1014 és 1017 között történhetett.⁷⁵ Ugyanakkor több ízben érkeztek besenyők a Kárpát-medencébe. Anonymus alapján Taksony fejedelemnek (~955–970) valószínűleg besenyő felesége volt, és Tonuzoba is az ő uralkodása alatt költözött az országba. Kézai Simon krónikája és a XIV. századi krónikakompozíció besenyőkről is tudósít azon népek kapcsán, melyek Géza fejedelem (~972–997), Szent István király (997–1038) és a „többi király” idején hazánkba érkeztek. *Szent István kis legendája* és Hartvik püspök műve szerint Bulgáriából hatvan előkelő besenyő jött Magyarországra. Ezt a történetet Györffy György inkább I. András király (1046–1060) idejére datálta. Úgy tűnik, hogy az országban letelepedett besenyők a királyi sereg segédnépeként, illetve elővédjeként harcoltak.⁷⁶

⁶⁵ Szent György csodái, ÁMTBF 77–79.; MAKK 1996, 15.; A forráshely megbízhatatlanságára vö. BALOGH 2007

⁶⁶ Maszúdi, HKÍF 53–56.; KMO SKÓ I/2. 2000, 183–185.

⁶⁷ SZABADOS 2011, 153–154.

⁶⁸ Georgios barát folytatása, ÁMTBF 61–62.; MAKK 1996, 17.

⁶⁹ Theophanes folytatása, ÁMTBF 69.; MAKK 1996, 23.

⁷⁰ Theophanes folytatása, ÁMTBF 69.; MAKK 1996, 23.

⁷¹ A hadjáratok megtörténte bizonytalan. TÓTH 2016, 539.

⁷² Uo. 539.

⁷³ A hadjárat megtörténte bizonytalan. Uo. 539.

⁷⁴ Leon Diakonos, ÁMTBF 72.; LEON DIAKONOS 2005, 158–161.; Ioannes Skylitzes, ÁMTBF 86–89.; SKYLITZES 2011, 275–278.; TÓSER 2004

⁷⁵ Szent István legendája Hartvik püspöktől, ÁLI 37–38.

⁷⁶ ANONYMUS 2004, 48–49.; KÉZAI 2004, 122.; a XIV. századi krónikakompozícióra lásd KÉPES KRÓNIKA 2004, 36.; Szent István király nagy legendája, ÁLI 24–25.; Szent István király kis legendája, ÁLI 15–16.; Szent István legendája Hartvik püspöktől, ÁLI 37–40.; vö. PÁLÓCZI 2014, 38–39.; KOVÁCS – ZIMONYI 2016, 9–11.; A vizsgált időszakot követően is számolnunk kell besenyő beköltözéssel és betöréssel. Az 1068-as „kun” betörés mögött a besenyők helyett valószínűleg az úzokat kell sejtelnünk. 1071-ben a Nándorfehérvár környéki besenyők törtek be a

Erőterek vonzásában: a bolgárok

A *DAI* 5. fejezete tárgyalja a besenyők és a bolgárok egymáshoz való viszonyát. E szerint a császár nyugton maradásra kényszerítheti a bolgárokat, ha a besenyőkkel békében van, akik hol a saját hasznukért, hol a császár kérésére támadhatják őket. Ebből kifolyólag a bolgárok is igyekeznek békés viszonyt ápolni a közelükben élő besenyőkkel, hiszen azok korábban már többször tönkrevérték, és kifosztották őket.⁷⁷

A bolgár állam I. Symeon uralkodása alatt élte fénykorát. Ezt az időszakot a Bizánccal való konfliktusok jellemezték. Uralkodása elején kereskedelempolitikai okokból indított háborút. A 894–895-ös konfliktusban Bizánc igénybe vette a magyarok segítségét, majd a bolgár–bizánci fegyverszünetet kihasználva – a *DAI* szerint – Symeon a besenyőket használta fel a magyarok ellen.⁷⁸ A háború vége bolgár győzelmet hozott, ezért Bizánc adófizetésre kényszerült. Később ennek elmaradása váltotta ki a következő fegyveres összecsapást 913-tól, amely lényegében Symeon haláláig elhúzódott. A katonai kudarcok Bizánccban belpolitikai válsággal párosultak, s ebből a hatalmat Nikolaos Mystikos régenstől elragadó Zoé császárnő sem tudta kivezetni a birodalmat. Bár a bizánci ellentámadásba sikerült bevonni a besenyőket, nem tudta a flotta őket átszállítani az Al-Dunán Nikephoros Phokas és Joannes Bogas vitája miatt, melynek látván a besenyők hazamentek. A magyarokkal kapcsolatban már említettem, hogy Bizánc igyekezett megnyerni őket a bolgárok elleni akcióra, de ez sikertelen maradt. Az így magára maradt bizánci sereg 917-ben anchialosnál katasztrofális vereséget szenvedett a bolgároktól. A Symeon haláláig tartó bolgár–bizánci szembenállás alatt a bolgárok jelentős katonai sikereket értek el, de ezt Symeon nem tudta kihasználni Konstantinápoly elfoglalása nélkül.⁷⁹

I. Symeon halálával az erős bolgár állam is sírba szállt, és az ország a különböző katonai hatalmak felvonulási és politikai befolyásának színterévé vált. A következő uralkodó, Péter (927–969) már békés viszonyra törekedett Bizánccal, melyet a Maria Lekapenával kötött házasság és az éves bizánci adó is erősített. Bulgária viszont nem töltötte be azt a szerepet, amit Bizánc szánt neki: fékezze meg a magyarok betöréseit. A magyarok ismétlődő támadásai bizánci területre Bulgárián keresztül újra kiélezte a bolgár–bizánci viszonyt. Ez indította II. Nikephoros Phokas-t Szvjatoszláv rusz fejedelem felbérlésére a bolgárok ellen, amiről a ruszok kapcsán már írtam, s amely Bulgária Bizánc általi elfoglalásával végződött 971-ben. Ez új kihívások elé állította a birodalmat. Egyrészt nehéz volt pacifikálni a területet, másrészt létrejött a közös besenyő–bizánci határ.⁸⁰

A *DAI* szerint több ízben támadták a besenyők a bolgárokat.⁸¹ Ugyancsak a *DAI* alapján a 894–895-ös háborúban még szövetségesek voltak.⁸² A 917-es hadjáratban

Szerémségbe, majd II. István király (1116–1131) fogadott be az övéik közül. Vö. KORDÉ 1990, 3–10.; KOVÁCS – ZIMONYI 2016, 9–10.; A besenyő-úz problémára vö. KOSSÁNYI 1924, 530–534.; KATONA-KISS 2007; KOVÁCS – ZIMONYI 2016, 12.

⁷⁷ *DAI* 2003, 52–53.

⁷⁸ MAKK 1996, 7; OSTROGORSKY 2003, 226–227.; STEPHENSON 2004, 21.; TÓTH 2016, 372–383.

⁷⁹ OSTROGORSKY 2003, 229–232.; STEPHENSON 2004, 22–23.

⁸⁰ OSTROGORSKY 2003, 232–234., 248., 250., 253–254., 257–260.; STEPHENSON 2004, 23–25., 47–55., 58–81.

⁸¹ *DAI* 2003, 52–53.

⁸² Uo. 176–177.

meghiúsult az alkalmazásuk.⁸³ A 934. évi támadás a magyarokkal szövetségben értelmezhető saját elhatározásból indítottak.⁸⁴ A *PVL* említést tesz a 944-es hadjárat kapcsán arról, hogy bár Igor a békéért kapott pénz ellenében nem támadta meg Bizáncot, de a besenyőket Bulgária felpredálására küldte.⁸⁵ Később, mint Szvjatoszláv szövetségesei találkozunk velük.⁸⁶ A Bulgária területét pusztító besenyőkről tudósít Skylitzes krónikája is.⁸⁷

A *DAI* koncepciójának kritikája

A *DAI* első tizenhárom fejezetében a besenyők kiemelt szerepet játszanak, hiszen ők jelentik a megoldást a ruszok, a magyarok és a dunai bolgárok jelentette veszélyre. Emellett azonban egyértelműen utal a ruszok, a magyarok és más népek szolgálataira is. Ennélfogva érdekes, hogy a *DAI* semmilyen alternatívát nem nyújt arra az esetre, ha a besenyők valamilyen nem váltanak be a hozzájuk fűzött reményeket. A szerkesztőinek pedig tudnia kellett, hogy a bizánci diplomácia már 950 előtt sem csak a besenyőkre támaszkodott, mint ahogy azt is, hogy egyáltalán nem szavatolt a segítségük. Bizonyos, hogy létezett egy, mondhatni jelentékeny diplomáciai kapcsolat kettejük között – mint ahogy létezett a ruszokkal, a magyarokkal és a bolgárokkal is – de a fegyveres konfliktusok fényében a felhasználásuk nem tűnik magától értetődőnek, mint ahogy nem beszélhetünk hagyományos besenyő–bizánci barátságról sem.

A koncepció a besenyők képzelt erőfölényéből indul ki. Ennek bemutatására egy egyszerű sémát használ, melynek lényege, hogy a besenyők szomszédosak a ruszokkal, a magyarokkal és a bolgárokkal, képesek ellenük harcolni, gyakran mentek ellenük és verték meg őket, emiatt pedig rettegnek és félnek az említett népek. Elég egyoldalú ábrázolása ez a kapcsolatoknak, miszerint a félelemtől bénultan és tehetetlenül ki vannak szolgáltatva a besenyők kényének-kedvének. A *DAI* olyan állításokat tesz a koncepció alátámasztására, melyek valóságtartalma viszonylag könnyen mérlegre tehető. Ilyen, a ruszokkal kapcsolatos állítás, miszerint nem képesek hadba vonulni, vagy kereskedelem céljából eljutni Konstantinápolyba, csak ha a besenyőkkel békében vannak. Igaz, hogy utóbbiak valóban problémákat okozhattak, de a *DAI* megírásának idejére már fellendülőben volt a rusz–bizánci kereskedelem, és tudunk a ruszok katonai akcióiról, akár besenyő támogatással is.⁸⁸ A magyarok esetében megjelenő motívum a besenyőktől való rettegés, és az, hogy többé nem vették fel velük a harcot. A történeti áttekintésből ugyanakkor kitűnik, hogy a magyarok nem féltek felvenni a besenyőkkel a harcot, sőt akár egymás oldalán is harcoltak Bizánc ellen. Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy 901–955 között a magyar hadjáratok súlypontja nyugatra esett.⁸⁹ Ezek világosan rámutatnak a *DAI* problémáira. Az alábbi néhány példa mégis arra int minket, hogy ne essünk túlzásba. A koncepciónak kell, hogy legyen bizonyos valóságalapja.

⁸³ BALOGH 2007

⁸⁴ Maszúdi, HKÍF 53–56.; KMOŠKÓ I/2. 2000, 183–185.

⁸⁵ *PVL* 2015, 50–51.

⁸⁶ STEPHENSON 2004, 47–53.; TÓŠÉR 2004

⁸⁷ SKYLITZES 2011, 293.

⁸⁸ Többek között a kereskedelmet szabályozó rusz–bizánci szerződések: *PVL* 2015, 39–44., 51–55., 68–69.; A kapcsolatok elsősorban régészeti vonatkozásaira: ANDROŠCHUK 2013; ANDROŠCHUK 2016; A rusz kereskedők útjára Konstantinápolyba: *DAI* 2003, 56–63.

⁸⁹ TÓTH 2016, 522.

Nyilvánvaló, hogy a besenyők katonailag komoly erőt képviseltek a térségben. Valóban indíthattak a környező területekre hadjáratokat. A bizánciak 917-ben megpróbálták felhasználni őket a bolgárok ellen. A *PVL* Igor 944. évi hadjárata kapcsán említi, hogy a rusz vezér a besenyőket a bolgárok pusztítására küldte. Skylitzes munkájában Szvjatoszláv beszél a bolgár területeket pusztító besenyőkről. Valószínűleg nem alaptalan azt feltételezni, hogy a ruszok keresték a besenyők szövetségét a Bizánc irányába indított kereskedelmük és hadjárataik sikerének biztosítása érdekében. A *PVL* 915-ös és a 920-as évekre vonatkozóan említ rusz–besenyő ellenségeskedést, de mindkettő elég homályos adat.⁹⁰ A besenyők Kijev ellen intézett támadása valóban visszafordulásra készítette Szvjatoszlávot a Balkánról.⁹¹ A magyarok esetében is tudunk besenyő betörésről.⁹² Az áttekintésből úgy tűnik, hogy lehet találni olyan momentumokat, melyek a *DAI*-ban ki vannak hangsúlyozva, de az összképet tekintve ezek mégsem meghatározók. Ennek tükrében úgy tűnik, hogy a *DAI* felértékelte a besenyők szerepét, miközben nem, vagy alig említ ennek ellentmondó adatokat. Azonban Romanos számára fontosabb lehetett az, hogy a *DAI* mennyire volt alkalmas a jövőre vonatkozóan ellátni őt hasznos tanácsokkal. Ez azt is jelenti, hogy a készítőknek mérlegelniük kellett, vajon milyen változások és kihívások várhatóak Kelet-Európában a 10. századot követően.

A kelet-európai erőviszonyok alakulásának vázlata

Észrevehető, hogy a *DAI* a 10. század első felére vonatkozóan nem szolgál korrekt, kiegyensúlyozott képpel az erőviszonyok tekintetében. A 10. század közepétől jelentős átrendeződések zajlottak le Kelet-Európa hatalmi térképén. Ahogy azt a bolgár fejezetben láthattuk, a bolgárok Symeon halála után sokat veszítettek katonai és politikai jelentőségükből, az ország pedig kiszolgáltatottá vált Bizánc befolyásával, a környező népek támadásaival, valamint ugyanezek Bizánc ellen vívott hatalmi vetélkedésével szemben. A magyar támadások 955 után Bizáncot célozták meg. A ruszok megerősödése okozta a legnagyobb változást a térségben. Ez a 944-es szerződés alapján már Igor fejedelemsége idején is érzékelhető.⁹³ Szvjatoszláv hadjáratai szétzúzták a Kazár Birodalmat, csapást mértek a volgai-bolgárookra és a burtászokra. Aligha véletlen, hogy a muszlim források a ruszok dominanciájára utalnak a térségben.⁹⁴ Balkáni akciója már Bizánc létét veszélyeztette. A birodalom steppei politikájának katasztrófája, hogy mindehhez sikerült a bolgárok mellett a magyarok és a besenyők segítségét is megszereznie.⁹⁵ Az is megkockáztatható, hogy a magyarok és a ruszok között a 10. század folyamán kialakult egyfajta katonai együttműködés Bizánccal szemben.⁹⁶ Mindazonáltal úgy tűnik, hogy egy rusz–magyar–besenyő együttműködésnek nagyobb valószínűsége lehetett, mint a *DAI* külpolitikai koncepciója végrehajtásának.

A Kijevi Rusz felemelkedése mellett egy másik folyamat is lezajlott: a besenyő törzsszövetség lassú hanyatlása. A *DAI* szerint a besenyő társadalmi-politikai szervezet nyolc

⁹⁰ *PVL* 2015, 47–48.

⁹¹ *Uo.* 63–65.

⁹² PÁLÓCZI 2014, 38–39.; KOVÁCS – ZIMONYI 2016, 9–10.

⁹³ *PVL* 2015, 51–55.

⁹⁴ al-Isztahri, *KMOSKÓ* I/2. 2000, 32.; vö. Ibn Haukal, *KMOSKÓ* I/2. 2000, 77., 80.; *PVL* 2015, 63.;

⁹⁵ TÓSER 2004

⁹⁶ SZAHAROV 1986

törzsből állt, minden törzs élén egy nagyfejedelemmel, de volt negyven kisebb fejedelem is,⁹⁷ talán nemzetségfők. Ebből a leírásból egy erősen decentralizált politikai alakulat képe rajzolódik ki.⁹⁸ Talán nem alaptalan feltételezni, hogy a centralizált vezetés hiánya, a rusz és az úz nyomás a besenyő törzsszövetségi keretek fellazulását és széthullását ösztönözte.⁹⁹ A Kárpát-medencébe költöző besenyőkről fentebb már írtam. A ruszok Vlagyimir fejedelem (980–1015) uralkodása alatt hadban álltak velük, akik a rusz trónkövetelők egymás elleni harcaiban is részt vettek. Jaroszláv fejedelem (1019–1054) 1036-ban mért vereséget rájuk.¹⁰⁰ Csoportjaik több hullámban költöztek a Bizánci Birodalomba, melynek területére 1032 és 1036 között többször is betörték. A két besenyő vezér, Tírek és Kegen között kialakult konfliktus eredményeként 1045/1046-ban Kegen, népével együtt bebocsátást nyert a birodalom területére, ahová 1047/1048-ban Tírek is követte. Az együttélés viszont korántsem volt felhőtlen, és Bizánc még a későbbiekben is súlyos harcokat vívott velük.¹⁰¹

A rusz–bizánci kapcsolatok jelentősnek tűnnek az egész korszakban, több téren is. A kereskedelem mellett jelentős számú rusz harcos szolgált a bizánci haderőben. A 911-es szerződés már rendelkezik azokról a ruszokról, akik a császár szolgálatába szeretnének állni. Ezzel kapcsolatban előrelépést jelent a 988. esztendő, amely időponttól kezdve a varég gárda működését számíthatjuk. Mivel a II. Basileios (976–1025) elleni lázadások súlyos krízist eredményeztek a birodalmon belül, a rusz támogatás létfontosságú volt a császár számára. Ennek eredményeképpen egy körülbelül hatezer fős kontingens érkezett Bizáncba.¹⁰² A 944-es szerződésből arra gondolhatunk, hogy Bizánc egyre nagyobb mértékben támaszkodott a ruszok segítségére (gondoljunk csak Szvjatoszláv meghívására). A két hatalmat a későbbiekben a kereskedelem és a katonai együttműködés mellett immár nemcsak a kereszténység Ruszbeli ügye kötött össze, hanem Vlagyimir fejedelemnek egy bíborbanszületett hercegnővel, Annával kötött házassága is.¹⁰³

Összefoglalás

Az írott források a korábbi fegyveres összetűzéseknek és politikai kapcsolatoknak csupán egy részét mutatják be. Ezt néhol vagy meglehetősen zavarosan teszik, vagy pedig olyanok emlékéit hagyják ránk, melyek más forrásból ismeretlenek, s így megtörténtükben sem lehetünk teljesen biztosak. A katonai és politikai jellegű döntések mögött meghúzódó megfontolások és motivációk gyakran rejtve maradnak. Bizonyára lennének még olyan aspektusok, melyek említést érdemelnének, és még tovább árnyalnák az ed-

⁹⁷ DAI 2003, 166–167.

⁹⁸ Érdekes kontrasztot nyújt a magyar politikai berendezkedés szintén elsősorban a DAI alapján, ahol kezdetben ún. vajdák gyakorolták a hatalmat, élükön egy első vajdával (*primus inter pares*). A politikai szerveződés következő lépcsőfokát jelentette a fejedelemválasztás és az a kitétel, hogy ezentúl csakis ebből a nemzetségből való személyt választanak a nagyfejedelmi tisztségre. DAI 2003, 170–173., 178–179.; PÁLÓCZI 2014, 28.

⁹⁹ PÁLÓCZI 2014, 28., 34.

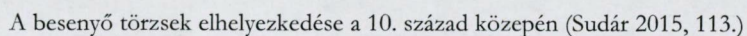
¹⁰⁰ PVL 2015, 97–103., 109., 111., 115–116.; FONT 1998, 41–43.

¹⁰¹ Vö. OSTROGORSKY 2003, 318.; STEPHENSON 2004, 89–93.; MADGEARU 2013, 208–213.; PÁLÓCZI 2014, 34–35.; KOVÁCS – ZIMONYI 2016, 9.

¹⁰² A bizánci szolgálatban álló ruszokra és varégokra lásd THEOTOKIS 2012

¹⁰³ OSTROGORSKY 2003, 255.

digi eredményeinket, azonban a cél a problémafelvetés volt. Úgy vélem, a fenti áttekintésből is levonhatunk bizonyos óvatos következtetéseket. A *DAI*-ban megfogalmazott koncepció jól beleillik Bizánc hagyományos északi politikájába, melynek lényege a különböző népek egymás elleni felhasználása volt. A besenyők kiemelt szerepe érthető, ha figyelembe vesszük földrajzi elhelyezkedésüket, ahonnan valóban reális fenyegetést jelenthettek Bizánc potenciális északi ellenfelei számára. A megfogalmazott javaslat ugyanakkor meglehetősen egysíkú, holott Bizánc külkapcsolatai ennél jóval több dimenzióban mozogtak, az alkotóknak pedig ezzel tisztában kellett lenniük. A besenyők Bizánc általi felhasználása egyáltalán nem látszik magától értetődőnek. A konfliktusokból nem következik feltétlenül a besenyők katonai dominanciája a térségben. Bár az általuk képviselt katonai erő egyáltalán nem elhanyagolható, mégsem tűnik úgy, hogy képesek lettek volna olyan formában veszélyeztetni vagy akár visszatartani a ruszokat és a magyarokat, ahogy azt a *DAI*-ban megfogalmazták. Ezzel szemben több példát találunk az északi szomszédok Bizánc elleni összefogására. A koncepció készítői látszólag hibásan következtettek a 950-es éveket megelőző kelet-európai erőviszonyokra, holott rendelkezésükre állhattak a szükséges források egy objektívebb kép kialakításához. A 950. évet követő időszak erőviszonyainak és külpolitikai kihívásainak a felmérése, valamint az azokra adható válaszok kimunkálása lett volna az alkotók legfontosabb feladata, de a forrásokból kiolvasható folyamatok alapján ez korántsem sikerült. Az elemzés rámutat a nem elhanyagolható rusz–bizánci kapcsolatokra, melyek a 950. évet követően tovább erősödtek. Ezek fényében a *DAI* akciótervét korlátozott mértékben tartom alkalmasnak történeti következtetések levonására, és túlzásnak vélem Georg Ostrogorsky korábban idézett kijelentését a besenyők Bizánc általi katonai felhasználásával kapcsolatban.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- ÁLI *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Szerk. Érszegi Géza. Budapest 2004.
- ÁMTBF Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest 1984.
- ANONYMUS 2004 Anonymus: *A magyarok cselekedetei.* Ford. Veszprémy László. Budapest 2004.
- DAI 2003 Biborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása.* Ford. Moravcsik Gyula. Budapest 2003.
- HKÍF *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995.
- KMOSKÓ I/1. 1997 Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1.* Szerk. Zimonyi István. Budapest 1997.
- KMOSKÓ I/2. 2000 Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2.* Szerk. Zimonyi István. Budapest 2000.
- LEON DIAKONOS 2005 *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century.* Transl. Alice-Mary Talbot, Denis F. Sullivan. Washington, D.C. 2005.
- LIUDPRAND 1908 Cremonai Liudprand: *Liudprand történeti munkái.* Ford. Jurkovich Emil, Gombos F. Albin, Gaál Lajos. Budapest 1908.
- MGH SS 41 Cremonai Liudprand: *Antapodosis.* In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum 41.* Ed. Joseph Becker. Hanoverae et Lipsiae 1915.
- NOT I. *A normannkérdés az orosz történelemben I. Források.* Szerk. Szili Sándor. Budapest 2009.
- PVL 2015 *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Ford. Ferincz István. Budapest 2015.
- SKYLITZES 2011 John Skylitzes: *A Synopsis of Byzantine History, 811–1057.* Transl. John Wortley. New York 2011.

SZAKIRODALOM

- ANDROSHCHUK 2013 Fedir Androshchuk: *Byzantium and the Scandinavian world in the 9th-10th century: material evidence of contacts.* In: *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea.* Eds. Line Bjerg, John H. Lind, Søren M. Sindbæk. Aarhus 2013. 147–191.

- ANDROSHCHUK 2016 Fedir Androshchuk: What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000? In: *Byzantium and the Viking world*. Eds. Fedir Androshchuk, Jonathan Shepard, Monica White. Uppsala 2016. 91–116.
- BALOGH 2007 Balogh László: 917. évi anchialosi csata és a magyarság. In: *Középkortörténeti tanulmányok 5*. Szerk. Révész Éva, Halmágyi Miklós. Szeged 2007. 7–21.
- BOBA 1967 Imre Boba: *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*. Wiesbaden 1967.
- ÉRY 1994 Éry Kinga: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Budapest 1994. 217–224.
- FARKAS 2014 Farkas Zoltán: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs, Szentpétery József, Petkes Zsolt, Lezsák Gabriella, Zsidai Zsuzsanna. Budapest 2014. 267–271.
- FONT 1998 Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest 1998.
- HALDON 1999 John Haldon: *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*. London 1999.
- HALDON 2006 John Haldon: „Vér és tinta:” néhány adalék a bizánci hadviselés és diplomácia történetéhez. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk. Jonathan Shepard, Simon Franklin. Budapest 2006. 382–400.
- HARMATTA 1998 Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel. *Magyar Nyelv* 94 (1998/2) 129–151.
- HOWARD-JOHNSTON 2000 James Howard-Johnston: The De Administrando Imperio: A Re-Examination of the Text and a Re-Evaluation of its Evidence about the Rus. In: *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Eds. M. Kazansi, A. Nercessian, C. Zuckerman. Paris 2000. 301–336.
- HÖLBLING 2010 Hölbling Tamás: *A honfoglalás forráskritikája I. A külföldi kútfők*. Budapest 2010.
- JENKINS 1967 R. J. H. Jenkins: General Introduction. In: *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. Ed. Gyula Moravcsik. Transl. R. J. H. Jenkins. Washington 1967. 7–14.
- KAPITÁNYFY 1999 Kapitányfy István: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. *Antik tanulmányok* 43 (1999/1–2.) 283–285.
- KATONA-KISS 2007 Katona-Kiss Attila: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 120 (2007/2) 549–576.

- KISS 2017 Kiss Máté: A ruszok 860. évi támadása Konstantinápoly ellen. In: *Móra akadémia szakkollégiumi tanulmánykötet*. Kollégiumi füzetek 4. Szerk. Bíró Gyöngyvér. Szeged 2017. 138–151.
- KORDÉ 1990 Kordé Zoltán: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 90 (1990) 3–20.
- KOSSÁNYI 1924 Kossányi Béla: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. *Századok* 58 (1924) 519–537.
- KOVÁCS – ZIMONYI 2016 Kovács Szilvia – Zimonyi István: Besenyők, úzok és kunok a Kárpát-medencében. In: *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban*. Szerk. Zimonyi István, Kovács Szilvia. Szeged 2016. 7–34.
- MADGEARU 2013 Alexandru Madgearu: The Pechenegs in the Byzantine Army. In: *The Steppe Lands and the World beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*. Eds. Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon. Iași 2013. 207–218.
- MADGEARU 2016 Alexandru Madgearu: The War of 971 in Bulgaria: A Model of Conflict Resolution for Present Superpowers. In: *Bulgaria Mediaevalis* 7. Eds. V. Gjuzelev, V. Täpkova-Zaimova, K. Nenov. Sofia 2016. 373–379.
- MAKK 1996 Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged 1996.
- MEL'NIKOVA 2016 Elena Mel'nikova: Rhosia and Rus in Constantine VII Porphyrogenetos' De Administrando Imperio. In: *Byzantium and the Viking World*. Eds. Fedir Androshchuk, Jonathan Shepard, Monica White. Uppsala 2016. 315–336.
- MEŠKO 2015 Marek Meško: Nomads and Byzantium. Problematic aspects of maintaining diplomatic relations with the Pechenegs. In: *On Research Methodology in Ancient and Byzantine History*. Eds. Jarmila Bednaříková, Marek Meško, Anna Žáková. Brno 2015. 181–193.
- NOONAN 2006 Thomas S. Noonan: Bizánc és a kazárok: vajon különleges kapcsolat fűzte őket össze? In: *A bizánci diplomácia*. Szerk. Jonathan Shepard, Simon Franklin. Budapest 2006. 148–180.
- OSTROGORSKY 2003 Georg Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Budapest 2003.
- PÁLÓCZI 2014 Pálóczi Horváth András: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Budapest – Piliscsaba 2014.
- RÉVÉSZ 1999 Révész László: *Emlékezzetek utatok kezdetére. Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest 1999.
- ŠEVČENKO 2006 Ihor Ševčenko: Bíborbanszületett Konstantin újraolvasása. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk. Jonathan Shepard, Simon Franklin. Budapest 2006. 225–269.

- STEPHENSON 2004 Paul Stephenson: *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge 2004.
- STOKES 1961 A. D. Stokes: The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *The Slavonic and East European Review* 40 (1961) 44–57.
- SUDÁR 2015 *Magyarok a honfoglalás korában. Magyar őstörténet* 2. Szerk. Sudár Balázs. Gyomaendrőd 2015.
- SZABADOS 2011 Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged 2011.
- SZAHAROV 1986 A. N. Szaharov: Orosz–magyar szövetségi kapcsolatok a 9–10. században. *Századok* 120 (1986/1) 111–122.
- TAKÁCS 2003 Takács Zoltán Bálint: A magyar honfoglalás besenyő háttere. In: *Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok*. Szerk. Csirkés Ferenc Péter, Csorba György, Sudár Balázs Takács Zoltán. Budapest 2003. 15–34.
- THEOTOKIS 2012 Georgios Theotokis: Rus, Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9th–11th C.). Numbers, Organisation and Battle Tactics in the Operational Theatres of Asia Minor and the Balkans. *Byzantina Symmeikta* 22 (2012) 126–156.
- TÓTH 2016 Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*. 2. javított kiadás. Szeged 2016.
- TÓSÉR 2004 Tósér Márton: Az arkadiopolisi csata. Az utolsó kalandozó hadjárat, 970. *Hadtörténelmi közlemények* 117 (2004/2) 595–611.
- WOZNIAC 1984 F. E. Wozniak: Byzantium, the Pechenegs and the Rus': The Limitations of a Great Power's Influence on its Clients in the 10th Century Eurasian Steppe. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984) 299–316.
- ZIMONYI 2005 Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġaybānī-bagyomány magyar fejezete*. Budapest 2005.

Abstract

Some Thoughts on the Pecheneg-Image of the *De Administrando Imperio* and the Balance of Military Power in Eastern Europe (Late 9th – Mid-11th Centuries)

The *De Administrando Imperio* (*DAI*), written about 950, is one of the most important sources for the early medieval history of Eastern Europe. Its main goal is to provide information for the next emperor, Romanos, about peoples threatening the Byzantine Empire from the North and the possible diplomatic answers to deal with the problem. According to *DAI*, the only solution against the Rus', Magyar and Bulgarian threats is the Pechenegs, a warlike and powerful nomadic people which had already defeated these aforementioned peoples in the past and thus were afraid of them. Hence it was always worth for the Byzantine Emperor keeping a good relationship with the Pechenegs and using them against his potential enemies. The aim of this paper is to scrutinize the validity of this Pecheneg-image and the foreign policy concept written in the *DAI*. Comparing different statements of the *DAI* with other written sources, we may come to the following main conclusions: The Pecheng-Byzantine alliance and the use of this nomadic people against the Empire's enemies are not as self-evident as the *DAI* suggests. The Pechenegs could not deter the Rus' and the Magyars from attacking the Empire. The Rus', during the second half of the 10th Century, had become a decisive power as well as one of the most (if not the most) important partner for the Byzantine Empire in Eastern Europe.

Mongol-horezmi kapcsolatok az otrari incidenst megelőzően

Tanulmányomban a XIII. század elején a Horezmi Birodalom bukását megelőző mongol-horezmi kapcsolatokat, az otrari incidens körülményeit, s velük összefüggésben a mongol hódítási mechanizmus bizonyos ideológiai vonatkozásait szeretném megvizsgálni. Dolgozatomon – amely a *Belvedere Meridionale* 2017. évének második számában jelent meg – csak néhány formai változtatást (lábjegyzet, helyesírási hibák) kívánok cszközölni.

A XIII. század elején Belső-Ázsia pusztáin egy dinamikusan terjeszkedő nagyhatalom, a nomád gazdasági alapokon szerveződött Mongol Birodalom született meg, amely Dzsingisz kán vezetésével nagy területeket hódított meg. Nyugat felé fordulva az 1210-es évek közepén a Mongol Birodalom közvetlenül határos lett a horezmsahok¹ államával, mely a Szeldzsuk Szultánátus XII. század végi bukása óta első ízben próbálkozott egy erős birodalmi keret létrehozásával Közép-Ázsiában.² Így kerültek a mongolok a XIII. század elején virágkorát élő Horezmi Birodalom³ látókörébe, amely élénk érdeklődést tanúsított a Keleten zajló események, a mongol hódítások iránt.

A horezmieket már régóta érdekelték a mai Észak-Kína területén fekvő dzsürcsi⁴ Jin-birodalom, melynek a meghódítását tervezték. Ez az érdeklődés az 1210-es években különösen élénk volt, hiszen Dzsingisz kán az évtized elején kezdte meg a dzsürcsik elleni hadjáratait, s a horezmi szultán szemében ezzel egy veszedelmes rivális képe körvonalazódott. Az uralkodó egy küldöttség révén óhajtott megbízható információkat szerezni a dzsürcsik területén zajló mongol hódításokról.⁵ Az érdeklődés kölcsönös volt, mert a mongolok is felfigyeltek a keleti muszlim birodalomra, amely a Selyemút

¹ horezmsah – A Horezmben uralkodó fejedelmek hagyományos címe volt, amely már az iszlám előtti időkben is létezett. Az 1040-es évektől a szeldzsuk uralkodók helytartóiként vagy kormányzóiként működtek az adott tartományban.. OLDAL 1987, 121., BUNIJATOV 1986, 8-206., <http://www.iranicaonline.org/articles/khwarazmshahs-i>, BOSWORTH, DONZEL, LEWIS, PELLAT, 1997, 1065.

² ZIMONYI 2012, 22., GROUSSET 1970, 236.

³ A Horezmi Birodalom fénykorában magába foglalta Közép-Ázsia nagy részét, beleértve a történeti Iránt, Afganisztánt, a fejlett transzoxaniai városokat (Buhara, Szamarkand). A horezmi nagyhatalom fénykora Aláaddin Mohamed szultán uralkodása (1200-1220) idejére tehető, aki folytatva elődei expanzív politikáját a karakitajok segítségével 1215-re végleg szétzúzta az iráni-indiai eredetű gurida államot és elfoglalta a gazdag transoxianai városokat (Buhara, Szamarkand) miután megölette az utolsó karahanida uralkodót Oszmánt. PETRUSEVSZKIJ 1977., OLDAL 1987, 131., VÁSÁRY 1986, 124-125., VERNADSKY 1953, 35-36., *The Encyclopaedia of Islam* IV. kötet.

⁴ A XII. század folyamán a mai Kína északi területén birodalmat alapító nomád nép, mely megdöntötte a kitaj Liao dinasztia uralmát, létrehozva az Arany-dinasztiát. Nevük a kínai forrásokban 'zsucsen', míg az arab-perzsa kútfőkben 'dzsursze' alakban maradt fenn. VÁSÁRY 2003, 102.

⁵ BARTOLD 1963, 401., BOYLE 1962, 303.

hálózatának egyik útvonalán feküdt. A mongolok és a horezmiek közötti diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről, azok pontos menetéről némileg ellentmondásos adataink vannak. Al-Dzsuzdzsáni leírja, hogy 1215-ben Aláaddín Mohamed (1200-1220) horezmi szultán parancsára Baháaddín Razi vezetésével egy küldöttség érkezett az akkor Kínában tartózkodó, a dzsürcsik ellen háborút vívó nagykánhoz. A nagykan fogadta a követeket, akikkel állítólag megüzente a horezmi uralkodónak, hogy őt tartja „Nyugat”, magát pedig „Kelet urának”.⁶ Al-Dzsuzdzsáni alapján ez a Kínában tett látogatás tekinthető valószínűleg a nagykan és a horezmi uralkodó közötti első „hivatalos” politikai kapcsolatfelvételnek.⁷ (Erről az eseményről al-Dzsuzdzsánin kívül egyetlen más kortárs muszlim forrásban sem találunk adatokat). A XIII. század közepén alkotó Dzsuvajni⁸ (és az ő munkáját kivonatoló Rashidaddín szerint) Khodzsendi Ahmed, Huszein emír fia és Ahmed Balchikh vezetésével egy muszlim kereskedőcsoport látogatott Mongóliába vagy Kínába, hogy a kereskedelmi kapcsolatok felvételéről tárgyaljanak Dzsingisz kánnal, mivel a horezmi szultán a Gücsülük najman fejedelemséggel való háborúja idején a Kelet-Turkesztánba vezető útvonalakat lezárta, ezért azt Mongólián keresztül kellett megkerülni.⁹ Bartold feltételezi, hogy a kereskedő csoport Razi követtségéhez csatlakozva jutott el Kínába.¹⁰ Dzsingisz kán szívélyesen fogadta a kereskedőket, elfogadva ajánlatukat, akikkel egyúttal kereskedett is. Naszawī¹¹ történetíró szerint Dzsingisz kán elküldte a szultánhoz a horezmi *Mahmúdot*, a buharai *Ali Hodzsát* és az otrari *Juszuf Kenkát* egy levél kíséretében, amelyben a nagykan többek között elismerését fejezte ki a szultánnak a birodalmában elért „sikereit” illetően, majd javaslatot tett egy barátsági- és békeszerződés megkötésére. Ennek a három személynek a kiküldésére valószínűleg a Dzsuzdzsáni és Naszawi által említett politikai és kereskedelmi kapcsolatok felvétele után került sor. A mongol uralkodó a kereskedőknek a két immáron szomszédossá vált birodalom területén való szabad áthaladását kívánta elérni, ami a nomádok kereskedelmi érdekeinek szempontjából érthető.¹² Dzsingisz kán említett levelében a szultánt „az ő legdrágább fiával egy szinten állónak” és „a muszlimok közül a legjobbnak” nevezte. Mohamed az ő szemében pogánynak és barbárnak számító uralkodó közeledését végül is elfogadta, de döntésében, hogy engedélyezi a kereskedők

⁶ BARTOLD 1963, 401.

⁷ BARTOLD 1963, 401.

⁸ Aláaddín Atamalik Dzsuvajni (1226-1283) nagy múltú iráni arisztokrata családban született muszlim történetíró és perzsa államférfi. Az 1250-es évek közepén a mongol nagykan székhelyén (Karakorum) járt, ahol elhatározta, hogy megírja a mongolok történetét, mely a *Tarih-i Dzsahangusaj*, azaz *A világhódító története* (The History of the World Conqueror) címet kapta, utalva a Mongol Birodalom alapítójára, Dzsingisz kánra. BOYLE 1968, 133., OLDAL 1987, 121., BOSWORTH, DONZEL, HEINRICHS, PELLAT 1993, 973-974.

⁹ BARTOLD 1963, 402.

¹⁰ Az események pontos kronológiája továbbra is bizonytalan. Bartold feltételezi, hogy a kereskedők csatlakoztak Baha-ad-dín Razi követtségéhez vagy követték azt Kínába. BARTOLD 1963, 402.

¹¹ Shihab-ad-dín Muhammad an-Nasawi az utolsó horezmi szultán Dzsasal-ad-dín Mankburni személyi titkára, s életrajzának szerzője volt, aki Horaszánban született. Az uralkodó oldalán mongolelleanes harcokban is részt vett. Ő irányította a szultán levelezéseit is. Aleppóban halt meg 1249-50 körül. Fő művét, Jalal-ad-dín szultán életrajzát arabul írta, s 1241-42 körül fejezte be. AN-NASAWI 1996, 71-75., LEVI, SELA 2010, 125., BOSWORTH, DONZEL, HEINRICHS, PELLAT 1993, 973-974.

¹² BARTOLD 1963, 436., 468., GROUSSET 1970, 236.

szabad mozgását – Naszawi szerint szinte kizárólag a mongol hatalom felderítésének szándéka vezette.¹³

A Horezm elleni támadásra a *casus belli* az ún. otrari incidens és az azt követő események voltak. 1218-ban egy kereskedőkaraván tagjait – Dzsuvajni szerint mintegy 450 muszlimot – akik uruk a nagykan jóvoltából érkeztek a birodalomba, lemészároltatta a Szir-darja partján fekvő határváros, Otrar kormányzója, akit a források Ghair-khan vagy Inalchuk (Nasawinál *Inal-ban*) néven is emlegetnek. Hamarosan Dzsingisz kán parancsára egy követ érkezett a szultánhoz, hogy elérjék az otrari kormányzó kiadatását és elégtételt követeljenek a kereskedők haláláért. Az uralkodó azonban ezt visszautasította és a követet Ibn Kefredzs Bográt két mongol kísérőjével együtt kivégeztette.¹⁴ A korabeli jogfelfogásban a követek megölése elegendő indoknak tűnt egy háború megindítására különösen a mongolok szemében, akik sohasem hagyták az ilyen cselekményeket megtorlatlanul.¹⁵ A Horezmi Birodalom elleni elsőpró erejű mongol támadás 1219 őszén vette kezdetét, amely néhány év alatt megsemmisítő csapást mért a birodalom központi területeire. 1220 februárjában foglalták el Otrart és Buharát, márciusban pedig Szamarkandot.¹⁶ 1221-ben esett el a birodalom központja, Ürgencs.¹⁷ A hadjárat célja a Horezmi Birodalom legyőzése, illetve a vele szövetségi viszonyban lévő államok, mint potenciális ellenfelek semlegesítése volt. A támadás módszeres volt, az ellenálló városok lakosságát nem kímélték.¹⁸ A közép-ázsiai muszlim világ a mongol hódítás első hullámát addig soha nem tapasztalt mértékű pusztításként élte meg. A hódítók helyzetét nagyban megkönnyítette, hogy a Horezmi Birodalom eltérő etnikumú és kultúrájú tartományai csak laza egységet képeztek.¹⁹ Igen súlyosan esik latba a szultán és a horezmi hadsereg parancsnokai közötti rendkívül feszült viszony, mely többek között dinasztikus érdekekre is visszavezethető, másrészt mert a szultán nem merete vállalni a közvetlen összecsapás kockázatát, decentralizálttá tette a hadvezetést, azáltal, hogy a városokban szétszórva helyezett el egységeket.²⁰ A dinasztikus és egyéb ellentétek mellett vallásiak (süta és szunnita irányzat hívei közötti ellentétek, a szultán és a helyi muszlim vallási vezetők közötti viszályok) is megosztották a birodalmat. Utóbbiakat csak súlyosbította a horezmi uralkodónak az iszlám világ akkori spirituális vezetőjével, a Bagdadban székelő kalifával 1217 óta tartó ellenséges viszonya, amely nem tett lehetővé együttes fellépést a mongolokkal szemben. A mongol hadsereg előrenyomulásával a birodalom politikai és katonai irányítása összeomlott, a horezmi ural-

¹³ BARTOLD 1963, 403., AN-NASAWI 1996, uo.

¹⁴ Ibn al-athir szerint a két tatár kísérőt elengedte a szultán miután annak parancsára levágták szakállukat. BARTOLD 1963, 401., LEVI, SELA 2010, 127.

¹⁵ RATCHNEVSKY 1983, 111., SINOR 2003, 311, BALOGH 2001, 156.

¹⁶ ZIMONYI 2012, 167.

¹⁷ Ürgencs vagy Gurgandzs. Az Amu-darja bal partján fekvő város már a birodalom székhelyévé válása előtt is fontos kereskedelmi központ volt, amely kapcsolatban állt a hajdani Kazár Birodalommal, a Közel-Kelet államaival, az oguzokkal, volgai bolgárokkal. 1221-ben mikor a város alatt egyesült a mongol hadsereg sehogyan sem tudván bevenni azt végül az Ürgencset védő gátat áttörték, elárasztva a várost vízzel. MOLNÁR, 1994, 276.

¹⁸ Kivételt a kézművesekkel tettek, akiket a Mongol Birodalom belsejébe szállítottak, hogy mesterségbeli tudásukkal a birodalmat szolgálják. VÁSÁRY 1986, 123, B. SZABÓ 2007, 48, FODOR, HEGYI, IVANICS 2014, 36-41.

¹⁹ VERNADSKY 1953, 36., PETRUSEVSKIJ 1977, 131.

²⁰ ZIMONYI 2012, 167., SPULER, 1939, 16-17.

kodó ellenségei elől menekülve végül a Kaszpi-tenger egy kis szigetén halt meg 1220 decemberében vagy a következő év elején.²¹ Dzsingisz kán turkesztáni és horezmi hadjárata lényegében már 1222-ben befejeződött.²²

A különböző források némileg eltérő képet alkotnak az eseményekről, ezért meg kell vizsgálni azokban a szultán és a kormányzó szerepét, illetve a Horezm elleni mongol támadás előzményeinek a részleteit. Az általam vizsgált muszlim forrásokat a szultán szerepének megítélése alapján két nagyobb csoportra oszthatjuk: az egyikbe azok tartoznak, amelyek valamiképp a szultán felelősségét kisebbítik, esetleg teljesen figyelmen kívül hagyják. Míg a másikba inkább azok, amelyek ráhárítják a felelősséget, s az otrari kormányzót a szultán parancsának pusztá végrehajtójaként állítják be. Az egyes csoportok ismertetése előtt érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a mongol hódítók szolgálatában álló muszlim szerzők, mint Dzsuvajni és Rashid-ad-dín²³ művei hordoznak magukban bizonyos tendenciózus jelleget, mint arra már korábban Petrusevszkij rámutatott. Ez a tendenciózusság többek között abban nyilvánult meg, hogy Dzsingisz kán hadivállalkozását megpróbálták „igazságos” háború gyanánt feltüntetni, amely a szerintük „bűnbe esett” muszlim birodalmat sújtotta.²⁴ Tehát a mongol uralkodó fellépését igyekeztek pozitívabb színben feltüntetni, s inkább a horezmi szultán és/vagy az otrari kormányzó „bűnösségére” helyeződött a hangsúly műveikben. Grousset munkájában rámutatott arra, hogy Dzsingisz és Mohamed személyiségének ábrázolása is sok szempontból ellentétes a forrásokban, igen éles kontraszt van kettejük között: az előbbi igazságos, nagyvonalú, bátor, míg az utóbbi uralkodó ezen erények egyikével sem rendelkezik ezen források szerint.²⁵ Azok a muszlim történeti munkák, krónikák, amelyek egyiptomi másolóktól, vagyis az ilkhanida mongol uralommal ellenséges viszonyban lévő mameluk hatalom történetíróitól hagyományozódtak ránk – mint Spuler is rámutatott arra – az általuk képviselt hatalom elvárásainak megfelelően negatívabb színben tüntették fel a mongol uralmat, mint a már említett szerzők, akik a mongol birodalom fennhatósága alatt éltek és működtek.²⁶ Petrusevszkij a mongol uralommal ellenséges szerzők csoportjába három történetíróat sorol: an-Nasawi, al-Dzsudzszáni és Ibn al-athir.²⁷ An-Nasawi helyzete azért is érdekes, mert a szultán anyjával, a nagyhatalmú Terkhen-katunnal és annak egyik rokonával, a már említett otrari kormányzóval ellenséges viszonyban lévő Mohamed fiának, Dzsasal-ad-dín szultánnak titkára, s biográfiájának szerzője volt, emellett részt vett az uralkodó oldalán a mongolelles harcokban.²⁸ Ebből feltételezhető, hogy némileg elfogult volt urával, s annak apjával, Mohamed szultánnal szemben, habár a szerző sok szempontból tárgyilagos

²¹ VÁSÁRY 1986, 36-37., B. SZABÓ 2007, 18.

²² VÁSÁRY 1986, 38. B. SZABÓ 2007, 25.

²³ Rasid-ad-dín Fazlallah (1247-1318) perzsa államférfi és udvari történetíró. Történeti munkája a Dzsami at-tavarikh, azaz A történetek gyűjteménye volt, mely lényegében a Tarih-i Dzsahangusajnak a Dzsingisz kán nyugati hadjáratára vonatkozó részét kivonatolta, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy eredeti mongol dokumentumok (Altan Debter) kivonatához is hozzáférhetett. SEMENOV 1952, 7-281, D. BUELL 2003, 105., BOYLE 1968, 133., BOSWORTH, DONZEL, HEINRICHS, PELLAT 1993, 973-974.

²⁴ OLDAL 1987 176., SPULER 1939, 16-17.

²⁵ GROUSSET 1970, 236.

²⁶ SPULER 1939, 17.

²⁷ PETRUSEVSKIJ 1977, 107.

²⁸ PETRUSEVSKIJ 1977, 107, LEVI, SELA 2010, 125.

munkájában.²⁹ Nasawi az egész tragédiáért kizárólag az otrari kormányzót teszi felelőssé, akinek a mohóságával magyarázza a történeteket. Ő értesítette a szultánt a kereskedők érkezéséről, akik szerinte kémek módjára viselkednek, ezért az uralkodó elrendelte letartóztatásukat. Kivégzésüket viszont a muszlim szerző szerint a kormányzó a szultán beleegyezése nélkül rendelte el.³⁰ Az uralkodó pedig hallgatólagosan tudomásul vette és fedezte Inalchukot mivel nem akart összetűzésbe kerülni vele és a mögötte álló, jórészt kpcsakokból álló katonai arisztokráciával, amely meghatározó erőt képviselt a birodalomban.³¹ Nem mellékes szempont, hogy mint említettük a kormányzó a szultán oppozícióját jelentő nagyhatalmú Terkhen-katunnak volt rokona.³² Dzsudzszáni két helyen Nasawihoz hasonlóan a kormányzó kapzsiságát emeli ki a kereskedők megölésére vonatkozó parancs kiadásánál, s a szultán szerepéről nála sem történik említés, bár az egyik helyen megjegyzi, hogy az áruk, amelyek a kivégzett kereskedőknél voltak végső soron mégiscsak az uralkodóhoz kerültek.³³ Ibn al-athir viszont úgy tudósít, hogy miután az otrari helytartó értesítette Mohamedet a kereskedők érkezéséről, a szultán azonnal kiadta a parancsot a kalmárok lemészárlására és vagyonuknak a saját részére való lefoglalására.³⁴ Dzsuvajni és Rashid-ad-dín annyiban jelennek többletet az előző kútfőkhöz képest, hogy említést tesznek a kormányzónak egy indiai kereskedővel való afférjáról. A kereskedő tiszteletlenül viselkedett az otrari helytartóval valamint urát Dzsingisz kánt is feltűnő módon méltatta a sértett kormányzó előtt. A kutatás általában ehhez az információhoz kapcsolja Nasawinak azon adatát, amely említést tesz arról, hogy Inal-han Inalchuk a szultánnak írt levelében beszámol arról, hogy a kereskedők, ha a köznépből valakivel egyedül maradnak, akkor azt megfenygetik, elbizonytalanítják azzal a politikai rendszerrel szemben, amelyben él.³⁵ (Konkrét személyek neve ugyan nem hangzik el, mégis ha jobban meggondoljuk Nasawi szavai akár a Dzsuvajni tudósításában szereplő indiai kereskedőre is vonatkozhatnak). Petruszevszkij vetette fel hogy a kormányzó vajon miért csak ez utóbbi karaván érkezésénél fedte fel mohóságát, ami ilyen súlyos cselekedethez vezetett, amely egyébként – mint azt kiemeli a szerző – a muszlim világban nagyon is szokatlan jelenség volt.³⁶ Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy nyilván azzal maga is tisztában volt, hogy egy ilyen cselekedettel, tudniillik a kereskedők lemészárlásával, vagyonuk lefoglalásával egy háborús konfliktust generálhat, ráadásul egy a két birodalom határán álló várost kormányzott, tehát közvetlenül ki volt téve egy esetleges ellenséges támadásnak. Dzsuvajni – Nasawihoz hasonlóan – az indiai kereskedő magatartása miatti sértettség mellett szintén a kapzsiságot emeli ki, mint fő ösztönző erőt a kormányzó tette mögött. A szultánhoz írott levelében, aki ez idő tájt Irakban volt, amikor a helytartó a kereskedőkkel kapcsolatos vádjait említette, tulajdonképpen csak a saját kapzsiságát kívánta leplezni ezen értelmezés szerint; a szultán pedig ennek hatására rendelte el lemészárlásukat és vagyonuk lefoglalását. Tehát, mint láttuk az egyes forráscsoportok esetében a szultán és a kormányzó szerepének megítélésében eltéréseket fedezhetünk fel. Bartold kiemeli,

²⁹ AN-NASAWI, 1996, 17-423.

³⁰ BARTOLD 1963, 405., AN-NASAWI 1996, 17-423.

³¹ UÓ 1996, 75., PETRUSEVSKIJ 1977.

³² RATCHNEWSKI 1983, 112, BARTOLD 1963, 405.

³³ BARTOLD 1963, 466.

³⁴ BARTOLD 1963, 465

³⁵ AN-NASAWI 1996, 75.

³⁶ PETRUSEVSKIJ 1977, 107-139.

hogy egy valamiben a különböző források megegyeznek: a helytartó osztozott a zsákmányon a szultánnal, az uralkodó pedig a hozzá került árukat a buharai (és részben a szamarkandi) kereskedőknek adta el, az ebből származó pénzt pedig megtartotta.³⁷

A kereskedők kémtevékenységének vizsgálata kapcsán érdemes megemlíteni Hansgerd Göckenjan *Felderítők és kémek* címet viselő tanulmányát, amelyben a szerző Vernadsky és Ratchnewski nyomán kifejti, hogy a mongolok küldte kereskedőknek az általuk meglátogatott állam gyengeségeinek feltérképezése mellett a mongol uralom propagálása is feladatuk volt, amely többnyire a mongol uralkodó nagylelkűségének és toleranciájának hirdetésében öltött testet, amire jó példa a Juvaini által említett indiai kereskedő esete. Vér Márton egy tanulmányában a mongol birodalmi hírszerzés vizsgálata kapcsán részben érintette a követek, kereskedők szerepének kérdését.³⁸ Megállapítása szerint a mongolok rendszerint olyan személyeket alkalmaztak követként, akik az adott ország politikai, gazdasági, kulturális viszonyaival tisztában lévő, több nyelven beszélő emberek voltak.

Azt az állítást, hogy Dzsingisz kán célja már ebben az időben (tehát még az otrari incidens előtt) Mohamed szultán birodalmának elfoglalása lett volna, véleményem szerint nem lehet egyértelműen eldönteni. Bartolddal értek egyet abban, aki a kereskedők tevékenységének „szupranacionális” jellegére mutatott rá.³⁹ Ugyanakkor talán árnyalja a kereskedők, követek hírszerző tevékenységét mongol sajátosságként láttató képet az, hogy a két birodalom, mint említettük az 1210-es évektől fokozatosan egymással határos lett, ami elengedhetelenné tette a hírszerzést, egymás megfigyelését. Ezt igazolja, hogy horezmi részről is volt igény erre.⁴⁰ Másrészt ugyancsak árnyalhatják ezt a képet a különböző európai párhuzamok is. A koldulórendek (domonkos, ferences) tagjairól számos nyugati forrás alapján ismert, hogy a térítés mellett felderítő tevékenységet is folytattak.⁴¹ Viszont kétségtelennek tűnik, hogy a hírszerzést és felderítést a mongolok fejlesztették fokozatosan olyan szintre a középkori Eurázsia történetében, amely minden addigit felülmúlt, s a gyors információáramlást az általuk kiépített postahálózat segítette elő.⁴²

³⁷ BARTOLD 1963, 466.

³⁸ VÉR 2012, 144-154. A mongolok, s általában a nomádok hírszerzéséhez további szakirodalom: GÖCKENJAN 2001, 59.

³⁹ A kereskedők és követek „általános” információközvetítő szerepére utal az, hogy a 14. század végén az Arany Horda akkori uralkodója Toktamis a rusz fejedelemségek elleni büntetőháborúra készülve megtiltotta a kereskedőknek és követeknek az említett területekre való utazását az információ kiszivárgásának megakadályozására. Elgondolkodtató az is, hogy a volgai bulgárok kereskedőpartnerük a horezmi birodalom bukásáról viszonylag gyorsan tudomást szereztek, amelyben nyilván a kereskedőknek volt szerepe. BALOGH 2001, 8., VÁSÁRY 1986, 134., RATCHNEWSKI, 1983, 110.

⁴⁰ Ld. an-Nasawi híradását, aki leírja, hogy a szultán a horezmi Mahmúdot „nemzeti” érzelmekre apellálva próbálja meg rávenni, hogy kémkedjen Dzsingisz kán birodalmában. AN-NASAWI, 1996, 73.

⁴¹ Erre félreérthetetlenül utal egy magyar püspök valószínűleg 1240-ből keltezett levele francia kollégájához, amelyben a mongolok elővédjeinek tartott mordvinokról írja, hogy „ezek gyilkolták meg azokat a domonkosokat és ferencseket, meg a többi követeket is akiket a magyarok királya küldött felderítésre.” KOVÁCS 2013, 151-152., VÉR 2012, 144-154.

⁴² UÓ, 2012, 144-154.

Azon kívül érdemes megemlíteni, hogy a mongolok hódításaik során bizonyos szabályszerűségeket követtek, vagyis általában ügyeltek arra, hogy az diplomáciailag is kellően alá legyen támasztva. Ez többnyire a behódolásra való felszólítástól (a behódolás visszautasítása esetén) a hadüzenet bejelentésén át a tényleges támadásig tartott. Itt jutunk el egy másik problémához. Dzsingisz kán fentebb említett, a horezmi uralkodóhoz intézett (az otrari incidens előtt) levelében – amely több muszlim szerző művében is fennmaradt – nem követeli a horezmi uralkodó behódolását, hanem csupán a világ felosztása mellett a két birodalom közötti kapcsolatok szorosabbra fűzését, illetve a kereskedők szabad mozgását kívánta elérni.⁴³ (Nem elhanyagolható kérdés az sem, hogy a muszlim történétírók által közölt levél vajon az eredeti levél pontos tartalmi kivonata-e, vagy a történétírók a saját szájuk íze szerint alakítottak rajta). Bartold úgy véli, hogy Dzsingisz kán ebben az időben még a horezmi szultán erejét túlbecsülte, s inkább szövetkezni kívánt vele, amit megerősíthet az is, hogy jelentős mongol erőket kötöttek le a dzsürcsik elleni támadások ebben az időben.⁴⁴ Ugyanakkor érdemes megfontolni néhány körülményt, amelyek árnyalhatják az eddigi koncepciót. Az an-Nasawī munkájában megőrződött, három muszlim követ által hozott levél szövegében ugyanis van néhány elgondolkodtató elem, amelyeket párhuzamba lehet állítani egy néhány évtizeddel későbbi beszámoló információival. Egy mongolkori nyugat-európai ferences rendi utazó Willelmus Rubruk az 1250-es években amikor a mongol nagykán udvarában járt említést tesz arról, hogy Möngke nagykán figyelmeztette a francia királyt, IX. Lajost (1226-1270) a mongolok erejére. A beszámolót Hansgerd Göckenjan is közli említett tanulmányában a következő felderítő tevékenységének bemutatása kapcsán. A figyelmeztetés így hangzik:

„Elmész a franciák királyához... Ha szövetséget akar velünk, mi elfoglaljuk a mohamedánoktól a területet egészen az ő földjéig, s a világ többi részét nyugat felé mind neki engedjük át; ha nem akar békét, visszahozod az íjat és a nyilakat hozzánk, megmondva neki, hogy ilyen nyilakkal messzire lövünk és erőset ütünk ám.”⁴⁵

Ha a két szöveget egymás mellé állítjuk bizonyos hasonlóságokat vehetünk észre. Ismerősen hangzik az üzenetben a „világ felosztása” és a szövetség gondolata, amely már a horezmi szultánhoz küldött levélben is felbukkant. A levélben a franciák és a mongolok közötti szövetség ötlete a muszlimok elleni keresztes harc aktuális programjához kapcsolódott. Dzsingisz kánnak a horezmi szultánnal való szövetsége pedig alapvetően a két szomszédos birodalom közötti politikai, kereskedelmi kapcsolatok erősítését célozta volna. Möngke nagykán üzenetének végét egy fenyegetéssel zárja abban az esetben, ha a francia király nem hajlandó a szövetségre. A horezmi szultánhoz küldött levélben fenyegetés nem hangzik el ugyan, a levél hangvétele alapvetően szívélyes, baráti jellegű, viszont a mongolok katonai hatalmának többszöri említése félreérthetetlenül kifejezésre juttatja a mongolok hatalmát és legyőzhetetlen erejét, amelyet udvarias formában ugyan, de a szultán tudomására hoz.⁴⁶ Dzsuzdzsání történétíró is

⁴³ AN-NASAWI, 1996, 73.

⁴⁴ BARTOLD 1963, 471-472.

⁴⁵ GÖCKENJAN 2001, 59., GYÖRFFY 1986, 297.

⁴⁶ GÖCKENJAN 2001, 59., BARTOLD 1963, 401.

említést tesz arról, hogy bizonyos „hírek” eljutottak Mohamedhez, hogy a nagykán óva intette őt hatalmától.⁴⁷ Az a momentum pedig, hogy Dzsingisz „az ő legdrágább fiával egy szinten állónak” nevezi a korabeli diplomáciai nyelvben azt jelentette, hogy kvázi vazallusának titulálta.⁴⁸ Hozzá kell tenni, hogy ez az adat a kortárs muszlim források közül csak kettőben, al-Dzsuzdzsánínál és an-Nasawínál őrződött meg, illetve a 14. század első évtizedében alkotó Rashid-ad-dínnál.⁴⁹ (Dzsuvajnínál viszont nem szerepel, tehát valamilyen más forrásból dolgozhatott Rashid-ad-dín). A kijelentés a mongol birodalmi ideológia megnyilatkozásának is tekinthető, mely minden körülmények között tudomására hozza a mongol uralkodóval kapcsolatban álló idegen hatalmak vezetőinek „az Égisten pártfogásából” uralkodó nagykán elsőbbségét. Hasonló birodalmi felfogás érvényesült a letelepült földműves társadalmakhoz tartozó bizánci és kínai birodalmak diplomáciai elméletében és gyakorlatában.⁵⁰ A mongolok számára a Horezmi Birodalom legyőzése pedig mindenképpen az Ég pártfogásába vetett hitüket igazolta.⁵¹

Érdemes szót ejteni a követekről más szempontból is. A kereskedők és követek megölése félelmetes fegyvert adott a nagykán kezébe azért is, mert akár a megölt muszlimok megbosszulójaként, az iszlám pártfogójaként is felléphetett paradox módon a szultánnal szemben, aki magát „az iszlám szultánjának” nevezte. Ez különösen veszélyes helyzet volt akkor, amikor, mint említettük a szultánnak a bagdadi kalifával való kapcsolata sem volt békés, s birodalmán belül a muszlim papság jelentős részének bizalmát sem tudta megszerezni.⁵² A szakirodalomban olyan vélemény is olvasható, hogy a korábbi ellenségeskedés okán a bagdadi kalifa, an-Naszir (1180-1225) hívta volna a mongol seregeket a horezmi uralkodó ellen, akik készségesen teljesítették is volna „megbízásukat”. Bartold nem tartja valószínűnek, hogy a mongolok „felkérésre” támadták volna meg a Horezmi Birodalmat, ugyanis a muszlim források közül mindössze egy olyanról tud, amelyik részletesen beszámol egy a nagykánhoz irányított kalifai küldöttségről (Mirhond).⁵³ Véleménye szerint abban az időben, amikor a muszlim világ két legmeghatározóbb alakja között ennyire kiélezett volt a viszony, elkerülhetetlennek tűnt, hogy ne kapjanak szárnyra ilyen hírek. Hangsúlyozza a szerző, hogy a tatárok hívásának vádját a középkori Európában is ismert volt a XIII. században.⁵⁴ Hozzátenném, hogy a Mongol Birodalom korai hódító háborúinak történeti példái alapján sem tűnik valószínűnek, hogy a mongolok egy másik hatalom felkérésére támadtak volna, amit megerősít, hogy az események folyásához jóval közelebb álló mérvadó muszlim források sem tájékoztatnak ilyesmiről.⁵⁵ A kalifa és a szultán közötti ellenségeskedésről viszont a mongolok kiváló felderítő hálózatuknak köszönhetően nyilván értesülhettek.

⁴⁷ BARTOLD 1963, 401.

⁴⁸ PETRUŠEVSKIJ 1977, 111., SPULER 1939, 17.

⁴⁹ PETRUŠEVSKIJ 1977, 107-139.

⁵⁰ BRÉHIER, 2003, 13-14.

⁵¹ A XIII. század közepén íródott dinasztikus elbeszélésben, A mongolok titkos történetében számtalan alkalommal megjelenik, hogy a nagykán az „Örök Ég erejéből” vetett uralma alá egy-egy népet, így Horezm kapcsán is, amelyet *szartaulnak* nevez. LIGETI 2004.

⁵² PETRUŠEVSKIJ 1977, 110.

⁵³ BARTOLD 1962, 467.

⁵⁴ BARTOLD 1963, 467.

⁵⁵ VATAI 2011, 59., HARTMANN 1993, 996-1003.

A muszlim forrásokhoz képest a közép-ázsiai események szempontjából csekélyebb forrásértékkel bíró európai tudósítások közül a Julianus barát második útjáról készült beszámolóban egy *Withur*⁵⁶ nevű kun fejedelem fia segítséget kért egy *Gürkagán* nevű uralkodótól – akit a kutatók általában Dzsingisz kánnal azonosítanak –, hogy álljon bosszút apja megöléséért és népe uralma alá vetéséért az ornachi⁵⁷ szultánon, akit a hvárezmi Mohamed szultánnal azonosítanak.⁵⁸ Bár Dörrie munkájában Julianus ezen információjának forrásértékét nem tartja sokra, mégis érdemes vele foglalkozni. A Horezmi Birodalom, mint polietnikus képződmény igen sok török nyelvű elemet foglalt magába, amelyeket nem igazán fűzött szoros kötelék a dinasztiához. Trepavlov szerint a mongolok a birodalomban komoly katonai és politikai súlyt képviselő török elem egy részét a nomád életformájuk hasonlóságára való hivatkozással, tehát valamilyen nomád (vagy török) „egységtudat” propagálásával próbálták meg maguk mellé állítani vagy legalábbis semlegesíteni.⁵⁹ Ezt erősítheti, hogy a muszlim szerzők hoznak példát műveikben arra, hogy a szultántól a korábbi években sérelmet szenvedett katonai és vallási vezetők átváltak Dzsingisz kánhoz.⁶⁰ A mongolok nem késlekedtek kihasználni az ilyen árulásokból fakadó lehetőségeket annak érdekében, hogy ellenségeikről minél több információ birtokába jussanak. Talán az egyes török vezetők árulásának emléke őrződhetett meg, ha erősen torzult formában, más korábbi vagy későbbi történeti eseményekkel összemosódva is Julianus beszámolójában.

Tanulmányomban a mongol-horezmi kapcsolatok történetét szerettem volna összefoglalni a mongol invázióig a számomra hozzáférhető muszlim források alapján, illetve rávilágítani elsősorban a mongol birodalmi ideológia szempontjából bizonyos homályban maradt részletekre. Mint láttuk az egyes források olykor a támadás indítékait tekintve eltérő képet közvetítenek felénk. Gondolok itt többek között a mongol invázióhoz vezető otrari incidens és az azt követő események leírásának el-lentmondásosságára az egyes forrásokat vizsgálva, melyek gyakran politikai célzatosságról árulkodnak. A szakirodalomban, mint láttuk a támadás megtervezettségéről megoszlik a kutatók véleménye. Ebben a kérdésben nem szeretnék egyértelműen állást foglalni, inkább csak az egyes hipotézisekben fellelhető hiányosságok meglétére szerettem volna felhívni a figyelmet. Ugyanakkor hajlok Bartold nézetének elfogadására a támadás körülményeit illetően abban a tekintetben, hogy a fokozatosságra helyezném a hangsúlyt a birodalom terjeszkedésének korai szakaszában. Hogy eleve megtervezett lett volna a Horezm elleni háború úgy vélem nem lehet egyértelműen kijelenteni, azonban nem lehet elsikkadni afelett sem, hogy a Mongol Birodalom hírszerzése (amely ezekben az időkben alakult ki) nyilván értesült a Horezmi Birodalmat megosztó belső

⁵⁶ A Dörrie által közölt latin nyelvű szövegben *Euthet* alakban szerepel. Egyes feltételezések szerint az *idi-kut* ujjur fejedelmi cím megszemélyesítése lehet. GYÖRFFY 1986, 226., DÖRRIE 1956, 170-171.

⁵⁷ Ornach városát Ürgencsel, a Horezmi Birodalom fővárosával azonosítják. Az Epistula egy más helyén is felbukkan ez a név, amikor Julianus leírja, hogy Gürkagán fia, a Kán (akit Ögödejjel azonosítanak) Ornach városában (valójában Karakorumban) székel, s onnan küldi hadait Kelet-Európába. GYÖRFFY 1986, 48.

⁵⁸ GYÖRFFY 1986, 47.

⁵⁹ TREPAVLOV 1993, 54.

⁶⁰ Itt utalok Badr-ad-dín al-Arnidra, akinek apját an-Nasawi szerint a horezmi szultán ölette meg, s aki Otrar ostromakor átvált a mongolokhoz. AN-NASAWI 1996, 77., B. SZABÓ 2007, 44., PETRUŠEVSKIJ 1977, 116.

problémákról, politikai, etnikai és vallási ellentéteiről, s legalább a támadás során igyekezett ezeket minél jobban kihasználni hódító tervei érdekében.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AN-NASAWI 1996 Sihab-ad-dín Muhammad an-Nasawi: *Sirat-as-sultan Jalal-ad-din Mankburni*. Arabról orosz nyelvre fordította, előszóval, jegyzetekkel és tárgymutatóval ellátta Z. M. Bunijatov 1996. 71-75.
- BOYLE 1958 Aláaddin Atamalik Juvaini: *The History of the World Conqueror*, Vol I. Translated from the text of Mirza Muhammed Qazvini by John Andrew Boyle. Cambridge, Massachusetts 1958. 1-424.
- GYÖRFFY 1986 Györffy György (szerk.): *Napkelet felfedezése, Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Budapest 1986.
- SEMENOV 1952 Rashid-ad-dín: *Sbornik letopisej* Tom1, Kniga vtoraja, Perevod s persidskogo O. I. Smirnovoj, primecanija B.I. Pankratova i O.I. Smirnovoj, Redakcija prof. A.A. Semenova. Moszkva 1952.

SZAKIRODALOM

- BALOGH 2001 Balogh László: Egy 1237-es mongol levél. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest. 2001.
- OLDAL 1987 Oldal Katalin: *Bevezetés a perzsa történeti forrásokba a Számánidáktól a mongol korig*. 1987.
- BARTOLD 1963 V.V. Bartold: Turkestan v épochu mongol'skogo nasesztvija. In: *Socinenija* I. 1963.
- BOYLE 1961 *The successors of Genghis Khan*. Translat. John Andrew Boyle. New York-London (Persian heritage series. UNESCO Collection of representative works.) 1961.
- BOYLE 1962 J. A. Boyle: Dzsuvajni and Rashid-al-Dín as sources on the History of the Mongols, *Reader in Persian Studies in the University of Manchester*. In: *The historians of the Middle East*. ed. Bernard Lewis and P. M. Holt. 1962.
- BOSWORTH-DONZEL-HEINRICHS-PELLAT 1993 *The Enciklopaedia of Islam*. Szerk: C. E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, Ch. Pellat, Volume VII., Leiden-New York 1993. 973-974.
- BOSWORTH-DONZEL-LEWIS- *The Enciklopaedia of Islam*. Szerk: C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, Volume IV., Leiden 1997. 1065.

- PELLAT 1997
- BRÉHIER 2003 Louis Brehier: *A Bizánci Birodalom intézményei*. Budapest 2003.
- B. SZABÓ 2007 B. Szabó János: *A tatárjárás*. Budapest 2007.
- BUNIJATOV Z.M. 1986 Z. M. Bunijatov: *Gosudarstvo-Horezmsabov-Anusteginidov 1097-1231*. Moszkva 1986.
- D.BUELL 2003 Paul D. Buell: *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. 2003.
- DÖRRIE 1956 *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen*. Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/35) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren. Hrsg. Heinrich Dörrie. Göttingen 1956.
- FODOR-HEGYI-IVANICS 2014 Fodor Pál, Hegyi Klára, Ivanics Mária: *Török és tatár hódítók. A világtörténelem nagy alakjai*. Budapest 2014.
- GÖCKENJAN 2001 Hansgerd Göckenjan: *Felderítők és kémek. Tanulmányok a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról*. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. Budapest 2001.
- GÖCKENJAN-SWEENEY 1985 Göckenjan-Sweeney: *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen*. Graz, Bécs, Köln 1985.
- GROUSSET 1970 René Grousset: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick (NJ) 1970.
- HARTMANN 1993 Hartmann Angelika: *al-Nāzīr li-Dīn Allāh*. In Bosworth, C. E.–van Donzel, E.–Heinrichs, W. P.–Pellat, Ch. (ed.): *The Encyclopaedia of Islam*. VII. New York 1993.
- KOVÁCS 2013 Kovács Szilvia: *A ferencesek és Jajlak katun*. In: *Középkortörténeti tanulmányok 8.: A VIII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17-19.) előadásai*. Szeged 2013.
- LEVI, SELA 2010 Scott Cameron Levi, Ron Sela: *Islamic Central Asia: An Anthology of historical sources*. Bloomington, Indiana 2010.
- LIGETI 2004 Ligeti Lajos (ford): *A mongolok titkos története*. Budapest 2004.
- MOLNÁR 1994 Molnár Ádám (Hvárezm). In: *Korai Magyar Történeti Lexikon: 9-14. század*. Főszerk: Kristó Gyula. Budapest 1994.
- PETRUSEVSKIJ 1977 I. P. Petruszevszkij: *Pobod mongol'skich vojsk v srednjuju Aziju v 1219-1224 gg. I ego posledstvija, Istočniki i issledovanija*. 1977.
- RATCHNEVSKY 1983 Ratchnevsky Paul: *Cinggis-khan. Sein Leben und sein Wirken*. Wiesbaden 1983.

- SINOR 2003 Sinor Dénes: A mongolok Nyugaton. In: *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Budapest 2003.
- SPULER 1939 Bartold Spuler: *Die Mongolen in Iran, Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*. Leipzig 1939.
- TREPAVLOV 1993 Georg Trepavlov: Gosudarstvennij stroj Mongolskoj imperii XIII. v. Moszkva 1993.
- VÁSÁRY 1986 Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest 1986.
- VÁSÁRY 2003 Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története. Kötetek és kéziratok*. Budapest 2003.
- VATAI 2011 Vatai Gábor: Az Arany Horda külpolitikája a XIII. század második felében. *Belvedere Meridionale* 23 (2011/4) 58-69.
- VÉR 2012 Vér Márton: Információtörténeti markerek a Mongol Birodalom történetében. *Aetas* 27 (2012/4) 144-157.
- VERNADSKY 1953 George Vernadsky: *The Mongols and Russia*. New Haven 1953.
- ZIMONYI 2012 Zimonyi István: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai. Budapest 2012.

Abstract

The Mongolian – Hwarezmian relations before the incident in Otrar

At the beginning of the 13th Century the uprising of the Mongolian Empire was a determining factor in the history of Central Asia and the Horezmian Empire, which lived its golden age at this time. The two examined Asian empires had common borders from the 1210s, because of this they became interested in each other. The formal reason of the attack against the Horezmian Empire was the incident in Otrar in 1218, in which the traders from the territory of the Great Khan were slaughtered by the order of the governor of Otrar. The Muslim resources mostly from that era (for e.g.: Juvainí, an – Nasawi, Ibn-al-athir) usually mediate a different view in the judgement of the circumstances of the Mongolian raid. From the view of the ideology at the Mongolian Empire, the raid against the Horezmian Empire was the raid of the Great Khan Who reigned due to the will of the Sky against those who worked against His wish. The fall of the Horezmian Empire was caused besides the conflicts of the different dynasties and branches of Muslim religion, by the excellent Mongolian intelligence service, which realised these weaknesses, and made advantages from them. The empire of the Hwarezmian sultan collapsed during a few years, but occupying the whole area of the Horezmian Empire took more time from the Mongolians.

Jogtörténet

Benedictus Levita és a *Lex Baiuvariorum*

A Benedictus Levita által „átdolgozott” – pontosabban: meghamisított – két *Volkrecht*-gyűjtemény a *Leges Visigothorum* és a *Lex Baiuvariorum*.¹ Jelen tanulmányban azt kívánjuk vizsgálni, hogy Benedictus Levita munkája során közvetlenül a 737 és 743 között keletkezett *Lex Baiuvariorum*-ot,² vagyis az írásba foglalt bajor *Volkrecht*-et³ vette-e alapul, vagy pedig valamely későbbi, már az egyház számára kedvezőbb normákat tartalmazó szövegváltozatot, átdolgozást.

I. A kérdés megjelenése a szakirodalomban

A *Lex Baiuvariorum* Benedictus Levita általi fel-, illetve átdolgozásának kérdését és módját illetően már az elmúlt másfél évszázad szakirodalma is megosztottságot mutat. Kiadásában Johannes Merkel⁴ is leszögezte Benedictus Levita műve kapcsán, hogy abban a *Lex Baiuvariorum* szövegének erőteljes átdolgozása mutatható ki, méghozzá egyértelműen az egyház és a klérus javát szolgáló módosításokkal – ennek megfelelően tehát Merkel nem a *Lex Baiuvariorum* szövegvariánsaként adta közre Benedictus Levita művét, hanem csak mintegy függelékként.⁵

Ezzel szemben Heinrich Brunner, aki az ős-*Lex Baiuvariorum*-ot – és a *Pactus Alamannorum*-ot – ez elveszett Meroving királyi törvényből eredeztette,⁶ a következőképpen foglalt állást. Szerinte Benedictus Levita szövege főszabály szerint megegyezik a *Lex Baiuvariorum* textusával, noha Benedictus Levita szövegében egyes pontokon sajátos betoldásokkal találkozhatni, ám csak akkor, ha ezek – a szöveg „modernizálásán” kívül – a hamisítói szándéknak megfeleltek; ugyanakkor azonban némely kiegészítések jellege olyan, hogy azok a hamisító szándéka felől nem adnak felvilágosítást.⁷ Bizonyos betoldásokat és módosításokat Brunner úgy minősít, hogy azokból nem derül fény arra, hogy a hamisítói cél valóban minden esetben csupán az

¹ SCHMITZ 2008², 520–522.; KNUST 1837, 21.

² A *Lex Baiuvariorum* szövegét és kommentárral ellátott fordítását lásd NÓTÁRI 2011. A történelmi környezethez a korabeli történetírás tükrében lásd NÓTÁRI 2005; NÓTÁRI 2007; NÓTÁRI 2010. Bizonyos részkérdésekhez lásd NÓTÁRI a1 2009, 85–110.; NÓTÁRI a2 2009, 141–158.; NÓTÁRI a3 2009, 19–26.; NÓTÁRI a4 2009, 77–92.; NÓTÁRI a5 2009, 419–429.; NÓTÁRI b1 2011, 417–427; NÓTÁRI b2 2011.; NÓTÁRI b3 2011, 133–151.; NÓTÁRI c1 2012, 20–43; NÓTÁRI c2 2012, 1–15.; NÓTÁRI c3 2012, 1–16.; NÓTÁRI c4 2012, 113–131.

³ A *Lex Baiuvariorum* vonatkozásában bővebben lásd MERKEL 1858, 533–687; SCHWIND 1912, 415–451.; KOTTJE 1986, 9–23.; ECKHARDT 1927.; LANDAU 2004.

⁴ MERKEL 1863, 183–496.

⁵ MERKEL 1863, 212.

⁶ BRUNNER 1901, 932–955.

⁷ *Lex Baiuvariorum* 2, 5. = Benedictus Levita 341; *Lex Baiuvariorum* 2, 8. = Benedictus Levita 1, 367.

egyház számára elérendő kedvezmények volnának, illetve megjegyzi, hogy az eredeti szövegek betoldása olykor csak a hamisítás tényének elleplezését szolgálja.⁸ Brunner az egyik, a *Lex Baiuvariorum*-ban olvasható szöveghely kapcsán azzal érvelt,⁹ hogy az utóbb némi módosítással – és bővítve – megismétlésre kerül később Benedictus Levitánál,¹⁰ és éppen ezért kizártnak tartja, hogy a szerző kétszer dolgozta volna fel, illetve át ugyanazon passzust – ami alapján arra a hipotézisre jut, hogy a második szöveghely esetében Benedictus Levita egy, a ránk maradt *Lex Baiuvariorum* alapjául szolgáló valamely korábbi kéziratból, szövegvariánsból dolgozott.¹¹

Brunner érvelése – amint ezt Gerhard Schmitz is megjegyzi¹² – már csupán azért sem tekinthető helytállónak, mert *Praefatió*-jában Benedictus Levita maga emeli ki, hogy bizonyos szöveghelyeket kétszer, vagy akár háromszor is felhasznál, még hozzá azon indokolással, hogy bizonyos, általa írott szövegek első fele azonos, ám a végük eltérő, illetve végük azonos, ám első részük eltérő, valamint első és záró részük azonos, ám középső részükben eltérnek.¹³ Bruno Krusch is cáfolni igyekezett Brunner érveit – kiváltképp azt, hogy a „hamisítás” célja nem mindig ragadható meg –, és a másodikként említett szöveghely¹⁴ kapcsán kiemeli, hogy Benedictus Levita számos esetben világi szabályokat fogalmazott át egyházi tartalmúvá.¹⁵

Emil Seckel a *Lex Baiuvariorum* ezen irányú felhasználásával a *Capitulare incerti anni datum in synodo, cui interfuit Bonifacius apostolicae sedis legatus* című, huszonnyolc *capit*-ből álló gyűjtemény kapcsán foglalkozott.¹⁶ E gyűjtemény kapcsán Boretius helytállóan úgy nyilatkozott, hogy – egy *capit*-tól eltekintve – Benedictus Levita művének kivonata,¹⁷ tehát nem minősíthető Benedictus Levita által használt forrásnak.¹⁸ A gyűjtemény valamikor a IX. század második fele és a XII. század között keletkezett, ám közelebbi datálási javaslatot Seckel sem ad.¹⁹ A gyűjtemény vizsgálódásunk szempontjából azért érdemel figyelmet, mert utolsó hat – töredékes – *capit*-ja a *Lex Baiuvariorum* olyan szöveghelyeire megy vissza, amelyeket Benedictus Levita is felhasznál,²⁰ vagyis a *Lex Baiuvariorum* egyfajta feldolgozását jelentik meg.²¹ Seckel e megállapításai indították arra Brunnert, hogy visszavonja azon hipotézisét, miszerint Benedictus Levita a mára elveszett, Meroving-kori összszövegből meríthetett munkája elkészítése során.²² Seckel

⁸ BRUNNER 1901, 946.

⁹ *Lex Baiuvariorum* 2, 5. = Benedictus Levita 341.

¹⁰ Benedictus Levita 2, 382. skk.

¹¹ BRUNNER 1901, 946. sk.

¹² SCHMITZ 2011, 20–58; 23.

¹³ MGH LL II/2. 39. „*Quaedam ... paria initia habentia et inparem finem, quaedam vero pares fines, sed non paria iniria, in quibusdam autem minuss et in quibusdam plus...*”

¹⁴ Benedictus Levita 1, 367.

¹⁵ KRUSCH 1927, 53.

¹⁶ SECKEL 1904, 294. skk.

¹⁷ MGH Capit. I. 451¹.

¹⁸ SCHMITZ 2011, 25.

¹⁹ SECKEL 1904, 304.

²⁰ Benedictus Levita 1, 340. 344. 346. 351. 354. 356.

²¹ Vö. SECKEL 1904, 299.

²² BRUNNER 1906³, I/2. 553.

ugyanakkor felállított egy elméletet, amely szerint Benedictus Levita egy – állítólagos – *Lex Baiuvariorum canonice concepta* című kompilációváltozatból dolgozhatott.²³

Seckel álláspontját és az általa feltételezett, Benedictus Levita által használt, Seckel által *Lex Baiuvariorum canonice concepta*-nak elnevezett kompiláció hipotézisét Krusch – akárcsak Brunner elméletét – éles kritikával illette.²⁴ Krusch Benedictus Levita forráshasználatát feltérképezendő felállította azon elméletet, hogy a mű összeállítása során a *Lex Baiuvariorum* F2- (amely az E-csoportozhoz tartozó, némiképp javított variáns tartalmaz) és (a *caput*-címek tekintetében elsősorban) B-csoportjába tartozó kéziratokat vette alapul, és a kéziratok *stemma*-ja alapján úgy vélte, hogy a szerző Mainzhoz kötődött.²⁵ A későbbi szakirodalom – ideértve a szövegkiadásokat is – nem szentelt figyelmet a *Lex Baiuvariorum* Benedictus Levita általi használatának, méghozzá egészen Schmitz tanulmányáig.²⁶

II. A Lex Baiuvariorum mint Benedictus Levita munkájának forrása

Kérdés, hogy Benedictus Levita művének megírása során, amikor a *Lex Baiuvariorum*-ból merít, vajon az eredeti, hiteles törvénytövegre támaszkodott-e, vagy pedig annak valamilyen átdolgozására. Kiindulópontként Schmitz – Brunnerrel egyetértve – helyesen leszögezi, hogy e kérdés megválaszolását a műben található duplikátumok és triplikátumok, vagyis az egyszeres és kétszeres ismétlések²⁷ segíthetik a következő módon. Amennyiben a Benedictus Levita-féle szöveg mindkét esetben azonos, vagyis egyazonképpen tér el a *Lex Baiuvariorum* *textus*-ától, akkor egyfelől jó eséllyel feltehetjük, hogy Benedictus Levita nem kétszer nyúlt vissza a bajor törvény szövegéhez, másfelől pedig vélelmezhetjük, hogy a szerző nem saját magára hivatkozik, vagyis a későbbi szöveghelyen nem a korábbira nyúl vissza.²⁸ E premisszáknak meglelte estén Schmitz arra a konklúzióra jut, hogy Benedictus Levita nem a *Lex Baiuvariorum* eredeti szövegét vette alapul művéhez, hanem annak egy átdolgozott változatát – s egyúttal felveti azt a kérdést is, hogy vajon ő maga lehetett-e ezen átdolgozás megalkotója.²⁹

Ennek példaként vessük össze Benedictus Levita szövegét és a *Lex Baiuvariorum* azon rendelkezését, amely a meg nem engedett zsákmányszerzésről szól. Eszerint „ha valaki a hadseregben a tartományon belül hercegének parancsa nélkül³⁰ erőszakkal ellenség módjára valamit el akar rabolni, akár szénát, vagy gabonát akar elvenni, akár házakat akar felgyújtani, ezennel általános jelleggel figyelmeztetünk (mindenkit), nehogy ilyesmi történjék. És ekként ügyeljen a gróf³¹ a grófságára, adjon ugyanis utasítást *centurió*-nak³² és *decanus*-ainak,³³ és mindegyikük gondoskodjék róla, hogy a neki

²³ Vö. SECKEL 1904, 303.

²⁴ KRUSCH 1927, 53. sk.

²⁵ KRUSCH 1927, 57.

²⁶ SCHMITZ 2011, 27.

²⁷ Így például *Lex Baiuvariorum* 2, 5. = Benedictus Levita 1, 341; 2, 382.

²⁸ SCHMITZ 2011, 27.

²⁹ SCHMITZ 2011, 28.

³⁰ Vö. *Lex Visigothorum* 8, 1, 9.

³¹ A *comes* a *grafió*-nak felel meg – vö. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 5, 36.

³² A *centurió*k, illetve *centenarius*ok már az önálló Bajor Hercegség idejében is említésre kerülnek (vö. *Traditio Frisingensis* Nr. 89. 404), utóbb, a Karoling uralom idején a *comes*ek alá rendelt, az uralkodónak felelősséggel tartozó tisztségviselőkként, akik nemcsak katonai feladatokat láttak el,

alávetettek ne vétsenek a törvény ellen. És ha valaki ezt elvetemült módon megtenné, azon grófnál kell ellene panaszt tenni, akinek az embere ezt elkövette. És ha az a gróf anyag volna annak felderítésében, hogy ki tette, mindent térítsen meg saját vagyonából, ám legyen ideje a nyomozásra. És ha ezt olyan hatalmas ember teszi, aki a gróf nem tud megbüntetni, akkor jelentse be hercegénél, és a herceg büntesse meg a törvény szerint. Ha szabad, negyven *solidusszal* tartozik, és mindent hasonlóval kell megtérítenie. Ha ezt szolga teszi, halállal bűnhődjék, ura pedig mindent térítsen meg hasonlóval, mert nem figyelmeztette szolgálját, hogy ne kövessen el ilyet. Mivel ha tenmagatokat felfaljátok, hamarosan végeket lesz.³⁴ A gróf azonban ne mulassza el őrizni hadseregét, hogy ne vétsenek tartományában a törvény ellen.”³⁵ Az eredeti szöveget idézve:

„*Si quis in exercitu infra provinciam sine iussione ducis sui per fortia hostile aliquid praedare voluerit aut foenum tollere, aut granum vel casas incendere, hoc omnino testamur, ne fiat. Et exinde habeat comes curam in suo comitatu; ponat enim ordinationem suam super centuriones et decanos, et unusquisque provideat suos, quos regit, ut contra legem non faciant. Et si aliquis praesumptuosus hoc fecerit, apud comitem illo sit requirendum, cuius homo hoc fecit. Et si ille comis neglexerit inquirere, quis hoc fecit, ille omnia de suis rebus restituat; tamen tempus requirendi habeat. Et si talis homo potens hoc fecerit, quem ille comis distringere non potest, tunc dicat duci suo, et dux illum distringat secundum legem. Si liber est, XL solidis sit culpabilis, et omnia similia restituat. Si servus hoc fecerit, capitale crimine subiaceat; dominus vero eius omnia similia restituat, pro qua re servo suo non contestavit, ut talia ne faceret. Quia si vosmet ipsis comeditis, cito deficiatis. Comis tamen non neglegat custodire exercitum suum, ut non ficiant contra legem in provincia sua.*”³⁶

Ugyanezen rendelkezés Benedictus Levita szövegében a következőképpen hangzik:

„*Si quis in exercitu infra regnum sine iussione dominica per vim hostilem aliquid praedari voluerit aut foenum tollere aut granum sive pecora maiora vel minora domusque infringere vel incendere haec ne fiant, omnino prohibemus. Quod si ab aliquo praesumptuosus factum fuerit, LX solidis, si liber est, sit culpabilis et omnia similia restituat, aut cum XII testibus se purget. Si vero servus hoc fecerit, capitali sententiae subiaceat, et dominus omnia similia restituat, quia servum suum non correxit nec custodivit, ut talia non perpetraret. Quoniam si nos ipsos commedimus, cito deficiemus. Unusquisque tamen custodiat exercitum suum, ne aliqua depraedatio infra regnum fiat, qui non vult legibus emendare, quae sibi commissi iniuste fecerint. Dignum est enim, ut magistri vel seniores pro sibi commissis reddant rationes, si aliquid praedare egerint aut iniuste fecerint, eo quod eos ita correctos non habent, ut talia non audeant perpetrare.*”³⁷

A Benedictus Levita által eszközölt változtatások egyfelől nyelvi, másfelől tartalmiak. A nyelvi módosítások kevésbé számottevők: a „*fortia*” a „*vim*”, a „*vel casas*”

hanem – talán – az örökösödési jogviták eldöntése kapcsán is szerephez jutottak – vö. *Traditio Frisingensis* Nr. 121. 331. 332. 388. 404.

³³ A *decanusok* pontos feladatkörét nem ismerjük, nagy valószínűséggel adó- és pénzügyekkel foglalkoztak.

³⁴ Vö. Paulus, *Epistola ad Galatas* 5, 15.

³⁵ NÓTÁRI 2011, 43. skk.

³⁶ *Lex Baiuvariorum* 2, 5.

³⁷ Így például *Lex Baiuvariorum* 2,5. = Benedictus Levita 1, 341; Benedictus Levita 2, 382.

a „domosque”, a „testamur” a „prohibemus” kifejezésekkel egészül ki.³⁸ A tartalmi különbségek szempontjából a „provincia” helyett a „regnum” szó áll, s a gróf (comes) szerepéről hallgat a szöveg, akinek a *Lex Baiuvariorum* a centuriók és a decanusok feletti felügyeletet hatáskörébe utalta. Hasonlóképp törölte Benedictus Levita a szövegből a hercegre (dux) utaló részt, valamint a büntetést a bajor rendszer helyett a frank szerint adta meg.³⁹

Mindennek fényében megállapítható, hogy Benedictus Levita a *Lex Baiuvariorum* vonatkozó szöveghelyét nem nem kétszer dolgozta át, hanem egyszer – ugyanakkor kérdéses természetesen, hogy a második könyv szöveghelye csupán az első könyvének másolata-e, vagy pedig mindkettő egy korábbi átdolgozásra megy vissza. Schmitz azon álláspontra helyezkedik, miszerint a második könyv vonatkozó szöveghelyében⁴⁰ találhatjuk meg az eredeti változatot, lévén hogy ennek *rubricatio*ja tartalmazza a „sine iussione dominica” kitételt, amint a *Lex Baiuvariorum rubricatio*ja is a „sine ducis iussione” fordulatot.⁴¹ Seckel szerint nagy valószínűséggel – noha Benedictus Levita olykor a főszövegből emelte ki a *rubricatio*ók szövegét – e *rubricatio* nem más, mint az eredeti átfogalmazása.⁴² Figyelmet érdemel továbbá azon tény, hogy Benedictus Levita munkája első könyvének imént idézett szöveghelye – azon értelemben, hogy az e cselekményt megvalósító szolga halállal lakoljon – a „*capitali crimini subiaceat*”,⁴³ a második könyv *textura* ezzel szemben viszont a „*capitali sententiae subiaceat*” fordulatot tartalmazza.⁴⁴ A „*capitali crimini subiaceat*”⁴⁵ fordulat jóval archaikusabb megfogalmazást mutat, mint a második könyvben olvasható változat, ugyanakkor a második könyv *rubricatio*ja szintén e kifejezést őrzi – mindez pedig arra enged következtetni, hogy a második könyv vonatkozó *textura* nem az első könyvből került átvételre, hanem hogy e ponton Benedictus Levita nem közvetlenül a *Lex Baiuvariorum*ból, hanem annak egy kivonatából dolgozott.⁴⁶ Arra nézvést, hogy e kivonat mikor keletkezett, Schmitz szerint az idézett második szöveghely adhat felvilágosítást,⁴⁷ amely a „*magistri vel seniores*” felelősségét szabályozza ugyanabban a szellemben, mint a *Lex Baiuvariorum* szövege a grófét, aki saját vagyonából köteles a *compositio*t megfizetni abban az esetben, ha az elkövetőt nem tudja felderíteni. Brunner szerint e betoldás értelemszerűen nem a Merovingok korának szellemiségét tükrözi, hiszen ekkoriban a katonai szervezet nem ismerte a *senioratus* intézményét.⁴⁸ Amennyiben azonban Brunnerrel együtt feltételezzük, hogy Benedictus Levita a *Lex Baiuvariorum* eredeti, változatát használta, amelyből a *comes*re vonatkozó utalást még nem törölték, akkor valószínű, hogy Benedictus Levita maga toldotta meg a szöveget a fenti kiegészítéssel – ebben az esetben viszont jó eséllyel Benedictusra mint szerzőre vezethető vissza az összes, művében található változtatás.⁴⁹

³⁸ Vö. SECKEL 1904, 115.

³⁹ SECKEL 1904, 115.; SCHMITZ 2011. 29.

⁴⁰ Benedictus Levita 2, 382.

⁴¹ SCHMITZ 2011, 30.

⁴² SECKEL 1904, 502.

⁴³ Benedictus Levita 1, 341.

⁴⁴ Benedictus Levita 2, 382.

⁴⁵ Benedictus Levita 1, 341.

⁴⁶ SCHMITZ 2011, 30.

⁴⁷ Benedictus Levita 2, 382.

⁴⁸ BRUNNER 948. /618.

⁴⁹ SECKEL 1904, 105.

Benedictus Levita forráshasználatának jobb feltérképezéséhez elengedhetetlen munkája *rubricatió*nak alaposabb vizsgálata. Oliver Munsch elemzése kimutatta, hogy a *Lex Baiuvariorum* – elsősorban F-jelzetű kéziratai –, a *Liber legum* és Benedictus Levita fejezetcímei számos ponton egyezést mutatnak, ugyanakkor azonban eltérések is felfedezhetők ezek körében.⁵⁰ A módosítások kapcsán vélelmezte, hogy azok Benedictus Levitától származnak.

III. A *Lex Baiuvariorum* *caput*címei Benedictus Levitánál

Benedictus Levita művében *caput*címei közül harmickettő kapcsolatba hozható a *Lex Baiuvariorum* vonatkozó passzusainak *caput*címeivel/*rubricatió*ival. Az alábbiakban ezeket kívánjuk grammatikai és stílári szempontból áttekinteni.

Az idegen rabszolgától történő vásárlást szabályozó „*Si a servo alieno comparaverit*”⁵¹ cím Benedictus Levitánál „*De eo, qui a servo alieno aliquid comparaverit*”⁵² formában jelenik meg. A vérfertőző házasságok tilalmát mind a *Lex Baiuvariorum*ban,⁵³ mind Benedictus Levitánál⁵⁴ a „*De nuptiis incestis prohibendis*” cím foglalja össze. Míg Benedictus Levita *caput*címe arról is rendelkezik, hogy az egyház szolgáit megsértő háromszoros *compositi*ót köteles fizetni (Ut, si quis ministros ecclesiae iniuriaverit, hoc tripliciter componat),⁵⁵ addig a *Lex Baiuvariorum* *caput*címe csupán a *compositio* mértékének kérdését tartalmazza (De compositione ministrorum ecclesiae [quomodo componantur]).⁵⁶ Az egyházat kellő tiszteletben nem részesítők kapcsán Benedictus Levita már a *caput*címében meghatározza a *compositio* összegét, nevezetesen ötven *solidus* (Ut, si quis contumax reverentiam ecclesiarum non habet, quingentos componat solidos),⁵⁷ a *Lex Baiuvariorum* viszont csak az egyházi menedékjogot igénybe vevőkről beszél (De his qui rei sunt et confugium fecerint ad ecclesiam).⁵⁸ A vasárnapi munkavégzés tilalma Benedictus Levitánál a „*De eo, qui die dominico opera servilia fecerit*”,⁵⁹ a *Lex Baiuvariorum*ban a „*De diebus dominicis*”⁶⁰ formában jelenik meg. A tartományon belül elkövetett rablás tényállását Benedictus Levita is említi (De his, qui infra regnum aliquid rapuerint),⁶¹ a *Lex Baiuvariorum* azonban – keletkezésének történeti körülményei okán – kiemeli, hogy e bűncselekményre a herceg engedélye került sor (Si quis infra provinciam, ubi dux exercitum ordinaverit, sine ducis iussione aliquid predaverit).⁶²

Az idegen rabszolga lopásra történő rábeszélésnek megfogalmazása Benedictus Levita munkájában jóval klasszikusabb (De eo, qui alienum servum ad furtum suaserit),⁶³ a *Lex Baiuvariorum*ban pedig a vulgárlatin jellegzetességeit erősebben mutató megfogalmazás-

⁵⁰ MÜNSCH 2001, 71. skk.

⁵¹ *Lex Baiuvariorum* 16, 3.

⁵² Benedictus Levita 1, 306.

⁵³ *Lex Baiuvariorum* 7, 1.

⁵⁴ Benedictus Levita 1, 310.

⁵⁵ Benedictus Levita 1, 336.

⁵⁶ *Lex Baiuvariorum* 1, 8.

⁵⁷ Benedictus Levita 1, 337.

⁵⁸ *Lex Baiuvariorum* 1, 7.

⁵⁹ Benedictus Levita 1, 340.

⁶⁰ *Lex Baiuvariorum* 1, 14.

⁶¹ Benedictus Levita 1, 341.

⁶² *Lex Baiuvariorum* 2, 5.

⁶³ Benedictus Levita 1, 342.

ban (*Si alienum servum in furtum suaderit*)⁶⁴ jelenik meg, akárcsak az éjjel tettenért tolvajra vonatkozó előírás (*De fure nocturno tempore capto*,⁶⁵ *Fur nocturno tempore captus in furto*⁶⁶). Benedictus Levita a *caput*címbe a lopott dolog jóhiszemű vásárlójáról szól (*De eo, qui de fure nesciens aliquid comparaverit*),⁶⁷ a *Lex Baiuvariorum* pedig ugyanezt feltételes módon fogalmazza meg (*Si nesciens de fure aliquid comparaverit*).⁶⁸ Más állatának megölése kapcsán Benedictus Levita az éjjeli és az alattomos elkövetési módot is említi (*De eo, qui occulte in nocte vel in die alterius animal occiderit*),⁶⁹ addig a *Lex Baiuvariorum caput*címében csak az alattomban történő elkövetés kerül említésre (*Si occulte alienum animal interfecerit*).⁷⁰ Más állatának megölése kapcsán Benedictus Levita a cselekmény tagadását is belefoglalja a *caput*címbe (*De eo, qui occiderit alienum animal et non negaverit*),⁷¹ a *Lex Baiuvariorum* viszont csak az állat véletlen megöléséről szól (*Si casu occiderit alienum animal*).⁷²

Míg Benedictus Levita munkája a tudván lopott dolog megvásárlását említi a *caput*címbe (*De eo, qui furtivam rem scienter emerit*),⁷³ addig a *Lex Baiuvariorum caput*címe csak a lopott dolog megvásárlását jelzi (*Idem ut supra=De furtiva re comparata*).⁷⁴ Benedictus Levita a tolvajtól megőrzésre átvett dolog, vagyis az orgazdaság tényállást bővebben, pleonasztikusan írja le (*De eo, qui de latrone furtivam rem scienter ad custodiendum accipit*),⁷⁵ a *Lex Baiuvariorum* pedig szűkszavúbban (*De custodia furtivae rei*).⁷⁶ Az elhamarkodott eskütételre vonatkozó előírás megfogalmazása Benedictus Levitánál gerundivális szerkezetben (*De sacramentis leviter non iurandis*),⁷⁷ a *Lex Baiuvariorum*ban pedig prohibitív formában kerül megfogalmazásra (*Ut sacramenta non cito fiant*).⁷⁸ A hamis eskü tényállása Benedictus Levitánál vonatkozó mellékmondatban (*De eo, qui contra caput alterius falsa suggererit*),⁷⁹ a *Lex Baiuvariorum*ban viszont csak egyszerű jelzős szerkezettel nyer megfogalmazást (*De falsa suggestione*).⁸⁰ Más házának felgyújtása kapcsán a Benedictus Levita kiemeli a *caput*címbe, hogy akár szabad, akár szolga házáról is lehet szó (*De eo, qui per invidiam dolum liberi vel servi domum incenderit*),⁸¹ ezzel szemben a *Lex Baiuvariorum* csak a tűzgyújtás tényét emeli ki (*De immisione ignis per noctem*).⁸² A más szolgája ellen emelt hamis vád kapcsán – amelynek következtében a szolgát tortúrának vetik alá, és az abba belehal – Benedictus Levita már a *caput*címbe jelzi, hogy a vádemelő egy

⁶⁴ *Lex Baiuvariorum* 9, 7.

⁶⁵ Benedictus Levita 1, 343.

⁶⁶ *Lex Baiuvariorum* 9, 6.

⁶⁷ Benedictus Levita 1, 344.

⁶⁸ *Lex Baiuvariorum* 9, 8.

⁶⁹ Benedictus Levita 1, 345.

⁷⁰ *Lex Baiuvariorum* 9, 10.

⁷¹ Benedictus Levita 1, 346.

⁷² *Lex Baiuvariorum* 9, 11.

⁷³ Benedictus Levita 1, 347.

⁷⁴ *Lex Baiuvariorum* 9, 15. *Idem ut supra*. (*De furtiva re comparata = Lex Baiuvariorum* 9, 14.)

⁷⁵ Benedictus Levita 1, 348.

⁷⁶ *Lex Baiuvariorum* 9, 16.

⁷⁷ Benedictus Levita 1, 349.

⁷⁸ *Lex Baiuvariorum* 9, 18.

⁷⁹ Benedictus Levita 1, 350.

⁸⁰ *Lex Baiuvariorum* 9, 19.

⁸¹ Benedictus Levita 1, 351.

⁸² *Lex Baiuvariorum* 10, 1.

hasznoló értékű szolgát köteles adni a tulajdonosnak (*Ut, si quis servum iniuste accusaverit alienum domino simile mancipium pro hoc facto reddat*),⁸³ ezzel szemben a *Lex Baiuvariorum* *caput*címe csak a más szolgája ellen emelt hamis vádat említi (*De accusatione servi alterius*).⁸⁴

A közutakról szóló előírás *caput*címe mind Benedictus Levitánál, mind a *Lex Baiuvariorum*ban ugyanolyan formában kerül megfogalmazásra (*De via publica*),⁸⁵ akárcsak a szomszéddal közös út kapcsán megfogalmazott előírás *caput*címe (*De via convicinali*).⁸⁶ A források szennyezéséről szóló *caput* címében Benedictus Levita utal az elkövetési magatartásra is (*De eo, qui fontem inquinaverit*),⁸⁷ míg a *Lex Baiuvariorum* csupán azt jelzi, hogy az előírás a kúttal áll kapcsolatban (*De fonte*).⁸⁸ A megőrzésre átadott nemesfém ellopása kapcsán Benedictus Levita felsorolja az aranyat, az ezüstöt és általános jelleggel az ékszert mint gyűjtőfogalmat, ám csupán a megőrzés tényéről tesz említést (*De eo, cui aurum vel argentum aut ornamenta commendata fuerint*),⁸⁹ a *Lex Baiuvariorum* viszont csak az aranyat és lopás tényét említi (*Si aurum furaverit*).⁹⁰ A perfüggőségben lévő dolog eladási tilalmát Benedictus Levita *expressis verbis* megfogalmazza a *caput*címében (*Ut rem in contentione positam non liceat vendere*),⁹¹ míg a *Lex Baiuvariorum* csak a perfüggőség tényét említi meg (*De re in contentione posita*).⁹² A saját szolga eladásának tényállása kapcsán Benedictus Levita megemlíti a *caput*címében az eladás tényét is (*De eo, qui servum suum vendiderit*),⁹³ ezzel szemben a *Lex Baiuvariorum* csak a saját rabszolga fogalmát emeli be a címbe (*Si servum proprium*).⁹⁴ A saját szabadságát különvagyonából, azaz *peculium*ából megváltó szolga kapcsán Benedictus Levita felveszi a *caput*címbe a *peculium*ra vonatkozó utalást (*De eo, qui peculio suo fuerit redemptus, servo*),⁹⁵ a *Lex Baiuvariorum* viszont csak a szabadság megváltását említi (*Si servus de suo fuerit redemptus*).⁹⁶

A más dolganak eredeti helyéről történő elvitelét szankcionáló *caput* címében alapvető eltérés mutatkozik a két forrás között: Benedictus Levita e tényállást említi a *caput*címében (*De eo, qui causam alterius tulerit de loco suo*),⁹⁷ a *Lex Baiuvariorum* azonban a hajóról szól csupán, lévén hogy e rendelkezés eredetileg arra vonatkozhatott (*De navibus*).⁹⁸ Az idegen halott megtalálása és eltemetése kapcsán Benedictus Levita *caput*címe a megtalálás, a *Lex Baiuvariorum* az eltemetés momentumát emeli ki (*De eo, qui alicuius mortuum repperit*),⁹⁹ anélkül azonban, hogy a halott idegen voltát említene (*Si*

⁸³ Benedictus Levita 1, 352.

⁸⁴ *Lex Baiuvariorum* 9, 20.

⁸⁵ Benedictus Levita 1, 353. = *Lex Baiuvariorum* 10, 19.

⁸⁶ Benedictus Levita 1, 354. = *Lex Baiuvariorum* 10, 20–21.

⁸⁷ Benedictus Levita 1, 355.

⁸⁸ *Lex Baiuvariorum* 10, 22–23.

⁸⁹ Benedictus Levita 1, 356.

⁹⁰ *Lex Baiuvariorum* 15, 2. 4–5.

⁹¹ Benedictus Levita 1, 357.

⁹² *Lex Baiuvariorum* 15, 6.

⁹³ Benedictus Levita 1, 358.

⁹⁴ *Lex Baiuvariorum* 16, 6.

⁹⁵ Benedictus Levita 1, 359.

⁹⁶ *Lex Baiuvariorum* 16, 7.

⁹⁷ Benedictus Levita 1, 360.

⁹⁸ *Lex Baiuvariorum* 19, 9–10.

⁹⁹ Benedictus Levita 1, 361.

humaverit mortuum).¹⁰⁰ Az adásvételt szabályozó *caput* címe Benedictus Levitánál az irreálisan alacsony áron, vagyis potomáron kikényszerített és éppen ezért érvénytelen szerződéseket említi (*De venditionibus viii pretio detractis vel vitiosis*),¹⁰¹ a *Lex Baiuvariorum* pedig az adásvétel alakiságát (*De venditionis forma*).¹⁰² Az *arrának* nevezett zálog kapcsán Benedictus Levita a visszaadási kötelezettséget is hangsúlyozza a *caput*címiben (*Ut, qui arras dedit pro quacumque re, pretium reddere compellatur*),¹⁰³ a *Lex Baiuvariorum* viszont csak a jogintézmény nevét említi (*De arris*).¹⁰⁴ Azon előírás *caput*címe, amely az átutazó idegenek háborítatlanságát hivatott garantálni, Benedictus Levitánál e követelményt is tartalmazza (*Ut peregrinos transeuntes nemo inquietet*),¹⁰⁵ a *Lex Baiuvariorum* azonban csak az idegeneket nevezi meg (*De peregrinis*).¹⁰⁶ Az idegen dolog eladásáról szóló *caput* címében csupán grammatikai különbség fedezhető fel a két forrás között: Benedictus Levitánál a tárgy megjelölése vonatkozó mellékmondatban (*De eo, qui res alienas vendiderit*),¹⁰⁷ a *Lex Baiuvariorum*ban pedig feltételes mondatban szerepel (*Si res alienas vendiderit*).¹⁰⁸

Míg az idegen jószág szemének kiütése kapcsán Benedictus Levita *caput*címében a négylábú jószág, vagyis a *quadruples* kifejezés szerepel (*De eo, qui alicuius quadrupedi unum oculum excusserit*),¹⁰⁹ addig a *Lex Baiuvariorum*éban az általánosabb *animal* szó (*Si oculum alterius animalis excusserit*).¹¹⁰ Azon jogellenességet kizáró ok, ha valaki a király vagy a herceg parancsára öl meg valakit, *caput*címbeben megfogalmazása csupán grammatikailag tér el egymástól a forrásokban: Benedictus Levitánál vonatkozó mellékmondatban (*De eo, qui iussu regis vel ducis aliquem occiderit*),¹¹¹ a *Lex Baiuvariorum*ban pedig feltételes mondatban olvasható (*Si quis regis vel ducis sui iussione hominem interfecerit*).¹¹²

A *caput*címek szerkezete Benedictus Levitánál igen egységes: a harminckét címből huszonhat a „*de*” *praepositio*val, ezek közül húsz pedig a *de eo*, ill. a *de his* fordulattal kezdődik, ezzel szemben a *Lex Baiuvariorum* esetében tizenhárom cím kezdőszava „*si*”, tizenhaté „*de*”, eggyé „*de his*”, egyé „*ut*”, eggyé¹¹³ pedig atipikus. Benedictus Levita fogalmazásmódja a következőképpen alakul: ha csak a tényállásra utal, akkor a cím kezdőszava „*de*”, amennyiben pedig annak tartalmát is összefoglalja, akkor „*ut*”.¹¹⁴ Schmitz úgy foglал állást, hogy e szerkesztésmód egyértelműen az egységességre törekvő szerző alkotása, ha ugyanis Benedictus az eredeti szövegben az általa preferált megfogalmazást olvasta, akkor azt átvette, ha pedig nem, akkor a szöveget saját stílusérzésének megfelelően átalakította.¹¹⁵ Anélkül, hogy érvelését hosszabban taglalnánk, lévén hogy az új

¹⁰⁰ *Lex Baiuvariorum* 19, 7.

¹⁰¹ Benedictus Levita 1, 362.

¹⁰² *Lex Baiuvariorum* 16, 9.

¹⁰³ Benedictus Levita 1, 363.

¹⁰⁴ *Lex Baiuvariorum* 16, 10.

¹⁰⁵ Benedictus Levita 1, 364.

¹⁰⁶ *Lex Baiuvariorum* 4, 31–32.

¹⁰⁷ Benedictus Levita 1, 365.

¹⁰⁸ *Lex Baiuvariorum* 16, 1

¹⁰⁹ Benedictus Levita 1, 366.

¹¹⁰ *Lex Baiuvariorum* 14, 8

¹¹¹ Benedictus Levita 1, 367.

¹¹² *Lex Baiuvariorum* 2, 8.

¹¹³ *Lex Baiuvariorum* 9, 6.

¹¹⁴ SCHMITZ 2011, 36.

¹¹⁵ SCHMITZ 2011, 37.

adalékokkal aligha gazdagítható, Schmitz nézetével egyetértve megállapíthatjuk, hogy műve megírása során Benedictus Levita a *Lex Baiuvariorum* egy régi és jó minőségű kéziratát használta fel, arra azonban aligha kaphatunk a *textus* alapján választ, hogy ez a bajor *lex* melyik kézírata lehetett.¹¹⁶

IV. Az egyházi érdek megjelenése Benedictus Levita munkájában

További kérdésként merül fel, hogy a *Lex Baiuvariorum* Benedictus Levita általi átdolgozása milyen mértékben tekinthető az egyház érdekeit határozottabban érvényre juttató munkának. Seckel határozottan amellett foglalt állást, hogy Benedictus Levita erőteljesen az egyház érdekeit kívánta szolgálni az átdolgozással.¹¹⁷ Tekintsük át, hogy Benedictus Levita munkájában – az előbb említett *caput*címekhez tartozó *caput*ok közül, ám immáron függetlenül azoknak a *Lex Baiuvariorum*hoz fűződő nyelvi viszonyára – mely előírások foglalkoznak egyházi tárggyal, és melyek nem!

Nem tartalmazznak egyházi vonatkozást, illetve semmi olyan módosítást, amely a *Lex Baiuvariorum*hoz képest hangsúlyosabban egyházi vonatkozást a következő szabályozási tárgyak: a szolgától való vásárlás a szolga tulajdonosának tudomása nélkül, valamint ezen ügylet érvénytelensége;¹¹⁸ az ország/tartomány területén elkövetett rablás hadjárat során;¹¹⁹ a szolgának tulajdonosa sérelmére elkövetett lopásra történő felbujtása;¹²⁰ a tolvaj éjjeli elfogása, illetve annak – amennyiben a zsákmányt megtalálják nála – büntetlen megölése;¹²¹ a lopott dolog jóhiszemű megvásárlása és az azzal összefüggő eljárásjogi kérdések;¹²² a más állatának éjjel vagy nappal, ám alattomban történő megölése;¹²³ a más állata megölésének beismerése;¹²⁴ a tudván lopott dolog megvásárlása;¹²⁵ az orgazdaság;¹²⁶ a hamis vád;¹²⁷ a gyújtogatás;¹²⁸ a más szolgája ellen emelt hamis vád;¹²⁹ a közutak eltorlaszolása;¹³⁰ a magánhasználatban lévő utak eltorlaszolása;¹³¹ a forrásszennyezés;¹³² az idegen értékek megőrzése és eltulajdonításuk esetén megtérítése;¹³³ a perfügöség alatt álló dolgok eladásának tilalma;¹³⁴ a szolga eladása esetén tulajdonosának igénye a szolga vagyonára;¹³⁵ a szolga lehetősége szabadságának meg-

¹¹⁶ SCHMITZ 2011, 41. sk.

¹¹⁷ SECKEL 1904. *passim*

¹¹⁸ Benedictus Levita 1, 306.

¹¹⁹ Benedictus Levita 1, 341.

¹²⁰ Benedictus Levita 1, 342.

¹²¹ Benedictus Levita 1, 343.

¹²² Benedictus Levita 1, 344.

¹²³ Benedictus Levita 1, 345.

¹²⁴ Benedictus Levita 1, 346.

¹²⁵ Benedictus Levita 1, 347.

¹²⁶ Benedictus Levita 1, 348.

¹²⁷ Benedictus Levita 1, 350.

¹²⁸ Benedictus Levita 1, 351.

¹²⁹ Benedictus Levita 1, 352.

¹³⁰ Benedictus Levita 1, 353.

¹³¹ Benedictus Levita 1, 354.

¹³² Benedictus Levita 1, 355.

¹³³ Benedictus Levita 1, 356.

¹³⁴ Benedictus Levita 1, 357.

¹³⁵ Benedictus Levita 1, 358.

váltására saját vagyonából;¹³⁶ más dolga elvitelének tilalma;¹³⁷ túl alacsony áron kikényszerített eladás és kellékszavatosság;¹³⁸ az *arra*adás esetén az eladás kötelezettsége;¹³⁹ az idegen dolgok eladása;¹⁴⁰ a más állata szemének kiütése¹⁴¹ és a király parancsára elkövetett emberölés¹⁴²

A vérfertőző házasságok tilalma;¹⁴³ a klerikusokkal szembeni erőszak;¹⁴⁴ az egyházi menedékjog megsértése;¹⁴⁵ a vasárnapi munkavégzés tilalma;¹⁴⁶ a könnyelmű eskükre vonatkozó tilalom;¹⁴⁷ az idegen halott eltemetése kapcsán megfogalmazott szabály¹⁴⁸ és az idegenek/zarándokok nyugalma biztosító előírás¹⁴⁹ kétségkívül az egyházi érdekszférába is sorolható. Ugyanakkor *stricto sensu* csupán a vérfertőzés, az egyháziaknak okozott sérelem, a templomi menedékjog kérdése és a vasárnap megszentelése minősíthető olyan szabályozási tárgynak, amely elsődlegesen az egyház hatáskörébe, illetve érdekszférájába esik.¹⁵⁰ Érdemes áttekinteni, hogy e pontokon Benedictus Levita munkája mennyiben tartalmaz az egyház számára kedvezőbb előírásokat, mint a *Lex Baiuvariorum*.

A vérfertőző házasságok tilalmában Benedictus Levita és a *Lex Baiuvariorum* szövegében mindössze három szó azonosság mutatható ki: „*Nuptias prohibemus incestas*”.¹⁵¹ Míg a *Lex Baiuvariorum* felsorolja mindazon rokonokat és rokonsági fokokat, akik, ill. amelyen belül nem lehet házasodni,¹⁵² addig Benedictus Levita csupán az *affinitatis lineát* említi, vagyis azon fokot, ameddig a törvényes öröklés rendje terjed. Seckellel szemben Schmitz azon – nézetünk szerint is megalapozott – nézetet fogalmazza meg, hogy az átdolgozás magára Benedictus Levitára vezethető vissza, s éppen ezért nem szükséges e ponton más forrás behatásával számolnunk.¹⁵³ A klérikusoknak okozott sérelem, valamint az egyházi menedékjog megsértése kapcsán a *compositio* Benedictus Levitánál háromszorosra, diakónusok, papok és püspökök esetén négyszeresre emelkedik.¹⁵⁴ A *Lex Baiuvariorum*ban tarifálisan meghatározott negyven *solidus* békepenzt¹⁵⁵ Benedictus Le-

¹³⁶ Benedictus Levita 1, 359.

¹³⁷ Benedictus Levita 1, 360.

¹³⁸ Benedictus Levita 1, 362.

¹³⁹ Benedictus Levita 1, 363.

¹⁴⁰ Benedictus Levita 1, 365.

¹⁴¹ Benedictus Levita 1, 366.

¹⁴² Benedictus Levita 1, 367.

¹⁴³ Benedictus Levita 1, 310.

¹⁴⁴ Benedictus Levita 1, 336.

¹⁴⁵ Benedictus Levita 1, 337.

¹⁴⁶ Benedictus Levita 1, 340.

¹⁴⁷ Benedictus Levita 1, 349.

¹⁴⁸ Benedictus Levita 1, 361.

¹⁴⁹ Benedictus Levita 1, 364.

¹⁵⁰ Vö. SCHMITZ 2011, 47.

¹⁵¹ *Lex Baiuvariorum* 7, 1. = Benedictus Levita 1, 310.

¹⁵² *Lex Baiuvariorum* 7, 1. *Nuptias prohibemus incestas. Itaque uxorem habere non liceat socrum, nurum, provignam, novercam, filia fratris, filiam sororis, fratris uxorem, uxoris sororem. Filii fratrum, filii sororum inter se nulla praesumptione iungantur.*

¹⁵³ SCHMITZ 2011, 44.

¹⁵⁴ Benedictus Levita 1, 336–337.

¹⁵⁵ *Lex Baiuvariorum* 1, 9. *Si quis presbiterum vel diaconum, quem episcopus in parrochia ordinavit vel qualem pleps sibi recepit ad sacerdotem, quem ecclesiastica sedis probatum habet, illi iniuriam fecerit vel plagaverit,*

vita kétszáz *solidus*ra emeli, valamint az egyházi *asylum* területét is kiterjeszti, vagyis eszerint nem csupán a templom épülete, hanem *porticusa*, vagyis előtere is ide számítandó.¹⁵⁶

A vasárnap megszentelése kapcsán a *Lex Baiuvariorum* részletesen felsorolja egyrészt, hogy milyen munkák számítanak tilosnak, másrészt, hogy a visszaesés, illetve a második visszaesés esetén milyen szankciót kell kiszabni, harmadrészt pedig, hogy miként kell eljárni, ha az elkövető szabad, illetve szolga.¹⁵⁷ Ezzel szemben Benedictus Levitánál csak azon magatartás kerül kiemelésre, hogy aki vasárnap fuvaroz, veszítse el jobb ökrét, aki pedig más hétköznapi munkát végez, azt a papok javítsák meg, méghozzá úgy, ahogy az egyéb mulasztások esetében a bírák szokták (*sicut de reliquis negligentibus iudicibus emendari solet*). Ha ez nem vezet sikerre, akkor a világi bírának kell átadniuk, akik kötelesek elrendelni, hogy a bűnös engedelmeskedjék a papoknak.¹⁵⁸ A világi bírák itt mintegy a papság segítőiként jelennek meg, amit a *iudex*eknek a *Lex Baiuvariorum* által is biztosított kiemelt helyzete magyaráz.¹⁵⁹ Azon tény, hogy a világi bírakat az egyháziak azon esetben segítségük hívhatták, ha az elítélt nem volt hajlandó eleget tenni az ítéletben foglaltaknak, példázza az a rendelkezés, amely szerint a püspöke ítéletének ellenszegülő klerikussal szemben a világi bírák (*per iudices saeculares*) közreműködésével hajtandó végre a büntetés.¹⁶⁰

V. Következtetések

Tekintettel azon tényre, hogy a *Lex Baiuvariorum* első *titulusa* kizárólag egyházi ügyekkel foglalkozik, Benedictus Levitának számos lehetősége nyílt volna kompilációja összeállításakor arra, hogy az egyház érdekeit határozottabban előtérbe tolja, illetve

tripliciter eos componat. Si cum occiderit presbiterum, solvat CCC solidos auro adpreciosos; si aurorum non habet, donet alia pecunia mancipia terra vel quicquid habet, usque dum impleat; diaconum vero cum CC solidis solvat; utrisque ad illam ecclesiam, ubi ministri fuerunt, episcopo requirente et duce cogente, qui in illa provincia sunt ordinati. Et pro fredo in publico solvat solidos XLX, ut exinde sit reverentia sacerdotum. Et honor ecclesiasticus non condemnetur neque praesumptio crescat in plebe.

¹⁵⁶ SCHMITZ 2011, 44.

¹⁵⁷ *Lex Baiuvariorum*, 1, 14. *Si quis dominico operam servilem facerit liber homo, si bovem iunxerit et cum carro ambulaverit, dextrum bovem perdat; si autem secaverit fenum vel collegerit aut messem secaverit aut collegerit, vel aliquid opus servile fecerit die dominico, corripatur semel vel bis. Et si non emendaverit, rumpatur dorso eius L percussiones. Et si iterum praesumpsit operare die dominico, auferatur de rebus eius tertiam partem. Et si non cessaverit, tunc perdat libertatem suam et sit servus, qui noluit in die sancto esse liber. Si servus autem, pro tale crimine vapuletur. Et si non emendaverit, manum dexteram perdat, quia talis causa vetenda est, quae Deum ad iracundiam provocat et exinde flagellamur in frugibus et penuria patimur. Et hoc vetandum est in die dominico, et si quis in itinere positus cum carra vel cum nave, pausset die dominico usque in secunda feria. Et si noluerit custodire praeceptum Domini, quia Dominus dixit: 'Nullum opus servile facias in die sancto, neque tu, neque servus tuus, neque ancilla tua, neque bos tuus, neque asinus tuus, neque ulla subiectorum tuorum', et qui hoc in itinere vel ubicumque observare neglexerit, cum XII solidis condemnetur. Et si frequens hoc fecerit, superiora sententia subiaceat.*

¹⁵⁸ Benedictus Levita 1, 340. *Si quis die dominico opera servilia fecerit, liber homo si bovem iunxerit et cum carro ambulaverit, dextrum bovem perdat. Et si alia, quae canonica auctoritate prohibita sunt, servilia fecerit opera, sacerdotibus illa emendet, sicut de reliquis negligentibus iudicibus emendari solet, ei ab ipsis sacerdotibus poenitentiam iuxta modum culpa accipiat. Similiter et de praecipuis festivitatibus observari placuit. Quod si sacerdotes eos nequiverint corrumpere, tunc a iudicibus ad sacerdotes adducantur, eisque oboedire in omnibus faciant.*

¹⁵⁹ SCHMITZ 2011, 46.

¹⁶⁰ Benedictus Levita 3, 422.

érvényre juttassa, ha valóban ez lett volna a célja.¹⁶¹ Minthogy Benedictus Levitára eleve nem jellemző kompilációinak valamiféle eleve lefektetett koncepció szerinti összeállítás,¹⁶² hiszen munkamódszere a szószerinti átvételtől a nyelvtani-stiláris javításon-átíráson át egészen az egyértelmű hamisításig terjedt, megállapítható, hogy Benedictus nem egy – feltehetőleg sohasem létezett – *Lex Baiuvariorum canonice conceptát* segítségével híva módosította a bajor *lex* szövegét, hanem saját elgondolása alapján.¹⁶³

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- Benedictus Levita *Benedictus Levita*. Ed. Friedrich Knust. MGH LL II/2. Hannover 1837.
- Lex Baiuvariorum* Nótári Tamás: *Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye*. Szeged 2011.
- MERKEL 1863 *Leges Baiuvariorum*. Ed. Johannes Merkel. MHG LL III. Hannover 1863. 183–496.
- NÓTÁRI 2005 Nótári Tamás: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged 2005.

SZAKIRODALOM

- BRUNNER 1901 Heinrich Brunner: *Über ein verschollenes merowingisches Königsgesetz des 7. Jahrhunderts*. Sitzungsberichte der Akademie 39. Berlin 1901. 932–955.
- BRUNNER 1906³ Heinrich Brunner: *Deutsche Rechtsgeschichte, I–II*. Berlin 1906.
- ECKHARDT 1927 Karl August Eckhardt: *Die Lex Baiuvariorum. Eine textkritische Studie*. Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 38. Bresslau 1927.
- KOTTJE 1986 Raymund Kottje: *Die Lex Baiuvariorum – das Recht der Baiern*. In: *Überlieferung und Geltung normativer Texte des frühen und hohen Mittelalters*. Hrsg. Hubert Mordek. Sigmaringen 1986. 9–23.
- KRUSCH 1927 Bruno Krusch: *Neue Forschungen über die drei oberdeutschen Leges: Bajuvariorum, Alamannorum, Ribuariorum*. Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Neue Folge XX, 1. Berlin 1927.
- LANDAU 2004 Peter Landau: *Die Lex Baiuvariorum: Entstehungszeit, Entstehungsort und Charakter von Bayerns ältester Rechts- und Geschichtsquelle*. München 2004.

¹⁶¹ SCHMITZ 2011, 47.

¹⁶² LUKAS 2002, 61. skk.; 87.

¹⁶³ SCHMITZ 2011, 48.

- LUKAS 2002 Veronika Lukas: Philologische Beobachtungen zur Rezeption der Relatio episcoporum von 829 bei Benedictus Levita. In: *Fortschritt durch Fälschungen? Ursprung, Gestalt und Wirkungen der pseudoisidorischen Fälschungen*. Hrsg. Wilfried Hartmann, Gerhard Schmitz. MGH Studien und Texte 31. Hannover 2002.
- MERKEL 1858 Johannes Merkel: Das Bairische Volksrecht. *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 11 (1858) 533–687.
- MÜNSCH 2001 Oliver Münsch: *Der Liber legum des Lupus von Ferrières*. Freiburger Beiträge zur mittelalterlichen Geschichte 14. Freiburg im Breisgau 2001.
- NÓTÁRI 2007 Nótári Tamás: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. Szeged 2007.
- NÓTÁRI a1 2009 Nótári, Tamás: Personal Status and Social Structure in Early Medieval Bavaria. *Acta Juridica Hungarica* 50 (2009/1) 85–110.
- NÓTÁRI a2 2009 Nótári, Tamás: An Early-Medieval „Show Trial” – Tassilo III’s Dethronement. In: *Crossing Legal Cultures*. Ed. Laura Beck Valera, Pablo Gutiérrez Vega, Alberto Spinosa. München 2009. 141–158.
- NÓTÁRI a3 2009 Nótári Tamás: Adalékok a Lex Baiuvariorum datálásához és lokalizálásához. *Jogtörténeti Szemle* 11 (2009/1) 19–26.
- NÓTÁRI a4 2009 Nótári Tamás: A határviták rendezésének szabályai a Lex Baiuvariorumban. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Iuridica et Politica* 27 (2009/1) 77–92.
- NÓTÁRI a5 2009 Nótári, Tamás: Römischrechtliche Elemente im Prolog der Lex Baiuvariorum. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Iuridica* 50 (2009) 419–429.
- NÓTÁRI 2010 Nótári, Tamás: *Bavarian Historiography in Early Medieval Salzburg*. Passau 2010.
- NÓTÁRI b1 2011 Nótári Tamás: A Lex Baiuvariorum hatása Szent István törvényeire. *Jogtudományi Közöny* 66 (2011/9) 417–427.
- NÓTÁRI b2 2011 Nótári Tamás: Germán nyelvi elemek a Lex Baiuvariorumban. *Jogelméleti Szemle* (2011/4).
- NÓTÁRI b3 2011 Nótári, Tamás: Social Structure of Bavaria in the Mirror of the notitiae and the Lex Baiuvariorum. *Studia Iuridica Caroliensia* 6 (2011) 133–151.
- NÓTÁRI c1 2012 Nótári Tamás: A Lex Baiuvariorum büntetőjoga. *Jogelméleti Szemle* (2012/1) 20–43.
- NÓTÁRI c2 2012 Nótári Tamás: Adalékok a Lex Baiuvariorum magánjogához. *Jogelméleti Szemle* (2012/2) 1–15.
- NÓTÁRI c3 2012 Nótári Tamás: A Lex Baiuvariorum személyi, családi és öröklési joga. *De Iurisprudentia et Iure Publico* 6 (2012/1-2) 1–16.

◆ BENEDICTUS LEVITA ÉS A LEX BAIUVARIORUM ◆

- NÓTÁRI c4 2012 Nótári Tamás: Adalékok a Lex Baiuvariorum szerződési rendelkezéseihez. *Scientia Iuris. Román-Magyar Jogtudományi Közlöny* 2 (2012/1-2) 113–131.
- SCHMITZ 2008 Gerhard Schmitz: Benedictus Levita. In: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* I. Berlin 2008.
- SCHMITZ 2011 Gerhard Schmitz: Benedictus Levita und die Lex Baiuvariorum. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 97 (2011).
- SCHWIND 1912 Ernst von Schwind: Kritische Studien zur Lex Baiuvariorum III. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 37 (1912) 415–451.
- SECKEL 1904 Emil Seckel: Studien zu Benedictus Levita III. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 29 (1904).

Abstract

Benedictus Levita und die Lex Baiuvariorum

Im vorliegenden Aufsatz soll die von Benedictus Levita erarbeitete Fassung der Lex Baiuvariorum, d.h. des – mit großer Wahrscheinlichkeit – zwischen 737 und 743 entstandenen bayerischen Volksrechtes untersucht werden. Nach dem Überblick der bezüglichen Fachliteratur wird die Lex Baiuvariorum als Quelle der Arbeit des Benedictus Levita untersucht, wobei es uns hauptsächlich um die Klärung jener Frage geht, ob Benedictus Levita eine der älteren, oder eine jüngere, den kirchlichen Interessen gemäß überarbeitete Handschrift der Lex Baiuvariorum als Quelle verwenden hat. Hiernach werden die Kapitelüberschriften des Benedictus Levita mit jenen der maßgebenden Handschriften des bayerischen Volksrechtes verglichen, und abschließend das Erscheinen der kirchlichen Interessen, bzw. die Stellung der Kirche im Werk des Benedictus Levita behandelt. Hierbei wird es deutlich, daß – da der erste titulus der Lex Baiuvariorum sich ausschließlich mit Kirchensachen befasst – obwohl Benedictus Levita die Möglichkeit gehabt hätte die Interessen der Kirche stärker in den Vordergrund zu rücken, in seiner Fassung keine derartige Tendenz erfasst werden kann.

Külföldi középkorkutatás

JOÃO GOUVEIA MONTEIRO
(University of Coimbra, Portugal)

The Portuguese Medieval Castles

An overview

Introduction

The castles that fill our imagination and appear in Portuguese landscape can still tell us a lot about the men who built them, lived in them, defended them and abandoned them. They are an invaluable source of information for military, technological, artistic, political, social and economic history.

The castle, a symbol of feudal society, was an architectural novelty introduced into Portugal during the Middle Ages, although defensive structures – fortified settlements as *castra* – did already exist. The innovative feature of castles lay in the fact that they were exclusively military structures which were designed to house small garrisons. Their appearance in Portugal is related to the country's political history, made up of the advances and retreats that were characteristic of the process of reconquering territory from the Moors. In an age of uncertainty and instability, castles played a vital role in defending the reconquered areas. Moreover, they acted as centres that introduced a new dynamic and development that encouraged the repopulation of these areas. As the reconquest advanced southwards, constant and concerted efforts were made to build and restore castles and towers that would guarantee protection for the people and enable the (re)conquered lands to be properly defended. The Military Orders played an important role in this process of expansion, defence and population of Portugal.

Yet even after the Moors had been driven out, the defence of the realm could not be neglected. The Treaty of Alcañices, signed in 1297, established the Portuguese-Castilian border once and for all. From that moment onwards, the Portuguese crown devoted their efforts to implementing a programme of restoring and building frontier castles. Particular attention was paid to the line of fortresses that stretched along the border, while not neglecting those on the routes that led to the main cities, especially Lisbon (the capital), which was the military key to Portugal in the Middle Ages.

Consequently, castles were built in carefully chosen locations of strategic importance: next to access routes, overlooking rivers and protecting important cities, often taking advantage of natural defensive features such as high places and locations protected by rivers.

These centres of military defence were linked so as to form networks, while they also were defended "at a distance" by watchtowers located in key positions that enable vast areas to be under constant vigilance.

War played a major role in medieval society, although it mainly took the form of sieges and only rarely involved pitched battles. This explains the fundamental im-

portance of castles, whose position was strengthened by the long and clear dominance of defensive measures over means of attack. It is interesting to note that there was a mutual influence between attack and defence in this sort of warfare, in that the evolution of tactics used to attack enemy fortresses forced castle architecture to make significant changes, and vice-versa.

Throughout this evolutionary process, Portuguese castles were affected by several influences, ranging from Moorish to the French styles and those brought back by the crusaders from various European kingdoms. As a result, medieval castles gradually evolved, adapted and integrated new architectural solutions. Having started out as relatively simple structures – *Roqueiro* castle from the ninth to the eleventh centuries – they acquired a far more complex form, leading to *Romanesque* castles (twelfth-thirteenth centuries), which were still designed for “passive defence” and *Gothic* castles (fourteenth-fifteenth centuries), which adopted an attitude of “active defence”. This evolutionary process would culminate at the dawn of the sixteenth century with the emergence of the *bastioned trace* castles that so clearly represent the Modern Period.

This also means that there are hardly any “pure” castles. Even a castle whose dominant characteristics mean it can be classified as belonging to one specific period may have older or far more modern work. Consequently, no two castles are ever the same: every castle is a collection of clues that the visitor must discover and decipher.

The network of Portuguese castles, 1350-1450

In order to understand Portuguese medieval castles, it is important to have an idea both of their number and, above all, of their geographical distribution, since this reveals a strategic plan and an underlying purpose. As we said before, castles were organised into local, regional and even national networks that would safeguard the kingdom as a geographical unit. This was shown by the efforts made to restore and build castles as the reconquest advanced southwards and by the crown’s interest in border castles following the Treaty of Alcañices.

The network of Portuguese castles shows castles that may not have been in the same state of conservation and operation [ready to operate] at the same time. However, examining and interpreting this general map is still valuable as the following lines of defence can be observed:

A string of fortresses along the border (mainly the Castilian frontier but also on the coast), backed up by inner lines further inland running north to south;

Lines that define deeper defensive positions for the decisive strategic points such as Lisbon, starting from Almeida;

Lines along the main communication routes and the major rivers (the Tagus, Mondego, Côa, etc.) and which were designed to block these routes.

Some castles were concentrated into clusters in specific regions, as in the Minho, Beira Alta and especially Alto-Alentejo areas. This happened because they were the obvious routes that the Castilians generally used to enter Portugal and thus required additional defence. In contrast, there are “clear” areas in locations where natural defences (particularly highlands or less navigable rivers) made fortifications unnecessary as in the

north-eastern Trás-os-Montes area and the river Guadiana. Now we will follow the evolution of Portuguese castles, step by step.

The Roqueiro Castle (IXth-XIth centuries)

Castles appeared in the area now called Portugal within the historical and military context of the early Christian reconquest. Thus, they were first built in the Entre-Douro-e-Minho area (Northern Portugal) in the mid-ninth century, before spreading to other regions and multiplying in number in the tenth and especially eleventh centuries.

It was the sense of insecurity caused by Moorish raids and Norman incursions that led to the construction of refuges where people could take shelter whenever danger threatened. The previously used system of fortified settlements was not appropriated for settlements that spread across fertile valleys, so a new type of purely military architectural structure - the castle - developed. Subsequently, the system used to defend the territory changed to one based on a network of castles.

Roqueiro castles were relatively simple structures: small spaces enclosed by walls. The primitive walls were made of roughly hewn stone that was not held by mortar, while embankments and ditches were also used as defence mechanisms.

The builders took advantage of all natural defences, constructing the castles on high locations that enable a watch to be kept over the surrounding areas, and using outcrops of granite which made it easier to build the walls. Both the building and the defence of these castles were made easier by their small size.

In addition to these castles, which were built due to the initiative of the local people, the process of building castles led to the appearance of another type: the condal castle built by the feudal nobility. These were much less common and used more sophisticated architectural solutions, with square or rectangular ground plans.

Few of these structures have survived, partly due to their fragility, but also because many were destroyed by later work, specifically Romanesque and Gothic rebuilding. Let us consider now an almost unique example.

The Castle of Penela

Penela (c. 20 km SE from Coimbra, in the Center of Portugal, not far from the Sea) is a roqueiro castle that was rebuilt by the governor of Coimbra, D. Sesnando Davides, after Fernando Magno reconquered the city in 1064. It reveals some characteristics of this type, as it stands on a high point and has natural defences. The wall is built on an outcrop of limestone rock and surrounds a small bailey with a water-tank. Although it has been rebuilt several times, it maintains the form of a Sesnandine castle, which the Romanesque-Gothic alterations adapted to become the keep.

The Romanesque Castle (XIIth-XIIIth centuries)

During the twelfth century, the architecture of Portuguese castles was open to a variety of influences and developed significantly. Some changes are difficult to assess, such as the influence of other European countries, brought by French noblemen who came to Portugal with Count D. Henrique (the father of the first king of Portugal). The in-

fluence of others such as the Almoravids (the Muslim dynasty that ruled part of the Iberian Peninsula between c. 1086-1150) and contact with the Orient is more apparent.

Nonetheless, it was the Templars who made by far the greatest contribution, since they had extremely advanced knowledge of military architecture.

One leading figure was Master D. Gualdim Pais, who had learned in the Orient during the Second Crusade. His period as Master of the Order of the Templars in Portugal (1156-1195) was decisive in terms of the development of Portuguese medieval military architecture. The contribution made by the Hospitallers, while discreet, was also of some significance.

The following are the main characteristics and innovations introduced by Romanesque castle:

- Castles were essentially for “passive defence” and were designed to withstand long sieges. Its main element was the “keep” (*vide infra*). They had high walls that were supposedly impregnable. Storing water was also fundamental in surviving a siege, which explains the presence of water-tanks inside castles.
- The Romanesque castle fundamentally consisted of a small, walled bailey with only one or two gates – the main gate and the postern – as any opening in the walls would be vulnerable.
- The walls had a wall-walk or “way of the rounds” along the top, protected by a parapet with rectangular or pentagonal merlons that were approximately the same width as the openings between them.
- The number of towers set into the walls was increased. The towers were generally square, which made them easier to build, and were used to divide the very long sections of wall and defend the most advanced angles.
- Mechanisms such as arrow-loops developed enabling weapons to be fired from inside the castle.
- The innovations brought from the Orient by D. Gualdim Pais included battlements, a sloped thickening built on the outer base of the wall.
- The Templars are also associated to the earliest *boardings* (derived from the French word *bourd*) built in Portugal. The upper part of the keep at Longroiva (in the NE of Portugal), built by D. Gualdim Pais in 1174, has regularly putlog holes, where poles to support this wooden gallery were inserted. *Hoarding* means a wooden gallery built on the upper part of the walls next to the battlements but outside the walls, thereby allowing missiles to be dropped towards the base. They were normally covered galleries and had an outward-sloping roof. Since they were made of wood, they did not survive long and proved to be extremely vulnerable to the enemy’s stone missiles and inflammable materials. Consequently, they were later built using stone and changed name to machicolations. The only evidence of hoarding existence (the structures themselves have long disappeared) are the holes used to support them, as shown by the keep of the castle of Longroiva.

The Keep

The greatest innovation brought by the Romanesque castle was the appearance of the keep. Also due to the influence of the Templars, keeps were later adopted by Portuguese military architecture. The first appeared in the second half of the twelfth century (when D. Gualdim Pais was the Master of the Order) in Tomar (1160), Almourol (1171), Penas Róias (1172) and Longroiva (1174). These buildings also featured inscriptions, which indicate how novel they were.

The keep was then located in the centre of the bailey, standing away from the walls. It was also set on the highest part so that missiles could be fired out over the wall. When possible, it stood on an outcrop of rock that offered better defence. Rarely less than 10 meters high, they could reach between fifteen and twenty meters, were occasionally even higher and normally had a square or rectangular ground plan. The ground floor had no entrance. Instead, the door was located on the first floor and access was via wooden stairs that could be brought inside in case of danger. The keep was designed as an ultimate defensive stronghold, one that was capable of sustained resistance even after the rest of the castle had fallen. In a sense, it was a fortress within a fortress, and thus became a symbol of power.

The castle of Pombal

This is an excellent example of “Romanesque castle”: Pombal (c. 40 km S from Coimbra). The construction work on Pombal castle, a fine example of Romanesque Templar military architecture, started in 1156. Its keep, built by D. Gualdim Pais in 1171, has batters in all four sides. The tower is broad and not very tall, with two buttresses on the main façade due to construction problems. It stands away from the walls in the centre of the bailey, and access is via a door on the first floor. There are nine rectangular towers located in the long sections of the wall and marking each re-entrance. There are other characteristic features of the Romanesque castle: two gates, a wall-walk, arrow-loops, a water-tank and a section of batters next to the main gate.

The Gothic Castle (XIVth-XVth centuries)

In Portugal, the late XIIIth century and, more importantly, the XIVth century saw the triumph of the Gothic castle, which appeared relatively late in comparison to the rest of the Europe. Its emergence in Portugal is associated to the fact that King Afonso III came to the throne in 1248, bringing major influences from his long time in France that were reflected in civil and military architecture. Indeed, the first signs of change appeared in his reign, when the first machicolations appeared in Melgaço in 1263 and alterations were introduced in some border castles. However, it was only during King Dinis’ long reign (1279-1325) that the Gothic style was properly introduced and established itself in Portuguese military architecture. This process was related to the Crown’s aim of controlling and maintaining all such fortresses. The important programme of building and restoring castles during Dinis’ reign was also linked to the Treaty of Alcañices, signed in 1279, which definitively established the Portuguese bor-

der. Dinis' rebuilding programme followed a strategic plan as it was applied to castles that kept their strategic importance in relation to the newly defined border.

The main innovation of the Gothic castle was that it adopted an attitude of "active defence". This was related to developments in the art of attacking, which increasingly involved machines. A new type of castle emerged. Not only was it designed to withstand enemy attack, but also to counterattack using innovative ways and means. Sure of its defensive capacities, the Gothic castle was relatively free from its previous dependence on a high location, which even led to castles being built on plains.

- One of the first innovations was the new structure surrounding the main gate, which started being flanked by one or two towers.
- The number of towers in the walls increased, considerably reducing the distance between each tower. This space was often less than twelve meters, thereby enabling weapons to be fired at attackers around the base of the neighbouring tower.
- The use of round turrets spread, as they were stronger and cheaper to build. They were very common in regions with soft stone, such as Alentejo. This development was due to Moorish influence, since the late stages of the reconquest (middle thirteenth century) brought the Christians into contact with the highly developed military architecture of the Almohads (the Muslim dynasty that ruled part of the Iberian Peninsula between c. 1150-1212).
- The wall-walks became wider to allow the garrison easier movement. The stairs to reach these wall-walks consisted of stone blocks set against walls, whereas they had previously been cut into the walls. Battlements became lower and broader, so reducing the openings and therefore improving conditions for the defenders.
- Conditions for firing were also improved. The number of arrow-loops in the battlements was increased and they stopped being just vertical, developing into cruciform shapes that suited both longbows and crossbows.
- Keeps started being set against the wall. Often in a corner or at some other strategic position where they could defend more vulnerable areas, specifically the gates. This change of position was linked to the new concept of "active defence". Polygonal (pentagonal and hexagonal) keeps that offered a broader range of fire appeared, dating from the King Dinis or after. Keeps became larger and their residential space increased.

At the same time vertical means of fire called machicolations spread. This consists of a small stone balcony set on projecting brackets and with large round openings called murder-holes that enable large stones to be dropped near the base of the walls and towers. These were a natural development of the hoardings! The earliest machicolations were used on the gatehouses of

castles and keeps. They later spread to all sides of keeps and, under King João I, were located at castle corners, forerunners of modern watchtowers. Very rarely - as it was more costly - a running balcony (machicoulis) was chosen, as in the keeps of Melgaço, Monforte de Rio Livre, and Penamacor, which all date from the time of King Dinis. Although it was King Afonso III who introduced them in Melgaço in 1263, the use of machicolations dates predominantly from the time of King Dinis.

The barbican

The final innovation in the Gothic castle was the barbican; a wall that was lower than the main wall and built a few meters outside it. The purpose was to create a first obstacle or barrier to attackers and their siege engines. The barbican might cover just the area around the gate, the keep or any other particularly vulnerable area that required additional defence as found in Montemor-o-Velho. Alternatively, as found at Sabugal, it could surround all or almost all the fortification, in which case it was called an "extended barbican". The normally clear space between the main wall and the barbican was called the "killing ground" and was generally only a few meters wide. Barbicans were probably introduced in Portugal in the reign of King Dinis (1279-1325).

The Castle of Sabugal: a beautiful example of a Gothic castle

Sabugal (in the Center-East of Portugal, quite near the border with Spain) has a geometrical (rectangular) ground plan with square towers in the corners. The pentagonal keep is set against the outside of the wall so as to defend the gate. The machicolations allow anyone attempting to enter to be shot at, while the protection is completed by the extended barbican with a bent entrance, which forces attacking troops to follow a route that exposes them to fire from above. There is also a broad wall-walk and respective stairs against the wall. The castle of Sabugal has the main characteristics of the Gothic castle. Founded by Alfonso IX of Leon, King Dinis conquered it in 1296 and made major alterations.

Late / Final evolution of Gothic Castles

In the second half of the fourteenth century, Gothic castles started to adopt an increasingly residential appearance. This was first applied to the keep, which involved extending its walls and creating larger windows on the upper floors to guarantee better lighting and proper ventilation. Examples include the keeps in Bragança, Estremoz and Beja, all of which are closely linked to King João I.

At the end of the Middle Age, some of the Portugal's old fortresses were converted into temporary or permanent residences for kings and lords. A major contributing factor to this process was the development of fireplaces, chimneys, kitchens and some sophisticated finishes – such as wood panelling – which made castles more comfortable and welcoming. Lamego, Montemor-o-Velho and especially Leiria, Estremoz and Óbidos are all examples of this.

Penedono, Porto de Mós and Ourém are three other highly elaborated examples from the late fourteenth and early fifteenth centuries.

The Castle of Leiria

Leiria (in the Center-West of Portugal, c. 70 km S from Coimbra) is the finest example of a castle transformed into a residence. King João I ordered a New Palace to be built on the sunny south-facing façade of the castle, maintaining its flanking towers but interrupting the walkway and closing the battlements. The inward-opening *loggias*, the magnificent Gothic bays and the spacious and welcoming halls and chambers are all of note.

The transition to bastioned trace castles (XVth – XVIth centuries)

From the middle of the fifteenth century onwards, castles faced new challenges as the use of firearms spread. The triumph of artillery in sieges brought major alterations to the relationship between forms of defence and attack, which had traditionally favoured the former. If castles were to maintain their impregnability and upgrade their capacity to respond, they again needed to rethink their structure. Consequently, the height of the walls was reduced and they were thickened so as to offer a smaller and more resistant target to the new artillery. Yet this was not an overnight change. For a long period, the new weapons were used alongside traditional means such as scaling the walls, which was effectively countered by the walls' great height and by towers.

There was a parallel trend towards reinforcing outworks such as barbicans, an advance wall that was an invaluable barrier against destructive enemy fire. This established the conditions for the appearance of the first bastions, with their characteristic angular (arrow-head) forms, which were often reinforced with a steep glacis that made it difficult to attack directly and, above all, would deflect missiles or cause them to ricochet. However, castles did not merely withstand the new weaponry, they also took it inside so that it could be used against attack. Consequently, gun-ports were built into the walls, towers and barbicans, often adapting what had been Romanesque or Gothic arrow-loops. Later, especially designed casemates were built and properly located to maximise their firepower. In the Iberian Peninsula, this process of maximising the use of firearms inside fortresses appeared at relatively late stage. Until the mid-fifteenth century (third quarter), firearms were mainly fired from parapets and wall-walks – open air spaces – which minimised the complex problems caused by the fumes that this new form of artillery produced, mainly due to poor sealing.

To sum up, there was a shift towards the bastioned trace castles that are characteristic of the Modern Period.

Bastion

The bastion was the most characteristic architectural feature of a bastioned trace fortification. It consisted of a small pentagonal fortification with three salient and two re-entrant angles that housed artillery and was located at a salient point of the fortress. Each bastion was designed as a part of a group so that each one protected its neighbours with crossfire.

Conclusion

Visiting and studying a castle is always an opportunity to learn History, to understand the importance of the Nature and to search the relationship between men: who lived in community, but also who make war. We see castles as a symbol of a historic period but we must have in mind that once they were also a symbol of the power.

To learn more on Portuguese medieval castles

BARROCA, Mário Jorge, «Da Reconquista a D. Dinis», in *Nova História Militar de Portugal*, dir. Manuel F. Themudo Barata and Nuno Severiano Teixeira, vol. 1, coord. José Mattoso. Lisbon 2003. pp. 21-161.

MARTINS, Miguel Gomes, *Guerreiros de Pedra. Castelos, muralhas e guerra de cerco em Portugal na Idade Média*. Lisboa 2016.

MONTEIRO, João Gouveia, *Os castelos portugueses dos finais da Idade Média. Presença, perfil, conservação, vigilância e comando*. Coimbra 1999.

MONTEIRO, João Gouveia / PONTES, Maria Leonor, *Castelos Portugueses*. Lisbon 2002.

TEIXEIRA, Nuno (dir.), *História militar de Portugal*. Lisbon 2017.

Figures

Figure 1 – The network of Portuguese castles. 1350-1450.

Figure 2 – Penela (Center-West of Portugal, near Coimbra). Castle of D. Sesnando

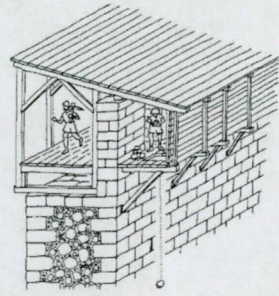

Figure 3 – Longroiva (North-East of Portugal): the keep and visible putlog holes to support the hoarding

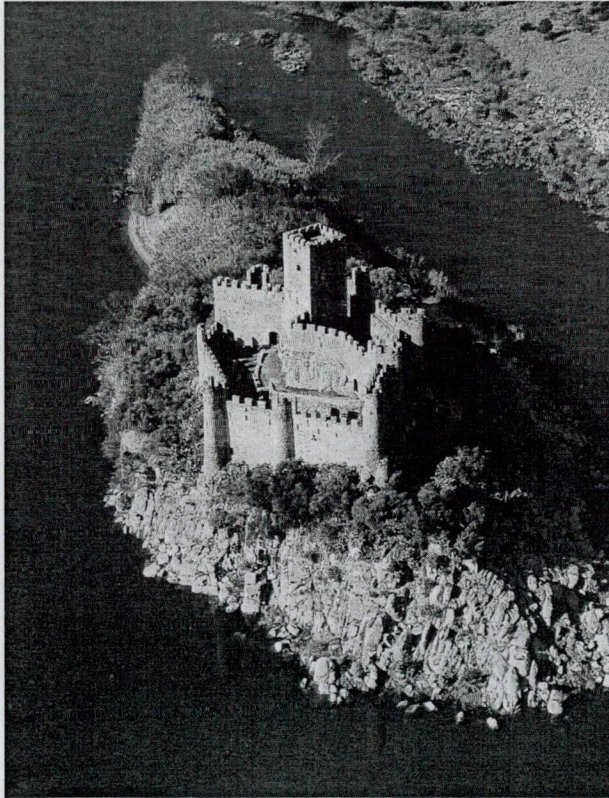

Figure 4 – Almourol castle (Center-West of Portugal, near Tomar)

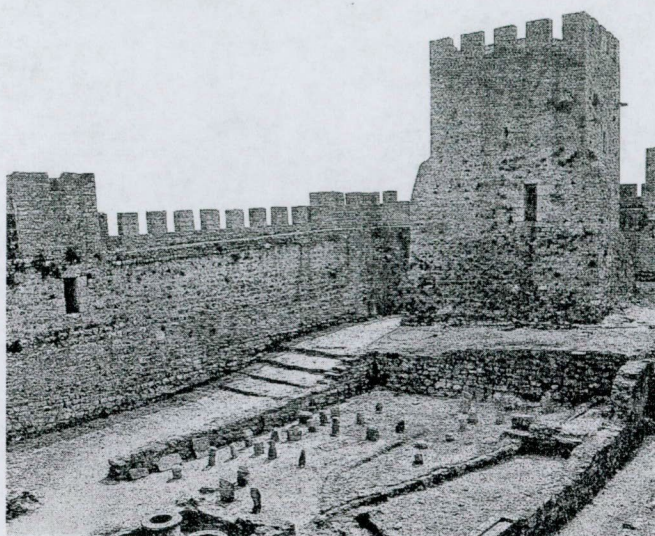

Figure 5 – Pombal (Center-West of Portugal, between Coimbra and Leiria): view of the castle interior

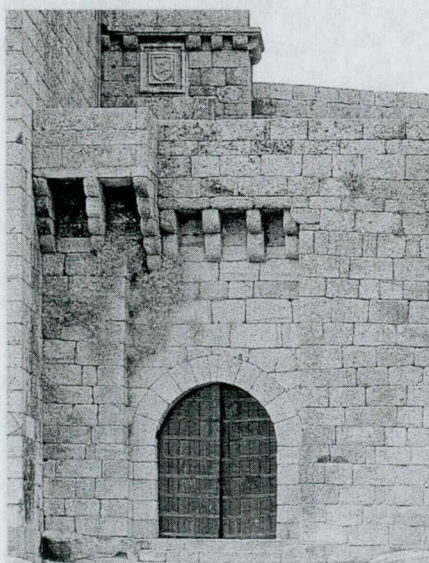

Figure 6 – Belmonte (Center-East of Portugal): machicolations over the entrance to the castle

Figure 7 – Sabugal (Center-East of Portugal): view of the castle

Figure 8 – Leiria (Center-West of Portugal): view of the castle, including the New Palace. [Photo: Wikicommons]

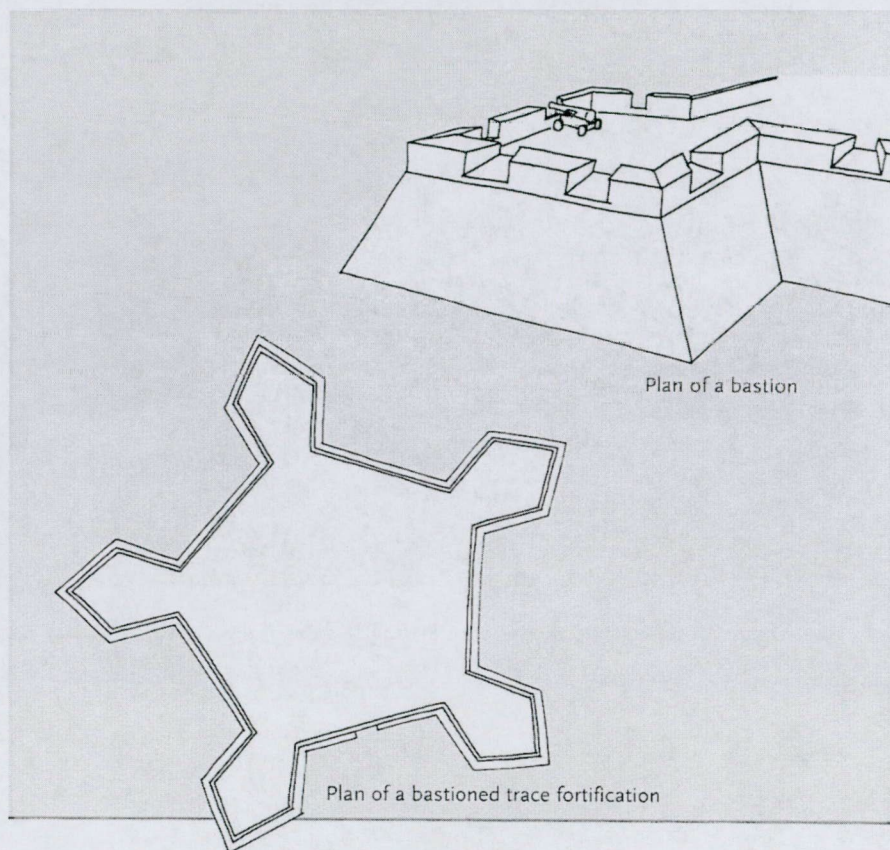

Figure 9 – Plan of a bastion

Absztrakt

Középkori portugál várak *Áttekintés*

Ebben a tanulmányban a portugál katonai erődítmények története kerül bemutatásra a reconquista tükrében, megjelenésüktől kezdve egészen a 15. századig (amikor már megkezdődött az átmenet a modern építészetbe). Az írás többek között kitér a katonai rendek közreműködésére, a Szent Föld katonai építészetének tapasztalataira és az Ibériai-félsziget muszlim katonai építészetének a hatására. A tanulmányt számos kép is követi a 11-15. századi portugál középkori várakról.

A Medievalisztikai PhD-konferenciák eddig megjelent kötetei

Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged, 1999.

Tanulmányok a középkorról. A II. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai. Szerk. Balogh László–Szerka József–Weisz Boglárka. Szeged, 2001.

Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8-9.) előadásai. Szerk. Weisz Boglárka. Szeged, 2003.

Medievalisztikai tanulmányok. A IV. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9-10.) előadásai. Szerk. Marton Szabolcs–Teiszler Éva. Szeged, 2005.

Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7-8.) előadásai. Szerkesztette: Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szeged, 2007.

Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4-5.) előadásai. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szeged, 2010.

Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1-3.) előadásai. Szerk. Kiss P. Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szeged, 2012.

Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17-19.) előadásai. Szerk. Tóber Márta–Maléth Ágnes. Szeged, 2015.

Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, június 7-9.) előadásai. Szerk. Szanka Brigitta–Szolnoki Zoltán. Szeged, 2017.

Kiadja:

Szegedi Középkorász Műhely
Felelős kiadó: Sebők Ferenc

Borítóterv:

Fröhlich Dávid

Nyomdai kivitelezés: JATEPress

ISBN 978-963-315-376-5

